

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište VII. (2012.), broj 13 (1)

publika

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište VII. (2012.), broj 13 (1)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:
Vlado Šakić

Glavni urednik:
Zlatko Matijević

Zamjenik glavnog urednika:
Zlatko Hasanbegović

Uredničko vijeće:
Anđelko Akrap (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb),
Tomislav Jonjić (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Jure Krišto (Zagreb), Stjepan Matković (Zagreb),
Tihomil Maštrović (Zagreb), Antun Pavešković (Zagreb), Andrej Rahten (Ljubljana), Ivan Rogić (Zagreb),
Ines Sabotić (Zagreb), Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:
Ivana Žebec Šilj

Lektorica za hrvatski:
Mirjana Paić-Jurinić

Lektorica za njemački:
Caroline Hornstein Tomić

Prijevod sažetaka na engleski:
Lynette Šikić-Mičanović

Grafički urednik:
Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:
Forma ultima, Zagreb

Tisak:
ITG, Zagreb

Naklada:
200 primjeraka

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:
Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb
E-mail: zlatko.matijevic1@zg.htnet.hr
Telefon: (+385 1) 4886-800; telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.

Na financijskoj potpori zahvaljujemo
Ministarstvu znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

---

Copyright © 2012.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

13 Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

13

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

R A S P R A V E

- 9** Tomislav JONJIĆ:
Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose
- 77** Saša MRDULJAŠ:
Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije
- 95** Stipe KUTLEŠA:
Dualizam ili monizam sila u prirodi? Boškovićev zakon privlačno-odbojnih sila

P R I L O Z I

- 115** Ivo Pilar o recepciji austrijskoga Općega građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (T. Jonjić)
- 127** Ivo PILAR, *Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes*

G R A D I V O

- 151** Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara (S. Matković)

O B L J E T N I C E

- 203** Hrvatski doktor Faust: u prigodi 85. godišnjice smrti dr. Isidora Kršnjavog (1927.—2012.) (S. Matković i Z. Matijević)

O C J E N E I P R I K A Z I

- 213** Trpimir Macan, *Hrvatskom prošlosti*, Zagreb, 2011. (V. Švoger)
- 217** Stjepan Matković, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, 2011. (M. Gabelica)
- 221** *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.—1920.)*, Zagreb, 2011. (S. Matković)
- 225** *Vjerni unuci slavni pradjedova: 150. obljetnica Sabora 1861.*, Zagreb, 2011. (S. Matković)

D O D A T A K

Internationales Wissenschaftssymposion:

Dr. Ivo Pilar und die Idee eines vereinigten Europa, Wien, 12. März 2010

- 141** Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Beču 2010. (V. Mihaljević)
- 171** Heinrich BADURA:
Wissenschaft und EU-Integration

- [13]** Vlado ŠAKIĆ:
Misija društvenih istraživanja u Hrvatskoj
- [15]** Jakub FORST-BATTAGLIA:
Österreich und Kroatien als kulturelle Partner im neuen Europa
- [19]** Srećko LIPOVČAN, Caroline HORNSTEIN TOMIĆ und Zlatko MATUJEVIĆ:
Ivo Pilar — Politischer Analytiker und Vordenker seiner Zeit.
Kroatien zwischen Mitteleuropa und dem Balkan
- [24]** Andrej RAHTEN:
Die Idee eines Mitteleuropa — neunzig Jahre nach Versailles
- [31]** Šaćir FILANDRA:
Ivo Pilar — Srbi i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini
- [35]** Stjepan ŠULEK:
Aktualnost djela Ive Pilara
- [41]** Nevio ŠETIĆ:
Važnost Instituta Pilar za društvene i humanističke znanosti u Hrvatskoj

rasprave

RASPRAVE

Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 4. svibnja 2012.)
UDK 821.163.42.09 Matoš, A. G.:32

Makar Antun Gustav Matoš nije izravno sudjelovao u političkim borbama i previranjima, s obzirom na značenje koje je imao u hrvatskoj kulturi te dotad nezapamćen broj pristaša i osporavatelja, sljedbenika i protunožaca, nacionalno-politički pogledi toga hrvatskoga književnika nisu tek uzgredan podatak u njegovu životopisu ni sporedna činjenica hrvatske kulturne i političke povijesti. Budući da se cijeli život smatrao pravašem i da je živio u prijelomnim i nesigurnim trenucima kad se hrvatska inteligencija lomila između hrvatske i jugoslavenske nacionalne i političke ideje, posebno je zanimljiv Matošev odnos prema Srbiji, srpstvu i jugoslovenstvu, jer on olakšava razumijevanje procesa koji su doveli do jačanja projugoslovenskog raspoloženja čak i u redovima intelektualaca koji su izvorno pripadali pravaškom pokretu.

Ključne riječi: *Antun Gustav Matoš, pravaštvo, hrvatsko-srpski odnosi, hrvatski nacionalizam, velikosrpski imperijalizam, Bosna i Hercegovina, aneksija Bosne i Hercegovine*

»Osim hrvatstva ništa u meni nije iskreno.«
(A. G. Matoš, *Bilježnica III.*)

Uvodne napomene

Iako zapravo nitko od onih koji su pisali o hrvatskom književniku Antunu Gustavu Matošu (1873.—1914.) nije mogao izbjeći da spomene koju i o njegovim nacionalno-političkim pogledima — jer je čitavo Matoševo djelo protkano političkim ocjenama i opaskama — ni danas ne postoji zaokruženi prikaz njegovih političkih razmatranja koji bi zaslužio čitavu knjigu. Najopširnije je o Matoševim političkim pogledima, ali ipak bez historiografskih pretenzija (pa samim time i bez čvrstog poštivanja kronološkog slijeda i historiografskih standarda) pisano u iznimno vrijednoj biografsko-književnokritičkoj studiji Dubravka Jelčića.¹ Na opaske velikoga hrvatskoga književnika o hrvatsko-slovenskim odnosima podsjetio je Alojz Jembrih,² a o Matoševoj ulozi u izgradnji i formuliranju, a još više

---

¹ Dubravko JELČIĆ, *Matoš*, Globus, Zagreb, 1984.

² Alojz JEMBRIH, »A. G. Matoš (1873—1914) i Slovenci«, *Hrvatsko-slovenski prijatelj*, Zagreb, 1995., br. 1-2, 34-35.

u obrani i popularizaciji pravaške ideologije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće opširnije je pisala Mirjana Gross,³ a u novije vrijeme Stjepan Matković⁴ i Srećko Lipovčan.⁵

Naravno, Matoševe artističke, ali ni njegove nacionalno-političke poglede nije moguće shvatiti izvan njegova vremena. Njegovo intelektualno sazrijevanje zbiva se u jeku sukoba hrvatske i jugoslavenske misli, koji se odvija ne samo u upravno-politički rascjepkanoj i poniženoj Hrvatskoj, nego i u kontekstu snažne sekularizacije društva te usporednog organiziranja Hrvatskoga katoličkog pokreta.⁶ Zato bez uzimanja u obzir tih procesa nije moguće shvatiti ni odnos hrvatskih intelektualaca — pa tako ni odnos A. G. Matoša — prema Srbiji, srpstvu i jugoslavenstvu.

Ključan izvor za analizu Matoševih političkih pogleda svakako su njegova *Sabrana djela*, objavljena u 20 svezaka.⁷ No, osim njegovih tekstova, za tu su analizu nezaobilazni često polemički tekstovi njegovih suvremenika, poput Jovana Škerlića, Milana Marjanovića, Frana Supila, Kerubina Šegvića, Tina Ujevića i dr. Nažalost, još uvijek su nesređeni i neobrađeni brojni članci razasuti po hrvatskoj periodici uoči Prvoga svjetskog rata (*Savremenik*, *Hrvatska smotra*, *Pokret*, *Mlada Hrvatska*, *Hrvatska straža* itd.), u kojima se raspravlja i o ideološkim sastavnicama pravaške ideologije, napose o odnosu tradicije i modernizma, klerikalizma i liberalizma. Velik je problem svakom istraživaču što je to pitanje u historiografiji slabo obrađeno, a mnoga vrela i časopisi jedva dostupni.

Dodatnu poteškoću u analizi Matoševih političkih pogleda predstavlja činjenica da je on u raznim člancima i u raznim zgodama znao davati bitno različite, nekad i proturječne ocjene, što je počesto ovisilo o trenutačnom raspoloženju, o materijalnim prilikama u kojima se nalazio (a redovito su bile gotovo dramatične), o događajima koji su mu bili poticaj, pa čak i o osobi sugovornika ili onoga koji je bio povodom njegovih političkih objecka. Zato je Jelčić posve u pra-

³ Mirjana GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, Zagreb, 21-22/1968.—1969., 75-104.; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973.

⁴ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, Zagreb, 2001.

⁵ Srećko LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, u: *Pravaška misao i politika*, ZR, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i S. Matković, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 245-261.

⁶ O katoličkome pokretu usp. Jure KRIŠTO, *Preučena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.—1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.; *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Z. Matijević, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002.

⁷ U nakladi zagrebačke Binoze izišla su 1935.—1940. Matoševa *Djela* u 17 svezaka. Kritičko izdanje Matoševih *Sabranih djela* (dalje: *SD*) priredili su različiti urednici, a 1973. u Zagrebu objavili Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Liber i Mladost. Ovaj će se članak oslanjati na kritičko izdanje, pri čemu rimski broj označava svezak, a arapski stranicu. Iz razloga ekonomičnosti ne će se uz svaki Matošev tekst posebno navoditi da mu je Matoš autor, nego će njegovim tekstovima biti naveden samo naslov, svezak *Sabranih djela* i stranica.

vu kad upozorava da »iz Matoševih spisa ne smijemo nikada izdvajati samo jedno mišljenje ili shvaćanje o nekoj temi, ono koje bi nam se najviše sviđalo, jer bi to bezuvjetno značilo jednostrano i netočno interpretiranje Matoša; a još manje smijemo jedno od njegovih mišljenja — koje god to bilo — proglašavati 'onim pravim', a sva ostala (eventualno ona koja nam se ne sviđaju) označivati nevažnim i prolaznim zabludama.«⁸

Iako su pisane u posve drugim, neslobodnim okolnostima, Jelčićeve se ocjene Matoševih društvenih i političkih pogleda i danas mogu gotovo u cijelosti prihvatiti. No, ipak mislim da nije sasvim u pravu kad u istome kontekstu u kojem je izrekao spomenutu prosudbu tvrdi kako bi »u Matoševim djelima svatko (...) mogao naći valjanu potvrdu svojih uvjerenja: katolici i ateisti, demokratski tribuni i ekskluzivni aristokrati, nacionalni borci i jugoslavenski unitaristi, revolucionari i pacifisti, anarhisti i konstruktivni zagovornici legaliteta, ljudi visokih moralnih pojmova i akarakterni oportunisti.«⁹

Jest, naime, Matoš bio proturječan, ali ipak u njegovim estetskim, literarnim i nacionalno-političkim stajalištima postoje konstante, pa bi bilo vrlo teško — zapravo nemoguće — čak i istrgnutim citatima dokazivati da je na estetskom planu oportunistam pretpostavljao umjetničkom uvjerenju, a da je na političkom planu ikad zagovarao bilo koje rješenje koje nije podrazumijevalo hrvatsku državu, i to upravo pod hrvatskim, a ne pod nekim drugim imenom.

Sâm Matoš u proturječnim ocjenama o pojedinim osobama ili pojavama očito nije vidio osobit problem, što se nesumnjivo može dovesti u vezu s njegovim impresionističkim uvjerenjima. S druge strane, ni u najintimnijim zapisima nije sebi pripisivao iskrenost i dosljednost, nego je — baš naprotiv — i samomu sebi priznavao: »Osim hrvatstva ništa u meni nije iskreno.«¹⁰ Zato, kad bi se njegovi artistički i politički sudovi pratili uz dosljedno poštivanje kronologije, i kad bi se promatrali i analizirali u kontekstu tadašnjih društvenih, kulturnih i političkih previranja, bilo bi lako dokazati da je Matošu trajan svjetionik bilo i ostalo djelo dr. Ante Starčevića.¹¹ I kad se posljednjih godina života bez vlastite volje nađe blizu žarišta novoga pravaškog raskola, pa nizom djela počne naglašeno veličati i druge pravaške prvake, poput Eugena Kvaternika i Vjekoslava Bacha (npr. u antologijskoj pjesmi »Epitaf bez trofeja«, ili u programatskim tekstovima časopisa *Stekliš*), Matoš to ne čini da bi se upletao u tadašnje rasprave o navodnim razlikama između starčevićanstva i pravaštva. On se ne bavi pravaštvom na teorijskoj razini, niti želi sudjelovati u stranačkim i frakcijskim prijeporima, nego i tada Starčevićev i Kvaternikov nauk i na intelektualnoj i na emocionalnoj razini doživljava kao integralnu cjelinu. Da je »Matoš u toku svojih lutanja, bezizlazno za-

⁸ D. JELČIĆ, *Matoš*, 7-8.

⁹ *Isto*, 7.

¹⁰ »Bilježnica III.«, *SD*, XVII., 264.

¹¹ Zanimljivu analizu Matoševa odnosa prema Starčeviću i njegovu djelu ponudio je već spomenuti Lipovčanov članak.

pletenu u brojne proturječnosti hrvatskih prilika i svog neurednog života, stalno i dosljedno zastupao tradicionalne pravaške ideje u 'modernom ruhu', smatra i M. Gross,¹² koja inače zagovara prilično prijeporno shvaćanje o bitnim razlikama između tzv. izvornoga i tzv. modernog pravaštva.¹³

Prema tom se, pravaškom svjetoniku, on ravnao i u ocjeni hrvatsko-srpskih odnosa, ne mogavši, naravno, ostati posve izoliran od političkih previranja koja je promatrao većinom iz daljine, iz emigracije, često slabo obaviješten, a još više u strahovitoj neimaštini, pa zato prisiljen svoje priloge nuditi i onima s kojima mnoge poglede nije dijelio, ali su ih mogli ili htjeli honorirati. Slično se može kazati i za Matošev odnos prema jugoslavenskoj ideologiji i jugoslovenstvu. On je zapravo refleks njegova odnosa prema Srbima, Srbiji i srpstvu, ali i prema novim kulturno-političkim previranjima koja se oblikuju i manifestiraju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kad se staro sukobljava s novim, tradicionalno s modernim, klerikalno s liberalnim. Njega je zato nemoguće pravilno shvatiti bez analize i ocjene tih događaja, njihovih izvorišta, aktera i posljedica.

Matoševa ocjena jugoslovenstva ujedno izvire iz njegova poimanja hrvatskog nacionalizma, ali i iz političke klime u banskoj Hrvatskoj u Khuenovo doba, a onda i iz burnih previranja u političkim, napose omladinskim redovima. Jer, makar korijeni jugoslavenske ideje sežu u ranije razdoblje, ona novu legitimaciju nalazi u strujanjima kojima se krajem 19. stoljeća priklanja dio hrvatske mladeži, napose onaj što se školovao u Pragu i ondje potpao pod utjecaj Tomaša G. Masaryka.¹⁴ Među tim mladim hrvatskim intelektualcima puno je Matoševih znanaica, pa i literarnih sljedbenika. Iako će mu neke od ideja što su ih propagirali (poput modernizma i protuklerikalizma, koji kod Matoša nikad nije postao radikalniji i borbeniji) biti načelno simpatične, Matoš ih nikad ne će prihvatiti na isti način.

A za prosudbu njegovih ocjena hrvatskih prilika i hrvatskih odnosa sa susjedima, pa tako i sa Srbima, svakako nezaobilaznu ulogu imaju njegovi objavljeni tekstovi, poglavito polemike, ogledi i kritike o srpskim književnicima, jer oni su vrlo često protkani političkim digresijama.¹⁵ Ništa manje nisu važni Matoševi tekstovi o hrvatskoj književnosti i hrvatskim društvenim prilikama, jer u njima prikazuje svoje suvremenike i njihova nacionalno-politička, društvena i estetska

¹² M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 101.

¹³ Da tzv. moderno pravaštvo nije nikakva »devijacija ishodišnog pravaštva« smatra S. MATKOVIĆ, »Između starog i modernog pravaštva«, u: *Pravaška misao i politika*, 137. i dr.

¹⁴ O političkom raspoloženju različitih omladinskih struja krajem 19. i početkom 20. stoljeća vidi: Vice ZANINOVIĆ, »Mlada Hrvatska uoči I. svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, 11-12/1958.—59, 65-104.; M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 75-104.; ISTA, »Studentski pokret 1875—1914«, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. I., Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1969., 450-479., S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević: Politički angažman i rana proza (1909.—1919.)*, Književni krug, Split, 2002. i dr.

¹⁵ Osim tekstova koje je za života objavio u svojim knjigama, svi Matoševi književnokritički osvrti, prikazi i članci o srpskoj književnosti uvršteni su u VIII. svezak *Sabranih djela* što ih je priredio Nedjeljko Mihanović.

stajališta, nikad ne bježeći od toga da dade i vrijednosni sud. No, u historiografskom pristupu, posebnu — nesumnjivo i najveću — vrijednost imaju Matoševe intimne opaske, digresije i bilješke sačuvane u znamenitima »bilježnicama«¹⁶ te njegova korespondencija, s obzirom na to da su u osobnim zapiscima i u privatnim pismima — napose onima koja su upućena najbližima — do izražaja došla najintimnija njegova razmišljanja, nerazvodnjena bilo kakvim oportunizmom ili pragmatičnim potrebama pisca da osigura elementarnu egzistenciju.

Većina poznate i dostupne Matoševe korespondencije, čiji su dijelovi većinom objelodanjivani prethodnih desetljeća, objavljena je 1973. u dva posljednja sveska kritičkog izdanja njegovih *Sabranih djela*. Riječ je o gotovo tisuću pisama, dopisnica i razglednica, koje je Matoš pisao različitim osobama ili one njemu. I njih je priredio Davor Kapetanić. Fragmenti nekih pisama Matošu, koji nisu uvršteni u ta dva sveska, objavljeni su i na drugim mjestima. I sâm je Matoš neka pisma uvrstio u svoja djela.¹⁷ Drugi se dijelovi njegove korespondencije pojavljuju drugdje. Nedatirano Kršnjavijevo pismo Matošu objavljeno je u drugoj knjizi *Zapisaka iza kulisa hrvatske politike* Ise Kršnjavija,¹⁸ a u *Sabrana djela Milana Begovića* uvršteno je Begovićevo pismo Matošu, upućeno 30. listopada 1904. iz Splita.¹⁹ Matković je objavio dio jednoga zanimljivog Matoševa pisma Anti Tresiću Pavičiću od 25. lipnja 1899. godine.²⁰

Buduća će istraživanja vjerojatno donijeti još pokoji fragment Matoševe korespondencije, iako već sada imamo sasvim dovoljno gradiva za ocjenu njezine širine i važnosti. A upravo Matoševe bilješke i pisma, kronološkim slijedom utkani u političke sudove sadržane u objavljenim feljtonima, osvrtima, polemikama i člancima, daju najreljefniju sliku njegovih političkih pogleda te nam istodobno omogućuju razabrati postoje li proturječja u njegovim ocjenama i jesu li ta proturječja uvjetovana tek protekom vremena i događajima koji su modificirali Matoševe prosudbe, ili je (i ako jest, zbog čega jest) pisac možda javno pisao jedno, a u privatnoj korespondenciji davao oduška drugome.

¹⁶ U »Bilježnicama« je Matoš od 1895. do 1913. zapisivao »misli i utiske«, izvadke i ispise iz tiska i literature, bilješke o dojmovima i aforizme koje je kasnije često uvrštavao i u svoje članke, feljtone i eseje. Pritom je posebno važno da »Bilježnice« sadrže i povremene dnevničke zapise. Sve su objavljene u *Sabranim djelima*: svezak XVII. sadržava bilježnice I.-VI. nastale od 1895. do 1902. godine, a svezak XVIII. bilježnice VI.-XX., nastale od 1902. do prosinca 1913. godine. Oba je sveska uredio te napomenama i imenskim kazalom popratio Davor Kapetanić.

¹⁷ Tako su tri pisma što mu ih je uputio Vladimir Treščec-Borotha objavljena u zagrebačkim *Novostima*, 7/1913., br 147 od 29. svibnja i 3. lipnja 1913., u tekstu »Za natječaj«, koji je uvršten u XIV. svezak *Sabranih djela*, 194-198.

¹⁸ Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. II., prir. Ivan Krtalić, Mladost, Zagreb, 1986., 693-694.

¹⁹ Milan BEGOVIĆ, *Sabrana djela*, sv. XXI. (*Pisma / Autobiografski zapisi*), Naklada Ljevak, Zagreb, 2004., 192-193.

²⁰ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 81.

Razumije se da ovaj opsegom i ambicijama ograničen tekst može tek fragmentarno prikazati Matoševe političke poglede. No, i taj *croquis* nastoji sažeto opisati njegov utjecaj na suvremenike i kasnije naraštaje, odnosno njegovo značenje za hrvatsku kulturu (iz čega proizlazi i značenje njegovih političkih pogleda), potom navesti i osnovne činjenice iz njegova životopisa, kako bi i Matoševo književničko djelovanje i izgradnja političkih pogleda bilo razumljivije. Uz kratak povijesno-politički kontekst, bit će lakše prikazati Matoševo shvaćanje hrvatskog nacionalizma te njegov odnos prema jugoslavenskoj ideologiji (ili ideologiji »narodnog jedinstva«), koja je njegovo doba zarobila nemali broj istaknutih hrvatskih imena, te njegov odnos prema Srbima, Srbiji, srpskoj kulturi i politici.

To je ujedno naznaka odgovora na pitanje zašto je razvitak tih Matoševih političkih pogleda išao suprotno od pogleda mnogih njegovih hrvatskih suvremenika, odnosno zašto su se Matoševe simpatije prema srpstvu i Srbiji topile upravo razmjerno trajanju njegova boravka u Srbiji i shvaćanju pravih ciljeva srpske politike.

Značenje A. G. Matoša za hrvatsku kulturu

O značenju koje u hrvatskoj književnosti ima A. G. Matoš rječito govori činjenica da se njegova djela objavljuju (što znači i: čitaju!) već gotovo 120 godina,²¹ i da se o njima sve to vrijeme raspravlja.²² Te su rasprave redovito žustre i nabijene emocijama, kao da je Matoš jedan od onih rijetkih pojedinaca koji nikoga ne ostavljaju ravnodušnim. To ga nesumnjivo čini jednim od najpopularnijih naših književnika. Koliko je njegova pojava važna, pokazuje i podatak da je čitavo jedno razdoblje hrvatske književnosti — u neku ruku čak hrvatske kulturne povijesti — nazvano Matoševim dobom. A ne smije se previdjeti da je većinu toga »svog doba« — petnaest godina — proveo izvan Hrvatske, potučajući se po emigraciji i ne sudjelujući ni u kakvim literarnim i društvenim koterijama koje su često, ako ne i uvijek, diktirale književnu modu i dijelile društveni utjecaj. Ako su tu činjenicu njegovi suvremenici, pa i oni koji su s Matošem nemilosrdno polemizirali, ne ustežući se ni od uzajamnih literarnih »udaraca ispod pojasa«, možda tek u vrijeme njegove smrti jedva naslućivali, u idućim je godinama i desetljećima ona jasno formulirana, pa ju danas zapravo nitko ozbiljno ne dovodi u pitanje.

S pravom je, dakle, Milutin Cihlar Nehajev — koga je Matoš znao i žestoko i podrugljivo *opatnuti* — u povodu njegove smrti zapisao: »Sigurno je da je Matoš bio prvi među prvima. Od njegove generacije i njegova kruga do nas, ne znam nikoga, koji bi toliko zaslužio, da nas reprezentira pred Europom.«²³ Dva-

²¹ Bibliografija radova Antuna Gustava Matoša, kojom su obuhvaćena izdanja njegovih djela od 1892. do 1973. godine, objavljena je kao prilog XX. svesku *Sabranih djela*.

²² Usp. D. JELČIĆ, »Literatura o A. G. Matošu 1896—1974«, *Croatica Bibliografije*, Zagreb, 1976., II., sv. 4/5/6.

²³ Milutin CIHLAR NEHAJEV, »Epitafij Matošu«, *Jutarnji list*, Zagreb, 3/1914., br. 620 (22. ožujka), 1-2.

desetak godina kasnije, u nepotpisanom uvodu zborniku priloga o Matoševu djelu, što ga je vjerojatno napisao Ljubo Wiesner, zabilježeno je kako je Matoš bio »najsnažnija i najinteresantnija naša literarna ličnost početkom ovoga vijeka«. ²⁴ Ništa više u krivu nije bio ni Stanislav Šimić, kad je 1930. u *Književniku* ustvrdio kako je Matoš »određena, stalna mjera prema kojoj se mogu mjeriti kulturne vrijednosti; prema njemu se može određivati točnost ideja u Hrvatskoj«. ²⁵ Dodao je Šimić da je Matoš, štoviše, puno više od osobnog imena: »Ime Matoš može biti punim smislom pojam, oznaka kojom bi se dalo označiti svakoga pravoga književnika u Hrvatskoj; moglo bi biti naziv za književnički stalež...«. ²⁶ Te je prosudbe jedan od najcjenjenijih hrvatskih književnih kritičara, Antun Barac, sublimirao u zaključak: »U Matoševim djelima — naročito u stihovima — nije kondenziran samo on lično: nježan i buntovan, prkosan i resigniran, paćenik i borac — nego je tako reći kondenziran veliki dio predratne Hrvatske — u njezinu bolnom grčanju između putova prošlosti i neizvjesne budućnosti, u njezinoj patnji zbog udara što ih je doživljavala i ponosu zbog lijepih strana prošlosti, u njezinim upravo djetinjstki vedrim zanosima i beznadnim klonućima.« ²⁷

Kako je Matoš na neki način uživao ugled neprijepornog autoriteta hrvatske književnosti i ujedno bio simbol pravaškog literata, nije slučajno što se odnosom prema njemu nerijetko manifestiralo i vlastito političko raspoloženje.

Tako su, primjerice, vlasti Nezavisne Države Hrvatske svega tri mjeseca nakon proglašenja države i jedva nekoliko tjedana nakon uvođenja redovite državne uprave, odlukom državnog poglavara Matoševoj majci Mariji već u srpnju 1941. odobrile počasnu mirovinu, ujedno reaktivirajući njegova brata Lea, umirovljenog profesora geografije. ²⁸ Sličnu je počast u to doba doživjela tek udovica Augusta Šenoa, hrvatskoga književnika koji je umro šezdeset godina prije. Jasan je to znak kako je Matoševo ime na političkoj razini i tada imalo značenje simbola. Zato je njegovoj majci dodijeljena počasna mirovina u vrijeme kad je dodjeljivana pripadnicima »ustaških prvoboraca« ili obitelji ubijenoga hrvatskog povjesničara dr. Milana pl. Šufflaya; nijedan drugi hrvatski književnik nije posmrtno doživio takvu počast!

A baš je u kratkoj komemoraciji na Matoševu grobu Antun Šoljan 17. ožujka 1964. izrekao nenajavljen i neočekivan govor, koji su tadašnje jugoslavenske komunističke vlasti doživjele kao provokaciju (pa je uskraćen već odobreni novac za

²⁴ »Mjesto uvoda«, u: A. G. Matoš *In Memoriam. O 20-godišnjici pjesnikove smrti*, Wiesnerova biblioteka, Zagreb, 1934., 7. Priređujući *Cjelokupno djelo Ljube Wiesnera* (Zagreb, 2008.), Branimir Donat taj tekst ne spominje, što znači da ga ne smatra Wiesnerovim.

²⁵ Stanislav ŠIMIĆ, »Matoš danas«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 133.

²⁶ *Isto*, 136.

²⁷ Antun BARAC, »Predavanje o A. G. Matošu. (Predavanje održano 6. maja 1934. na komemoraciji A. G. Matoša u zagrebačkom Malom Kazalištu)«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 23.

²⁸ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Ministarstvo bogoštovlja i nastave NDH, Urudžbeni zapisnik, br. 575-1941 i 576-1941 od 25. srpnja 1941. Usp. HDA, Ministarstvo narodne prosvjete NDH, VI — zaklade, kut. 216/1438, br. 268-516. nereg.

pokretanje novoga književnog časopisa), i koji je nagovijestio predstojeći nacionalni preporod što će u povijesti ostati označen imenom *Hrvatsko proljeće*.²⁹ U tom se govoru Šoljan u ime hrvatskih književnika obratio velikom pokojniku riječima:

«... Došli smo, tvoji nevini sinovi sa žigom hulja, da tražimo da nam oprostiš što nismo imali dovoljno snage, hrabrosti, nesebičnosti, da izabravši tvoj poziv izaberemo i sudbinu koja mu pripada. Da nam oprostiš za svaki slabi trenutak, kad nismo smogli srca da kažemo riječ na koju si nas obvezao i koju si od nas očekivao. Da nam oprostiš što su nam jezici omlohavjeli i otupjeli i što nismo često imali ni toliko petlje da glasno ponavljamo tvoje riječi. (...) Da nam oprostiš što smo od početka izabrali manje bogove no što si ih ti izabrao, nadajući se manjoj službi a većoj nagradi. Možeš nam to glatko oprostiti: dovoljno smo kažnjeni nagradama poniženja. Jer što su bogovi manji, poniženje slugu je veće...».³⁰

Nije bilo nijednoga groba nad kojim su se takve pokajničke i ujedno programatske riječi mogle izreći kao nad Matoševim. Jer, upravo je naizgled nedosljedni i proturječni Matoš pred svoje duhovne nasljednike postavio svojevrstan kategorički imperativ, moralnu obvezu da izvan domovine i književnosti nemaju drugih bogova. Oni koji su tu obvezu prekršili, njemu su se imali ispovjediti, na njegovu se grobu pokajati. Drugim riječima, posve točno je u svome duhovitom i lepršavom članku o Matošu, napisanom više od pola stoljeća nakon njegove smrti, Tomislav Ladan zaključio:

«Da je A. G. M. ono nešto što mnogi pisci nikad nisu, pokazuju toliki pobornici i protivnici koje je stekao. Magnetizirao je i polarizirao čitav naš književni život, tako te se svaki znatniji hrvatski književnik u ovih šezdesetak godina osjetio ponukanim pozvati na Matoša, pa barem i u obliku izjave kako od njega nije učio. Svakog su nadarenijeg esejista ili optuživali da potkrada Učitelja ili ga oponaša ili su ga pak grdili što ne piše kao on. A kad bi A. G. M. bio samo pjesnik, samo novelist, samo kritik — ne bi to bilo tako. Ne bi bilo tako ni kad bi on bio sve to troje ujedno, i ništa drugo. No — kako se već nekoliko puta naglasilo — on jest još nešto drugo, pa ono prvo i ovo drugo sačinjavaju takav nabijen i živ spoj, da ga ni jedna naša književna generacija nije mogla do danas zaobići.».³¹

U svojoj pak spomenutoj monografiji o Matošu, dosad nesumnjivo najzaokruženijoj studiji o tome hrvatskom književniku, Jelčić je zapisao kako «čarobni trigram» koji tvore njegovi inicijali »nije, zapravo, nikakva kratica, a odavno već znači kudikamo više nego puno Matoševo građansko ime i prezime: znači jedan pojam i legendu, cijelu jednu literarnu epohu hrvatsku, nepokolebljivi i neponovljivi jedan književni stav, vrhunac artizma i esprita u našoj književnosti. Ne do tada, nego do danas!».³²

²⁹ Branimir DONAT, *Crni dossier. O zabranama u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska — Globus, Zagreb, 1992., 65-66.

³⁰ Antun ŠOLJAN, »Matošu (1964)«, u: B. DONAT, *Crni dossier*, 183.

³¹ Tomislav LADAN, »Magični trigram AGM«, *Ta kritika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 31.

³² D. JELČIĆ, *Matoš*, 35.

Iako objavljena prije gotovo tri desetljeća, ta Jelčićeva ocjena vrijedi i u naše doba, bez obzira na to što je u suvremenoj Hrvatskoj sve na višoj cijeni od inteligencije i duha. A ako je točno da Matoš za Hrvate i Hrvatsku već više od stotinu godina znači puno više nego što bi — Ladanovim riječima — značio čovjek koji je samo pjesnik, samo novelist, samo kritik, onda je posve jasno da nam i njegove ocjene političkih ljudi i događaja, one objavljene za života i one sačuvane u posthumi, napose u pismima i bilješkama — znače ili barem mogu značiti puno više nego što inače znače sudovi onih koji su samo pjesnici, samo novelisti, samo kritici.

Putovi i vidici A. G. Matoša

Antun Matoš, prvo od četvero djece učitelja i samoukog glazbenika Augusta Matoša i Marije rođ. Schams, rođen je 13. lipnja 1873. u Tovarniku.³³ U rujnu 1875. Matoševi su se preselili u Zagreb. Zato je Antun, koji će 1896. prvi put upotrijebiti i drugo ime (Gustav), s pravom za sebe mogao reći kako je »Bunjevac porijeklom, Srijemac rodnom, a Zagrepčanin odgojem».³⁴ U Zagrebu pohađa opću pučku školu (1879.—1883.) i gornjogradsku gimnaziju (1883.—1891.), a od 1887. u Školi Hrvatskoga zemaljskog glazbenog zavoda uči violončelo. Nakon što treći put nije položio VII. razred gimnazije (zbog nedovoljnih ocjena iz hrvatskog jezika, fizike i propedeutike), u listopadu 1891. upisuje prvi semestar na »konjogojnom učilištu«, Vojnome veterinarskom institutu u Beču, ali zbog bolesti ne uspijeva položiti propisane kolokvije, pa već nakon prvog semestra gubi stipendiju. U književnost ulazi na velika vrata: u kolovozu 1892. u uglednome *Vienču* objavljena mu je prva priča — »Moć savjesti«, a u studenome iste godine u *Obzoru* novela »D-dur sonata«.

Od jeseni 1893. službuje kao vojnik, pisar i pozornik (*Gefreiter*) pastuharske čete u Kutjevju, odakle je nakon osam mjeseci poslan u Potkivačku školu u Zagreb. Krajem kolovoza 1894. dezertira i kao vojni bjegunac sklanja se u Srbiju. Nakon nekoliko dana vraća se u Srijem, pa se više od mjesec dana kreće između Srijema i Bačke. Prepoznat na srijemskomitrovičkoj željezničkoj postaji, uhićen je i zatočen u petrovaradinskoj tvrđavi. Odatle bježi potkraj rujna te preko Novog Sada i Pančeva stiže u Beograd. U Beogradu, u kojem životari preživljavajući od književnog rada i muziciranja, stječe brojne prijatelje, ali još brojnije protivnike. Suočen s ostracizmom srpske literarne javnosti nakon negativnog prikaza jednog romana Janka Veselinovića, zahvaljujući novčanoj pomoći Koste Hörmanna, glavnog urednika sarajevskoga književnog časopisa *Nada*, pun razočaranja će nakon gotovo tri i pol godine napustiti Srbiju: u siječnju 1898. preko Budimpešte odlazi u Beč. Potom kraće vrijeme boravi u Kaumbergu i Münche-

³³ Dragutin TADIJANOVIĆ, »Kronologija Antuna Gustava Matoša«, *SD*, XX., 363-368. Kronologiju Matoševa života s usporednom kronologijom najvažnijih političkih i kulturnih događaja 1873.—1914. donosi i D. JELČIĆ, *Matoš*, 11-33. Ovaj se prikaz oslanja na te dvije kronologije.

³⁴ »Nedovršena autobiografija«, *Postuma*, *SD*, V., 290.

nu, a od veljače 1898. živi u Ženevi. Početkom 1899. uzalud moli pomilovanje, a u svibnju te godine u Mostaru izlazi mu knjiga priča pod naslovom *Iverje* — prva Matoševa knjiga.

Početkom kolovoza 1899. odlazi u Pariz, gdje će ostati pet godina. Sâm će opisivati kako bi u glavnome gradu Francuske skapao od gladi da mu nije prišlo u pomoć Hörmann, koji ga je imenovao svojevrsnim tajnikom bosanskog paviljona na pariškoj Svjetskoj izložbi.³⁵ Time je za Matoša počelo razdoblje kratkotrajnog blagostanja: njegova korespondencija iz toga razdoblja pokazuje da se nikomu ne tuži niti od koga traži novca, što je za njega posve neobično.³⁶ No, može se pretpostaviti — i njegovim ocjenama u objavljenim tekstovima potkrijepiti — da je to razdoblje potaknulo i njegov pojačani interes za Bosnu i Hercegovinu (BiH) i sudbinu tamošnjega hrvatstva, što se reflektiralo i na njegova politička stajališta odnosno ocjene srpske politike, ali i hrvatskih političkih ljudi i stranaka.

U ljeto iduće godine u Zagrebu izlazi druga njegova knjiga, *Novo iverje*, a on od proljeća do jeseni 1900. radi kao novinski izaslanik bosanskog paviljona na svjetskoj izložbi. Godine 1901. za tisak je priredio veći broj svojih članaka, kaneci ih objaviti pod naslovom *Dojmovi*. No, kako su se izjalovili svi pokušaji da nađe nakladnika, knjiga je objavljena tek 1938., gotovo dva i pol desetljeća nakon njegove smrti. Dva članka namijenjena knjizi *Dojmovi* uvrstio je u treću svoju knjigu, koju je 1905. pod naslovom *Ogledi* tiskala Hrvatska knjižarnica u Zadru.

Slično ostalom dijelu njegova emigrantskog potucanja, i pariško razdoblje Matoševa života obilježavaju bijeda i neimaština, ali i intenzivan intelektualni odnosno literarni rad te druženje s francuskim, hrvatskim i srpskim prijateljima, često pripadnicima pariške boheme. U travnju 1903. u dnevniku *Agramer Tagblatt* tiskan je nepotpisan apel kojim se pokreće akcija za novčanu pomoć piscu u pariškoj emigraciji. Nije pristigla pomoć bila velika, ali se među podupirateljima našla i Olga Herak, »rodoljubna učenica VII razreda ženskog liceja u Zagrebu«, što će uskoro prerasti u jednu od malobrojnih Matoševih sentimentalnih veza što je umalo završila brakom.³⁷

U kolovozu 1904. preko Züricha, Beča i Budimpešte ponovno je doputovao u Srbiju, te do jeseni dva puta ilegalno dolazi u Hrvatsku, kamo će krišom dolaziti i 1906. odnosno 1907. godine: ukupno četiri puta. U veljači 1905. počinje se javljati bolest njegove desnice, uslijed koje će morati prestati svirati violončelo, pa pred kraj 1906. počinje pisati samo lijevom rukom. U veljači 1906. piše antologijski sonet »Utjeha kose«, uopće prvu svoju pjesmu namijenjenu javnosti, koja je u svibnju objavljena u zagrebačkom *Savremeniku*. Iduće godine, krajem lipnja, u Zagrebu iz tiska izlazi njegova četvrta knjiga *Vidici i putovi*. Ta zbirka

³⁵ Usp. Matošovo pismo Milanu Ogrizoviću od 9. srpnja 1907., *SD*, XX., 47-51.

³⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 165.

³⁷ Matošovo pismo Vladimiru Tkalčiću od 12. svibnja 1905., *SD*, XX., 162.; D. JELČIĆ, *Matoš*, 105, 244-253. i dr.

članaka, s oznakom »eseji i impresije«, nastala je u Beogradu 1904.—1906., osim eseja o Baudelaireu, koji je napisan 1903., i članka »Strossmayerov spomenik«, nastalog 1906. prigodom ilegalnog Matoševa boravka u Zagrebu.

Nakon amnestije prigodom rodendana Franje Josipa I.,³⁸ konačno napušta Beograd u drugoj polovici siječnja 1908. te se 28. siječnja 1908. vraća u Zagreb poslije, kako sâm kaže, »petnaest godina stranstvovanja«. Do proljeća 1911. boravi u Hrvatskoj, uglavnom u Zagrebu. Intenzivno objavljuje, a malo nakon povratka kao poseban otisak iz pravaškoga (frankovačkog) *Hrvatskog prava*, izlazi njegova studija *Za Kranjčevića*. U prosincu 1908. u Zagrebu su objavljene *Umorne priče*. Riječ je zapravo o proširenom izdanju Matoševih priča pripremljenih pod naslovom *Putovi*, ali ih je odbio tiskati njegov mostarski nakladnik, a potom i Matica hrvatska.

Posljednjih nekoliko godina života odnosno razdoblje koje je proveo u domovini iznimno je važno za ocjenu Matoševih političkih i društvenih pogleda, jer samo u tom razdoblju on piše kao — uvjetno rečeno — slobodan čovjek.

U novinarsko-publicističkom, a pogotovo u književnom radu Matoš je uvijek želio sačuvati neovisnost u odnosu na političku stranku kojoj je pripadao.³⁹ Nakon raskola u Stranci prava (1895.) priklonio se krilu dr. A. Starčevića i dr. Josipa Franka koje se u prvo vrijeme nazivalo Čistom strankom prava (prvotno zapravo: Klub čiste stranke prava). I sve do 1909. Matoš je njezin aktivan član i jedna od njezinih intelektualnih perjanica, a zahvaljujući činjenici da je petnaestak godina boravio u emigraciji, bio je u uvelike pošteđen slojevitog razvitka i burnih unutarnjih previranja u pravaškim redovima. No, u ljeto 1909. zbit će se događaj koji će Matoš nazvati jednim od najtežih trenutaka svoga života: u kolovozu te godine raskinuo je s Frankom i napustio njegovu stranku.

Stranku su u prethodnom razdoblju potresale nesuglasice uvjetovane novim političkim razvitkom, napose tzv. »politikom novoga kursa«, ali i afere uslijed ko-

³⁸ Na nekim se mjestima govori o Matoševoj amnestiji, na drugome o pomilovanju, iz čega se može jasno zaključiti da pisci ne razlikuju ta dva pravna instituta, među kojima je najvažnija razlika ta da se pomilovanje podjeljuje *ad nominem* i u pravilu (iako ne nužno!) odlukom državnoga poglavara, amnestija se odnosi na neimenovani krug osoba koje su počinile određenu kategoriju kaznenih djela ili prijestupa, te se proglašava najčešće zakonom. Tako, primjerice, sâm Matoš ujesen 1908. piše da je kralj uslišio njegovu molbu »za pomilovanje«, a Vida Flaker, komentirajući tu njegovu rečenicu, navodi: »Matoš je amnestiran prigodom posjeta Franje Josipa I. Zagrebu« (*SD*, XV., 179, 327.). Makar ne povlači jasnu razliku između ta dva pojma — jer bi u protivnom više pozornosti posvetio razlozima pomilovanja — Jelčić redovito govori o pomilovanju, iako mu se omakne i da je Matoš »amnestiran« (D. JELČIĆ, *Matoš*, 197-201, 268.). Nisam u suvremenom tisku pronašao podatak da bi bila proglašena amnestija za vojne bjegunce, pa zaključujem kako je da je vjerojatnije bilo posrijedi pomilovanje. Samo u tom slučaju imale bi svrhu intervencije pojedinaca u Matoševu korist. Zasluge za Matoševu amnestiju (sic!) sebi je pripisivao Kršnjavi, koji je to Matošu u jednome pismu i priopćio. (Usp. I. KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. II., 693-694.) U pismu, pak, Matošu od 9. lipnja 1908. Kršnjavi piše kako je s nekim osobama razgovarao o njegovu — pomilovanju, koje bi se valjda proglasilo 18. kolovoza te godine (Kršnjavijevo pismo Matošu od 9. lipnja 1908., *SD*, XIX., 222.).

³⁹ Tako izričkom iz Beograda 22. srpnja 1907. piše svomu stranačkom, a jedno vrijeme i osobnom prijatelju M. Ogrizoviću (*SD*, XX., 39-41.).

jih ju je dio javnosti doživljavao kao vladinu ekspozituru koja se služi problematičnim sredstvima.⁴⁰ U travnju 1908. došlo je do rascjepa na frankovce i milinovce, nazvane tako po dr. Mili Starčeviću, sinovcu Oca Domovine.⁴¹ Matoš je tada još ostao uz Franka: sredinom 1908. on bilježi: »Priatelji me pitaju što ostadoh uz Franka. Najviše zbog toga jer je inteligentan i žilav, energičan. Starčevići [Mile i David, op. T. J.] su ljudi bez veće inteligencije, Paveliću [Anti, zubaru, op. T. J.] sastavlja saborske antikoalicione govore simpatični Cherubin (Šegvić), a inteligencija i značaj nekoga [Ivana] Peršića može imponovati samo Stevanu Radiću.«⁴² Prema nekim svjedočenjima, u travnju 1908. Matoš je razmišljao o pokretanju polumjesečnika *Radikal*, koji je trebao imati zadaću prevladavanja toga novog pravaškog raskola.⁴³ Kad se ta namisao izjalovila, prihvatio je ponudu Karla Häuslera da bude urednikom časopisa *Sutla*, kojemu je izišao samo jedan broj.⁴⁴

Događaji su sustizali, pa i prestizali unutarpravaške smutnje. Početkom srpnja 1908. uhićen je veći broj Srba koji će uskoro biti izvedeni pred sud u tzv. veleizdajničkom procesu. Izbijanje mladoturske revolucije otvaralo je put prema aneksiji BiH, pa se ostvarenje frankovačkih trijalističkih koncepcija činilo nadohvat ruke. Sâm Frank je tu zamisao požurivao prijedlogom da se Hrvatska formalno priključi BiH.⁴⁵ Čini se da je Matošu u ostvarenju tih planova bila namijenjena važna uloga: malo nakon aneksije BiH u sarajevskom listu *Bosnische Post* objavljena je vijest da će ondje uređivati polumjesečnik za pitanja bosanskohercegovačkih Hrvata.⁴⁶ No, i ta se zamisao izjalovila. Epizoda je do danas neistražena, pa razlozi neuspjehu nisu poznati. Sredinom iduće godine već je najavljivao svoj časopis koji se imao zvati *Kokot*, s uredništvom u zagrebačkoj Opatičkoj ulici 10, gdje je Matoš stanovao u jednom sobičku, no ni od toga nije bilo ništa.⁴⁷

Koliko je ta serija uzastopnih neuspjeha i razočaranja, koja se zbila u svega nekoliko mjeseci života u domovini nakon petnaestogodišnje emigracije, bila uzrokom Matoševa razočaranja Frankom, nemoguće je sa sigurnošću ustanoviti. No, budući da je aneksiju — kako ćemo kasnije vidjeti — smatrao iznimno važnim i pozitivnim događajem u životu hrvatskog naroda, razloge odlaska od Franka treba tražiti više u nizu afera koje su se zbile 1908.—1909. i u koje je vodstvo stranke bilo umiješano, a ponajviše u činjenici da su u stranci i oko nje ja-

⁴⁰ O klimi među frankovcima svjedoči jedan njihov poznati prebjeg u milinovce, vidi: Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. S. Matković, Državni arhiv u Zagrebu — Dom i svijet — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 162-170. i dr.

⁴¹ Opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 337-353. i dr.

⁴² »Novinarske opaske«, *SD*, XVI., 219.

⁴³ D. JELČIĆ, *Matoš*, 330.

⁴⁴ *Isto*, 330-331.

⁴⁵ Opš. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 362-363. i dr.

⁴⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 332-333.

⁴⁷ *Isto*, 331.

čali krugovi koje je Matoš smatrao klerikalnima i okoštalima,⁴⁸ što je bilo nespojivo s njegovim literarno-političkim nazorima.

Krajem prosinca 1909. godine zemaljska ga vlada imenuje privremenim učiteljem niže pučke škole, dodjeljujući ga vježbaonici učiteljske škole u Zagrebu. Kako mu je istodobno dodijeljen dopust radi pripremanja ispita za učitelja viših pučkih škola, Matoš nikad ne će nastupiti u učiteljsku službu. U studenome 1910. u Zagrebu mu izlazi knjiga *Naši ljudi i krajevi*, a u travnju 1911. prvi put na nekoliko tjedana putuje u Italiju. Sredinom godine izišla je iz tiska knjižica *Moralista i druge satire*. Pretežan dio 1912. i 1913. boravi u Hrvatskoj, mahom u Zagrebu, a u listopadu 1913. drugi put odlazi u Italiju. Idućeg mjeseca u Zagrebu u prodaju je puštena knjiga njegovih feljtona pod naslovom *Pečalba*, tiskana u siječnju 1913., nakon što je nakladnik, Društvo hrvatskih književnika, pristao na kompromisni prijedlog cenzure da se iz knjige istrigne feljton »Od Pariza do Beograda«.

Zbog sve većih zdravstvenih problema, krajem listopada 1913. u Rimu traži liječničku pomoć zbog bolesti grla, te se poslije dvomjesečnog boravka u Vječnom Gradu sredinom prosinca 1913. vraća u Zagreb. Dva dana nakon Božića primljen je u Bolnicu milosrdnih sestara u zagrebačkoj Vinogradskoj ulici, gdje nakon višekratnih operacija grla umire 17. ožujka 1914. godine.

Kad je Matoš završio u bolnici iz koje više ne će živ izaći, pokrenuta je akcija za prikupljanje novčane pomoći. Popis darovatelja pokazuje da je njegova sudbina dirnula ljude diljem Trojednice i BiH.⁴⁹ A kad je umro, diljem Hrvatske održane su komemorativne sjednice, dok su brzojavi sućuti stizali njegovoj obitelji sa svih strana. Sućut je izrazio i ban Skerlec, pa čak i hrvatski mornari s broda *Tegetthof* koji je upravo plovio prema Smirni.⁵⁰ Glas o njegovoj smrti zablježit će 1934. godine A. Barac, »sjedinio je u jednom osjećaju sve one koji su pratili našu literaturu i njezine napore«, pa makar su međusobno bili zavađeni i podijeljeni.⁵¹ O odjeku Matoševe smrti na rubovima hrvatstva slikovito govori i memoarska bilješka Mate Balote (Mije Mirkovića), koji se sjeća kako je u Pazinu, »u dvorištu Narodnog doma, pod vedrim nebom« komemorirana Matoševa smrt: »Ne vjerujem, da je u i jednom drugom malom hrvatskomu gradu ukazano sjeni velikog modernog hrvatskog pisca takvo poštovanje, kakvo je ukazano na ovoj periferiji hrvatskog narodnog područja.«⁵²

Obitelj je imala premalo novca za dostojanstven pogreb: u osmrtnici objavljenoj povodom Matoševe smrti najavila je kako će biti pokopan 19. ožujka 1914.

⁴⁸ O previranjima u frankovačkim redovima koje je izazvalo približavanje frankovaca i kršćanskih socijala vidi: S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i hrvatski kršćanski-socijali«, u: *Hrvatski katolički pokret*, 321-329.

⁴⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 382-383.

⁵⁰ *Isto*, 390.

⁵¹ A. BARAC, »Predavanje o A. G. Matošu«, u: *A. G. Matoš In Memoriam*, 13.

⁵² M. BALOTA, *Stara pazinska gimnazija*, Zora, Zagreb, 1950., 69-70.

u skupnoj grobnici.⁵³ No, ta je sramota izbjegnuta: grad Zagreb, koji ga glavninu života nije tetošio, dodijelio je književniku počasni besplatni grob I. razreda na groblju Mirogoju, gdje je pokopan u nazočnosti većeg broja uglednika iz javnoga i kulturnog života.

Matošev hrvatski nacionalizam

Kao sljedbenik A. Starčevića, Matoš je bio protivnik svakoj političkoj koncepciji koja nije polazila od hrvatskoga državnog prava, pa tako i jugoslavenskoj. Misao južnoslavenske kulturne sloge, pa i jedinstva, u hrvatski je društveni i politički život unio ilirski pokret. Iako je srpski nacionalizam, potpomognut djelovanjem Kneževine Srbije,⁵⁴ postupno postajao sve samosvjesniji, pa zbog njega — i zbog mnoštva drugih, vjerskih i kulturnih razloga — Srbi nisu prihvatili ilirsku ideju,⁵⁵ a s vremenom ju je odbacila i većina hrvatskih političkih grupacija (napose Stranka prava), ipak su neki njezini elementi ostali prisutni u hrvatskome javnom životu i u drugoj polovici 19. stoljeća.

Jedan od njih bila je i ideja o hrvatsko-srpskome jezičnom i kulturnom jedinstvu, koja je stalno tinjala, poticana valovima intenzivne germanizacije i mađarizacije u banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini, odnosno talijanizacije u Dalmaciji. Činilo se da bi se hrvatsko-srpskom slogom u Trojedinici moglo doskočiti toj opasnosti, i da bi ta sloga olakšala oslobođenje BiH od osmanlijskoga gospodstva koje je očito bilo na izdisaju.

Ta je misao živjela i u Hrvatskoj Matoševe mladosti. Štoviše, zbog niza je razloga postajala sve prisutnijom, što je zapravo bilo u neskladu sa stvarnim životom, u kojem su se dvije nacionalno-integracijske ideologije, srpska i hrvatska, već dulje oštro sukobljavale. Dok srpska uglavnom nije napuštala srpsko ime i srpsku državnu misao, težeći širenju granica srpske države i okupljanju što većeg broja Srba u istome državnom okviru, hrvatska je društvena elita rješavanje hrvatskog pitanja tražila dijelom u hrvatskoj, a dijelom u južnoslavenskoj formuli.⁵⁶ Južnoslavenska ili jugoslavenska je zapravo značila napuštanje hrvatskoga državnog prava i postupno se pretvarala u negaciju hrvatske nacionalno

⁵³ Faksimil osmrtnice vidi: D. JELČIĆ, *Matoš*, 391.

⁵⁴ O počecima organiziranog djelovanja srpske propagande u hrvatskim i drugim zemljama vidi: Petar ŠIMUNIĆ, *Načertanije — Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Drugo izdanje, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1994.; Damir AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, AGM, Zagreb, 1994.

⁵⁵ Opš. Ilija MAMUZIĆ, «Ilirizam i Srbi», u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1933., knj. 247.

⁵⁶ Opš. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.; ISTI, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.; M. GROSS, «Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije», u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Liber, Zagreb, 1981., 283-306.; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835—1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Globus, Zagreb, 1989. i dr.

integracijske ideologije, što — zbog niza uglavnom očitih razloga — propušta primijetiti znatan dio hrvatske historiografije.⁵⁷ No, ona je uvijek iznova nametala i preispitivanje hrvatskog odnosa prema Srbima i srpskoj državnoj misli, jer nikakav oblik jugoslavenstva nije bio moguć bez sloge Hrvata i Srba.

Matoš je stasao u Zagrebu, u kome je mladež njegovoga doba listom prihvaćala pravašku ideologiju.⁵⁸ Ona je uključivala i negaciju Srba (i bilo kojega drugog naroda) kao posebnoga naroda u Hrvatskoj jer u njoj, prema pravaškom učenju, postoji samo hrvatski »politički narod«. Priznati u to doba nekome drugom svojstvo »političkog naroda« u današnjem bi smislu približno odgovaralo priznanju položaja »konstitutivnog naroda«, sa svim pravnim, političkim i psihološkim posljedicama koje iz toga proizlaze.⁵⁹ Dok su drugi, nepravaški dijelovi hrvatske elite, takva stajališta postupno napuštali već od sredine 19. stoljeća, pokazujući spremnost da Srbima priznaju taj položaj — što je ustupak koji je, kako se ističe u srpskoj historiografiji — zapravo značio »napuštanje hrvatskoga državnog i istorijskog prava«, ⁶⁰ pravaši su ostali nepomirljivo na ranijim pozicijama.

Nakon raskola u Stranci prava tu politiku nastavili su zastupati frankovci, koji su uporno ponavljali da bi sve drugo ugrožavalo interese hrvatskog naroda i prijetilo novim cijepanjem hrvatskih zemalja. No, taj frankovački otpor priznanju Srba kao »političkog naroda« nije značio negaciju njegove »genetičke posebnosti« (tj. narodnosne različitosti), a još manje neprijateljsku orijentaciju prema Srbima u Hrvatskoj ili prema Srbiji. Frankovačko je *Hrvatsko pravo* isticalo kako mu je »mio i drag svaki pravoslavni žitelj kraljevine Hrvatske, koji hoće raditi za slobodu ove svoje domovine; protivni samo pako svakomu onomu, koji radi proti

⁵⁷ I logički i politički je posve neispravno kad se, pod izlikom tzv. neutralnog pristupa, jugoslavenstvo promatra kao *hrvatska* nacionalno-integracijska ideologija. Takvu je interpretaciju često lako prepoznati kao naknadno nastojanje da se s jugoslavenstva skine *odium* što ga je ta ideologija zasluzila tijekom svoje praktične primjene. Međutim, ako se jugoslavenstvo smatra *hrvatskom* nacionalno-integracijskom ideologijom (iako je za nj lako dokazati da je u biti bilo negacijom hrvatske nacionalne i državne misli), onda se neminovno postavlja pitanje znači li to da su oni srpski ideolozi i političari koji su promicali jugoslavenstvo kao način rješavanja srpskog pitanja također i *hrvatski* nacionalni ideolozi. S druge strane, po kojoj bi se logici — gledano iz perspektive 19. stoljeća — u tom slučaju svojstvo *hrvatske* nacionalno-integracijske ideologije smjelo uskratiti bilo kojoj drugoj političkoj koncepciji, pa i onoj koju su zastupali pristaše misli da su Hrvati zapravo odvajak srpskog ili nekog drugog naroda? Drugim riječima, zastupati stajalište da je jugoslavenstvo jedan od pojavnih oblika *hrvatske* nacionalno-integracijske ideologije znači zapravo tražiti ispriku za one pojedince i skupine koji su bili spremni odustati od hrvatskog imena i identiteta; ukoliko — znači baviti se politikom, a ne znanošću.

⁵⁸ O snazi pravaškog pokreta tog doba vidi: J. TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.—1887.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

⁵⁹ Prema Stančiću, »pojam 'hrvatskog političkog naroda' Srbima u Trojedinici kao kolektivitetu nije priznavao status zasebnog 'političkog naroda', tj. Srbe nije priznavao nositeljima (uz Hrvate) suvereniteta Trojedinice, već ih je kao građane-pojedince smatrao dionicima hrvatskog 'političkog naroda', odnosno smatrao ih je 'političkim Hrvatima'. Zahtijevao je lojalnost Srba trojednoj kraljevini kao hrvatskoj nacionalnoj državi, tj. odricao je pravo na secesiju dijelova teritorija trojedinice nastanjenih srpskim stanovništvom i na njihovo priključenje srpskoj nacionalnoj državi.« (N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 57.)

⁶⁰ Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918—1929*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008., 22.

slobodi našoj i koji se bori proti naravnim i opravdanim našim težnjama.⁶¹ Uostalom, i sâm je Matoš bio frankovac. Nije to krio, niti je mogao sakriti, ali ga to nije priječilo da i prema Srbima i prema Srbiji osjeća i izražava snažne simpatije, niti je kad iz stranačkih redova prozvan ili pozvan na odgovornost zbog tih svojih simpatija. Nije mu u frankovačkim publikacijama dirano ni u jezik, koji je često obilovao srbizimima. I to pokazuje da je vrlo pojednostavljeno i vrlo po-grješno smatrati kako je protusrpstvo bitno obilježje frankovačkoga pravaštva.

Vladajući austrijski i mađarski krugovi u širenju srpske nacionalne misli nisu vidjeli osobitu opasnost, jer su srpski politički i gospodarski krugovi u Trojedinici pokazivali spremnost na suradnju s vladom i njezinim eksponentima, a povrh toga su bili svjesni da je naslon režima na Srbe u svakom slučaju slabio hrvatsku snagu i legitimnost zahtjeva za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Naime, iako političke grupacije koje nastaju među Srbima u hrvatskim zemljama nisu bile jedinstvene niti su uvijek na isti način parirale težnjama hrvatskih političkih elita, može se reći kako su se one — koketirajući s politikom Beča i Pešte radi ostvarenja vlastitih interesa — u glavnini sukobljavale s hrvatskim nastojanjima koja su išla za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i jačanjem njihova položaja u dualistički uređenoj Monarhiji. Drugim riječima, taj hrvatsko-srpski spor se naročito ogleda u državnopravnim pitanjima koja hrvatska javnost u drugoj polovici 19. stoljeća doživljava najvažnijima.

Srpska je elita redovito na strani koja se protivi hrvatskim interesima. Zahtjeve za teritorijalnom autonomijom u banskoj Hrvatskoj formulirala je malo nakon ukidanja Bachova apsolutizma, te ih je povremeno ponavljala i podjarivala u idućim desetljećima.⁶² Zato je ona vrlo rezervirana prema razvojačenju Vojne granice (Vojne krajine).⁶³ Suprotstavljajući se hrvatskoj državnoj ideji i nastojeći svoje ciljeve ostvariti naslonom na vladajuće krugove u Monarhiji, srpske se političke snage do Zadarske rezolucije (1905.) načelno protive i ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, pa zbog toga lako nalaze zajednički jezik s autonomiški raspoloženom talijanskom manjinom i eksponentima bečkoga dvora u Dalmaciji.⁶⁴ Čak ni prividni ustupak Hrvatima u Zadarskoj rezoluciji nije bio bes-

⁶¹ »Misteriozna koalicija«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 11/1905., br. 2867 (5. lipnja), prema: J. KRIŠTO, »Kad pravaši podu različitim putovima: Frano Supilo i Josip Frank o 'Novom kursu'«, u: *Pravaška misao i politika*, 151.

⁶² S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 21.

⁶³ Opš. Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881.*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Školska knjiga, Zagreb, 1981.; *Vojna krajina: povijesni pregled — historiografija — rasprave*, Dragutin PAVLIČEVIĆ, ur., SN Liber, Zagreb, 1984.; Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska (1809.—1813.)*, sv. 1-2, Školska knjiga, Zagreb, 1988.; ISTI, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2004. i dr.

⁶⁴ O hrvatsko-srpskim odnosima u Dalmaciji i odnosu srpskih političkih snaga prema problemu ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom opš. Grga NOVAK, »Podvojene narodne snage u Dalmaciji«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, 1963., sv. 10, 13-28.; N. STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb, 1980.; ISTI, »Srbi i srpsko-hrvatski odnosi u Dalmaciji u vrijeme narodnog pre-

platan. Kad je zaključivao kako se »sasvim sigurno može utvrditi, da su Srbi pomagali Hrvate s obzirom na utjelovljenje Dalmacije, primivši od njih obećanje, da će se odreći svojih težnja za Bosnom i Hercegovinom i prepustiti te zemlje srbskoj interesnoj sferi.«⁶⁵ Ivo Pilar nesumnjivo je bio u pravu.⁶⁶

Usporedno s time, u drugoj polovici 19. stoljeća u brojnim srpskim publikacijama tiskanima usred Zagreba i u drugim hrvatskim gradovima nižu se otvorene uvrede Hrvata i Hrvatske (na koje vlasti u pravilu ne reagiraju zabranama i pljenidbama!). Te su uvrede popraćene neskrivenim velikosrpskim ispadima, dokazivanjem tobožnjega srpskog prava na široke dijelove Hrvatske, pa i prijetnjama.⁶⁷ Nagovješćuje se kako će se pitanje oslobođenja i ujedinjenja srpstva, sudbonosno za srpski narod, najvjerojatnije riješiti ratom, pa se u srpskim novinama i propagandnim brošurama već početkom 1880-ih godina najavljuje »topovska rika«, jer Srbija treba »neprestance na oprezu biti i sablju oštriti za odsudni čas koji može svakim danom kucnuti.«⁶⁸ To će Srbi učiniti bez obzira na europski mir, pa krajem 1885. zagrebački *Srbobran (Glasilo Srpske samostalne stranke u Trojedinici)*, otvoreno prijeti Europi: »Evropo! Poštuj moju slobodu i moje pravo, nećeš li — hoćeš li krvi? Kunem ti se imenom srpskijem da ću te napojiti krvi, bila je ma kako žedna.«⁶⁹

Vrlo često se u srpskome novinstvu hrvatske zemlje proglašava srpskim, poriče se postojanje hrvatskoga državnog prava, pa čak i jezika, a u nekim slučajevima pri opisu narodnosnog sastava hrvatskih zemalja bilježe se pripadnici raznih naroda, dok nema jedino — Hrvata. Ako im se postojanje i priznanje, ne priznaje im se status ravnopravnoga političkog čimbenika, pa će Srbi, kako 1883. piše *Srpski glas*, i svoj položaj u Hrvatskoj i svoje odnose s Hrvatima po svaku cijenu urediti u svom interesu: »... Tražimo ovde politički položaj i priznanje. Taj položaj hoćemo da zadobijemo: sa Hrvatima, bez Hrvata, pa ako mora biti i protiv Hrvata (ist. u izv.)«. ⁷⁰ Vrhunac te protuhrvatske harange nesumnjivo je dotad

poroda«, *Zadarska revija*, Zadar, 1990., 39/1990., br. 5-6, 587-619.; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980.; *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ZR, ur. N. Stančić, Globus — Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1990.; Benedikta ZELIĆ-BUČAN, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Matica hrvatska Split, Split, 1992. itd. S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 24-25. donosi popis najvažnijih djela i srpskih povjesničara koji su se bavili tom problematikom.

⁶⁵ L. v. SÜDLAND (Ivo PILAR), *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943., 350.

⁶⁶ Usp. J. KRIŠTO, »Kad pravaši podu različitim putovima...«, 151-153. Vidi i S. MATKOVIĆ, »Frano Supilo i Josip Frank: sukobi dvaju značajja hrvatske politike«, u: *Izabrani portreti pravaša*, 89-99.

⁶⁷ Opš. o srpskoj nakladničkoj djelatnosti u banskoj Hrvatskoj vidi: Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902.)*, Naprijed, Zagreb, 1991.; ISTI, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2001., 87-219.

⁶⁸ M. ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 96.

⁶⁹ Isto, 294.

⁷⁰ Isto, 101.

nezapamćena provokacija, kad je zagrebački *Srbobran* nagovijestio Hrvatima boj do istrebljenja. Taj je list, naime, u br. 168 i 169 od 9. i 10. kolovoza 1902. bez ograde prenio članak dr. Nikole Stojanovića »Srbi i Hrvati«, prvotno objavljen u *Srpskome književnom glasniku* br. 37 od 1. kolovoza 1902., naslovivši ga puno izazovnije nego u izvorniku »Do istrage naše ili vaše«.

U tom članku Stojanović bez ikakva oklijevanja tvrdi da Hrvati nikad nisu imali »razvijene nacionalne svesti ni shvaćanja zajednice interesa svih Hrvata«. Oni nemaju »posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti, i stoga ne mogu biti posebna narodnost«. Dakle, Hrvati »nisu ni pleme ni posebna narodnost«, nego su tek »večito sluga i igračka u tuđim rukama«. Oni se postupno pretapaju u Srbe i nisu čimbenik s kojima bi Srbi trebali tražiti slogu. Umjesto sloge, slijedi borba koja se »mora voditi 'do istrage naše ili vaše'. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantuje nam njihova manjina, geografski položaj, okolnost, što žive svuda pomešani sa Srbima i proces opšte evolucije, po kome ideja Srpstva znači napredak«.⁷¹

Za razvitak hrvatsko-srpskih odnosa iznimno važno bilo je doba banovanja Dragutina Khuena Héderváryja (1883.—1903.). Dok se usred Zagreba tiskaju i diljem Hrvatske populariziraju srpski listovi koji se rugaju Hrvatskoj, srpska politička i društvena elita s iznimnom lojalnošću podupire Khuenov režim. Zbog toga je bila logična banova pohvala u *Pozoru* u listopadu 1884. godine: »... U Srbah ima poredak u zemlji i parlamentarni red pouzdane prijatelje. (...) Zato je većina Hrvatah užgana ideami samostalnosti«.⁷² I četiri godine kasnije omraženi je ban za zagrebački *Srbobran* ponovio: »... Hrvatski Srbi su najvjerniji stupovi vlade«.⁷³ Drugim riječima, Khuenov je režim ostavio duboke, mahom negativne tragove u hrvatskoj kolektivnoj svijesti, i bilo je iznimno važno da je baš takav režim uživao snažnu srpsku potporu. Supilo, koga se nipošto ne može nazvati hrvatskim šovinistom i mrziteljem Srba, i naknadno je ovako ocijenio to razdoblje: »Grof Khuen mogao se održati kao ban poglavito zato jer je imao čvrsta oslonu u jednom velikom dijelu našeg naroda u Hrvatskoj: u dijelu srpskome. (...) Od 132 mandata što su ih Srbi imali za pet saborskih perioda Khuenovih izbora, bilo je 130 od naroda srpskoga bez ikakva nasilja izabranih vladinovača, a samo 2 opozicionalca, od koje dvojice je jedan biran pomoću vladinom protiv Hrvata«.⁷⁴ Ta je ocjena prihvaćena i u starijoj historiografiji, u kojoj se navodi da su od 103 srpska zastupnika u Khuenovo doba njih čak 101 bili mađaroni.⁷⁵ I no-

⁷¹ Nikola STOJANOVIĆ, »Do istrage naše ili vaše«, u: *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, prir. Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šimac, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993., 56-61.

⁷² Nav. prema: Nives RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Usporič i pad Srpskoga kluba*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 36.

⁷³ Isto, 37.

⁷⁴ Frano SUPILO, »U Banovini i u Bosni«, u: F. SUPILO, *Politički spisi, Članci — govori — pisma — memorandumi*, prir. Dragovan Šepić, Znanje, Zagreb, 1970., 428-432.

⁷⁵ Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb, 1938., 258.

vija, temeljitija i pouzdanija istraživanja, u biti potvrđuju tezu o simbiozi veliko-mađarskih i velikosrpskih ciljeva, koja se ogledala i u iznimno velikoj potpori srpskih zastupnika Khuenovu režimu.⁷⁶

Ako se može reći da je donekle logično objašnjenje kako se Khuen u banskoj Hrvatskoj — poput Kállaya u BiH — naslanjao na Srbe zato što je obrenovićevska Srbija nakon potpisivanja Tajne konvencije s Austro-Ugarskom (1881.) bila u lojalnom savezu s Austro-Ugarskom,⁷⁷ to objašnjenje Khuenove taktike daje samo djelomičan odgovor na pitanje: zašto su Srbi pristajali na takvu ulogu u banskoj Hrvatskoj, i zašto su se u Dalmaciji, gdje Khuena nije bilo, protivili sjedinjenju te pokrajine s banskom Hrvatskom, te dalje, zašto su burno negodovali zbog okupacije i kasnije aneksije BiH. Odgovor očito treba tražiti u dugoročnoj, strateškoj orijentaciji srpskog nacionalizma, a ne samo u kratkoročnim ciljevima ni primarno u politici Beča i Pešte. Upravo zato i motivi za sklapanje privremenoga sporazuma s Austro-Ugarskom počivaju u vanjskopolitičkim prilikama koje su silile Srbiju da žurno parira bugarskim i albanskim kombinacijama koje su ugrožavale njezine planove na jugu,⁷⁸ a ne u odustanku od planova širenja prema zapadu.

Takvo držanje srpske inteligencije i političkih krugova izazivalo je razumljivu reakciju hrvatske strane. I oni hrvatski političari koji su zagovarali južnoslavenske koncepcije rješenja hrvatskog pitanja bili su svjesni da srpska suradnja s protuhrvatskim sustavom, pa čak i tendencija za odvajanjem Srba iz Hrvatske, u javnosti postaje obilježjem čitave srpske zajednice, ne samo njezine elite. Zato je i bivši član kluba Narodne stranke Ivan Kukuljević Sakcinski u Saboru u ljeto 1884. primijetio: »... Nije tajna, da se s mnogih strana u Hrvatskoj i Dalmaciji spočituje Srbom, da oni žele oteti Hrvatima ime i zatrti, da proganjaju pravo Hrvatske«.⁷⁹ Khuenovo je razdoblje takvo uvjerenje samo zaoštrilo: dok je hrvatstvo proganjeno, u Hrvatskoj — kako se izrazio Supilo — jedva da je bilo odrasla Srbina koji se nije izravno ili neizravno okoristio Khuenovom politikom.⁸⁰

U opisu korijena takve ocjene zapravo se ne razlikuju radikalniji protusrpski banovinski pamfleti nastali u krugu oko dr. J. Franka, za koga srpske ustanove u Hrvatskoj šire »mržnju, fanatizam proti svemu, što je hrvatsko«,⁸¹ od ocjena dal-

⁷⁶ Opš. Mato ARTUKOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, passim; N. RUMENJAK, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881—1892.*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta Zagreb, 2003.; ISTA, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*.

⁷⁷ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960., 15-16.; Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997., 70.

⁷⁸ Momir SAMARDŽIĆ, »Politika Srbije prema Bugarskoj i Tajna konvencija iz 1881. godine«, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, Novi Sad, 2005., br. 71-72, 29-42.

⁷⁹ N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, 136.

⁸⁰ F. SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*, Kultura, Zagreb, 1953., 115.

⁸¹ Josip FRANK, »Interpelacija o srpskoj propagandi u Pakracu, izrečena 5. veljače 1897.« u: *Nekoliko govorah Dra. Josipa Franka, zastupnika naroda križkoga kotara izrečenih u Hrvatskom saboru za zasjedanja od 19. studenoga 1896. do 8. veljače 1897. (Po stenografskih bilježkah)*, Zagreb, 1897., VIII.

matinskog pravaša F. Supila, koji u ranoj fazi političkog djelovanja na južnohrvatskoj periferiji uočava poguban utjecaj srpske ideologije i smatra da njegovu, Supilovu koncepciju hrvatsko-srpske suradnje, ugrožava upravo srpsko držanje: »Braća Srbi i u Banovini i u Dalmaciji, i u Bosni i Hercegovini, gone svoju politiku ekskluzivizma, druže se svuda gdje mogu s tuđinom na zator imena, razvoja i državnog ujedinjenja Hrvatske. 'Posrbite se svi — dovikuju oni Hrvatima — pa je sloga gotova!' (...) Svi dosadašnji pokušaji da se dođe do sloge i sporazuma sa Srbima izjaloviše se, dapače, takvi pokušaji nijesu za ino služili nego da se pooštre zadjevice i da Hrvatima bude oteto i ono što je imao.«⁸² A unatoč svemu tome, iako su se i dalje razmjerno često događali prijepori uvjetovani različitim gospodarskim i kulturnim interesima, zagovornici hrvatsko-srpske sloge, pa i jedinstva, pred kraj su stoljeća mogli s optimizmom gledati u budućnost.⁸³ I, što je paradoksalno, kako je naknadno primijetio jedan od najradikalnijih srpskih zagovornika tzv. narodnog jedinstva, Svetozar Pribićević, ideja narodnog jedinstva bila je puno popularnija među Hrvatima »nego u Srba koji su svoju posebnu individualnost i svoje ime čuvali ljubomornije nego Hrvati.«⁸⁴

Vrijeme tih previranja doba je Matoševih mladosti, doba njegova sazrijevanja i ulaska u književni život. Unatoč hrvatsko-srpskim okapanjima, oštrica hrvatskog otpora uperena je ipak protiv bana Khuena i mađarskog imperijalizma. U toj se klimi oblikuje Matošev snažni nacionalni osjećaj koji će doći do izražaja u gotovo svakom njegovu djelu. Zato Matoša nije moguće ni čitati ni shvatiti dok se ne pronikne u njegovo osjećanje hrvatskog pitanja i u njegovo shvaćanje položaja Hrvatske. Za nj je hrvatski nacionalizam misao etike, prava i slobode.

Da je između Hrvatske i slobode stavlja znak jednakosti, može se zaključiti iz pisma Andriji Milčinoviću, pisanog na Uskrs 1901. godine: »Vi se smiješkate riječima Hrvatska i sloboda, a te bi riječi mogle biti našom vjerom — jedinim ciljem životnim. Bez tog je cilja smiješno hrvatski pisati, smiješno možda i živjeti onima, koji nemaju drugog vjerovanja. Ta vjera nije ljubiti krdo, koje se zovu Hrvati, nego ljubiti svoju energiju, svoju budućnost, svoj jezik — dobra neizvediva bez neke sloge i zajedničkog stupanja.«⁸⁵ Tu sintezu Hrvatske i slobode Matoš nalazi u Starčeviću odnosno u pravaškoj ideologiji. U članku »Hrvatska misao«, objavljenom u frankovačkom *Hrvatskom pravu* na Badnjak 1907. godine, uoči još jednoga »tužnoga hrvatskog Božića«, on — vojni bjegunac i emigrant — sa sjetom govori o svom narodu koji se nalazi »među razbaštinjenima Europe«, jer je Hrvatska još uvijek tek misao, a ne zbilja. No unatoč tomu:

»Hrvatska misao još je uvijek prije svega misao oslobođenja, dakle prije svega misao etična.

⁸² F. SUPILO, »Program«, *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, 1/1891, br. 1 (7. veljače), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 99-104. (99.).

⁸³ Stanoje STANOJEVIĆ, *Istorija srpskoga naroda*, 3. izdanje, popravljeno, Beograd, 1926., 390-391.

⁸⁴ Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1990., 18.

⁸⁵ Matošev pismo A. Milčinoviću, na Uskrs 1901., *SD*, XIX., 338.

Ideja patriotizma najrealniji je oblik altruizma. Živuci za narod, živim za drugoga, za čovječanstvo i isto dobro [istodobno? Op. T. J.] zadovoljavam posebnost svoje individualnosti. (...) Misao patriotizma, misao hrvatstva je prije svega misao etična, jer je misao moralnog oslobođenja. Ropstvo je nenormalno i nemoralno: to je glavna nauka Spasitelja i Revolucije, to je lekcija i našeg vođe A. Starčevića, jer mu je patriotizam nadasve misao etička u tolikoj mjeri da je njegova politika često jednostrano moralisanje...«⁸⁶

Čitavoga svog života on se priznaje sljedbenikom dr. Ante Starčevića: od đakčkoga doba kad učenicima drži vatrene starčevićanske govore, do smrtne postelje na kojoj je ponovio: »Stekliš sem bil i stekliš bokibogme bum vumrl.«⁸⁷ Zato nikad ne dvoji o tome da je »starčevićanstvo sinonim hrvatskog nacionalizma.«⁸⁸ U svibnju 1910. piše: »U osnovi Hrvat i pravaš je jedno, a naše narodno prokletstvo i dolazi otuda što je pravaštvo bilo stranka, a ne cijeli narod, jer je misao starčevićanstva ideja narodnosti hrvatske, misao našeg nacionalizma, koja bi morala u čvrsti red skupiti sve naše stranke...«⁸⁹

Prema njegovu shvaćanju, samo je starčevićanstvo izvorna i čisto hrvatska misao, nasuprot koje stoje slavenska (jugoslavenska) i anacionalna, antinacionalna i internacionalna ideologija, koje zagovaraju ostale stranke u Hrvatskoj.⁹⁰ Hrvatski se nacionalizam tako definira ne samo pozitivno, kao učenje A. Starčevića i Eugena Kvaternika, nego i negativno, kao negacija svake nehrvatske, nadnacionalne ili internacionalne misli. On pretpostavlja postojanje hrvatskog naroda kao posebnog naroda, i teži stvaranju hrvatske države kao prirodnog okvira za obranu i prosperitet tog naroda. Pritom narod ne određuju ni rasa ni jezik, nego zasebna povijest i zaseban povijesni i kulturni razvitak: »Danas nema države i naroda a da nije idealno zajedništvo različitih rasa, različite krvi, različitih pasmina.«⁹¹ Upravo činjenica da je svijest o zajedničkoj povijesti i razvitku važnija od rasnih, vjerskih ili političkih značajki, onemogućuje postojanje drugog naroda i drugoga narodnog imena u Hrvatskoj. Prema klasičnom obrascu po kojem pravaški ideolozi nisu prihvaćali mogućnost da izvan hrvatskoga političkog naroda postoji u Hrvatskoj koji drugi, Matoš nastavlja: »U Hrvatskoj, također zemlji raznih rasa, raznih plemena, može postojati samo jedan narod — narod hrvatski, samo jedna kultura i samo jedna politika: politika i kultura hrvatska; eto, to je osnovna misao starčevićanstva, temelj hrvatskog nacionalizma. Glavne su mu negacije nagodbenjaštvo — odricanje suverenosti hrvatske države — i slavosrptvo — odricanje suverenosti hrvatskog imena kao imena narodnog.«⁹²

⁸⁶ »Hrvatska misao«, *SD*, XV., 166-167.

⁸⁷ D. JELČIĆ, *Matoš*, 254.

⁸⁸ »Sastanak naših srednjoškolača«, *SD*, XV., 173.

⁸⁹ »Saborske bilješke. Povodom Lorkovičevog govora«, *SD*, XV., 246.

⁹⁰ »Sastanak naših srednjoškolača«, *SD*, XV., 173.

⁹¹ *Isto*.

⁹² *Isto*.

Za nj je patriotizam moralna obveza. Zato se srami »svih koji nisu hotimice Hrvati, stidimo ih se to više što su veći umjetnici.«⁹³ U takve će redovito ubrajati, primjerice, Ivana Meštrovića. Pišući početkom 1907. iz Beograda M. Ogrizoviću, Matoš spominje: »Tu je Meštrović, ali ja se čuvam, da s njim ne dodjem u dodir. Ja sam apsolutno tolerantan za sve osim za hrvatstvo, a taj bivši čobanin baš s time trguje. (...) Baš zato što Hrvatsku iznevjeravaju ljudi velikog dara, hrvatstvo izgleda glupanima sinonim gluposti, pa ga se odriču kao svjedočbe siromaštva.«⁹⁴

Matoša strahovito iritiraju pokušaji da se hrvatstvo identificira »sa svim što je reakcionarno, glupo i zaostalo.«⁹⁵ Jer, kaže on 1902., sloboda je »temeljna misao naše pjesme, (...) divni zavjet slobodoljubnih otaca«, pa zato »pjesma oslobođenog naroda ne može biti drugačija nego opozicionalna pjesma i zato je hrvatski pjesnik i hrvatski politički oporbenjak tako blizu jedan uz drugoga, da su često obojica u jednoj osobi.«⁹⁶ Starčevića on veliča, jer »Stari bijaše jedan od najliberalnijih, najslobodoumnijih Hrvatah.«⁹⁷ Kad se pravaštvo — na usta M. Marjanovića — napada zbog tobožnjeg dogmatizma i nesnošljivosti, Matoš 1907. odgovara vehementno: »Nije istina da su 'svi napredniji elementi bliži obzorašima, a daleko od dogmatizma pravaških teorija', jer su glavni obzoraši vitezovi sv. Grurga, jer je pravaštvo daleko slobodoumnije već po svom trovjerskom narodnom programu koji je — kako tvrdi objektivni kritičar — i samog dra Franka natjerao među liberalce, i napokon, jer ima i danas pravaških i 'modernih elemenata'«. ⁹⁸

Upravo zbog toga umjerenoga pravaškog liberalizma, Matoš je sve vrijeme emigracije, pa i prvu godinu i pol života nakon povratka iz nje, čvrsto vezan uz frankovačku stranku.⁹⁹ Njegov odnos prema stranačkom prvaku J. Franku, koji je stranku vodio i u razdobljima kad joj formalno nije bio predsjednikom, razmjerno je složen. Na nj utječe kombinacija ideološko-političkih i osobnih razloga. Frank imponira Matošu i kao osoba i kao čovjek pun energije i dinamizma, a nije nevažno ni to da mu je pomogao u najtežim trenutcima. Matoš ga doživljava kao personifikaciju liberalnog pravaštva i kao živi dokaz da snošljivo i slobodarsko pravaštvo, upravo po Starčevićevu modelu, može privući i za svoje

⁹³ »Pariz, 15. svibnja [1900.]«, *SD*, III., 155.

⁹⁴ Matoševo pismo M. Ogrizoviću od 29. siječnja 1907., *SD*, XX., 29-30. U Matoševoj se korespondenciji nalazi i pismo što mu ga je Meštrović uputio iz »Spljeta« 11. listopada 1905. Nije Meštrović u tom pismu — kao Čerina, primjerice — izjavio da mrzi Zagreb čak više od Beča, ali nije zatajio kako mu se »ipak čini da u Beogradu usprkos svih nedostalica ima najviše našeg narodnog karaktera, te držim da bi se najlakše dalo što poduzeti, a da Vam pravo kažem i najmiliji su mi Srbi« (*SD*, XX., 274.). Nije poznato je li mu Matoš odgovorio i kako.

⁹⁵ »Gore od uma«, *SD*, XIII., 98.

⁹⁶ »Odjek s proslave 'Kola'«, *SD*, XV., 38.

⁹⁷ »Mlada Hrvatska«, *SD*, VI., 35.

⁹⁸ »Sintetična kritika«, *SD*, IV., 218.

⁹⁹ Naravno, liberalno-demokratske ideje Matoševa vremena nešto su sasvim drugo od neoliberalizma današnjeg doba. (S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 246.)

ideale zagrijati i one koji nisu Hrvati podrijetlom, i koji su sazreli i formirali se u potpuno drugačijem ozračju.¹⁰⁰

A unatoč porastu antijudaističkog raspoloženja u Europi, što se mjestimice prelijevalo i u hrvatske zemlje, »čisti« pravaši su na tu bolest ostali imuni. Očito na njihov poticaj u stranačkoj tiskari tiskaju se zbirke dokumenata kojima se osuđuju progoni Židova kroz povijest,¹⁰¹ a jasno to proizlazi i iz saborskoga govora, koji je u Saboru 1897. izrekao književnik i predsjednik stranke Eugen Kumičić, koji je vladu optužio da je »kriva velikim smutnjam u narodu«, među kojima je i najnovija — raspirivanje antisemitske propagande.¹⁰² U tom je govoru Kumičić ponovio klasična pravaška stajališta sljedećim riječima:

»... Ja nisam filosemita ni antisemita.

Ja štujem svačiju vjeru, a svoju ljubim. Ja sudim ljude po njihovih činih, a ne po vjeri. U svakoj vjeri imade ljudih poštenih i nepoštenih, ali ovako nedostojno razdraživati proti ljudem koji su se tu nastanili i pomalo bivaju Hrvati — a neki su se sasvim već pohrvatili — to je nedostojno naobraženih ljudih, to je sramota! (...)

Nemojmo razdraživati proti Židovom, nego nastojmo da postanu dobri Hrvati. I ja držim da će ona stranka u Hrvatskoj, koja će znati oduševiti Izraeličane za našu domovinu, time steći veliku zaslugu. A ne će ih nikada oduševiti ako će ih pogrdivati. Kad su već ovdje, što ćete učiniti s njima? Kako ćete ih protjerati iz Hrvatske? Mislite ih poklati? Sramota! Poštujte ih kao svoje sugrađane, da postanu što bolji Hrvati, kako su u Italiji dobri Talijani, u Franceskoj dobri Francezi... (...)

Naša je domovina tužna, toliko je u njoj strašnih pitanja, pa da još vjerskimi pitanji razdružujemo narod!«¹⁰³

Te su riječi izdanak najautentičnijeg pravaštva i morale su imponirati jednomu slobodnom duhu kakav je bio Matoš. Kao pravašu, njemu nije smetalo Frankovo židovsko podrijetlo: bio mu je važan njegov nacionalno-politički izbor.¹⁰⁴ Taj je izbor, prema Matoševoj ocjeni, ujedno bio jamstvo slobodarskog duha u stranci i kulturnog modernizma u Hrvatskoj. Zato on, primjerice, tužeći se da je

¹⁰⁰ To, dakako, nije zapreka da se u srpskoj historiografiji i u najnovije doba govori o Starčevićovoj »šovinističkoj zaslepljenosti« i »rasistički obojenim shvatanjima«. (S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 23.)

¹⁰¹ *Nekoji nazori i zapovjedi (sic) sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja izraeličana*, 3. izdanje, Naklada Trpimir, Zagreb, 2010.

¹⁰² Evgenij KUMIČIĆ, »Govor o osnovi Zakona o proračunu za godinu 1897.« od 12. prosinca 1896., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*, prir. D. Jelčić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 221. Više o Kumičićevoj političkoj aktivnosti vidi: S. MATKOVIĆ, »Politički profil Eugena Kumičića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, u: *Izabrani portreti pravaša*, 37-47.

¹⁰³ E. KUMIČIĆ, »Govor u raspravi o zakonskoj osnovi o štampi«, od 16. siječnja 1897., u: E. KUMIČIĆ, *Govori*, 234-237.

¹⁰⁴ Andriji Milčinoviću on na Uskrs 1901. piše, između ostaloga: »Frank, kaki bio da bio, je jedini, koji radi, koji se kreće, koji se ne blamira. Židovi danas nisu više, amice, robovi; danas su oni europska aristokracija, europski haračlije, simpatičniji od popovskih stjenica«. (*SD*, XIX., 338.)

vodstvo Matice hrvatske prešlo preko obećanja da će mu tiskati knjigu, 22. srpnja 1907. piše Milanu Ogrizoviću kako i u pravaškim redovima nesumnjivo ima onih što bi njega, Matoša, rado izigrali: »Što bi mi [Zvonimir] Vukelić pomogao, kada bi n. pr. odbor stranke pod pritiskom popova ili njihovih pomagača zaključio, da se moji rukopisi više ne primaju? Evo, to su razlozi moje frankovštine, moje velike simpatije za Josipa Franka, borbe, da nam on, 'Židov' i liberal, ostane šef. Srušivši njega, Šegvići i Milobari bi srušili liberalnu, modernu, naprednu struju u stranci, izgubili bi sve nezasukane elemente u omladini, predali bi ih naprednjaštvu i serbežu, a ja — ja bih pao među kompromitovane, među Štranofovcе, trunuo bi sa 'čifutima' stranke na djubretu, zajedno s Kršnjavim i svim modernistima stranke, gdje i tebe vidim...«.¹⁰⁵

A da se on sâm osjeća katolikom i da su Hrvati »narod triju vjera« ponovit će Matoš puno puta.¹⁰⁶ U »Intimnim mislima i impresijama« iz ožujka 1907. on piše: »Starčevićanstvo, kao misao naroda od tri vjere, ne može biti klerikalno i mora biti tolerantno u vjerskom pitanju.«¹⁰⁷ Ista se misao ponavlja i u programatskom tekstu objavljenom u siječnju 1912. u časopisu *Mlada Hrvatska*, s potpisom »uredništvo«, koji se pripisuje Matošu.¹⁰⁸ Matoš u sastavnice starčevićanstva dosljedno i neumorno ubraja toleranciju i konzervativizam, idealizam i individualizam, evoluciju nasuprot revolucije, demokratizam nasuprot otuđenog aristokratizma, ali istodobno aristokraciju duha i legitimistički osjećaj.¹⁰⁹ U svibnju 1910. ističe kako su sloboda i demokracija pretpostavke nacionalne integracije, uvjeti da se i nekatolici privežu uz hrvatsku nacionalnu misao: »Dokle god bude Srbija u uspoređenju s Hrvatskom politički ideal, dokle god Hrvatska ne postane zemlja najširih sloboda, zemlja prosvijećene demokracije u posjedu svih svojih prava, srpstvo će kod nas, naročito među pravoslavcima, uvijek naći svojih političkih proselita i separatista.«¹¹⁰

Bitno obilježje Matoševa shvaćanja hrvatskog nacionalizma jest njegova okrenutost suradnji među narodima, a napose Zapadu, Europi. U predgovoru »Našim ljudima i krajevima«, datiranom 13. lipnja 1910., Matoš kaže: »Osnovna misao mog novinarstva bijaše hrvatski slobodoumni, zapadnom čistom kulturom potencirani, individualistični nacionalizam.«¹¹¹ A u eseju »Narodna kultura« (1909.), iznimno važnom za shvaćanje njegova poimanja narodnoga i nacionalističkoga, izrekao je nekoliko ključnih postulata oko kojih se okupljalo liberalno naciona-

¹⁰⁵ SD, XX., 40.

¹⁰⁶ Tako npr. u članku »Jezuitska kritika« iz srpnja 1906. (SD, XIII., 82.) ili u članku »Društvo za slobodnu misao« iz rujna 1907. (SD, XV., 146-149.).

¹⁰⁷ SD, XVI., 203.

¹⁰⁸ »Mlada Hrvatska«, SD, XVI., 51-56.

¹⁰⁹ »Naša omladina«, SD, XV., 212-213.

¹¹⁰ »Mi i oni«, SD, XIV., 88-89.

¹¹¹ »Čitaocu«, *Naši ljudi i krajevi. Portriti i pejzaži* (1910.), SD, IV., 84-85.

lističko pravaštvo.¹¹² Matoš ne osporava, nego se zalaže za izgradnju »što intenzivnije nacionalne kulture«. No, nacionalna kultura ne može i ne smije biti zatvorena, samodostatna, izolacionistička:

»Nema ni jedne europske književnosti a da nije nastala pod utjecajem tuđe. Prema tome je studij tuđih kultura najbolje sredstvo za podizanje svoje i najbolji je nacionalista onaj koji je dobar Europejac. Pa kakve bi i svrhe imala nacionalna kultura da se njom može koristiti tek jedan narod? One vrijednosti koje vrijede tek jednoj rasi, inferiorne su vrijednosti. Samo ovakva narodna kulturna stečevina koja može postati sveopćom i čovječanskom, samo takva stečevina je velika narodna stečevina. (...) Danas je kultura to nacionalnija što je europskija. Najjači, najvitalniji nacionalizmi su oni koji su najmanje nacionalni, jer snaga narodne kulture nije u sposobnosti odbacivanja, eliminacije, već u moći primanja, apsorbiranja što više tuđih elemenata.«¹¹³

To, međutim, nipošto ne znači odricanje od nacionalne baštine i tradicije. Baš naprotiv, on piše:

»Ja ne mogu razumjeti narodne umjetnosti, otrgnute od temelja naše narodne kulture' — veli Richard Wagner koji baš neće biti manje moderan od naših modernista. Naša lijepa knjiga mora prije svega biti narodna, jer je narodna pjesma, temelj naše pismenosti, estetična kao djela najnepomirljivijeg artizma. Duh hrvatski je par excellence i od rođenja estetičan. Naša knjiga mora biti u čistom hrvatskom duhu, tj. u čistom hrvatskom slogu, a čistoga hrvatskog stila nema bez čistoga hrvatskog jezika.

Narodne kulture nema bez prirodnog razvitka, dakle bez slobode. Književnost mora ponajprije biti slobodna, a slobodne književnosti nema bez slobode narodne. Zato je svaki hrvatski književnik najprirodniji i najčišći zatočnik hrvatskog jezika i hrvatske slobode.

Čuvanje dragoga, slatkoga, svetoga jezika pradjedovskoga, obrana i borba za njegovo oslobođenje, evo zajedničkoga temelja hrvatskomu književnomu radu, evo prirodne tendencije cijeloj našoj književnosti.

Kao najglavniji izraz neoslobođenoga naroda i nosilica njegovih uzora, naša književnost treba nositi vidljiv pečat vjekovnoga i neslomljivog nastojanja da Hrvat bude slobodan u slobodnoj Hrvatskoj.¹¹⁴

Makar bio stalno zaokupljen slobodom i sudbinom Hrvatske, on ne idealizira ni Hrvatsku niti Hrvate. »Croatia Croatae lupus«, »Hrvatska je Hrvatima vuk«, napisao je Matoš početkom 20. stoljeća u jednu od svojih bilježnica.¹¹⁵ Znao je pisati — kao Milčinoviću u ožujku 1901. — da je možda i nesreća roditi se Hrva-

¹¹² Esej je nastao u povodu govora dr. Đure Arnolda, nekadašnjeg Matoševa profesora, tada predsjednika Matice hrvatske, održanog 25. ožujka 1909. i objavljenog pod naslovom »Jedinstvena hrvatska narodna kultura« u Prilogu zagrebačkih *Narodnih novina* od 10. travnja 1909. godine. Usp. SD, IV., 424.

¹¹³ »Narodna kultura«, SD, IV., 267-269.

¹¹⁴ »Književnost i književnici«, SD, IV., 291.

¹¹⁵ »Bilježnica III.«, SD, XVII., 265.

tom.¹¹⁶ Da ta misao nije bila izraz samo njegova trenutnog raspoloženja, nego i možda dubljeg promišljanja, svjedoči i zapis iz 1898. ili 1899. godine: »Ja imam medju Hrv.[atima] najmanje prijatelja«,¹¹⁷ kao i fragment pisma što ga je Kršnjaviju pisao iz Beograda nekoliko godina kasnije: »Na žalost moju moram reći, da ovdje nemam toliko neprijatelja kao u Hrvatskoj. Samo Hrvat zna mrzjeti Hrvata«. ¹¹⁸

Ali to ne znači da je ikad, u ijednom trenutku bio spreman odreći se Hrvatske. Naprotiv! Na samu Novu godinu, 1. siječnja 1901., nostalgично piše iz Pariza kako bi volio »gaziti đubre moje otadžbine od ovog glatkog pločnika, tvrdog kreveta starih kokota i starih boema«. ¹¹⁹ I u najtežim je trenucima zadržao optimizam i vjeru u svjetliju budućnost Hrvatske, pa Tkalčiću u veljači 1902. ne taji: »Ja ne ljubim Hrvatsku zbog glupana, nego zbog sebe i zbog onih koji nisu glu-pani, a tih još ima, hvala Bogu«. ¹²⁰

○ Srbima i Srbiji: između realnosti i iluzija

Ima u Matoševim spisima mnoštvo dokaza da mu pojmovi pleme, narod i nacija nisu sasvim jasni, i da ih ne primjenjuje uvijek u istom značenju. ¹²¹ No, unatoč tomu se na temelju objavljenih tekstova, a napose na temelju bilježnica i pisama, u kojima tom pitanju pristupa slobodnije i nesputanije, mogu dosta pouzdano opisati i analizirati njegovi odnosi prema srpstvu i Srbiji. To je zapravo tema kojoj se stalno vraća, dijelom zato što je svjestan njezine važnosti, a dijelom i zato što je Srbija obilježila njegov život u svakom pogledu. U Srbiji je, kao što je spomenuto, u dva navrata dulje boravio: oba puta po približno tri i pol godine (kolovoz 1894. — siječanj 1898. te kolovoz 1904. — siječanj 1908.). To nije bilo razdoblje samo burnih događaja u njegovu životu, nego istodobno — ili još više — vrijeme dramatičnih previranja u Hrvatskoj i u Srbiji, a ujedno vrijeme kad se hrvatska inteligencija osjetila ponukanom posve jasno i otvoreno se odrediti prema južnoslavenskoj misli i programu, pa samim time i prema Srbiji i srpstvu.

Pravaštvo, kao što je spomenuto, prema širenju srpske nacionalne misli u hrvatskim zemljama ima negativno stajalište, pa je razumljivo da i Matoš u vrijeme svog dolaska u Srbiju osjeća nelagodu i rezerve. U Srbiji je imao daljnje rodbine: njegov rođak po majci Franjo Schams bio je u tazbinskom srodstvu sa srpskom kneževskom obitelji Obrenović. ¹²² No, unatoč tome se s velikom vjerojatnošću

¹¹⁶ Matoševu pismo A. Milčinoviću, 13. ožujka 1901., *SD*, XIX., 333.

¹¹⁷ »Bilježnica II.«, *SD*, XVII., 142.

¹¹⁸ Matoševu pismo I. Kršnjavome od 17. ožujka 1907., *SD*, XIX., 221.

¹¹⁹ »Pismo iz Pariza. Impromptu. Pariz, 1. siječnja 1901.«, *SD*, III., 262.

¹²⁰ Matoševu pismo V. Tkalčiću od 23. veljače 1902., *SD*, XX., 148.

¹²¹ Da je Starčevićev prijevod francuskog termina »la race« riječju »pasmına«, unatoč pokušaju da ostane neutralan, izazvao i neželjene posljedice, pa i kod samoga Matoša, primijetio je S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 251-252.

¹²² D. JELČIĆ, *Matoš*, 53-55, 272.

može smatrati da to nije imalo nikakva utjecaja na Matoševu dezertiranje, kao i to da njegov bijeg iz vojske upravo u Srbiju nije motiviran političkim nego praktičnim razlozima (jer, kamo je u to doba mogao emigrirati iz Kutjeva?). Sâm bijeg očito nije bio plod dugoga razmišljanja i planiranja — u kome bi imao na umu moguću pomoć utjecajnog rođaka — nego je, kao i puno toga u Matoševu životu, plod trenutnog raspoloženja. Zato se i dogodilo da njegov rođak u to doba uopće nije bio u Srbiji, pa se na nj uzaludno pokušao pozvati. ¹²³ Iz toga, kao i iz činjenice da se Matoš u Beogradu više zapravo nikad i ne poziva na Schamsa, gotovo je sigurno kako ta njegova obiteljska veza nije imala nikakva utjecaja na odluku da pobjegne u Srbiju.

Što je tada zapravo mislio o Srbiji i Srbima, pokazuje njegovo kronološki prvo pismo, upućeno ocu krajem rujna 1894. iz petrovaradinske tvrđave. U njemu objašnjava povratak iz Mačve u Srijem, gdje je nakon nekoliko tjedana uhićen i strpan u pritvor: »U Srbiji sam bio već drugi dan moga bijega. Ali antipatija prema Srbadiji i misao, da svoje mile i drage neću možda nikada više vidjeti, ponuka me, da se vratim«. ¹²⁴ I deset godina kasnije, kad ponovno dođe u Srbiju, Matoš ne će izmisliti političke razloge, nego će javno kazati da je osobna sloboda, a ne politički razlozi, bila ono što ga je 1894. ponukalo na bijeg u Srbiju. ¹²⁵ No, i opet je iz petrovaradinskog pritvora u rujnu 1894. ponovno pobjegao u Srbiju.

Svega nekoliko dana nakon toga od srbijanskog ministra prosvjete i crkvenih poslova zatražio je da mu se dopusti nastavak školovanja na beogradskoj gimnaziji. Nije mu do bohemskog načina života, a svjestan da će mu otac teško oprostiti bijeg iz vojske, prisiljen je tražiti kruh. Vojnom je bjeguncu kretanje ograničeno, a na nj se uvijek gleda sa stanovitom sumnjom. Zato se Matoš ogleđa za bilo kakvim izvorom za osiguranje egzistencije. Kako proizlazi iz pisma bratu Leonu iz listopada 1894. razmišljao je i o vojnoj akademiji, a očito nije otklanjao ni mogućnost da dobije srbijansko državljanstvo. No, vrata državne službe su mu zatvorena, »jer još nisam državljanin, jer nisam vlah i nemam protekcije«. To pismo, natopljeno nostalgijom, Matoš obogaćuje nizom usporedbi između Zagreba i Beograda, između Hrvatske i Srbije, između Hrvata i Srba. I pritom zaključuje: »Jedino, čime B[eograd] natkriljuje Zagreb, električni je tramvaj

¹²³ Iz Matoševa članka »Uspomene«, objavljenog deset godina kasnije, može se zaključiti kako se pozivanjem na Schamsa pokušao izbaviti iz beogradskoga redarstvenog pritvora, u koji je bačen nakon što je ilegalno ušao u zemlju. No ondje mu rekoše »da je moj ujak dr. Schams, državni kemičar, nedavno otpustovao«. (»Uspomene«, *SD*, IV., 266.; »Nedovršena autobiografija«, *SD*, V., 289, 291.)

¹²⁴ Pismo Augustu Matošu, *SD*, XIX., 254. Ipak bi za pouzdaniju ocjenu bilo korisno kad bismo znali na koji je način ovo pismo poslano i kako je prispjelo naslovniku. Ako je bilo podvrgnuto vojnoj odnosno zatvorskoj cenzuri, ne bi se mogla isključiti ni mogućnost da Matoš svoje prave osjećaje prema Srbiji prikriva, iako za to — u doba Khuena u Hrvatskoj, a Obrenovića u Srbiji — i nije bilo osobita razloga.

¹²⁵ »Mene je u Srbiju dovela želja za osobnom slobodom«, kaže on u »Uspomenama«, objavljenima ujesen 1904. u beogradskoj *Slobodnoj reči*. (*SD*, IV., 261.) Ne protuslovi tomu druga njegova molba za nastavak školovanja, na koju ćemo se vratiti niže.

i rasvjeta». Sve ostale usporedbe između Beograda i Zagreba, Srbije i Hrvatske — Khuenove Hrvatske! — idu u prilog Zagrebu i Hrvatskoj. Štoviše, Matoš je za svega mjesec-dva naučio: »Sada mi nije čudo, što postoji između Srpstva i Hrvatstva tako grozan konflikt, sada, kada sam se zaista uvjerio, da nas sa Srbima veže samo — jezik. — I karakterom se Hrvat i Srbin vrlo razlikuju.«¹²⁶ Ironično potpisujući to pismo kao »Gustl, novi Vlah«, Matoš u nj uvršćuje dirljivu i patetičnu, iako literarno ne osobito vrijednu pjesmu »Domovini iz tuđine«, u kojoj sanja o slobodnoj i neovisnoj Hrvatskoj, jer »Smrt je ovo grozno grobovanje / A sloboda u toj tuđoj zemlji / Teža mi je, nego robovanje!«.¹²⁷

Vlasti Kraljevine Srbije odbile su 25. listopada 1894. njegovu molbu za nastavak školovanja.¹²⁸ Bilo je to svega nekoliko dana nakon što je bratu Leonu napisao spomenuto pismo. Bez mogućnosti školovanja, bez ikakvih prihoda, osuđen na pomoć pojedinaca koji su ga osobno simpatizirali zbog duhovitosti, šarma i literarnoga dara, u proljeće iduće godine ipak je nastavio s književnim radom. Piše tada sestri Danici kako je stekao »prekrasnog prijatelja«, sina predsjednika vlade i kraljeva prijatelja.¹²⁹

Riječ je, naime, o jednom od najbližih Matoševih beogradskih prijatelja, Boži S. Nikolajeviću, čiji je otac Svetomir bio jedan od utemeljitelja Radikalne stranke, istaknuti slobodni zidar i suosnivač beogradske masonske lože *Pobratim*, načelnik beogradske općine, rektor tamošnjeg sveučilišta, predsjednik vlade i Narodne skupštine, državni vijećnik (»savjetnik«), član senata, predstavnik Kraljevine Srbije u Interparlamentarnoj uniji i diplomat. Taj je B. S. Nikolajević u proljeće 1928. u zagrebačkim *Novostima* objavio zanimljive uspomene na drugovanje s Matošem, pune simpatija prema hrvatskome književniku, ali ne bez političke tendencije.¹³⁰ Nikolajević je opisao kako je Matoš u Beogradu živio u vrlo skromnim prilikama, obavljajući sav svoj književni rad »za kavanskim stolom«.¹³¹ Glavni njegov prihod u prvome razdoblju bili su koncertni nastupi na svečanim primanjima u uglednijim kućama i stranim poslanstvima.¹³²

Dvanaestak godina kasnije sâm će Matoš ustvrditi da je Beograd u doba Obrenovića bio veseliji nego poslije, i da su ga njegovi srpski prijatelji prigrlili unatoč tomu što je nastupao kao »ljuti stekliš«, a samo su mu »napredni Hrvati i

¹²⁶ Matoševo pismo bratu Leonu: »Ne znam datuma. Srijeda«, Beograd, u listopadu 1984., *SD*, XIX., 281-287.

¹²⁷ *Isto*, 284-285.

¹²⁸ D. JELČIĆ, *Matoš*, 15, 80.

¹²⁹ Matoševo pismo sestri Danici Matoš, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271. Matoševa sestra Danica (1876.—1962.) poznata pijanistica i operna solistica, nakon glazbenog školovanja u Zagrebu i Beču nastupala na brojnim europskim pozornicama, te se na koncu udala za švedskog baruna. (D. JELČIĆ, *Matoš*, 54.) U ostavštini Ive Politea, što se čuva u Hrvatskome državnom arhivu, postoje i dokumenti o sporu između Matoševe braće i sestara o autorskim pravima nakon književnikove smrti.

¹³⁰ Boža S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. *Matoš In Memoriam*, 65-98.

¹³¹ *Isto*, 75.

¹³² *Isto*, 78.

njihovi srpski politički saveznici crne kolače u torbu uvaljivali...«.¹³³ Suradivao je on u to prvo vrijeme u beogradskim listovima i u sarajevskoj *Nadi*, koju je uređivao Kosta Hörmann, upravni činovnik bosanskohercegovačke Zemaljske vlade.¹³⁴ Iako naizgled tek literarni, taj je časopis, koji je od 1894. do 1903. izlazio dva puta mjesečno, naizmjenice latinicom i ćirilicom, imao i nesumnjivu političku tendenciju. No, koliko god zemaljska vlada u njemu vidjela sredstvo za promicanje svojih ciljeva, pa i za izgradnju *bošnjaštva* kao specifične nacionalne ideologije, ipak su u *Nadi* surađivali i drugi hrvatski književnici. Među njezine najistaknutije suradnike spada i hrvatski pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević (1865.—1908.), koji je nominalno bio član uredništva,¹³⁵ ali se općenito smatra da je bio stvarni urednik *Nade*. U to vrijeme, piše Nikolajević, »sarajevska Nada nije bila u Beogradu rado viđena. Smatralo se, da je ona list austrijske uprave u Bosni i da je pokrenuta s naročitom tendencijom... (...) Saradnja u Nadi bila je za srpskoga književnika nešto kompromitujuće, — nešto, što baca sjenku na njegov patriotizam«.¹³⁶

Matoša je *Nadi* preporučio blizak prijatelj, srpski književnik Janko Veselinović, kao »mladog a darovitog Hrvata«.¹³⁷ Veselinović je, skupa sa Stevanom Sremcem, bio glavni Matošev zaštitnik u prvim beogradskim mjesecima. Sremac je, piše Matoš desetak godina kasnije, bio srpski šovinst. Znao je da je Matoš pravaš, ali ga je smatrao »izgubljenom ovcom, zalutalim, neprobuđenim Srbinom«.¹³⁸ Reklo bi se da Veselinović nije dijelio to mišljenje, ali je iz druženja s Matošem očito zaključivao kako kod mladoga hrvatskoga književnika nema protusrpskog

¹³³ »O izgubljenom nosu«, *SD*, IV., 151. U »Nedovršenoj autobiografiji« piše kako je pod Obrenovićima »Beograd stradao politički, ali je cvao društveno. Srbija Obrenovića bijaše vesela, a Srbija Karadorđevića je ozbiljna. Karadorđevići su Srbi, a Obrenovići su bili Evropljani. Obrenovići bijahu gospoda, a Karadorđevići su vladari. Karadorđevići štujem i plašim ih se. Obrenovići imaju moje smilovanje i kao svi pobjednici moju ljubav«. (*SD*, V., 292.)

¹³⁴ Osim što je bio vladin službenik, K. Hörmann (Bjelovar, 1850. — Beč, 1921.) skupljao je i u dva sveska objavio *Narodne pjesne (!) muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, uređivao je časopis *Nada* od 1896. do 1903., a kasnije je bio upravitelj Zemaljskog muzeja u Sarajevu i urednik njegova *Glasnika*. Opš. o Hörmannu vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Savjetnik Kosta Hörmann, promicatelj kulture i povijesne tradicije u Bosni i Hercegovini 1880.—1910. godine«, u: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Njemačka narodnosna zajednica, Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2001., 177-204.; Marko BABIĆ, Nikša LUČIĆ, »Hörmann, Konstantin (Kosta)«, *Hrvatski biografski leksikon*, (dalje: *HBL*), Zagreb, 2002., sv. 5, 618-619. Također vidi: Zoran GRIJAK, »Suradnja nadbiskupa Stadlera i isusovaca u vezi s političkim položajem katolika u Bosni i Hercegovini prije Prvoga svjetskog rata«, u: *Četiristota obljetnica dolaska isusovaca u grad Zagreb*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog simpozija održanog u Zagrebu 6. studenoga 2006., gl. ur. Vladimir Horvat, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu — Hrvatski povijesni institut u Beču - Ured u Zagrebu, Zagreb, 2010., 197-215.

¹³⁵ Prema biografskoj bilješci u: S. S. KRANJČEVIĆ, *Sabrana djela. sv. I. — Pjesme I*, ur. Dragutin Tadijanović, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Odjel za suvremenu književnost, Zagreb, 1958., 563-564. Usp. Ćiro TRUHELKA, *Uspomene jednog pionira*, HIBZ, Zagreb, 1942., 75.

¹³⁶ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. *Matoš In Memoriam*, 80.

¹³⁷ D. JELČIĆ, *Matoš*, 125.

¹³⁸ »Stevan Sremac«, *SD*, IV., 127-128.

naboja. Ponadao se on zato u pismu Hörmannu 7. srpnja 1895. kako će *Nada* u svome novom suradniku »podići i podgojiti jednog valjanog književnika pocepanoj braći Srbima i Hrvatima«. ¹³⁹ Posve u duhu Veselinovićeve preporuke — kao da je mogao dezavuirati onoga koji preporučuje njega, skoro posve anonimnog početnika što je siromašan kao crkveni miš — Matoš u svome prvom pismu Hörmannu (11. srpnja 1895.) pozdravlja izlaženje lista »koji nosi zaista pečat sloge između hrvatskog i srpskog duha« i ujedno se veseli suradnji u časopisu koji »dostojno honorira književne etide i radove«. ¹⁴⁰

Jasno je, dakle, i bez ikakva prenemaganja iznio svoja financijska očekivanja, što će — uostalom — karakterizirati gotovo svu njegovu korespondenciju s Hörmannom. ¹⁴¹ I uopće je pri ocjeni nekih njegovih političkih misli potrebno imati na umu da ih je pisao čovjek što je redovito na rubu gladi, pa se je već zbog toga osjećao neslobodnim. Da je novac prvi uvjet slobode, pisao je on Milčinoviću 1901. iz Pariza, ¹⁴² a istoj se misli vraćao više puta. U pismu bliskom prijatelju Vladimiru Tkalčiću piše kako »poezije ima više u luksuzu, nego u bijedi. Badava, taj prokleti novac ne bi bio sve, da nije i — poetičan...«. ¹⁴³ Poučava ga da su slično mišljenje dijelili i najveći pisci, poput Goethea. ¹⁴⁴ Veliko je značenje osobne umjetnikove slobode, ali Matoš iz iskustva znade da o tome teško može govoriti onaj koga bijeda sili na kompromise: »Glavno je sloboda, a danas bez novca nema slobodnog položaja«. ¹⁴⁵ I pred kraj života, u siječnju 1913. bilježi: »Želudac je realist. Možeš ga varati, ali ga prevariti ne možeš«. ¹⁴⁶

Bez obzira na pobude, posve je očito da on u svojim prvim priložima za sarajevsku *Nadu*, u srpnju i kolovozu 1895., nesumnjivo iskreno piše u duhu hrvatsko-srpske sloge. Hvali tako knjigu *Srbi i Hrvati* Milovana Đ. Milovanovića, u kojoj se zagovara »narodno jedinstvo«, te — napominjući da je »izišla iz centra koji je najmanje zaražen bratoubilačkom mržnjom« — knjigu preporučuje svakomu »pravom prijatelju bratske sloge između Srba i Hrvata«. ¹⁴⁷ I u jesen 1896. u pismu *Nadi* hvali se kako se časopis *Brankovo kolo*, »uviđajući jamačno krajnju potrebu da se jednojezična publika naša upozna sa najnovijim djelima naše čud-

¹³⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 127.

¹⁴⁰ Matoševo pismo Hörmannu od 11. srpnja 1895., *SD*, XIX., 147.

¹⁴¹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 91-92, 128.

¹⁴² Matoševo pismo A. Milčinoviću od 19. svibnja 1901., *SD*, XIX., 339-340.

¹⁴³ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 29. lipnja 1899., *SD*, XX., 124-127.

¹⁴⁴ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 28. prosinca 1899., *SD*, XX., 133-137.

¹⁴⁵ Matoševo pismo V. Tkalčiću od 23. veljače 1902., *SD*, XX., 145-148.

¹⁴⁶ »Obradović«, *SD*, XVI., 91.

¹⁴⁷ *SD*, III., 13. U *Sabranim djelima* pogrešno je otisnuto: Milovan Đ. Milovanović. No, M. Đ. Milovanović (1863.—1912.) bio je pravni pisac, publicist i radikalski političar, ministar pravde i član Državnog saveta Kraljevine Srbije, kasnije diplomat i ministar vanjskih poslova, na koncu i predsjednik vlade. Njegova knjiga *Srbi i Hrvati* objavljena je 1895. u Beogradu.

novato razdvojene literature«, u dva navrata dotaknuo i Matoševih prikaza srpske literarne produkcije u sarajevskome književnom časopisu. ¹⁴⁸

U to se vrijeme malo-pomalo Matoševe osobne prilike počinju donekle normalizirati. U školskoj godini 1895./96. upisan je kao izvanredni slušač prirodoslovno-matematičkog odsjeka Filozofskog fakulteta u Beogradu, ¹⁴⁹ a od siječnja do travnja 1896. dobio je namještenje kao čelist u Kraljevskome srpskom narodnom pozorištu. ¹⁵⁰ U jednome pismu majci tuži se na oskudicu tijekom proteklih mjeseci — jer je usred zime ostao bez stana — ali je pun optimizma i planova, pa javlja kako se nada u Crnoj Gori dobiti učiteljsko mjesto, jer je molbu u tom smislu već uputio. ¹⁵¹

Toga je proljeća ponovio i molbu vlastima da mu se dopusti polagati ispite na beogradskoj gimnaziji, kako bi mogao nastaviti školovanje u Velikoj školi. ¹⁵² Uzda se Matoš u toj molbi ministru prosvjete, da će »kao siromah na pomenute ispite biti pušten možda i besplatno«, a sad molbu podupire i političkim razlozima, služeći se prisposodobom s uskocima, kojoj će se u drugačijem kontekstu vraćati više puta: »Ne mogavši podnositi težinu i tiraniju trogodišnje vojne službe u Austro-Ugarskoj, uskočio sam, zanesen ovdašnjom slobodom, u Srbiju, kojoj mogu pre koristiti kao čovek sa spremom akademskom, nego s ovom, — auto-didaktičko-polutanskom«. ¹⁵³ Uvjeren je, piše on sestri, da bi nakon položene mature, zalaganjem Nikolajevićeva oca, dobio stipendiju i za koje strano sveučilište. ¹⁵⁴ Činilo se da se stvari razvijaju u povoljnom smjeru: u svojoj bilježnici je zapisao kako mu je srbijansko ministarstvo prosvjete 26. prosinca 1896. napokon dopustilo polagati maturu s prethodnim ispitima. ¹⁵⁵ Imao je, dakle, Matoš u to prvo vrijeme »pisarskih ambicija«, kako se izrazio Jelčić, pa je početkom 1897. u bilježnici pisao: »Od danas učim dan i noć«. ¹⁵⁶

Prema autobiografskim zapisima, jedno je vrijeme u Beogradu živio — s malo bi se pretjerivanja moglo kazati — na visokoj nozi. ¹⁵⁷ To je vrijeme njegova zanosa Srbijom i uvjerenjem da su Hrvati i Srbi »braća« ili čak — jedan narod, pa makar i pod različitim imenima i s različitim političkim interesima. Dok je godinu i pol prije u pismu ocu i bratu Leonu dao maha i svojim, uvjetno rečeno, protusrpskim osjećajima, majci i sestri 1896. piše posve drugačije intonirana pisma.

¹⁴⁸ *SD*, III., 57.

¹⁴⁹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 86.

¹⁵⁰ *Isto*, 16.

¹⁵¹ Matoševo pismo majci Mariji od 26. ožujka 1896., *SD*, XIX., 297-298.

¹⁵² D. JELČIĆ, *Matoš*, 16.

¹⁵³ *Isto*, 80-81.

¹⁵⁴ Matoševo pismo sestri Danici, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271.

¹⁵⁵ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 77. Usp. D. JELČIĆ, *Matoš*, 82.

¹⁵⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 82, 86-87.

¹⁵⁷ »Nedovršena autobiografija«, *SD*, V., 292.

Sestri Danici tuži se da nema vijesti iz Hrvatske, jer »radi ove nesrećne svadje između Hrvata i Srba nema u Beogradu hrv.[atskih] novina«, pa on nema »ni pojma, što se radi i misli u mome 'otečestvu', koje ću vijekom ljubiti«. ¹⁵⁸ U već spomenutom pismu majci, on o potrebi nadilaženja te »svađe«, pa i o istosti dvaju naroda, uopće ne dvoji: »Bilo kako mu drago, mi i Srbi smo jedan narod, a moje je srce kod te divne slave [misli na proslavu obljetnice Takovskog ustanka pod vodstvom Miloša Obrenovića, op. T. J.] kucalo od uzrujanosti. I ja sam htjeo proći pored kralja i reći mu: 'Evo me, da se bijem protiv dindušmanina roda našega'. Kod te zgrade sjetio sam se one vajne parade, kada gingavi Hedervari vodi svoju gingavu čet u crkvu sv. Marka na blagoslov! Bože, kada će Hrvatskoj ogranutu dan slobode i neodvisnosti!«. ¹⁵⁹

U to doba njemu hrvatska »neodvisnost« nije u neskladu s uvjerenjem o narodnoj bliskosti, pa možda i o kulturno-jezičnom jedinstvu Hrvata i Srba. Očito je da ne isključuje ni potrebu političke suradnje, iako se ne očituje jasno, na kojim bi temeljima ona imala počivati, i koje bi joj ciljeve valjalo zacrtati. Dok u Hrvatskoj vidi samo khuenovsku tamu i beznade, u Srbiji sve buja optimizmom. Zato očito smatra kako hrvatsko-srpsko približavanje može Hrvatima samo koristiti, pa se zgraža nad činjenicom da Hrvati i Srbi nemaju »zajedničkog centra ni u formi kakvog književnog lista«. ¹⁶⁰

Sudar sa stvarnošću

Moglo je u Matoševim izljevima ljubavi prema Srbima i Srbiji 1895./96. biti i malo prkosa prema ocu, koji očito nije bio zadovoljan sinovljevim ponašanjem i bijegom u Srbiju, ¹⁶¹ ali je u njima vrlo vjerojatno prevladavalo njegovo iskreno raspoloženje. Na stanovit, vjerojatno pretjeran oprez, možda tjera činjenica da nikomu drugom ne će povjeriti takve misli, osim majci i tada 18-godišnjoj sestri. Možda je tim riječima htio utješiti majku i sestru, s kojima je posebno blizak, i koje su nesumnjivo uplašene činjenicom da je još nezreli *Gustl* postao dezertar, odmetnik koji je sklonište našao u nepoznatoj zemlji o kojoj se u obitelji — a ni u javnosti — ne misli baš najbolje. Majci i sestri se tim pretjeranim optimizmom i hinjenim oduševljenjem za Srbiju mogao pravdati i zbog nagloga i nenajavljenog napuštanja roditeljskog doma odnosno domovine. U svakom slučaju, ocu i braći takvo što ni izbliza ne piše, vjerojatno osjećajući da bi to kod njih izazvalo negativnu reakciju. K tome, ne treba smetnuti s uma da se je jedno vrijeme našao potpuno odsječen od svih vijesti iz Hrvatske.

No, ipak je očito da Matoš svoj hrvatski nacionalizam u to doba smatra spojivim s uvjerenjem da su Hrvati i Srbi u kulturnome i jezičnom pogledu ipak je-

¹⁵⁸ Matoševo pismo sestri Danici, ožujak 1896., *SD*, XIX., 268-271.

¹⁵⁹ Matoševo pismo majci Mariji od 26. ožujka 1896., *SD*, XIX., 297-298.

¹⁶⁰ »Na osvitu 1897.«, *SD*, VIII., 42.

¹⁶¹ Što mu je sve otac pisao, nije poznato, ali iz Matoševih pisama majci jasno proizlazi da ga je oštro ku-dio, pa je Matoš često pomišljao da ga obitelj zanemaruje. (Opš. D. JELČIĆ, *Matoš*, 95-96. i dr.)

dan narod, i da takvo svoje uvjerenje on motivira, ne na posljednjem mjestu, mađarskim imperijalizmom pod kojim stenje Hrvatska. Zato njegov zapis iz jedne od bilježnica: »Ja volim biti Srbin nego Magjar«, ¹⁶² treba tumačiti ne toliko kao dokaz njegove ljubavi prema Srbiji i srpstvu, koliko kao izraz otpora i animoziteta prema tadašnjoj mađarskoj politici u Hrvatskoj.

Međutim, nisu te simpatije prema Srbiji — iako i tada pomučene sviješću o niskome stupnju kulturnog razvitka te zemlje — bile duga vijeka. Iako će se do kraja života družiti i prijateljevati s brojnim Srbima, nikad više nakon te 1896. ne će Matoš pokazati takve simpatije prema srpstvu, a kamoli uvjerenje da su Hrvati i Srbi jedan te isti narod. ¹⁶³ Jer, svega nekoliko mjeseci nakon toga njegova iskrenog oduševljanja Srbijom, dolaze gorka razočaranja. Nakon što je negativno prikazao Veselinovićev roman *Hajduk Stanko* — jer je Matoš čitav život oštro lučio osobno prijateljstvo, pa i političko istomišljeništvo od književnih uvjerenja — započela je prava hajka na nj. ¹⁶⁴ Nije ona bila samo literarna: napadaji povodom kritike Veselinovičeva romana, ¹⁶⁵ sadržavali su i podmuklu denuncijaciju: »Mi se ni najmanje ne čudimo drskosti ovoga Hrvata Matoša, koji u našoj zemlji, koja ga je nahranila i napojila i odela, grdi na onako skandalozan način srpske književnike u 'Nadi' bosanskoj i dr.[ugim] listovima...«. ¹⁶⁶

Na taj napadaj pod neodgonetnutim pseudonimom *Carus*, kojemu je autor bio možda i sâm Veselinović, ¹⁶⁷ Matoš nije mogao ni odgovoriti, jer mu je u Beogradu — onemogućeno objavljivanje! ¹⁶⁸ U pismu K. Hörmannu, pisanom iz Beograda u lipnju 1897., Matoš se potužio: »Ja sam bojkotiran i ništa u Biogradu ne mogu da zaradim i moram prvom prilikom da se odovud udaljim...«, ¹⁶⁹ a u svojoj »Nedovršenoj autobiografiji« podsjetio je kako mu je bilo tih dana: »Cijela radikalna, a kasnije cijela beogradska štampa okomila se na mene. Izgubih mjesto u orkestru. Osumnjičiše me kao špijuna, pa je vicekonzul Jovanović morao naći drugog čelistu. Cijeli grad me bojkotovao. Vrata mi se redom pred nosom zatvarahu...«. ¹⁷⁰

¹⁶² »Bilježnica III.«, *SD*, XVII., 268.

¹⁶³ Ironično će, doduše, 1899. zapisati: »... Pa neka mi neko dođe i kaže da Hrvati i Srbi nijesu jedan narod. Ali i vino se drukčije pije dakujući!« (»Mala biblioteka«, *SD*, VIII., 119.)

¹⁶⁴ Matoševe kritičke opaske o pravaškim piscima i njegovo uporno nastojanje da osobna i stranačka prijateljstva odvoji od artistskih uvjerenja usp. D. JELČIĆ, *Matoš*, 272-310. i dr.

¹⁶⁵ O romanu *Hajduk Stanko* Matoš je pisao dva puta, oba puta 1897., najprije u travnju u *Brankovu kolu*, potom u svibnju u zagrebačkom *Viencu*. (*SD*, IV., 397.)

¹⁶⁶ Anonimni pamflet pod naslovom »Kritičar naših dana!« objavljen je u beogradskom *Dnevnom listu* 6. travnja 1897. te je uvršten u *SD*, XVII., 96-97.

¹⁶⁷ *SD*, XVII., 96-97.

¹⁶⁸ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 105.

¹⁶⁹ *SD*, XIX., 162.

¹⁷⁰ *SD*, V., 293. Gotovo navlas jednako prepričava te događaje u pismu M. Ogrizoviću od 9. srpnja 1907. (*SD*, XX., 47-51.)

Ako je dotad i mislio da su hrvatski Srbi khuenovci i kao takvi neprijatelji hrvatskih interesa, dok bi Srbi u Srbiji bili drugačije tkani, činjenica da su mu svi srbijanski listovi zatvorili vrata jasno je govorila da su stvari ipak drugačije, i ujedno svjedočila o klimi koja je vladala u tobože slobodarskoj Srbiji. A deset godina kasnije zabilježiti će kako mu je kao *steklišu* u Beogradu zaleđe Nikole Pašića »bilo nužno da me ne 'izije pomrčina' kao mog novinarskog druga Todorovića-Petrina i mog pariskog znanca kapetana Novakovića«,¹⁷¹ koje su — ubili. Da se smrću prijetilo i njemu, spomenuo je i Milčinoviću, u pismu datiranom na Uskrs 1901., podsjećajući na to da u Srbiji »za sve ni suda ni pravde nema«. ¹⁷² U Srbiji se doista živjelo nesigurno: između 1884. i 1895. počinjeno je 368 umorstava kojima su pripisivani politički motivi, a ubojstva općenito brojila su se u tisućama.¹⁷³ Šef beogradske policije pisao je malo kasnije kako je Srbija među onim državama u svijetu u kojima je stopa kriminala najviša.¹⁷⁴

Matoševo ogorčenje i ponovno otkriveni animozitet prema Srbima doći će do izražaja i u intimnom zapisu, komentaru izbornih rezultata s kraja svibnja 1897. u Hrvatskoj: »Hrvatska se opozicija lijepo držala. Ni jedan Srbin nije izabran od opozicije, a 24 su na vladinoj strani. Sramota!«. ¹⁷⁵ No, još uvijek mu se nije bilo lako suočiti se s realnošću, ma koliko ga činjenice uvjeravale da je živio u zabludi. Još uvijek želi održati bar literarne spone između Hrvata i Srba. On ne može natrag u Hrvatsku, a nema ni prebijenog novčića da bi napustio Srbiju. Iako pun ogorčenja, on će u jednom pismu iz Beograda u studenome 1897. zabilježiti: »Ovdje me ne mirišu, jer sam Hrvat; kod kuće me smatraju za Slavosrba. Nezgodno! Kao da je slavosrpstvo, kada sam uvjeren da je srpska politika u Hrvatskoj — izdajnička, i kao da je nehrvatski, kada držim, da nam je literatura zbog identiteta jezika ista usprkos političkome našem antagonizmu«. ¹⁷⁶ Slične misli ponavlja i javno u prosincu te godine, u prikazu knjige Marka Cara.¹⁷⁷

I u to je doba, dakle, hrvatsko-srpski »politički antagonizam« za nj bjelodana i nesporna činjenica, ali su — po njegovu sudu — jezik i književnost ipak nešto drugo. I ako kod Matoša ima kolebanja u odnosu prema Srbima i srpstvu, onda je njihov korijen baš u tome drugom. Da je u to vrijeme mislio kako su hrvatski i srpski isti jezik, pokazuje i njegov leksik, prepun srbizama koje je obilno po-

¹⁷¹ »Nastić u Beogradu«, *SD*, XII., 173.

¹⁷² Matoševo pismo A. Milčinoviću, na Uskrs 1901., *SD*, XIX., 335.

¹⁷³ Leopold MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Österreich-Ungarn*, Moritz Perles, k. u. k. Hofbuchhandlung, Wien, 1918., 49.

¹⁷⁴ Dušan ALIMPIĆ, *Kriminalitet u Srbiji*, Beograd, 1911. Nav. prema: L. MANDL, *Die Habsburger und die serbische Frage*, 49.

¹⁷⁵ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 107.

¹⁷⁶ Matoševo pismo Vladoju Jugoviću od 18. studenoga 1897., *SD*, XIX., 195-196. V. Jugović-Schmidt (1876.—1939.) bio je pisac, ljekarnik i povjesničar farmacije. Opš. Jasna ŠIKIĆ, »Jugović, Vladoje (Schmidt), Vlado«, *HBL*, Zagreb, 2005., sv. 6, 540.

¹⁷⁷ »Marko Car: *Moje simpatije*«, *SD*, VIII., 87.

primio tijekom boravka u Srbiji. Ali će tih dana u sasvim intimnom zapisu, u svojoj bilježnici, ipak zapisati: »Od svih slovjlenskih] naroda najvolim narod koji ne govori nikakvim slavjanskim narječjem: Franceze«. ¹⁷⁸

Da se njegove simpatije prema Srbima i Srbiji hlade, jasno proizlazi iz pisma Paji Markoviću Adamovu, datiranog 21. lipnja 1897., u kojem kaže da će najkasnije za dva tjedna oputovati u Njemačku, »jer sam se ovde razočarao i jer ne mogu uz najbolju volju da nađem ljudsku egzistenciju«. ¹⁷⁹ No, u to vrijeme — vjerojatno istog dana — u pismu Hörmannu je puno grublji i otvoreniji: Hörmann nije Srbin, pa mu može kazati kako kani oputovati u Bugarsku ili u Pariz, dakle, u svakom slučaju otići, jer mu je »Beograd dosmrديو«. ¹⁸⁰ Vladoju Jugoviću se krajem studenoga tuži da ga u Beogradu ne podnose zato što je Hrvat i slobodouman zapadnjak. Uopće je život u srbijanskoj prijestolnici primitivan; ondje »nema biblioteka koja bi se mogla upotrijebiti, neda [ne da, op. T. J.] se raditi. Tu se samo može propasti«. ¹⁸¹ Srećom, piše on Jugoviću, Hörmann mu je obećao poveću predujam za iduću godinu, pa će napokon moći ostvariti raniju želju, »vnuti se« u Švicarsku.¹⁸²

Ali kad je konačno napustio Srbiju, iz Münchena za javnost ipak piše puno blaže: krajem siječnja 1898. u *Nadi* se oprašta od Beograda i tamošnjih svojih prijatelja, dodajući kako: »Otići iz Zagreba u Biograd — to je otići iz otadžbine u otadžbinu. Mi i Srbi smo kao oni jaganjci koji mogu da sisaju dvije majke«. ¹⁸³ A kako je u stvarnosti izgledalo to tobožnje »sisanje dviju majki« sâm će Matoš dokumentirati na više mjesta. Primjerice, u svojim će intimnim zapisima u ljeto 1898. u Ženevi primijetiti: »Ugodnije je gladovati u Parizu, nego u Biogradu«. ¹⁸⁴ Hörmannu, onomu istom Hörmannu komu je kao uredniku poslao prilog u kojem Hrvatsku i Srbiju naziva dvjema svojim »otadžbinama«, Matoš zahvaljuje, jer bi bez njegove pomoći bio »već potonuo u kalu šumadijskom«. ¹⁸⁵ U jednome pismu Milčinoviću 1901. dodaje kako su Srbi barbari, i kako se on ruga »zagovornicima političke sloge« upravo kao realist, kao čovjek koji znade kakvo je pravo stanje u Srbiji: »Ja bi se ubio, da moram navijek živjeti u Beogradu«. ¹⁸⁶

¹⁷⁸ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 93.

¹⁷⁹ *SD*, XIX., 250. Marković Adamov (1855.—1907.), srpski književnik i dugogodišnji urednik *Brankova kola*, književnog časopisa koji je od 1895. do početka Prvoga svjetskog rata izlazio u Srijemskim Karlovcima.

¹⁸⁰ Matoševo pismo K. Hörmannu od 3. srpnja 1897., pisano ćirilicom, *SD*, XIX., 163. To je pismo datirano ovako »Biograd, 21. juna 3. jula 1897.«. Kod spomenutog pisma Markoviću nema primjene dvaju kalendara, jer za to u pismu Markoviću, srpskom književniku, nema ni potrebe. Iz toga je vjerojatno da su oba pisma pisana istog dana.

¹⁸¹ Matoševo pismo V. Jugoviću od 27. studenoga 1897., *SD*, XIX., 196-197.

¹⁸² Matoševo pismo V. Jugoviću od 27. studenoga 1897., *SD*, XIX., 196-197.

¹⁸³ »Pismo iz Münchena, krajem januara [1898.]«, *SD*, III., 82.

¹⁸⁴ »Bilježnica II.«, *SD*, XVII., 170.

¹⁸⁵ Matoševo pismo K. Hörmannu od 22. travnja 1898., *SD*, XIX., 167-168.

¹⁸⁶ Matoševo pismo A. Milčinoviću od 8. i 13. prosinca 1901., *SD*, XIX., 351.

Nekoliko godina kasnije ni javnosti više ne će uljepšavati sliku svoga živovanja u drugoj »otadžbini«. Bezimenom napadaču u naprednjačkom *Pokretu* Matoš će krajem 1905. predbaciti zagrebofobiju i beogradomaniju, napominjući kako se na krivoga namjerio taj što ga »uvjerava da se u Beogradu mnogo ljepše živi no u Zagrebu. On za tu ljubav nesumnjivo ima jakih razloga. Žalim — ali ja ih nemam.«¹⁸⁷ U nedatiranoj »Nedovršenoj autobiografiji«, napisanoj svakako nakon kraja siječnja 1910., zapisat će: »Zima [1897./98., op. T. J.] bijaše upravo strašna, a ja bih bio od glada poginuo, da mi g. Kosta Hörmann, urednik 'Nade', dobrotvor S. S. Kranjčevića i mnogih drugih, ne posla 300 kruna predumom, pa mogoh otići iz Srbije, s tuđim pasošem preko Austrije, početkom 1898.«¹⁸⁸

A jedva koji dan nakon onoga Münchenskog pisma *Nadi*, Matoš je S. Nikolajeviću objasnio kako je u Beograd došao »s tovarom iluzija«, misleći da će »tamo moći bit 'neka veza srpskohrvatskog duha', ali se suočio sa »žučljivom realnošću života.«¹⁸⁹ No, Nikolajević je i sâm kritičan prema Srbiji i srpstvu. Njegovu rečenicu »Srpstvo je šuplja fraza i gorka obmana«, Matoš je smatrao toliko važnom i ilustrativnom, da ju je nekoliko mjeseci nakon odlaska iz Srbije 1897. citirao u Tresić-Pavičićevoj anketi, koja je iznimno važna za razumijevanje Matoševih političkih pogleda.¹⁹⁰ K tome, razumljivo je da Matoš u pismu utjecajnom ocu jednog od svojih najboljih prijatelja i zaštitnika ne polemizira otvoreno o sadržaju i značenju tih »žučljivih realnosti života«, ali je njegov raskid s iluzijama konačan i neopoziv: u nacionalno-političkom pogledu više nikad ne će ni izbliza poistovjetiti Srbe i Hrvate. To, naravno, ne će značiti ni raskid sa srpskim prijateljima niti će rezultirati podizanjem zida prema srpskoj književnosti, pa ni mržnjom prema Srbiji kao takvoj. Iako su mu mnogi predbacivali neloyalnost, Matoš nikad nije zaboravljao da mu je Srbija kao vojnom bjeguncu pružila utočište i da je ondje našao niz prijatelja. U »Odgovoru gosp. A. G. Matoša na upite Novoga vjeka«, on je 1898. zapisao: »Meni je kao emigrantu dala Srbija prvo utočište, spasila me, i tako što se ne zaboravlja nikada. Ja ljubim Srbiju i Beograd, gdje nađoh prekrasne prijatelje.«¹⁹¹

Ističući da Matošev boravak u Beogradu ne treba idealizirati, »kao što se dosad često činilo, iz različitih pobuda«, Jelčić ocjenjuje kako je Beograd »više nego ičim — osvojio Matoša otvorennošću i neusiljenom ležernošću kojom se tu živjelo. Oduševila ga je sredina u kojoj se, zahvaljujući nacionalnoj i političkoj slo-

¹⁸⁷ »I opet Pokretu«, *SD*, XII., 33.

¹⁸⁸ *SD*, V., 293. Očito nije slučajno da on naglašava kako je Hörmann bio dobrotvor i Kranjčeviću i drugima: želi na taj način spriječiti ponovljene klevete o svome tobožnjem plaćenstvu.

¹⁸⁹ Pismo Svetomiru Nikolajeviću od 3. veljače 1898., *SD*, XX., 7-8.

¹⁹⁰ »Odgovor gosp. A. G. Matoša na upite *Novoga vjeka*«, *SD*, XIII., 14. O tome listu, koji je izlazio od 1897. do 1899., pa i o Matoševim prilozima u kojima je sve glasnije »hrvatsko-srpsku omladinu« upozoravao na svoja beogradska iskustva i posve različite političke težnje Hrvata i Srba, piše i S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 76-79. i dr.

¹⁹¹ *SD*, XIII., 10. Sličnu misao će ponoviti i u pismu M. Ogrizoviću od 7. kolovoza 1907. (*SD*, XX., 46.)

bodi, do tada već razvila zavidna sloboda duha, možda najveća od svih koje su ikada postojale igdje na Balkanu.«¹⁹² No, trebalo je vremena da Matoš nasluti kako iza te ležerne fasade postoje dugoročni, smišljeni planovi državne politike. To se nije moglo uočiti preko noći: ta, Matoš je u Beograd došao još zapravo u formativnom razdoblju, kao 21-godišnjak. On svakako pretjeruje kad 1912. ustvrđi da je u to vrijeme Srbija bila »nepoznatija Hrvatskoj od Amerike«,¹⁹³ ali je sasvim sigurno da prilike u Srbiji nisu bile poznate ni zrelijima i upućenijima od Matoša.¹⁹⁴ Zato je Jelčić u pravu kad Matoševo oduševljenje Srbijom u onome pismu majci iz ožujka 1896. komentira riječima: »Ako i bijaše već Matoš, ipak, bijaše još mlad.«¹⁹⁵

Značenje Bosne i Hercegovine za razvitak Matoševa odnosa prema Srbima i srpstvu

Neshvaćanje i idealiziranje prilika u Srbiji bilo je tipično osobito za jugoslavenskim duhom nadahnutu ujedinjenu omladinu hrvatsko-srpsku, kojoj je Matoš u jesen 1898. predbacio da se zalaže za »bezuovjetnu slogu«, potpuno nesvjesna da Hrvati i Srbi imaju posve različite političke težnje.¹⁹⁶ No, u prvom razdoblju, sve dok se nije suočio s realnostima života, kao što smo vidjeli, ni on toga nije bio posve svjestan. Odsječen od hrvatskog tiska i vijesti iz domovine, on jedva zna da je ujesen 1895. u Zagrebu došlo ne samo do protumađarskih, nego i do protusrpskih demonstracija. Zato i razvitak njegovih političkih shvaćanja kasni: Matošu će trebati vremena da shvati kako su se i u Hrvatskoj prilike promijenile i da protivljenje Hrvatsko-ugarskoj nagodbi nije više dovoljan politički nazivnik koji ujedinjuje hrvatsku opoziciju: novo je vrijeme donijelo nove izazove i stvorilo nove vododjelnice.

Iako je otprilike imao na umu »politički antagonizam« Hrvata i Srba, čini se da je tek nakon napuštanja Srbije shvatio važnost bosanskohercegovačkog pitanja za oba naroda. Do tada Matoš uočava zapravo samo hrvatsko-srpski prijekor u banskoj Hrvatskoj (jedva i registrirajući protuhrvatsko djelovanje srpske crkveno-političke elite u Dalmaciji), te ga u velikoj mjeri pripisuje austrougarskoj upravi, konkretno mađarskom imperijalizmu koji utjelovljuje ban Khuen. Rodivši se prekasno da bi pamtio polemike iz doba okupacije Bosne i Hercegovine (BiH), a kako je u vrijeme prije napuštanja domovine premlad da bi pratio saborske polemike i novinske raspre koje su jasno pokazivale da praktično nije

¹⁹² D. JELČIĆ, *Matoš*, 113.

¹⁹³ »Moji zatvori«, *Pečalba*, *SD*, V., 158.

¹⁹⁴ Milčinovićeva opaska u pismu Matošu iz kolovoza ili rujna 1904., da je »Biograd« za hrvatsku inteligenciju »tamo negdje u maloj Aziji« (*SD*, XIX., 392.), tek je dijelom izraz njegova političkog uvjerenja; u drugom je dijelu ona jasno priznanje nepoznavanja prilika u Srbiji.

¹⁹⁵ D. JELČIĆ, *Matoš*, 135.

¹⁹⁶ »Odgovor A. G. Matoša na upite 'Novoga vjeka', *SD*, XIII., 7-15.; S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 334-335.

bilo srpskoga političara koji bosansko-hercegovačko pitanje nije smatrao isključivo srpskim pitanjem,¹⁹⁷ mladi Matoš ne uočava jasno kako se i srpski političari u banskoj Hrvatskoj redovito ravnaju prema politici službene Srbije.¹⁹⁸ Još manje mu je na pameti da Kraljevina Srbija u ostvarenje svojih ciljeva ulaže veliki novac, ne samo u BiH, nego i na području Trojednice.¹⁹⁹

Matoš, doduše, od prvih dana osjeća da ga mnogi u Srbiji ne podnose zato što je »stekliš«, ali prave razloge tog animoziteta prema »steklišima« još nije dočuo. Uzroke hrvatsko-srpskog spora nalazi primarno u politici vladajućih krugova Monarhije, a ne u sukobu hrvatske i srpske nacionalno-integracijske ideologije. K tome je važno da se Matoš za svoga prvog boravka u Srbiji gotovo i nije bavio političkim odnosima u BiH, pa ni temom koja će se pokazati sudbonosnom: narodnosnom pripadnošću bosansko-hercegovačkih muslimana. Zato on, iako se smatra bezuvjetnim Starčevićevim pristašom, pravaštvo suprotstavlja austrijskim i mađarskim težnjama, ne shvaćajući dovoljno jasno da ono postavlja temelje hrvatskim odnosima i prema nacionalnim težnjama drugih naroda. U skladu s time, ne uočava dovoljno jasno da je upravo starčevićanska formula o hrvatskome narodu kao modernoj viševjerskoj naciji, postala glavnom prijateljnom srpskim pozicijama u BiH, pa i planovima srpskog imperijalizma uopće. Ta je formula privukla imućnije muslimanske građanske i trgovačke krugove u BiH te prve muslimanske intelektualce što su se školovali u Zagrebu ili u austrijskome dijelu Monarhije, pa je i time postala brana srpskoj ekspanziji. Kad je pravaška ideologija otvorila prostor za katoličko-muslimanski savez, ranija je relativna brojčana nadmoć pravoslavnog življa u BiH, koje je pod utjecajem crkve i osamostaljene srpske države već uglavnom prihvatilo srpsku nacionalnu svijest, prestala biti ključni čimbenik koji će odrediti budućnost te zemlje. U ondašnjim

¹⁹⁷ O međunarodnim odnosima u BiH nakon okupacije usp. M. GROSS, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.«, *Historijski zbornik*, 19-20/1966.—1967., 9-68.; Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Muslimanska naklada Putokaz, Zagreb, 1990.; M. IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Milorad EKMEČIĆ, »Nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini«, *Istorija srpskog naroda*, knj. VI/1, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983., 604-648.; Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Globus, Zagreb, 1984.; Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja 1860-1873. Studije i članci*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.; Z. GRILJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest — Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo — Dom i svijet, Zagreb, 2001., 139-176. i dr.; Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878.—1918.)*, *Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar, 2002.; Vidi i priloge Ljubomira Zovke, J. Krište, Petra Vrankića i Tome Vuksića u: *Josip Stadler. Život i djelo*, ZR, ur. Pavo Jurišić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999. itd.

¹⁹⁸ Opš. M. GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992., 437-453.; N. RUMENJAK, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, 54-60, 61.

¹⁹⁹ Više o tome vidi Vaso VOJVODIĆ, »Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868—1873.«, *Istoriski glasnik*, Beograd, 1960., br. 1-2, 3-50.; ISTI, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868—1876)*, Književna zajednica, Kikinda, 1989.; ISTI, *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobodeno srpstvo 1868—1876.*, Prosveta, Beograd, 1994.

je prilikama austro-ugarski okvir, uza sve zapreke koje je stavljao pravaštvu, ipak otvorao mogućnost za ostvarenje njegovih postulata, u najmanju ruku zato što je već svojim postojanjem obuzdavao širenje srpstva. Zato, kad Srbi govore protiv Austrije, oni zapravo ciljaju na nešto drugo.

Životno i politički nezreo, odsječen od dodira sa Zagrebom, od hrvatskoga tiska i od hrvatskih političkih prilika, tijekom prve emigracije u Srbiji ne shvaća da srpska propaganda prema BiH — koja je naročito intenzivirana za radikalne vlade nakon abdikacije kralja Milana Obrenovića 1889. godine — nema samo protuaustrijski, nego objektivno i protuhrvatski značaj. To su razlozi da Matoš, kako proizlazi iz njegovih spisa, nije svjestan agresivnosti srpske propagande u BiH, a vjerojatno njegovu umjerenom protuklerikalnom osjećaju treba pripisati činjenicu da u prvo vrijeme ne uzima dovoljno u obzir ni identifikaciju srpstva i pravoslavlja, pa ni intransigentnost svetosavske misli. Ta je okolnost to zanimljivija što se u pravaškim publikacijama — pa čak i onima koje su izlazile u provinciji — o tome već desetljećima naveliko raspravljalo.²⁰⁰

Zbog svega toga Matoš o BiH ne raspravlja ni u svojim bilježnicama ni u pismima, dok u tekstovima namijenjenima javnosti govori o istom jeziku i zajedničkoj književnosti Hrvata i Srba, očito smatrajući kako time prinosi svoj obol otporu austrijskomu odnosno mađarskom utjecaju. No, nakon odlaska iz Srbije, u Ženevi i, posebno, u Parizu — gdje se kao privremeni namještenik bosanskoga paviljona iz prve ruke suočava s napetim međunarodnim i složenim međukonfesionalnim odnosima u BiH — on postupno uočava da se radi o problemu koji će bitno, pa možda i presudno odrediti odnose Hrvata i Srba.

Pišući za *Hrvatsko pravo* u travnju 1900. izvješće s pariške izložbe, on ne kuca samo zbog ponižavajućeg položaja neslobodne Hrvatske, nego upire prstom i u BiH kao u hrvatsku zemlju: »Hrvat govori bosanski, Bošnjak hrvatski.«²⁰¹ No, u toj je zemlji na djelu spor hrvatske i srpske misli koje se »natječu za bosansku narodnost«. Muslimanska inteligencija priklonila se hrvatskoj, i zato su budućnost Hrvatske i BiH nerazdvojno povezane: »Bosna je čisto hrvatska, i ako se anektira, može samo kao grudi u kojima je opet malacko zakucalo hrvatsko srce... Pomozite Hrvatima, ako ste slobodoljubac. Ako ste prijatelj Slovjena, bit ćete za naše hrvatsko združenje, za ojačanje drugog slovjenskog plemena u Austriji, koje ljubi lijepu Francusku, premda ne čestitaše telegrafski na otvorenju izložbe načelnici Zagreba i Osijeka, poput plzenjskog i rodoljubnog praškog magistrata.«²⁰² I onda Matoš zaključuje: »Najveća možda pogreška hrvatske opozici-

²⁰⁰ Tako je, primjerice, Supilo, kasniji zagovornik hrvatsko-srpske sloge i tzv. narodnog jedinstva, 1894. pisao: »Srpstvo, zagušeno srednjovjekovnim idejama, učinilo je od pravoslavlja narodnu tvrdu iz koje jurisa na jednokrnu braću. Juriš je težak i Srpstvu nekoristan, iako Hrvatima štetan, jer je Hrvat opasan jačom kulturom i svoga imena ne da. Bio on muhamedanac ili katolik, on ne mari, neće da zna za srpsku pravoslavnu misao, jer je ta njemu tuda, jer ta prijati vjerskom njegovom čuvstvu.« (F. SUPILO, »Srpska politika«, *Crvena Hrvatska*, 4/1894., br. 18 (6. svibnja), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 166-176. (167).)

²⁰¹ »Pariz, 24. travnja [1900.]«, *SD*, III., 131.

²⁰² *Isto*, 132.

onalne politika bijaše te nije još stvorila iz pitanja bosanskog pitanje općehrvatsko. Krivica je na hrvatskim srbo- i rusofilima.²⁰³

Zato pred kraj pariške Svjetske izložbe poručuje kako će Hrvatska propasti »ako ostanemo pod ovakvim izvršivanjem ugovora od 1868, ako moralno ne reformiramo naše tzv. društvo, ako se ne spojimo sa Bosnom (na koju nam i Mađari priznavaju pravo — sic! op. T. J.), Dalmacijom i Istrom. Spas nam je jedino u nama samima: u probuđenoj narodnoj svijesti i energiji, samostalnim financijama i ujedinjenju hrvatstva. Nije Hrvat nego je kukavica tko ne radi za taj sveti cilj. Spas je Hrvata samo u Hrvatskoj.«²⁰⁴

Bez pomnijeg istraživanja nije moguće dati pouzdane zaključke o razlozima toga njegova zaokreta, točnije: povratka na izvorne pravaške pozicije. Istraživači Matoševa života načistu su s time da je u tome ženevsko-pariškome razdoblju u materijalnom smislu od presudne važnosti bila pomoć koju mu je na ime suradničkih honorara slao Hörmann. To, uostalom, ne taji ni sâm Matoš. Ovaj ga je tijekom 1900. i namjestio kao svojevrsnoga novinskog izaslanika bosanskog paviljona na Svjetskoj izložbi, što je Matošu omogućilo dobivanje novinarske iskaznice i niza povlastica, pa i siguran prihod.²⁰⁵ No, bilo bi previše pojednostavljeno i nesumnjivo pogrešno Matošev zaokret smatrati posljedicom nekakva nemoralnog, makar i prešutnog, aranžmana s Hörmannom. A upravo takvim ga je proglasio Supilo. Naime, na Matoševe »Dojmove s pariške izložbe«, koji su objavljivi u *Hrvatskome pravu*, Supilo je u *Novom listu* ustvrdio kako zagrebački frankovački list donosi iz Pariza dopise koje ne plaća on nego — bosanskohercegovačka zemaljska vlada. Štoviše, u uvodniku pod naslovom »Čuvajmo se Sarajeva«, objavljenom u *Novom listu* (br. 195/1900.), Supilo se oštro okomio na Matoševu shvaćanje da u Sarajevu treba gledati novi hrvatski kulturni centar te u tom smislu sustavno djelovati.²⁰⁶

Taj napadaj nije bio samo oštar — i Matoš ga Supilu nikad ne će oprostiti — nego je bio i nelogičan (jer je Matoš i u svojim beogradskim godinama surađivao u *Nadi* kojom je upravljao K. Hörmann, činovnik sarajevske zemaljske vlade, pa mu Supilo to nije predbacivao). Bio je on istodobno motiviran i jasnim političkim razlozima (jer Supilo nije u svom listu prigovarao Matošu ranije, dok se ovaj u svojim tekstovima zalagao za hrvatsko-srpsku slogu ili čak »jedinstvo«), a bio je taj Supilov udarac i nedosljedan, jer je i Supilo svojedobno, ne tako davno, u svojoj *Crvenoj Hrvatskoj* pokretao pitanje sjedinjenja BiH s banskom Hrvatskom, ističući da bi Hrvatska bez BiH bila »uvijek igračkom u rukama onoga koji bi vladao u današnjim okupiranim pokrajinama«, ²⁰⁷ a Trumbiću u isto vrijeme pisao da

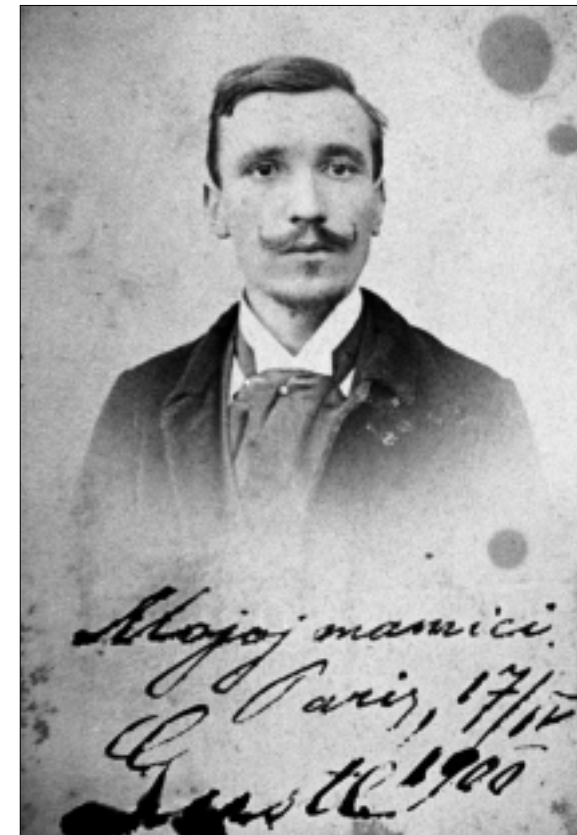
²⁰³ Isto.

²⁰⁴ »Pariz, 15. kolovoza [1900.]«, *SD*, III., 207.

²⁰⁵ D. JELČIĆ, *Matoš*, 164-165.

²⁰⁶ D. TADIJANOVIĆ, »Napomene o svesku trećem«, *SD*, III., 393.

²⁰⁷ F. SUPILO, »Bosansko pitanje«, *Crvena Hrvatska*, 4/1894, br. 42 (20. listopada), u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 179.

A. G. Matoš

bi tamošnji Hrvati, ako BiH pripadne Srbima, »ako ne danas, a ono svakako sutra«, postali — Srbima.²⁰⁸

No, bio je taj udarac i podmukao, zbog toga što je Matoš u svome pariškom pismu od 22. travnja 1900. i Hörmannov list proglasio hrvatskim: »Nada je, kako vidite, list pariške elegancije i premda se štampa i 'srpski', ćirilicom, sve je tu Hrvat, od vrsnog urednika pa do najboljih suradnika.«²⁰⁹ S obzirom na zapreke koje je širenju hrvatske misli u BiH stavljala austrougarska uprava, nije ta Matoševa pohvala morala nužno pogodovati Hörmannu. Štoviše, prije se mogla shvatiti i kao nehotična denuncijacija. I zato je puno vjerojatnije da je Matoš do shvaćanja o važnosti BiH za postojanje i dalekosežnost hrvatsko-srpskog prijepora došao vlastitim promišljanjima i analiziranjem tadašnjih hrvatsko-srpskih sporova, negoli po nekakvu dogovoru s Hörmannom kao eksponentom bosansko-hercegovačke zemaljske vlade. Zato su i srpski listovi u Matoševim dopisima iz Pariza

²⁰⁸ Dragovan ŠEPIĆ, »Političke koncepcije Frana Supila«, u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 17.

²⁰⁹ »Pariz, 24. travnja [1900.]«, *SD*, III., 132.

prepoznavali prijetnju srpstvu: kad on (s dozom ironije, ali zapravo ipak sa simpatijama za Srbiju) u *Hrvatskom pravu* od 20. rujna 1900. objavi članak o srpskom paviljonu na pariškoj izložbi, Matoša će u istom valu sa Supilom oštro nastupiti i zagrebački *Srbobran*.²¹⁰

Njegove bilježnice iz tog razdoblja pokazuju da mu je, u usporedbi s prethodnim beogradskim godinama, u Ženevi i posebno u Parizu dostupna raznolikija i kvalitetnija literatura. On budno prati zbivanja u Hrvatskoj, a u to vrijeme ponovno čita i Starčevićeva djela. Očito ne će biti slučajno da je u svojim bilježnicama (vjerojatno 1899.) Starčevićev članak »Kneževina Serbia«, objavljen u *Hrvatskoj* 1871., nazvao »remekdjelom u svakom pogledu«. ²¹¹ A u tom članku Starčević analizira sve nedostatke karaktera srpske kulturne i političke elite, ali i značenje koje Bosna i Hercegovina ima za ostvarenje nacionalnih ciljeva srpskoga (i hrvatskog) naroda.²¹²

Proglašavajući taj članak remek-djelom, Matoš se iznova identificira sa Starčevićevim stajalištem da je BiH hrvatska zemlja. Zato i onda kad se, godinama kasnije, u jesen 1909., nakon svog raskida s Frankom, pokaže spremnim Supilu oprostiti mnogo toga, Matoš mu nikad ne će moći ni htjeti oprostiti izjavu u Saboru, prema kojoj Srbiji treba prepustiti BiH, niti mu može oprostiti što u svome listu, koji izlazi u području gdje nema Srba, proglašava Srbe i Hrvate jednim narodom, podređujući tome hrvatske interese.²¹³ A jedva godinu kasnije, opet će mu predbaciti i to, i štošta drugo, od faktičnog promicanja mađarskih interesa u Rijeci do »framazunskog« udaranja na katolicizam, nazivajući njegovu politiku »supilopovštinom«. ²¹⁴ Supilo za nj ostaje lažni oporbenjak, lažni protivnik nagodbenjaštva, baš kao i Stjepan Radić, piše on u veljači 1911. godine.²¹⁵

A ako je na samom početku 20. stoljeća shvatio odsudnu važnost položaja BiH za sudbinu hrvatskog naroda, Matoš će u aneksiji (1908.) vidjeti prigodu da se taj gordijski čvor rasplete povoljno za Hrvate. Aneksijom, smatra on, »došlo je pitanje našeg narodnog združenja u sasvim nov razvoj, na žalost bez većeg učestvovanja političke Hrvatske. Mi se ne mogasmo pridružiti zemlji Tvrtkovoju, ali Bosna se ima, ako se i nije pridružila, k nama približiti, pa što ne bi mogle učiniti eventualne prijašnje revolucije, možemo učiniti mi pametnom politikom i što in-

²¹⁰ Tekst napadaja pod naslovom »Evo, kakvi kleveću Srbe!«, *Srbobran*, Zagreb, 17/1900., br. 197 (22. rujna 1900.) donesen je u »Napomenama« u *SD*, III., 423.

²¹¹ »Bilježnica II. 'Misli i utisci', *SD*, XVII., 217.

²¹² »Kneževina Serbia. Iz 'Hrvatske' br. 29., god. 1871.«, u: Ante STARČEVIĆ, *Djela. Knjiga III. — Znanstveno-političke razprave*, Zagreb, 1894. (pretisak 1995.), 411-421.

²¹³ »Oko Rijeke«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 112. Supilova saborska izjava od 25. veljače 1907. objavljena je u: F. SUPILO, *Politički spisi*, 341-344.

²¹⁴ »Nova pranja«, *SD*, XIV., 122. Iako se Supilu za života predbacivala pripadnost slobodnim zidarima, kasnija istraživanja to nisu potvrdila.

²¹⁵ »Stekliš«, *SD*, XVI., 12.

tenzivnijim širenjem one energije i svijesti hrvatske koja se dosele najtoplije razbuktala u stihovima A. Harambašića.²¹⁶

Makar neposredno i ne bila poduzeta radi ostvarenja hrvatskih ciljeva, ipak je aneksija »jedan od najvećih događaja u povijesti našoj«, bilježi on početkom listopada 1908.: »Pripala Bosna i Hercegovina sada Hrvatskoj ili ne, ona njoj mora pripasti kasnije. Iza stotina godina i opet su sve zemlje hrvatske pod istim vladarom, i ako ne zamre svijest hrvatska, one se naskoro moraju sjediniti pod jednom, pod hrvatskom vladom«. ²¹⁷ U ovom su slučaju, smatra on, hrvatski interesi paralelni, dijelom i istovjetni interesima Monarhije. Monarhija je anektirala BiH, a »sada ju mora osvojiti Hrvatska. Sve hrvatske stranke moraju se složiti u toj akciji. Naše osobno strančarstvo ne smije biti roba za izvoz. Mi moramo razviti u Herceg-Bosni organizovanu i žilavu hrvatsku propagandu kao u Istri, jer smo bez hrvatske većine u eventualnom bosanskom saboru tamo izgubljeni. Mi moramo ondje osnovati solidnu ekonomsku organizaciju oko hrvatske banke, mi moramo dobiti u svoje ruke što više škola i moramo osnivati što više hrvatskih novina. Samo propagandom možemo odoljeti srpskoj propagandi«. ²¹⁸

Zato Matoša boli Supilova spremnost na ustupke, zato se on protivi misli hrvatsko-srpskog jedinstva i hrvatskoj spremnosti da se kleveta vlastita domovina. A dok se Hrvatsku klevetalo iz Hrvatske, iz Srbije se prijetilo.

Zorno o tome svjedoči napad srpskog povjesničara i profesora na beogradskom sveučilištu, S. Stanojevića, na zagrebačkog profesora povijesti Ferdu Šišića nekoliko tjedana nakon aneksije BiH. Šišić je, naime, u studenome 1908. u Ljubljani održao predavanje kojim je opravdavao aneksiju BiH. To je predavanje uskoro tiskano kao brošura.²¹⁹ Stanojević mu je — posve na tragu one Stojanovićeve prijetnje »istragom našom ili vašom« — uzvratilo skoro brutalnim odgovorom nekoliko tjedana kasnije.

Priznaje on Šišiću u svome »Otvorenom pismu« načelno zalaganje za hrvatsko-srpsku slogu odnosno jedinstvo, ali toj slozi moraju se postaviti granice. Prema Stanojeviću, upravo je bezuvjetna pripadnost BiH Srbiji uvjet bilo kakve hrvatsko-srpske suradnje: »Vi znate, prijatelju, da sam ja isto kao i Vi oduševljen pristalica srpsko-hrvatske sloge i zajedničkog rada (...), ali Vam kažem, u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva. (...) Velika borba između Istoka i Zapada, koja se na Balkanu hiljadama godina vodi, svela se sada u borbu za opstanak Srpskoga Naroda. Srpski će Narod možda u toj borbi i podleći, ali će podleći kao što dolikuje narodu, ali Srbi, ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini neće

²¹⁶ »August Harambašić«, *SD*, VII., 145-146.

²¹⁷ »Iz velikog i sitnog svijeta«, *SD*, XV., 177.

²¹⁸ *Isto*, 177-178.

²¹⁹ Ferdo ŠIŠIĆ, *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. dr. Ferdo pl. Šišić, kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački*, Tiskara hrvatske stranke prava d. d., Zagreb, 1908.

nikada 'slobodnom voljom uzeti sebi za vladara' austrijskog cara i ugarskog kralja, kao što su to, po Vašem tvrđenju, učinili Hrvati pre devet stotina godina.²²⁰

Jer, kaže Stanojević, »naše pravo na Bosnu i Hercegovinu ne osniva se na nekoliko iscedenih i nategnutih reči u starim pergamentima i u slučajnim beleškama pojedinaca, nego se naše pravo na te zemlje osniva na egzistenciji Srpskoga Naroda u Bosni i Hercegovini i na našoj nacionalnoj svesti i snazi.²²¹

Šišićeva su izlaganja kod Stanojevića izazvala asocijaciju na jednu »karakterističnu i poučnu zgodu iz rimske istorije«. Ona glasi: »Kad su jednom prilikom Gali pošli na Rim, Rimljani, pravnički razvijeni i odnegovani, nisu mogli da shvate, kako mogu Gali udariti na Rim kad im nedostaju pravni argumenti za taki postupak. Izaslanik rimskog senata i poslanik Rimskog Naroda pitao je sa patosom vojvodu galskoga: 'Kakva prava imate vi na Rim?' — 'Pravo to, odgovorio mu je galski vojvoda, nosimo mi na vrhovima svojih mačeva'. Taj odgovor galskoga vojvode, to je odgovor što će ga Srbi dati Hrvatima onoga dana, kad dođe do velike borbe oko Bosne i Hercegovine. Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije od vašeg prava, koje se može na kantar meriti.²²² I dalje: »Vi Hrvati teško ćete moći shvatiti tu veliku borbu celoga jednog naroda za život i opstanak, jer ima već mnogo stotina godina kako vi niste navikli da ginete i kako prava svoja branite samo rečima i ugovorima. Narod koji je, kao što vi sami tvrdite, 'slobodnom voljom uzeo sebi za vladara ugarskog kralja Kolomana', ne može razumeti veliku narodnu borbu za opstanak. A borba Srpskoga Naroda za Bosnu i Hercegovinu biće velika nacionalna borba za život i opstanak. Vi i Vaši gospodari ne treba da se varate. Kada naša vojska i naš narod pođe u tu veliku svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora.²²³

Ako i nije izravno sudjelovao u toj i sličnim razmjenama verbalnih udaraca oko BiH i u povodu BiH sa srpskom inteligencijom, Matoš je s pravom ključno poprište hrvatske borbe vidio u Hrvatskoj, jer je pravi problem u hrvatskom popušanju, a ne u srpskom presizanju. Zato je bio spreman poduprijeti i druge oblike borbe za BiH, pa je sredinom 1908. zagovarao stvaranje legije koja bi se suprotstavila srpskim pretenzijama.²²⁴ Tek će buduća istraživanja pokazati je li upravo shvaćanje važnosti BiH i uloge tamošnjih muslimana bilo jedan od raz-

²²⁰ Stanoje STANOJEVIĆ, »Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu«, *Politika*, Beograd, 1908., br. 1761 (10. prosinca), 1., srp. ćir.

²²¹ Isto.

²²² Isto.

²²³ Isto.

²²⁴ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 33.

loga zbog kojih se pribojavao približavanja kršćanskim socijalima, što je sugeriralo da će doći do klerikalizacije frankovačke stranke, a time i do suženja baze hrvatskoga nacionalizma, pa ga je i to nukalo da se razide s Frankom.

Jer, propagandi i kulturnoj penetraciji BiH namjenjivao je glavnu ulogu, pa ujesen 1908. za *Behar* nalazi samo hvalu, jer je izvrsno uređivan i jer je postao »od muslimanskoga izraziti hrvatski list, naravno s osobitim obzirom na islamsku kulturu«, pa ga zato treba »preporučiti svakomu tko još nije očajao o hrvatskoj misli u Bosni.²²⁵ A kao što je spomenuto, nakon aneksije BiH u sarajevskoj *Bosnische Post* objavljena je 27. listopada 1908. vijest pod naslovom »Eine kroatische Halbmonatschrift«, prema kojoj je Matoš u Sarajevo doputovao »prekjučer« u svezi s pokretanjem polumjesečnika za pitanja bosanskohercegovačkih Hrvata.²²⁶ Posjetivši Sarajevo, on pun oduševljenja kliče u dopisnici majci: »Živjela hrvatska Bosna!²²⁷ Nekoliko dana kasnije piše joj: »Draga mama, Sjajno dočekan, naročito od Hrvata, muslim.[anske] aristokracije i gg. Stadlera i Hermana, nadam se za 4 dana biti u Zagrebu. Tvoj Gustl.²²⁸

U svibnju 1909. Matoš hvali »prekrasnu i rodoljubivu brošuru« koju su anonimni priređivači objavili u Sarajevu pod naslovom »Nacrt pravila 'Hrvatskog imanja', društva za prosvjetno, gospodarsko i politično ujedinjenje svih Hrvata.²²⁹ U njoj se zagovara složan i nadstranački ekonomski i kulturni nastup Hrvata u svim hrvatskim zemljama, a napose u BiH, s ciljem ujedinjenja svih zemalja s izrazitim hrvatskim obilježjem u jednu hrvatsku državu.²³⁰ Pun pouzdanja, u kolovozu 1909. piše kako se hrvatstvo probudilo i u Istri i u Dalmaciji, a BiH se nezaustavljivo približava Trojednici.²³¹ Šteta je jedino, da u »posrblijavanom i pokretenjenom« Zagrebu nema dovoljno sluha za druge hrvatske zemlje, pa se »za čar Srbije i na račun masaržikovaca« difamiraju ljudi poput Kumičića, koji su na čelu one hrvatske stranke što je »baš za hrvatstvo Istre najviše učinila«, tj. frankovačke Starčevićeve hrvatske stranke prava.²³² No, ne treba to čuditi kad i u Hrvatskome narodnom kazalištu »još uvijek imaju stranci prednost pred Hrvatima u zavodu koji je već postao kao filijala masaržikovske ili beogradske propagande. Dotepeni doklaćenici, koji u Šumadiji nisu mogli biti ni svinjari, nalaze u biblijskoj nepismenosti svojoj uhljebnja na hrvatskom kulturnom zavodu gdje se brutalno zapostavlja i goni sve što diše pravim duhom hrvatskim.²³³

²²⁵ »Literarne bilješke«, *SD*, VI., 169.

²²⁶ D. JELČIĆ, *Matoš*, 332-333.

²²⁷ Matoševa dopisnica majci Mariji od 24. listopada 1908., *SD*, XIX., 308.

²²⁸ Matoševa dopisnica majci Mariji od 30. listopada 1908., *SD*, XIX., 308.

²²⁹ »Hrvatsko imanje«, *SD*, XV., 200.

²³⁰ Isto, 200-206.

²³¹ »Naša omladina«, *SD*, XV., 213.

²³² »Đulabije«, *SD*, XVI., 239.

²³³ Isto, 240.

Ta poruga duhu koji se klanja pred tuđinom, napose onomu što dolazi iz Praga i uopće Slavenstva (pa ga Matoš ironično naziva »masaržikovskim« ili »pokržetaškim«), nije bila samo tužaljka pisca odbijenih dramskih pokušaja, nego i jasan izraz prijezira hrvatskog nacionalista prema svima koji svoju servilnost demonstriraju i time što uvijek tuđinu daju prednost pred Hrvatom. Dok »masaržikovci« i »pokržetaši« misle kako djeluju domoljubno ako se germanizaciji i mađarizaciji opiru slavenskim frazama i jugoslavenskim djelima, Matošu su te misli jednako tuđe i jednako protuhrvatske: Hrvatska se brani idejom hrvatstva, a ne idejom (jugo)slavenstva.

Ponovno u Srbiji: prema konačnom razočaranju

Početak 1899. Matoš se iz Ženeve obratio pismom Franji Josipu I., nadajući se pomilovanju, time i povratku u Hrvatsku.²³⁴ Molba je ostala neuslišana. Pred velikim je piscem još osam godina emigracije.

U kolovozu 1901., zahvaljujući mu na novčanom daru, iz Pariza Milanu Saviću piše kako njemu »kao iskrenom Hrvatu« laska što mu je dobrotvor Srbin, i to pripadnik srpske elite, i kako nikad ne će zaboraviti »da smo pred strancem jedno kao i u knjizi što smo jedno.«²³⁵ Praktično u isto vrijeme, u drugom tekstu, proturječi svomu ranijem uvjerenju da su hrvatski i srpski jedan jezik, predbacujući Ljubomiru Nediću da je hrvatski jezik proglasio »nemuštim«. U hrvatskoj književnosti, kaže Matoš, nema primjera da je tko proglasio »jezik srpski životinjskim.«²³⁶ A kad u siječnju 1902. prikaže novu knjigu Jovana Dučića, Matoš ne će govoriti ni o jedinstvenoj književnosti: Dučić je možda dobitak za srpsku, ali ne bi bio dobitak za hrvatsku knjigu.²³⁷

U posveti Kumičiću, što ju je bio nakanio uvrstiti u svoju knjigu *Dojmovi*, zaklinje se tom prvaku Čiste stranke prava na vječnu vjernost Hrvatskoj i podsjeća kako je »haračenje narodnog jezika, morala i imena opasnije od svake materijalne globačine.«²³⁸ Jedva koji mjesec kasnije, u važnome, skoro programatskom pismu Stjepku Siročiću, on ovomu daje smjernice o nužnoj orijentaciji neimenovanoga »novog lista« koji Siročić pokreće s »najmlađima.«²³⁹

Napominje mu: »Ima tri vrsti hrv. pisaca: koji pišu protihrvatski (ne imenujem ih, jer ih znate), koji ne pišu hrvatski (i ako pišu hrvatskim riječima) i, najzad,

²³⁴ D. JELČIĆ, *Matoš*, 186.

²³⁵ Pismo M. Saviću od 9. kolovoza 1901., *SD*, XX., 105-106. Savić (1845.—1936.), srpski književnik, bio je tajnik Matice srpske i urednik *Letopisa Matice srpske* u razdoblju od 1896. do 1911. godine.

²³⁶ »Dr. Ljubomir Nedić«, *SD*, VIII., 147.

²³⁷ »Jovan Dučić: *Pesme*«, *SD*, VIII., 155.

²³⁸ »Eugenu Kumičiću u znak štovanja«, *SD*, III., 8.

²³⁹ O Siročiću nisam, kao ni priređivač Matoševih korespondencija, uspio pronaći nikakvih podataka. No, iz Matoševa je pisma jasno kako je 1901. pripadao među »najmlađe« i kako je sudjelovao u pripremanju za pokretanje nekoga »novog lista«.

koji pišu hrvatski, hrvatskom frazom i duhom hrvatskim. Samo ovi posljednji su pisci hrvatski i recite, koliko ih ima u onom skupu po 1200 filira godišnje?«.

A što se novoga lista tiče, Matoš savjetuje: »Cilj vašega rada ne može biti drugi nego ideja patriotizma. Ko nije dobar Hrvat, nije human, jer prezire interese jedne velike ljudske mase, uništavane materijalno i moralno. Ko ne ljubi Hrvatsku, ne ljubi sebe (ja opetujem — sebe!), svoju čast, svoj jezik, svoju prošlost, svoj Jučer. Patriotizam zadovoljava dakle vaše egoistične i vaše altruistične sklonosti, zadovoljava potpuno svaki moral. Da sam individualistički anarhista, Marksista ili Muhamedovac, bio bi isto tako Hrvat, kao da sam Jevrej, katolik, sirotinja ili magnat. Naše djelovanje može biti razliko, cilj mu mora biti Hrvatska. Ta će misao ipak složiti jednog dana sve naše čestite ljude. (...) Hrvatska je zemlja, koja vas hljebom hrani, grije svojim suncem i bije svojim vjetrom, Hrvatska je naša knjiga napisana i nepisana — ona, koja trune u gluhim grobovima Predaka. Čista, etnografski je čista Hrvatska na selu, na najmanje tuđinskom selu naše otadžbine; idealna, najčišća Hrvatska je tu, u našem mozgu, u našem srcu, a ako je iz moga oka sada pala suza, ne bijaše to moja suza — već suza nečega u meni, nekog dobrog demona, nekake milostive žene — *lacryma meae carae matris Croatiae*. Svaka zemlja pa i naša, ima mjesta kao što je ovo pod našom lilijevom sisom — gdje duša narodna živi i diše. Tražite, nadajte srce hrvatsko.«²⁴⁰

Više, dakle, nema ni »hrvatsko-srpske književnosti« niti hrvatsko-srpske sloge, a kamoli istoga »hrvatsko-srpskog naroda«. U političkom smislu, to je potpun povratak Starčeviću, pa Matoš svom sugovorniku poručuje: »Ne čudite se dakle, ako Vam se, na razočaranje galerije, požudne novosti i senzacija, odam kao obično djače A. Starčevića«, pa zaključuje svoje pismo krilaticom: »Hrvatska neka nam bude zajedničko vjerovanje, kult znanja i energije zajednički uzor.«²⁴¹

A nema nikakve sumnje da je i iz Matoševih perspektiva prigoda da se obrati francuskoj kulturnoj javnosti bila važan trenutak: ako se u hrvatskim ili srpskim časopisima i moglo imati stranačkih i osobnih obzira, strancima — i to Francuzima, koje je visoko cijenio — Matoš sigurno nije ponudio nedomišljene misli i na brzu ruku sklepane redke. Naprotiv, nesumnjivo je bio svjestan da obraćanje francuskoj javnosti, na francuskom jeziku i u uglednoj francuskoj reviji, znači i predstavljanje Hrvatske svjetskoj javnosti. Zato je njegov članak »Pismo iz Hrvatske« («Lettre de Croatie»), objavljen u prosincu 1902. u *L'Oeuvre d'Art international*, iznimno važan i za shvaćanje njegovih pogleda i na hrvatsko-srpske odnose.

On, koji je toliko puta govorio o zajedničkoj hrvatsko-srpskoj književnosti, tekst počinje tužaljkom, koja je istodobno optužba protiv srpske literarne elite: »Nema u Evropi potlačenije i tužnije književnosti nego što je naša! Srbi, čak i napredniji, poriču egzistenciju hrvatske književnosti zbog zajedničkog nam knji-

²⁴⁰ Pismo S. Siročiću od 17. listopada 1901., *SD*, XX., 109-113. Pogriješke »nekake«, »ljevom« i sl. u izv.

²⁴¹ *Isto*, 114-115.

ževnog jezika, a i — recimo to — zbog čisto političkih razloga.²⁴² Odmah potom prelazi u ofenzivu, kritizirajući i prosrpsko držanje francuske javnosti:

»Kako [Srbij] imaju već dvije neovisne države (Srbiju i Crnu Goru), Srbe u njihovu protuhrvatskom djelu pomaže mnogo prilika više no povoljnih.

Pravoslavci, oni su pod izravnim protektoratom ruske diplomacije, pa ih stanovita francuska štampa pomaže. Za vrijeme posljednjih nemira u Agram-Zagrebu, prijestolnici Hrvatske, sa žalošću sam utvrdio da cijela službena i poluslužbena francuska štampa iskripljuje možda i nehotice, budući (zlo informirana) javno mišljenje, protežirajući opake srbo-ruske agente. Vladajuća kuća crnogorska ima moćne familijске veze, kao u Italiji, gdje kraljica, podrijetlom Crnogorka, pomagala koteriji srbo-ruskoj, koja je, kažu, pomoću francuskog poslanika, otimala Hrvatima njihovo vjekovno sklonište Svetog Jeronima.

Hrvati su u toj propagandi, nastavlja Matoš, prikazani kao »branitelji i panduri bečke reakcije«, postavši »nekom vrsti bijelih ljudoždera« i »simbolom sviju reakcija«. ²⁴³ Ovi su redci napisani i objavljeni malo nakon poznatih protusrpskih demonstracija, koje su se zbile u Zagrebu 1902. godine nakon Stojanovićeve članka u kojem se najavljuje hrvatsko-srpski boj »do istrage«. Oni jasno pokazuju da je Matoš posve svjestan kako pravih ciljeva srpske politike, tako i potpore koju ona ima u pravoslavnoj Rusiji, ali i simpatija nekih krugova na Zapadu.

Na tim je osnovama sloga nemoguća, jer su ciljevi i interesi dvaju naroda zapravo suprotstavljeni. U pismu D. Boraniću pred Božić te godine, iz Pariza piše: »Drugujući sa srpskom inteligencijom već oko 8 godina, uvjerio sam se u tome, da je sloga utopija. Nema Srbina, koji nas ne smatra — rdjavim Srbima. Naša je omladina mnogo idealnija od njihove. Kod njih vlada potpuni bankrot: moralni, intelektualni, politički i ekonomski! Samo jedan Radić može se još zanositi tim ljudima. (...) A opetujem ti, da ama ni jedan ne zarezuje, ne poznaje nas Hrvate. Ne pojmim, zašto naši političari čeznu za 'savezima' i zašto se nameću — pa još Srbima! Da ih poznaju kao ja, ne bi se ti ruski i talijanski martolozi bezbeli barkarili po Hrvatskoj!«. ²⁴⁴

Iako u privatnoj korespondenciji generalizira srpski odnos prema Hrvatima, u javnim istupanjima pokušava razlikovati srbijanske političke snage. Tako sredinom 1902. javno ističe kako demokratska ideja, »čista od šovinističke pravoslavne, katoličke natruhe, prosta od austromađarskog, crnogorskog, ruskog, srbobranskog itd. dojma« može zbliziti »naša blizanačka plemena«, dok srpski radikali pokazuju »otvorenu mržnju svega što je hrvatsko«. ²⁴⁵ A ubojstvo posljednjeg Obrenovića i promjena dinastije u Srbiji, priznat će on Milčinoviću, silno su ga se dojmili. Većinu sudionika tih događaja poznao je i osobno; ubijenu kra-

²⁴² SD, VI., 62-66. Prijevod Lj. Wiesnera, objavljen 1921., uvršten je na istome mjestu, 245-249.

²⁴³ Isto.

²⁴⁴ Matošovo pismo D. Boraniću od 17. prosinca 1902., SD, XIX., 50-51.

²⁴⁵ »Lazar K. Lazarević«, SD, VIII., 176-177.

ljicu još iz doba kad je bila udovica.²⁴⁶ Javno će i dalje glavninu prigovora upućivati radikalima. Da većina njih »mrzi sve što je hrvatsko«, ponavlja i u listopadu 1903.,²⁴⁷ a radikalima pripisuje i druge negativne osobine: »Na srpskom ladanju je radikal obično sve što je fukara, neradnik i proletarac. Imućnici, gazde i inteligentniji, uredniji elementi mahom su naprednjaci i narodnjaci (liberali)«. ²⁴⁸

No, lako bi on za Srbiju i Srbe, kad bi u Hrvatskoj prilike bile povoljnije. Hrvatska je pritisnuta političkom neslobodom i u njoj se pogubno šire protuhrvatske ideje. Obzoraši i tipovi poput S. Radića, Vladimira Jelovšeka, M. Marjanovića i F. Supila, tuži se on u studenome 1903., sve su prije negoli Hrvati, a »njihovo popuštanje Srbima, to je bruka«. ²⁴⁹ »Hrvatstvo«, piše u travnju 1904. iz Pariza, »reprezentiraju ljudi koji otvoreno progone umjetnost, a njihovi vođe ni danas još ne znaju hrvatski. Takozvani realiste, opet, žrtvuju u svom vrludanju znak naše narodne suverenosti i misao hrvatstva, nemajući petlje da javno budu Srbi, dok Srbi traže slogu s nama pod pogodbom da oni dobiju sve, mi ništa«. ²⁵⁰

Ne mogavši se vratiti u Hrvatsku, Matoš se u ljeto 1904. odlučuje vratiti u Srbiju. I opet nisu posrijedi politički razlozi: vraća se da bi bio bliži Olgi Herak, djevojci u koju se zaljubio i kojom se želio oženiti. ²⁵¹ To će kasnije kazati i u nekim pismima, a kao da je najavio već u veljači 1903., posvećujući joj »Imaginaro putovanje« u kojem se u mašti vratio u Zagreb svoje mladosti. Crtica završava patetičnim vapajem: — Kroacijo, majko moja! — padnem ničice i obujmim joj koljena. — Hrvatska, bakljo mojih tamnih putova, tvrdi kruše mojih nevolja, suzno uzglavlje mog progonstva! Kroacijo, jedina, posljednja boginjo mog buntovničkog bogomračja! Pruži mi kraljevsku, prosjačku ruku, i ti ćeš disati i bitisati donle dok bude biti i disati posljednje tvoje dijete. Diži se, Hrvatsko! Jer iako smo sami i slabi, u početku bijaše hrvatska riječ i riječ Hrvatska će biti djelo!«. ²⁵²

U više puta tiskanom feljtonu »Od Pariza do Beograda«, koji će kasnije (1913.) donijeti i već spomenute poteškoće s izlaskom njegove knjige *Pečalba*, Matoš opisuje odlazak iz Pariza, dajući oduška svojoj ljubavi za Francusku, njezin glavni grad i slobodu koju Francuska simbolizira. I sada spominje »dvije domovine«, ali sad su to »domovina naše puti, i Francuska — domovina našeg duha«. ²⁵³ No, raduje ga povratak u Beograd, u zemlju koja mu je prva pružila utočište, koja propovijeda slobodu i čiji kralj, uostalom, kako on kaže, hrvatski govori bolje od hrvatskoga kralja. ²⁵⁴

²⁴⁶ Matošovo pismo A. Milčinoviću od 19. lipnja 1903., SD, XIX., 364-365.

²⁴⁷ »Pjesnički uljez«, SD, VIII., 178.

²⁴⁸ »Literarne stvari«, SD, VIII., 254.

²⁴⁹ Matošovo pismo A. Milčinoviću od 9. studenoga 1903., SD, XIX., 377-378.

²⁵⁰ »Pismo iz Pariza«, SD, XV., 73.

²⁵¹ D. JELČIĆ, *Matoš*, 246.

²⁵² »Imaginaro putovanje«, SD, III., 336-338.

²⁵³ »Od Pariza do Beograda«, *Pečalba*, SD, V., 164.

²⁵⁴ Isto, 165.

Njegov drugi dolazak u Beograd koincidira s obljetnicom prvoga srpskog ustanka: za nj je to, unatoč svemu, »stogodišnjica naše (ist. T. J.) političke i kulturne renesanse«. ²⁵⁵ Međutim, po dolasku u srpsku prijestolnicu zapaža da se u Srbiji uglavnom ništa ne zna o radu »oko srpske i hrvatske sloge« koji se intenzivno odvija u Hrvatskoj. Dvije su kulture još uvijek udaljene, a »bez kulturnog zblizjenja nema govora o političkom jedinstvu«. Zato bi trebalo pokrenuti zajednički književni list (što bi, po njegovu mišljenju, osobito koristilo Hrvatima koji imaju književno društvo s 400 članova, a nemaju književnog lista!), a knjige tiskati i latinicom i ćirilicom, čime bi se krug čitatelja proširio, a pisci »imali materijalne koristi«. ²⁵⁶ Da ga materijalne nevolje opet pritišću, suviše je govoriti: uvijek kad je tako, Matoš se vraća potrebi pokretanja listova i časopisa, napose onih koji suradnju — honoriraju.

Ujesen 1904. u srpskome tisku prikazuje brošuru Adele Milčinović o ženskim školama u Hrvatskoj. Tim se povodom po tko zna koji put okomljuje na klerikalizam, pa primjećuje: »Zbog toga je hrvatskim naprednjacima simpatično srpstvo, jer je liberalno — jer ne poznaje klerikalizma«. ²⁵⁷ No, ne će on uvijek pisati da je Srbija slobodna od klerikalizma. Štoviše, znat će ustvrditi i to da je srpska misao religiozna, upravo klerikalna. ²⁵⁸ Ipak, svom stajalištu da samo slobodarska i vjerski snošljiva politička misao može Hrvatsku i hrvatstvo učiniti privlačnima, koju je varirao više puta, Matoš će se vratiti i onda kad bude pisao o »jugoslavenskoj slavi«, beogradskoj rujanskoj manifestaciji.

A njegovu članku u kojem je opisan taj dolazak oko 150 Hrvata, mahom omladinaca, na krunidbu kralja Petra I. Karadorđevića u Beogradu 7. i 8. rujna 1904. godine, i Jelčić posvećuje veliku pozornost. Tom je prigodom, naime, održana i »konferencija jugoslavenskih književnika«, na kojoj su s hrvatske strane sudjelovali K. Š. Đalski, Vladimir Vidrić, Ante Tresić Pavičić, Mihovil Nikolić i Srđan Tucić. ²⁵⁹ Događaj je, po Nikolajeviću, bio »doista svestrana i veličanstvena manifestacija jugoslovenstva«, ²⁶⁰ a Matoš je — osim javljanjem u novinama — svom raspoloženju dao oduška i u dopisnici koju je poslao sestri Danici, kličući: »Živio Petar I.!«. ²⁶¹ Sâma »konferencija« za Matoša je bila skopčana i s ružnim uspomenama, ponajprije na hrvatske goste. U jednome kasnijem, dijelom sačuvanome pismu M. Ogrizoviću, on će podsjetiti kako su se hrvatski književnici ponijeli prema njemu u par zgoda. Jedna od njih bila je »u Beogradu, na jugoslav.[enskom] banketu kod Kolarca prigodom Petrovog krunisanja. Tu su držali govo-

²⁵⁵ »Kult energije«, *SD*, XV., 97.

²⁵⁶ »Književnici bez literature«, *SD*, XV., 86.

²⁵⁷ »Katoličko obrazovanje«, *SD*, VI., 85-86.

²⁵⁸ Tako, primjerice, u članku »Društvo za slobodnu misao« iz rujna 1907., *SD*, XV., 147.

²⁵⁹ D. JELČIĆ, »Napomene o svesku dvanaestom«, *SD*, XII., 316.

²⁶⁰ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 93.

²⁶¹ Matoševa dopisnica sestri Danici Matoš od 7. rujna 1904., *SD*, XIX., 273.

rancije Tucić, Gjalski, Nikolić, Tresić sjedeći sa Vidrićem etc. kod počasnog književničkog [spac. u izv.] stola. Ja sam bio skutren među djacima i kada htjedoh govoriti, jedan od Srp.[skoga] Knj.[liževnoga] Glasnika, skerličevac, oduze mi riječ. Nijedan Hrvat nije protestirao«. ²⁶²

Za hrvatske goste — koje je Beograd dočekao raširenih ruku upravo zato što su svojim djelovanjem pomagali srpsku nacionalnu misao — Matoš nije bio počudan. Nije mu bilo mjesta za istim stolom. Nisu mu čak dopustili govoriti, iako je posve jasno da njegov govor u tim okolnostima i na tome mjestu ne bi bio govor protiv Srbije i njezina kralja. Možda je i to pridonijelo njegovu egzaltiranom opisu manifestacije, no u svakom slučaju, sa sigurnošću se može kazati kako je to trenutak labudog pjeva njegova filorsrpskog raspoloženja, koje će doći do izražaja u nizu tekstova nastalih u jesen 1904. godine.

U razmjerno kratkom članku pod naslovom »Hrvati su došli«, on će još jednom — opet s nemalim oduševljenjem — pisati o potrebi hrvatsko-srpske sloge.

Hrvati u Beograd, kaže on, »nisu došli 'inkognito' nego korporativno, javno, jer mi već godinama osjećamo i znamo da je Beograd pored Zagreba jedino mjesto gdje se može bezbeli pjevati 'Još Hrvatska nij' propala'. Zato će ostati 4. septembar neprolazan datum u novijoj hrvatskoj istoriji. Danas su prvi put došli Hrvati, usprkos svakim mahinacijama, u Beograd, kao Hrvati, kao braća, da javno istaknu da je naša, hrvatska i srpska kultura jedna, da bi prema tome i naša narodna politika trebala da ima isti cilj; cilj našeg narodnog oslobođenja za koje se diže Karadorđe, za koje se biju rame uz rame Jelačić i Knićanin, Miletić i Strossmayer«. ²⁶³

Učinilo se Matošu opet za trenutak da će mu se otvoriti vrata i hrvatskih i srpskih listova, da je prošlo vrijeme gladovanja i bijede, pa u niski velikih povijesnih osoba kao da nakratko zaboravlja na Starčevića. Srbima može ponuditi Jelačića i Strossmayera, dok je Starčevića najbolje prešutjeti. Nasuprot tome, kudi one koji se služe politikom *divide et impera*, pa u Hrvatskoj srpskom manjinom guše Hrvate, dok se u Bosni daju Hrvatima prividne koncesije kako bi ih se identificiralo »sa jezuitom i austrijskim žandarom«. ²⁶⁴ Hrvatska je u teškoj političkoj i gospodarskoj situaciji, pa je — prema njegovu mišljenju — pitanje sloge sa Srbima postalo potreba, čak »jedini naš spas«, tim prije što »29. maj je doveo na srpski prijesto dinastiju i vladara kojega prvog među srpskim vladarima pozdravi naša omladina kao Hrvatskog Kralja, kao kralja naše nade, kao kralja naše budućnosti — Mlade Hrvatske!«. ²⁶⁵ Ostvarenju tog sna ima još puno zapreka: »Još nije počelo vrijeme zajedničkog rada. Još nema srpsko-hrvatske banke, srpsko-hrvatskog lista, i srpsko-hrvatske političke stranke, osnovane na apsolutnoj tole-

²⁶² Matoševa dijelom sačuvano pismo M. Ogrizoviću iz 1907., *SD*, XX., 59-60.

²⁶³ »Hrvati su došli«, *SD*, XV., 100.

²⁶⁴ *Isto*, 100-101.

²⁶⁵ *Isto*, 101.

ranciji imena, jer se cijela ta batrahomiomahija vodila jedino zbog različitog imena». ²⁶⁶

Ali nije taj Matošev zanos bez opreza: »Srbi neka nam garantuju da su hrvatske sve one pokrajine u kojima su Hrvati u većini i obratno, srpski književni listovi neka nam ne navješćuju boj do istrage kao organ gosp. Bogdana Popovića, Srbi neka ne izdaju Hrvate u Banovini, a Hrvati Srbe u Bosni, složimo se barem protiv zajedničkih dušmana — protiv Švabe i Mađara i ideal Petra Preradovića i Vladike Njegoša će se realizovati«. ²⁶⁷

U još nekoliko članaka nastalih u to vrijeme Matoš opet mašta o hrvatsko-srpskoj suradnji i slozi. ²⁶⁸ Koliko su oni izraz njegova stvarnog raspoloženja, a koliko izraz nužde, teško je reći. Jer, ni novine nisu primale ni honorirale članke koji su zastupali stajališta što im nisu odgovarala. Jasno se to vidi iz Matoševe korespondencije, koja i u tom dijelu ilustrira stanje hrvatskog novinstva tog doba, pokazujući da ono možda i nije tako reprezentativno za raspoloženje javnosti.

Piše tako Matošu njegov dobrotvor Antun Benešić krajem 1904. iz Zagreba, izvješćujući ga kako je u njegovo ime išao tražiti honorar u *Agramer Tagblattu*. Ondje mu rekoše da će Matoševe priloge i dalje tiskati, uz uvjet da su nepolemične i nestranačke, te da su »pisane u informativnom duhu i sa simpatijama prema srpskom narodu. U tom duhu možete pisati koliko hoćete, sve će Vam se štampati (spac. T. J.)«. ²⁶⁹ Zatvoreni su, dakle, stupci tekstovima koji bi o Srbima i Srbiji govorili drugačije. Beogradski emigrant odgovara oprezno, tužeći se na to da su mu vrata zagrebačkih i hrvatskih nakladnika zatvorena: »Što se tiče sloge sa Srb.[ima], ona je još tek ideal, za koji treba raditi, ali sa velikom dozom nepovjerljivosti«. ²⁷⁰ Više nije mogao reći, ali i to što je rekao — dovoljno rječito iskazuje ono što je zapravo mislio. A kad mu Milčinić u drugoj polovici 1904. prizna kako o Srbiji ne zna ništa, ali da ga bodre povoljni glasi o novomu srpskom vladaru, Matoš će pun gorčine odvratiti u studenome 1904.: »Nadam se, da ću se iz tog govna skoro vratiti u Jevropu«. ²⁷¹

Treba, dakle, s krajnjom rezervom uzeti Matoševe filorsrpske izjave i članke iz toga doba. On je ponovno u strahovitim materijalnim nevoljama, koje mu ne dopuštaju ni da pristojno živi, a kamoli da ostvari naum o braku s Olgom. K tome ni Beograd u koji se vratio 1904. više nije obrenovićevski, veseli i razigrani grad koji se obazire prema Zapadu. To je sada posve drugačija prijestolnica, i

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto. Pod sintagmom »boj do istrage« Matoš nesumnjivo cilja na spomenuti članak dr. N. Stojanovića.

²⁶⁸ Usp. članke »Slava mladosti« iz rujna 1904., *SD*, XV, 102-103.; »Mađarska kultura« iz listopada 1904., *SD*, XV., 107-108.; »Vive la France!« također iz listopada 1904., *SD*, XV., 111-112.

²⁶⁹ Benešićevo pismo Matošu od 7. studenoga 1904., *SD*, XIX., 36.

²⁷⁰ Matoševo pismo A. Benešiću od 28. veljače 1905., *SD*, XIX., 39-40.

²⁷¹ Matoševa dopisnica A. Milčiniću od 26. studenoga 1903., *SD*, XIX., 394.

Matoš će domalo shvatiti da njegovo zalaganje za suradnju — potkrijepljeno čak i njegovom privremenom spremnošću da odustane od svega osim hrvatskog imena i prepuštanja Srbiji zemalja većinski nastanjenih Hrvatima — na drugoj strani ne nailazi na odjek. U karadorđevićevskom Beogradu više nema onakvih prijatelja kao prije, a »nestalo je i onog ranijeg kavanskog prijateljevanja, koje je ponekad stvaralo dispoziciju stanovite popustljivosti i ublažavalo kritičku oštrinu njegovih filipika«. ²⁷² Zato je, naglašava Mihanović, »neobično važno znati je li neki Matošev kritički sud izrečen za prvoga ili pak drugog njegova boravka u Beogradu«. ²⁷³

Posebno se na nj u to doba okomljuju radikali. Da već nije naviknut na razočaranja, i da ne voli »borbu i nevolju kao dobru školu energije«, piše on Jovanu Hraniloviću u jesen 1904., boravak u Beogradu bi ga razočarao. Izbacili su ga iz većine srpskih novina (»Radikali me mrze, jer sam im navijestio rat.«), a ni u Hrvatskoj se njegove stvari ne tiskaju. Zavide mu i predbacuju svašta, ali: »Ja sam još najbolji Hrvat među svom tom žgadijom, što mi radi o glavi«. ²⁷⁴ U pismu A. Benešiću iz kolovoza 1905. Matoš piše kako mu, nakon usporedbe prilika i ljudi u Hrvatskoj i Srbiji, bijaše »i opet drago da sam Helen, a ne barbar, — hoću reći Hrvat, a ne Srbin«. ²⁷⁵ Milčiniću u to doba opisuje tužne prilike u Beogradu u kome bjesni tifus i u kojem vlada silan smrad, pa je policija dala zasuti sve nužnike: »Sada znam što je pakao i vrućina, smrad, stjenice, i novinarske klevete. Zagreb, kaki je da je, pravi je raj — prama toj bagazi u ukusu M. Nikolića i V. Vidrića, trubadura širokih kukova«. ²⁷⁶ Suočivši se s beogradskim prilikama, svjestan je da mora »modificirati svoj rad«, a kao Hrvat naučio je da treba računati s činjenicama, ponajprije s Austrijom, i s time »da se pod maskom jugoslavizma krije srp.[ska] agresivna politika«. ²⁷⁷

Kad su na vlast ponovno došli samostalci, koje smatra još ljućim svojim neprijateljima, Matoš u ožujku 1906. piše A. Benešiću: »Prilike su tu tako jadne, socijalni i javni odnošaji tako su otrovani, da ću ja pješke odavde otići, ako ne uzmognem drugačije. Mene je djavo natentao ovamo, jer mišljah da bi tu mogao realizirati svoju ljubav — oženiti se. Užasno sam se razočarao, postavši veći stekliš no što bijah ikada. Evo — skoro će prvo srp.[sko] pjev.[ačko] društvo ići u Debrecin, da pjeva za spomenik — Lajošu Košutu. I s tim ljudima žele slogu neki naši kreteni!«. ²⁷⁸ Branku Drechsler-Vodniku jedva koji tjedan ranije je iz Beograda pisao: »Prvu priliku ću upotriebiti za odlazak iz tog čiftinskog, politikant-

²⁷² N. MIHANOVIĆ, »Književnokritički odnos A. G. Matoša i Tina Ujevića prema srpskim piscima«, u: *Portreti i eseji o hrvatskim piscima*, Stvarnost, Zagreb, 1981., 157.

²⁷³ Isto, 157.

²⁷⁴ Matoševo pismo J. Hraniloviću od 17. studenoga 1904., *SD*, XIX., 182.

²⁷⁵ Matoševo pismo A. Benešiću od 4. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 16.

²⁷⁶ Matoševo pismo A. Milčiniću od 12. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 396.

²⁷⁷ Matoševo pismo A. Benešiću od 4. kolovoza 1905., *SD*, XIX., 16.

²⁷⁸ Matoševo pismo A. Benešiću od 16. ožujka 1906., *SD*, XIX., 25.

skog i filistarskog grada, gdje ponovo naučih biti Hrvat. (...) Moderni Beograd pokazao mi je svu karikaturu demagoške i čiftinske demokratije. Žalimo što u tom poslu moj vrat nije profitirao kao šija g. Potočnjaka. Iz petnih žila ću nastojati, da se naš modernizam ne identificira sa srpskom politikom kao kod Gjal-skoga, gospara Vojnovića i drugih trgovaca. Ja ne identificiram hrv[atstvo] politički sa hrv[atским] kulturnim naprednjaštvom.²⁷⁹

No, unatoč svim tim silnim izljevim a ogorčenja i prijezira, on ostaje u Srbiji. Ne zato što to želi, nego zato što — nema izbora. On je vojni bjegunac, emigrant kojemu se desnica koči i njome sve teže piše, dok svirati više i ne može, pa je malo vrata što mu se otvaraju. Zato je prisiljen ostati u Beogradu, ali se uopće ne želi upletati u unutarsrbijanska okapanja, pa 1907. piše: »Ja sam, na kraju krajeva, hrvatski novinar, pa ako me što zanima, može me zanimati samo interesovanje Srbije za moju domovinu, za onu Hrvatsku za koju je novi režim nesumnjivo pokazao više simpatija od mađarofilskih Obrenovića.«²⁸⁰

Iako je svjestan važnosti europskoga javnog mnijenja i geopolitičkih interesa velesila, Matoš smatra da se hrvatsko pitanje u prvom redu rješava u Hrvatskoj, a ne izvan nje. Ključni problem vidi u hrvatskom odustanku od hrvatstva, u hrvatskoj spremnosti na odricanje od nacionalnih ciljeva.

To znači da više nema ni traga onom zanosu za hrvatsko-srpskom slogom. U veljači 1907. s bolnom ironijom analizira stanje duhova u svojoj domovini: »U Srpski književni glasnik, list u kojem je štampan onaj krasni članak o 'istrazi', istrebljenju Hrvata, u taj krasno uređeni list danas pišu, popijevajući, prvi hrvatski poeti kao g. Domjanić. Hrvatske socijaliste vodi Srbin, hrvatskim saborom ravna Srbin, hrvatskom knjigom vladaju Srbi, hrvatskim novcem tjera se usred Zagreba srpska politika i trgovina. Srbi u Dubrovniku, Srbi u Sarajevu, Srbi u Spljetu, Srbi u Zagrebu, Srbi aristokrati, Srbi socijaliste, Srbi kapitaliste, Srbi žandari, Srbi naprednjaci i Srbi katolici. Srpska banka i Srbin Korać — pa zar lažu srpske čitanke i srpski zemljovid, govoreći da nema Hrvata? (...)«²⁸¹

Nastavlja odmah u istom tonu: »Srpstvu je kod nas prokrčio put ilirizam, pa Strossmayer i Mažuranić. Kao Vlasi Zrinjskog i Frankopana, tako su ti novi 'Srbi' pomagali proti nama Austriju. Za tim pod mađaronima i Héderváryjem braća su nam sjela za vrat s Mađarima. Pošto ih jezik nije dijelio od Hrvata, uzeše vjeru kao znak narodnosti, prem vjera nije narodnost. (...) Pošto im srpstvo najprije bijaše pravoslavlje, u najnovije vrijeme uzeše mjesto te 'nemoderne', natražnjačke, 'klerikalne' maske druge 'marifetluke', slobodoumne, demokratske. (...)

Od rusofilskih klerikala postadoše košutovski radikali. Hrvatski i srpski jezik proglasiše istim, ali tako da Hrvati i hrvatski zovu srpskim, a Srbi i jezik hrvatski srpskim. Pošto smo isto pleme, oni nas proglašuju istim narodom, i to srpskim.

²⁷⁹ Matošev o pismo B. Drechsleru od 13. veljače 1906., *SD*, XX., 177-178.

²⁸⁰ »Pogibija Milana i Maksima Novakovića«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 161.

²⁸¹ »Kain i Abel«, *SD*, XIII., 129-131.

Srbija je hrvatski (spac u izv.) Pijemont. Pošto među najboljim Hrvatima ima svećenika i dobrih katolika, oni čisto hrvatstvo proglasiše klerikalnim, nemodernim, dakle preživjelim, furtimaškim, glupim. Srpstvo postade preko noći simbol svjetla, slobode, demokracije, a hrvatstvo jednog Kvaternika i Kumičića simbol rimske zasukanosti, antikulturnih nagona i staromodnih pojmova. Srbija, zemlja najčešćih ubojstava u Europi, i Beograd bez kanala i pločnika, to je kultura, a Hrvatska i naš lijepi, dragi Zagreb, gdje 'Srbi' tako krasno napreduju, Zagreb i Hrvatska su Srbima mrak, jezuitstvo, Sodoma i Gomora. Ali to još nije sve! Hrvatstvo nije samo antidemokratski, neslobodni pojam. Hrvat, pravi Hrvat nije samo jezuita. On je i Argus, to jest uhoda i sluga Austrije, on je Austrijanac, a vi već znate — Metternich, Drang nach Osten itd. A pošto i naša omladina, kao svaka omladina, ima više srca no soli u glavi, voleći interesantnu pozu, paradokse, moderne lozinke, pošto i kod naše omladine ima mnogo, vrlo mnogo fraze i nemoralnosti, veliki dio naše omladine dao se vlaškim kirkama pretvoriti u 'realiste', u Srbe.

Dok je Srbinu najveća realnost Srbija i srpstvo, našem realistu je posljednja realnost Hrvatska i hrvatstvo. Dok je Srbinu najveća svečanost 'slava', krsno ime i srpski sv. Sava, našem realistu odvratn je kult djedovskih predaja...²⁸²

U ljeto 1907. i Matošev se odnos s Olgom Herak, nesuđenom životnom suputnicom, nalazio »u najtežoj, najbolnijoj svojoj fazi«, piše on Milčinoviću. Nije mu moguće vratiti se u Hrvatsku, a u Srbiji, s obzirom na svoju *steklišku* reputaciju i tamošnje prilike, nema izgleda dobiti kakvu službu, pa dakle ni pozvati Olgu da dođe k njemu. A da se napravi Srbinom zbog karijere, to nipošto ne će.²⁸³ U Srbiji »bolji Hrvat« ne može dobiti ni koricu kruha, ako nije »Vlajo«: treba, dakle, biti pravoslavni ili izdati Hrvatsku.²⁸⁴ »Biti Hrvat«, piše on Ogrizoviću u kolovozu 1907., »je odista grozna dužnost, olakšana samo tom okolovštinom [okolnošću, op. T. J.], što je još gore — biti Srbin.«²⁸⁵

Dok se hrvatstvo hoće prikazati natražnim i klerikalnim, a srpstvo modernim i liberalnim, tom se problemu može doskočiti samo na jedan način, piše Matoš u jesen 1907., stavljajući svom »Guravcu« u usta sljedeće riječi: »... Braniti, kao Srbi svoje, ekskluzivno hrvatske interese, biti složni, pouzdati se u sebe, razviti pod hrvatskim barjakom cjelokupnu hrvatsku energiju, dati život svoj za svakog Hrvata i za svaki pedalj hrvatske zemlje, raditi s narodom za narod uz geslo Hrvatska Hrvatom! Stvoriti hrvatsku energiju, stvoriti mladu Hrvatsku, Hrvate spremne umrijeti kao Kvaternik i živjeti kao A. Starčević — evo, mi znamo 'kamo i kojim putem to'. (...) Premda smo idealiste, naš program, naši putovi su jasniji od Smodlakinih staza i Supilovih bogaza.«²⁸⁶

²⁸² *Isto*.

²⁸³ Matošev o pismo A. Milčinoviću od 30. srpnja 1907., *SD*, XIX., 409.

²⁸⁴ Matošev o pismo M. Ogrizoviću od 25. listopada 1907., *SD*, XX., 73-74.

²⁸⁵ Matošev o pismo M. Ogrizoviću od 26. kolovoza 1907., *SD*, XX., 57-58.

²⁸⁶ »En marge«, *SD*, XIII., 166-167.

A na usta »Piskarala« u listopadu iste godine progovara o obrambenoj dimenziji hrvatskog nacionalizma: »U srpskom pitanju mi stekliši imamo slobodne ruke, jer se hrvatske stranke ne dijele po svom odnošaju prema Srbima, nego prama Pešti, prama Nagodbi. Starčevićanac je svaki antinagodbenjak i tko u hrvatskim zemljama poznaje samo jednu narodnu politiku: politiku hrvatsku. Ta hrvatska politika ne može imati i nema ništa proti Srbiji i Crnoj Gori, dok te države, razumije se, ne rade protiv nje. Neka se Srbi zadovolje sa svim autonomnim i plemenskim garancijama koje im u nesrpskim zemljama danas samo naš ustav daje, neka budu politički dobri Hrvati, i ja bih dragovoljno pristao da im se u ime srpsko, kao u ime plemensko, neće dirati. Ali biti rođen u Hrvatskoj i biti samo Srbin, znači rušiti narod i državu za volju mnogo manjeg plemena.«²⁸⁷

No problem i jest u tome što se Srbi ponašaju posve drugačije: »Srbi su u Hrvatskoj država u državi, društvo u društvu, dajući ton vladinoj politici, eksploatišući u svoju korist i nagodbu i socijalizam, organizujući se ekonomski i politički sasvim odijeljeno od Hrvata, ne dijeleći ni jednog jedinog hrvatskog ideala, pomažući samo sebe, dok Hrvat bojkotuje samo Hrvata. Srbi su danas, u rezolucionaškoj eri, gospodari situacije...«²⁸⁸

U povodu smrti Gjüre Deželića (1838.—1907.), hvali pokojnika zbog toga što je u obranu Hrvatske i hrvatstva napisao niz rasprava koje »imaju važnost kao Starčevićeva rasprava, Kvaternikovo Istočno pitanje i Hervati, te Pavlinovićeva Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji i Hrvatski razgovori. Od svih tih pravaških Deželićevih monografija najvažnija je Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda (1879), objelodanjena nakon protesta hrvatske omladine (1877) kao ustuk protiv Majkovljevim 'naučnim' tvrdnjama kojim je (1876) sveo hrvatsku narodnost na stupanj srpskog plemena od 600.000 — 700.000 čakavaca i kajkavaca.«²⁸⁹ I onda se odlučno i bezrezervno obračunava s protuhrvatskim djelovanjem srpske političke elite u hrvatskim zemljama i s velikodržavnim imperijalizmom Kraljevine Srbije:

»Od svih narodnih novijih naših nesreća i rana srpstvo bijaše najljuća (spac. T. J.) U samoj Banovini je ta importirana misao držala proti hrvatskom ustavu do pol milijuna pravoslavnih urođenika, da ne spominjem Herceg-Bosne gdje je propaganda posrbila cijeli ortodoksni živalj, zahvativši već i u demoralisane muslimanske redove, dok je Dalmaciji predobila duhove kao Medo Pucić, Bogišić, Budmani i onaj Matija Ban koji još krajem sedamdesetih godina proglašuje (u Obzoru) hrvatskom do Vrbasa onu istu Bosnu koju lane hrvatski zastupnik Supilo proglašuje u cjelini srpskom. Ljubiša, koji se zakle na naše državno pravo, tražeći sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, pretvara se u ljuta Srbina. U Dalmaciji političko srpstvo, narodnost srpska datira tek

²⁸⁷ »Sladkogorki razgovori«, *SD*, XV., 152-153.

²⁸⁸ *Isto*, 154.

²⁸⁹ »Duro Stj. Deželić«, *SD*, IV., 241. Misli se na članke ruskog profesora Apolona Majkova, objavljene 1876. u novosadskoj *Zastavi*, kojima se Hrvatima preporučuje da prionu uz srpstvo. (*SD*, IV., 417.)

od 1880: narod, star 27 godina. K nama se strano ime ušuljalo pomoću nehrvatskih struja slovinstva, zemljaštva, ilirstva, jugoslavenstva, 'materinstva', pa dok naši prenaivni Našinci bijahu sve, pa i Vilovskovi Srbati za volju 'srpstva', Srbi ostadoše samo ovejani Srbi, govorahu samo srpski (ne srpskohrvatski), tvrđahu da im ukradosmo jezik, i govorahu: — Ako sam rođen u staji, nisam vo. Ako sam iz Hrvatske, nisam Hrvat. — Kod nas bijaše sve na uhar njihovoj propagandi. Imajući za leđima privlačivost slobodnih svojih država, igrahu revolucionare, oslobodioce prama našoj sužanjskoj, silom-austrijanštini. Dok se morasmo i moramo se boriti sa Talijanom, Mađarom i Nijemcem, dok nismo više gazde ni svojoj kesi, Srbi imaju dvije organizovane države, dvije vojske, dvije državne blagajne, pa ogromni srbofilski upliv Rusije, srpske radikalne saveznice, zaštitnice pravoslavlja i saveznice zajmovima bogate Francuske. Srpstvo dakle pomaže dvojni savez s iredentističnom Italijom, dvije slobodne balkanske države sa svojim upućenim diplomacijama, i dok Austro-Ugarska upotrebljavaše srpstvo proti hrvatskoj ideji, to isto srpstvo nazivaše i naziva borbu s nama borbom proti duhu Rima i bečke kamarile.

Srpstvo dakle pomaže u Europi sve što je antiaustrijsko, a u Austro-Ugarskoj sve što je antihrvatsko. Dok tu propagandu pomaže sve, nas ne pomaže niko, pa ni naš jezik, pa tako ta narodna borba nije borba — kao u ostalom svijetu — dvaju jezika, već konflikt dviju kultura, tradicija, historija, politika, ideja.

Da bi dakle srpstvo uništilo jedinu zapreku svom prodiranju u Hrvatsku, trebalo je oslabiti samo naše ime, dakle naše pravo na posebni i samostalni politički i kulturni razvitak. Taj posao ne bijaše mučan u Herceg-Bosni, blizu beogradskih i cetinjskih utjecaja, gdje polumjesec pomagao sve do srpskih ustanaka neopasno pravoslavlje i proganjaše opasno, katoličko i europsko hrvatstvo. Ali kad se srpstvo kao posebna narodnost javi u Trojedinici kada različitošću vjere htjede stvoriti u narodu drugu narodnost, kada nam u rođenoj kući ustane protivnik, pomagač svih naših neprijatelja, kada Vuk proglasi na temelju istog jezika Srbe sve i svuda pa i kada su Hrvati, kada usred tamnih mešetarenja bar.[una] Živkovića pjevaše protopop Begović:

*Nebo je plave srpske boje,
A u njem stanuje srpski Bog.
Oko njeg anđeli srpski stoje
I služe Srbina Boga svog!*

— kada sa propašću suvereniteta imena zaprijeti propast nezavisne hrvatske misli, diže se pravaška ideja sa nepobitnim dokazima proti raznim Majkovima i Šafaržicima...«²⁹⁰

I po povratku u domovinu početkom 1908. Matoš u svojim tekstovima upozorava hrvatsku javnost, napose omladinu, da ne treba imati iluzija o srpskoj politici i o tzv. narodnom jedinstvu. Početkom travnja 1909. godine, u povodu po-

²⁹⁰ »Duro Stj. Deželić«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 241-242.

četka glavne rasprave u tzv. veleizdajničkom procesu u Zagrebu,²⁹¹ ironično komentira pisanje stranoga tiska koji u Zagreb dolazi u liku novinara »kao reprezentant najeuropskije Europe«, ali preko Beograda »gdje je dobio instrukcija od ministra spoljnih poslova i ostvario namiru u blagajni dispozicionog fonda«. Taj novinar ne govori hrvatski, ali to nije ni važno, jer je dobro upućen u to kako je Hrvatska srpska zemlja i kako su Hrvati obični Srbi. U tom smislu su i optuženici koji šire srpsku propagandu nevinini, »jer većina samih Hrvata, tzv. Koalicija, drži opravdanim da se u jednom narodu njenom pomoću širi drugi narod sa posebnom zastavom izvanmonarhijske i dušmanske kraljevine«. Tako indoktrinirani i korumpirani tisak optužuje hrvatsko pravosuđe da je okrutno i da postupava nezakonito, dok bi on, kaže Matoš ironično, zapravo trebao postupati onako liberalno kako inače postupaju srpski sudovi i srpska politika sa svojim vladarima i svojim političkim protivnicima: »Kada bi se u Hrvatskoj s izdajicama postupalo kako su Srbi postupali sa svojim vladarima, doživjeli bi u Hrvatskoj što doživješe muslimani u Srbiji: bili bi protjerani ili bi, kao Njegoševi Turci u Crnoj Gori, doživjeli Bartolomejsku noć.«²⁹²

Sredinom 1909., u jeku veleizdajničkog procesa, ponovno upozorava na to da se Srbija nije odrekla Bosne i Hercegovine, pa koristi prigodu da raskrinka srpsku propagandu kojoj nasjedaju i neki hrvatski politički i kulturni krugovi. On ironično piše:

»Srbi i Hrvati su isti narod, jer je poznato da jedinstvo naroda čini to da jedni gravitiraju u Zagreb, drugi u Beograd.

Srbi i Hrvati su isti narod, jer imaju istu povijest, istu kulturu, isti narodni ideal i jer to tvrdi Pokret i Srbobran. (...)

Srbi i Hrvati su jedan narod, jer su Srbi samo Srbi, a Hrvati — Srbohrvati, Sr-bati. (...)

Srpska propaganda nije opasna Hrvatskoj, jer je — opasna Austriji. (...)

Srpske propagande nema, jer su uoči eventualnog rata s Austro-Ugarskom svi srbijanski listovi govorili o ustanku Srba u monarkiji, naročito u Herceg-Bosni, kao i prvaci pravoslavnih iz te zemlje kao Šola i drugi, uvjeravajući u tom smislu englesku štampu u Londonu. (...)

Srpske propagade nema, jer se na hrvatskoj univerzi u svjedodžbama hrvatski jezik zove i srpskim i jer napokon većina hrvatske štampe više simpatizuje sa srpstvom no s hrvatstvom. (...)

Propagande nema, jer je Đalski, uvjeravajući Beograd da se u Hrvatskom zagorju pjeva 'Prag je ovo milog Srpstva', postao srpski akademik.«²⁹³

²⁹¹ »Veleizdajničkim procesom« naziva se suđenje pedesettrijci Srba uhićenih u sklopu aneksijske krize, optuženih za veleizdaju i izvedenih na suđenje koje je započelo u Zagrebu 3. ožujka 1909. godine.

²⁹² »Kontrola Europe«, *SD*, XV., 186-189.

²⁹³ »Novinarski cvjetići«, *SD*, XIV., 28.-30. Književnik Ksaver Šandor Gjalski (1854.—1935.) postao je 1903. počasnim članom JAZU, a dvije godine kasnije počasnim članom Srpske akademije nauka i umetnosti. Opš. Dean DUDA, »Gjalski, Ksaver Šandor«, *HBL*, Zagreb, 1998., sv. 4, 694-697.

Umjesto ikakva popuštanja srpskom imenu i srpskom ekspanzionizmu, Matoš ističe frankovce kao »jedinu stranku hrvatskog nacionalizma«, nudeći odgovor na protuhrvatsku propagandu: »Mi tvrdimo da u Hrvatskoj ima samo jedan, hrvatski narod, bio on ma kojeg plemena, a naši masarykovci tvrde da u tom jednom narodu ima dva naroda«. A »žalosno je«, kaže on, da u klevetanju Hrvatske pred Europom prednjače upravo — Hrvati!²⁹⁴

No, iako je Matoš još u lipnju i srpnju 1909. vrlo jasno uočavao ne samo dugoročne ciljeve srpske politike, nego i to da srpska propaganda — uz pomoć svojih pomagača u Hrvatskoj — teži da se upravo njegovi stranački drugovi, frankovci, proglase »strankom neustavnog, apsolutističkog režima«, ipak je iz te stranke odlučio istupiti. Njegova je izjava objavljena 10. kolovoza 1909. godine.²⁹⁵ Kap u punu čašu očito je bilo približavanje frankovaca i kršćanskih socijala odnosno ono što je Matoš smatra klerikalizacijom stranke: godinu kasnije optuživao je frankovce da su »furtimaška stranka sa židovskom sekcijom«, predbacujući nadbiskupu Stadleru da je »odbio svojim jezuitskim katoličanstvom muslimane Hrvate«. Uza sve to, »Frank je kriv što se hrvatski državopravni 'radikalizam' stao smatrati prevarom ili neizvedivom utopijom.«²⁹⁶ No, odlazak od Franka nije shvaćao kao napuštanje ili promjenu vlastitih političkih pogleda. Dok se na oštrici njegova pera našao i Frank sa svojim pristašama, Matoš i dalje, istodobno i jednako oštro kao prije, šiba po naprednjacima, Hrvatsko-srpskoj koaliciji i Supilu, a Srbe krivi što je »Hrvatska vječno među čekićem i nakovnjem.«²⁹⁷

Da za nj odlazak od Franka ne znači priklanjanje misli hrvatsko-srpske sloge i jedinstva, jasno proizlazi i iz znamenite usporedbe Zagreba i Beograda kojoj se često vraćao. Nakon lepršavih kalambura i duhovitih doskočica, Matoš zaključuje: »U Beogradu naučih biti Hrvat, kao Srbi što su bez razlike tvrdi nacionaliste; tamo sam tek postao pravi pravaš. (...) Drago mi je što sam tamo bio, ali još mi je draže što nisam tamo ostao. (...) Vrijedi li Beograd, vrijedi za nas samo kao škola hrvatske energije i hrvatskog nacionalizma: kao zagrebačka prisposodba.«²⁹⁸

No, nije samo tada u njemu ponovno progovorio frankovac.

Uz seriju negativnih, napisao je Matoš i nakon odlaska iz Frankove stranke niz pohvalnih ocjena o Franku, uključujući i dirljiv, iznimno pohvalan nekrolog s nizom ispovjednih tonova.²⁹⁹ Naravno, bilo je u tome u nemaloj mjeri njegove nade da će pokušaj ujedinjenja pravaških stranaka imati uspjeha.³⁰⁰

²⁹⁴ »Novinarski cvjetići«, *SD*, XIV., 30-31.

²⁹⁵ »Izjava A. G. Matoša«, *SD*, XIV., 45.

²⁹⁶ »Politički sajam«, *SD*, XV., 284-286.

²⁹⁷ *Isto*.

²⁹⁸ »Dva grada«, *SD*, XV., 232-235.

²⁹⁹ »Dr. Josip Frank«, *SD*, XVI., 49-50.

³⁰⁰ Nekoliko mjeseci prije Frankove smrti (17. prosinca 1911.) na inicijativu dalmatinskih pravaša 25. srpnja 1911. u Zagrebu je održana konferencija na kojoj je postavljen temelj zajedničkoj organizaciji starčevićanske i franko-klerikalne stranke, dalmatinske Stranke prava, istarskih pravaša, Hrvatske katoličke

A onda je Prvi balkanski rat ponovno u Matošu probudio snažne simpatije prema Srbiji i Slavenstvu.³⁰¹ Te su simpatije, nema sumnje, u velikoj mjeri naličje njegova prezira prema hrvatskom kvijetizmu, prema hrvatskoj spremnosti na bezgranično trpljenje i prema europskome ignoriranju balkanskih prilika.³⁰² Ali one ipak nisu samo to: Matoš prolijeva »suzu zahvalnicu i radosnicu« zbog zacjeljenja »one rane, grdne i ljute — Kosova«, on — koji se toliko borio protiv unošenja vjerskog elementa na kulturno i političko poprište — odjednom likuje zbog poraza Turske kao poraza islama, on — koji je borbu ideja toliko uzdizao nad osobne prijepe — odjednom hvali Pašića koga odlikuje upravo to da ne zna pisati, slabo govori i nema ideja!

No, istodobno je dovoljno trijezan da zaključi kako je pobjeda Srbije samo pouka Hrvatima, a ne nužno i hrvatska pobjeda: »Ima ih koji gledaju u balkanskim pobjedama političku korist i za nas Hrvate. Pustimo utopiste neka sanjaju o jugoslavenskom carstvu! Ova monarhija nije Turska, Medvedgrad bi bio slaba hasna komitama, a mi interese naših muhamadanaca u Bosni ne možemo za volju nikakvoj Jugoslaviji na svijetu žrtvovati agrarnoj politici srpskih gazda i ekskluzivnosti grupe Kočićeve. Samo moralnu korist može Hrvatska izvući iz ovih pobjeda i nauk koji nam može koristiti više od svih eventualnih stečevina političkih.«³⁰³ Ta se moralna korist, nasuprot hrvatskoj »religiji očajnosti i slabosti«, svodi na shvaćanje da triježnošću, »cincinatskim vršenjem dužnosti« te ponosom i požrtvovnošću, i Hrvatska može steći dostojan položaj u Austro-Ugarskoj, položaj dostojan njezine prošlosti i njezina zemljopisnog položaja.³⁰⁴

Simpatije prema Srbima i Srbiji koje su na prvi pogled proizlazile iz Matoševa pisanja, nisu mogle zavarati upućenije promatrače: njega se i dalje smatralo perjanicom protusrpskog raspoloženja u Hrvatskoj.³⁰⁵ Ako je tih simpatija prema srpstvu i bilo, otrježnjenje će doći vrlo brzo: već je Drugi balkanski rat za Matoša

udruge i Hrvatske narodne zajednice, a imala je okupiti i neke hrvatske muslimanske organizacije. Uspostavljene su veze sa slovenskim kršćanskim socijalima te je početkom listopada 1911. osnovana Vrhovna uprava Stranke prava (tzv. Svepravaška organizacija) za sve hrvatske zemlje (uključujući BiH). Predsjednikom je izabran dr. Mile Starčević, a potpredsjednikom frankovac dr. Aleksandar Horvat. (M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 381, 384.)

³⁰¹ Prvi balkanski rat (8. listopada 1912. — 13. svibnja 1913.) vođen je između Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore, s jedne strane i Osmanskog carstva, s druge strane. Okončan je Londonskim mirovnim ugovorom od 30. svibnja 1913. čiji je potpisnik i Lujo Vojnović, kao predstavnik Kraljevine Crne Gore. Drugi balkanski rat (29. lipnja — 10. kolovoza 1913.), vođen između Bugarske i saveza Grčke i Srbije kojima su se priključile Crna Gora, Rumunjska i Osmansko Carstvo, zbog nezadovoljstva podjelom osvojenih teritorija iz Prvog balkanskog rata. Osmansko Carstvo je nastojalo povratiti neka izgubljena područja.

³⁰² Usp. Matošev feljton »Rat i mir«, objavljen je u listopadu 1912., *Pečalba*, SD, V., 258-263.

³⁰³ »Živi i mrtvi«, *Pečalba*, SD, V., 264-270.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Matošovo približavanje uredništvu *Obzora*, koga je uređivao liječnik, novinar i jedan od ideologa Moderne, Milivoj Dežman Ivanov (1873.—1940.), u Beogradu se tumačilo najnovijim Dežmanovim protusrpskim smjerom, bilježila je Središnja defanzivno doglasna služba Unutarnjeg odjela zemaljske vlade. (Ivan BULIĆ, *Ivan Skerlec Lomnički 1913.—1917. kraljevski komesar i hrvatski ban*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., 46.)

ponovno dokaz da su slavenska sloga i bratstvo puka tlapnja. Njegove su simpatije na bugarskoj, a ne na srpskoj strani, ali važnije od toga je da se ponovno nasukala nada u mogućnost povjerenja u srpsku politiku. U srpnju 1913. ponavlja svoj poznati refren odnosno svoju »glavnu tvrdnju da se naime s izvjesne strane poistovjetava pojam plemena sa pojmom državnim i narodnim, da hrvatskom narodnom osjećaju više škodi no koristi teorija našeg narodnog dualizma« odnosno da ima pravo kad tvrdi »da naši Hrvati bratstvo i 'narodno jedinstvo' shvaćaju tako da za brata žrtvuju mnogo, a za sebe ništa, dok kod naše braće nije baš tako.«³⁰⁶ Nije Matoš protiv sloge, ali po tko zna koji put ponavlja: »Mi shvaćamo slogu sa Srbima kao jačanje hrvatstva, i misli li Srbobran obratno, neka to samo rekne. Činjenica je da npr. svi srpski naši sveučilišni građani na nacionalima materinski svoj jezik zovu samo srpskim, dok ga velika većina hrvatskih đaka naziva srpsko-hrvatskim. Drugim riječima, i u naše dane 'jedinstva narodnog' su Srbi ekskluzivni, samo Srbi, dok mi ni to nismo, ili — da opetujem svoju inkriminiranu tvrdnju — mi barem zasada više dajemo no što primamo.«³⁰⁷

Zato se može kazati kako je točna ocjena da je Matoš, uza sve oscilacije svog odnosa prema Srbima, Srbiji i srpstvu, trajno ostao svjestan da hrvatski i srpski narod imaju različite interese i različite smjerove razvitka.³⁰⁸ To je ključan razlog zbog čega ni u jednom trenutku nije odstupio od hrvatskog imena i ideje hrvatske države.

Matoš prema jugoslavenskoj ideji

Koliko god nemali broj mladih hrvatskih intelektualaca, napose onih školovanih u Pragu, prihvaćao ideju hrvatsko-srpskog jedinstva, a onda i jugoslovenstva, Matoš nikad ne će prigrliti ni ideološke koncepcije niti nacionalno-političke programe koje su zastupali ti pojedinci i skupine. Njegova ukorijenjenost u pravašku ideologiju bila je previše duboka.

Zato uopće nema potkrpeje za tvrdnju B. S. Nikolajevića da se Matoš (1904.) »iz Pariza vratio [u Beograd, op. T. J.] kao prekaljen pristalica hrvatsko-srpske zajednice, kao jugosloven (sic!) u najtačnijem i najljepšem smislu toga izraza, ostavši dobar Hrvat, kakav je i otišao bio.«³⁰⁹ Ništa na tome ne mijenja činjenica da u pomoć toj ocjeni Nikolajević priziva Matoševe feljtone objavljene u beogradskom dnevniku *Slobodna reč* u kolovozu i rujnu 1904. godine.³¹⁰

³⁰⁶ »Uzrujanog gospodi«, SD, XIV., 206.

³⁰⁷ Isto. Gotovo jednake misli napisao je Matoš u tekstu »Sastanak naših srednjoškolaca«, objavljenom krajem kolovoza 1908. (SD, XV., 174.)

³⁰⁸ Zapravo nije u krivu S. LIPOVČAN, »Relevantnost Matoševih sudova o Anti Starčeviću«, 257. kad tvrdi kako je Matoš bio svjestan da su ti interesi — suprotni, i kako se iz njegovih tekstova nameće upravo taj zaključak.

³⁰⁹ B. S. NIKOLAJEVIĆ, »Matoševi boravci u Beogradu«, u: A. G. Matoš *In Memoriam*, 91.

³¹⁰ To su feljtoni: »Siesta«, »Matačić-Keglević«, »Profesori«, »Flanerija«, »Gjalski«, »Nokturno«, »Seoba Srbalja«, »Kuropatkin«, »Hrvati su došli«, »Slava mladosti«, »Jugoslovenska izložba«, »Dva jugoslovenska nosa«, »Klike i koterije« te »Prije deset godina«.

Jer, ima u tim člancima Matoševih poziva na slogu i zazivanja tzv. kulturnog jedinstva, ali treba imati na umu da, kad se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tvrdilo da Hrvati i Srbi govore »istim jezikom«, to nipošto nije nužno značilo da Hrvate i Srbe valja smatrati istim narodom.³¹¹ Jednako tako, početkom stoljeća pojam »kulturno jedinstvo« nije značio nikakvu kulturnu integraciju, nego tek kulturnu suradnju južnih Slavena.³¹² Isto vrijedi i za izjave o jedinstvenoj etničkoj strukturi odnosno o »jedinstvenom srpskohrvatskom narodu«: još uvijek to više znači suradnju, negoli jedinstvo, unitarizam.³¹³

Za Matoša je i tada jugoslavenstvo »prije svega kulturna ideja, misao da nam je literatura zbog sličnosti jezika istovjetna«, kako piše 1905. godine.³¹⁴ Iako »hrvatski i srpski duh pokazuju dijametralne razlike«, on zagovara približavanje srpske i hrvatske književnosti, jer su »jednojezične« i jer ih veže »jedna velika misao, ideja oslobođenja«. ³¹⁵ Pritom ni literarno tržište nije nevažan čimbenik: »Kada se bude srpska knjiga čitala od Niša pa do Rijeke, a hrvatska od Zagreba pa do Cetinja i Beograda, naši književnici će se emancipovati kao klasa, živeti od književnosti. Solidarnost hrvatskih i srpskih književnika je dakle glavna pogodba za književničku emancipaciju.«³¹⁶

Međutim, na političkoj i još više na državnopravnoj razini, Matoš trajno otklanja jugoslavensku misao, nikad ne pristajući da se hrvatsko ime zamijeni kojim drugim, i da se bilo komu osim Hrvata prizna svojstvo »političkog naroda«. Zato je Matoš kao frankovac ujedno protivnik Hrvatsko-srpske koalicije. Prvotno sastavljena od Hrvatske napredne stranke, Hrvatske stranke prava, Srpske samostalne stranke te Srpske narodne radikalne stranke i Socijaldemokratske stranke, Koalicija se postupno osipa. Napuštaju je stranke i pojedinci, pa se ubrzo sastoji od dvaju krila, hrvatskoga i srpskog. Hrvatsko čini Hrvatska samostalna stranka koja je u jesen 1910. nastala spajanjem Hrvatske stranke prava s naprednjacima, dok je na srpskome krilu ostala Srpska samostalna stranka.³¹⁷

³¹¹ I pisci koji su se u to doba žestoko obračunavali sa srpskim imperijalizmom, poput dalmatinskoga pravaša Josipa Vergilija Perića, pisali su kako se istim — ali hrvatskim! — jezikom govori ne samo u hrvatskoj »historičkoj državi«, nego i »u Srbiji, staroj Srbiji, sjevernoj Macedoniji i Crnoj gori«. Usp. J. V. PERIĆ, *Srpsko-hrvatski spor. Posebni otisak iz Reichswehra*, Wien, 1903., Virje, 1903.¹, Ogranak Matice hrvatske Imotski, 1995.², 14.

³¹² M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 81.

³¹³ *Isto*, 83.

³¹⁴ »Jugoslovenski almanak«, *SD*, VI., 90-91.

³¹⁵ »Srpska i hrvatska knjiga«, *SD*, VI., 92. Usp. »Hrvatska i srpska knjiga«, *SD*, VI., 123-124.

³¹⁶ »Srpska i hrvatska knjiga«, *SD*, VI., 93.

³¹⁷ O Hrvatsko-srpskoj koaliciji opš. vidi: M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.*; Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike »novog kursa«*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972.; Tereza GANZA-ARAS, *Politika »novog kursa« dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Matica hrvatska Split, Split, 1992.; Hrvoje MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević: ideolog, stranački vođa, emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995. i dr.

Matoš vrlo jasno prepoznaje da je nastanak Hrvatsko-srpske koalicije objektivno predstavljao znatan uspjeh srpske, upravo srbijanske politike. Srbija je u tome pothvatu aktivno sudjelovala, kako pokazuju i kasnija svjedočenja. Otvoreno je to potvrdio povjesničar F. Šišić, politički vrlo angažiran slobodni zidar i tajnik Hrvatsko-srpske koalicije: »Osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije, pri čemu su tajno sudjelovali i mjerodavni politički krugovi Kraljevine Srbije, početak je nove narodne politike, cilju jugoslavenskog narodnog jedinstva i ujedinjenja.«³¹⁸ Još ranije je, primjerice, Adam Pribičević 1937. objavio svjedočanstvo o tijesnim vezama svoga brata Svetozara s Nikolom Pašićem i o Pašićevu usmjeravanju djelovanja Koalicije.³¹⁹

A Matoš je, upravo zahvaljujući dugotrajnom boravku u Srbiji i druženju sa Srbima, mogao neusporedivo objektivnije suditi o pravim tendencijama srpske politike, nego što su to činili hrvatski književnici i političari zaslijepljeni tobožnjom slobodarskom atmosferom u Srbiji, koja je, prema njihovu uvjerenju, bila u posvemašnjoj opreci sa sumornim prilikama u Trojednici.

Već kao nacionalist on je bio protiv svake nadnacionalne i internacionalne ideje: aksiomatski on zaključuje kako je »internacionalizam smrt nacionalizmu«, ³²⁰ a nacionalizam je smatrao vrijednošću višom i od individualne slobode: »Negiranje individualizma je manje glupo od negacije nacionalizma.«³²¹ Istodobno ga je hrvatsko iskustvo krijepilo u tom uvjerenju, jer je promicanje velikih ideja u hrvatskim zemljama redovito rezultiralo uzmicanjem hrvatske misli:

»Moderne su se velike kulturne i političke misli«, piše on u studenome 1907., »mogle u Hrvatskoj odomačiti samo pod tu cijenu da škode misli hrvatske slobode. Tako nam je misao slavenske uzajamnosti naturila tuđe, ilirsko ime, kojega se jedva otreosmo radom Starčevića i drugova. Misao jugoslavenstva pretvorila je Hrvatsku u filijalku srpskih trgovaca novcem i politikom. Naprednjaci su, kako je poznato, pod maskom antiklerikalizma zgotjeli mađarončiči i nagodbenjaci, a vođe seljačke stranke su, kako je poznato, nedosljednji politički avanturieri i agenti čeških kapitalista.

Sličnu ulogu igraju kod nas gospoda socijalisti. Oni su rođeni dušmani hrvatske solidarnosti. Oni su po svom internacionalnom programu zakleti neprijatelji svake, pa i hrvatske domovine. Da ih je platio, [Ferencz] Kossuth nije mogao naći u Hrvatskoj boljih agenata proti hrvatskoj slobodnoj misli.«³²²

³¹⁸ F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 466. Šišiću se može vjerovati: osim što je bio obaviješten, u odnosu na ovaj podatak nije imao razloga izmišljati. K tome, kasniji razvitak potvrđuje njegovu tvrdnju.

³¹⁹ H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribičević*, 32.

³²⁰ »Na osvitu 1897.«, *SD*, VIII., 41.

³²¹ »Bilježnica I.«, *SD*, XVII., 54.

³²² »Naši socijaliste«, *SD*, XV., 158. Na istom mjestu Matoš donosi opasku i o »groznoj, barbarskoj Pariskoj komuniji, iz čega bi se moglo zaključiti da je i njegov boravak u Parizu i druženje s tamošnjim intelektualcima pridonijelo negativnoj ocjeni socijalističkih ideja.

Uvjerjenje da su sve nadnacionalne koncepcije, pa tako i (jugo)slavenska, samo klopka za Hrvate, Matoš će izraziti višekratno. U poznatom članku »Dragi moji savremenici«, on se sredinom 1906. okomljuje na Supila — stalni objekt njegovih zabada — pa priznaje da je i sâm imao jugoslavenskih iluzija: »Zanoseći se s našim mladim idealistima isprva i ja za jugoslavensku misao kako se javila u Srbiji, brzo sam opazio da služi samo za onemogućivanje bugarske i hrvatske misli proti srpskoj ideji, pa sam to glasno i jasno rekao. (...) Gledajući kako Srbima za širenje srpstva služi sve, pa i socijalizam s pravoslavljem i jugoslavizmom, dok nama Hrvatima svaka razlika mišljenja služi na narodnu štetu, naučih se od Srba biti dobar starčevićanac, dobar nacionalista hrvatski.«³²³

I sredinom 1911. ponavlja: »Stari [Starčević, op. T. J.] bi osvjedočen da je 'slavstvo mamac za gnjaviti Slavene', da je slavenstvo najbolje oružje za aranžiranje 'veleizdajničkih parnica' i za 'neustavna stanja'«. ³²⁴ Ali, još važnije od toga: jugoslavenstvo je Matošu neprihvatljivo zato što ono nužno znači odustanak od hrvatstva.

U dugotrajnoj polemici izazvanoj njegovom negativnom ocjenom romana K. Š. Gjalskoga *Za materinsku riječ*, koja je obilovala političkim diskvalifikacijama, Matoš je Gjalskomu u veljači 1906. predbacio da veliča srpstvo dok njegova »braća 'Srbi' svojataju Gundulića, Preradovića, dapače i Šenou.«³²⁵ Ocijenio je da je *Za materinsku riječ* »politički roman, propaganda jugoslavenske misli«, što je neprihvatljivo: »Dok Đalski i drugi fabrikanti narodnosti opažaju na slavenskom Jugu tek jednu, bezimenu narodnost, većina Hrvata tu vidi jednu doduše rasu, ali više narodnosti koje se mogu sjediniti tek u načelu sloge, nikada u načelu istovjetnosti. Po mom skromnom mišljenju su naši vođe 1848. imali previše slavenske, premalo hrvatske svijesti, i otud njihove donkihoterije.«³²⁶

Matošu u Hrvatskoj smeta silno oduševljenje za Srbiju, pa u studenome 1906. i samu Hrvatsku podrugljivo naziva »Hrvosrbijom«, dodajući: »To je najnovija faza modernizma u žalosnoj mojoj otadžbini. Nesavremene i neuspjele gluposti literarno-političke bezdušne koterije se nekritički hvale, a svaki slobodniji kritički glas se terorizira kukavičkim sredstvima. Jedna frazerska, sasvim antiliterarna sekta, koja je pod zurlama modernih fraza nastavila izdajničko djelo da se u Hrvatskoj uguši u ime jugoslavizma i humanitarizma svijest hrvatskog naroda i hrvatske države, ta izdajnička klika nastoji tiranizirati i hrvatsku knjigu (spac u izv.), najjači bedem u obrani hrvatskog jezika i čistoće hrvatske misli.«³²⁷

³²³ »Dragi moji savremenici«, *SD*, XIII., 213.

³²⁴ »Jubilej«, *SD*, XVI., 24.

³²⁵ »Za materinsku riječ«, *SD*, XII., 37. Jelčić naglašava da je Matoševa negativna ocjena Gjalskoga bila »možda najveća greška Matoša kritičara«, a da je nepravedna njegova ocjena Gjalskijeva jezika, »bila strašna, upravo fatalna Matoševa zabluda vukovsko-daničićevske provenijencije«. (D. JELČIĆ, *Matoš*, 329.)

³²⁶ »Ks. Š. Đalski: Za materinsku riječ«, *SD*, XII., 43.

³²⁷ »Prijatelj i poštovalac«, *SD*, XIII., 115., 120.

Umjesto toga, »Hrvatsku može dići i spasiti samo misao hrvatskog nacionalizma«, piše u kolovozu 1908. godine. Ne može se hrvatski nacionalizam zamijeniti nikakvom pomoći sa strane, napose ne onom koja znači napuštanje hrvatske misli, kao što »mađaroni ne mogu zamisliti naše nezavisnosti bez — Mađara, a koalicionaši bez — Srba. Otud sve naše nesreće. Mjesto u hrvatskoj misli, ljudi su tražili i još uvijek traže 'bratstva' i pomoći tamo gdje ima pomoći i bratstva samo na štetu hrvatstva.«³²⁸

U već spomenutom članku napisanom u povodu smrti Gj. Deželića, Matoš 1908. vrlo jasno — klasičnom pravaškom, pače frankovačkom argumentacijom — prepoznaje jugoslavenstvo kao jedno od sredstava velikosrpskog imperijalizma, tvrdeći kako se u hrvatske zemlje to »strano ime ušuljalo pomoću nehrvatskih struja slovinstva, zemljaštva, ilirstva, jugoslavenstva, 'materinstva'«, ³²⁹ a nekoliko godina potom, u kasno ljeto 1911. ponovno će mu Gjalski biti povod da se očituje o jugoslavenskoj misli, budući da je ovaj negdje (i to ne bilo gdje, nego 27. travnja 1911., na redovitoj glavnoj skupštini Društva hrvatskih književnika) »drobio i glagoljao samo to kako hrvatski literat mora biti jugoslavjan, inače je t r o g l o d i t « (spac u izv.).³³⁰

To je kod Matoša izazvalo žučnu reakciju.

On se pita, zašto Gjalski u to kolo zove Hrvate, a ne zove Bugare. Jamačno zato »jer Bugari nisu tako bedasti da nasjednu onoj sireni koja dopušta Srbima narodni m o n i z a m (spac u izv.), a od nas zahtijeva literarni i narodni t r i j a l i z a m (spac u izv.). Ako smo mi jugoslavjani samo zato što smo Hrvati, ne slijedi odatle da možemo samo onda biti Hrvati kad postanemo Jugoslavjani, jer pretvorivši se u taj goli, naučni, imaginarni, bečki, jagičevski, nehistorijski, romantični, hipotetični pojam prestajemo biti Hrvati, što vrlo dobro znaju Srbi pa zato toliko izvoze jugoslavjansku misao u hrvatske krajeve ti nacionalistički šoviniste za hrvatsku, a ne i za srpsku potrebu.«³³¹ Lijek proti tomu jest hrvatsko narodno ime i hrvatska državna misao: »Jer mi smo Jugoslaveni i onda ako smo s a m o (spac u izv.) Hrvati, a nismo Hrvati ako smo s a m o (spac u izv.) Jugoslaveni. Jugoslavenstvo Babića Đalskoga je dokaz slabe svijesti hrvatske, dokaz kako je pod pojmom mađaronstva, austrijanštine i fabuloznog ilirstva bila hrvatska svijest zahirena i u duši najsavremenijeg pisca koji je godinama i godinama bio kod nas reprezentant hrvatske knjige... (...) Životinja ima osjećanje vrste. Divljak ima osjećanje plemensko (ilirsko, slavjansko, jugoslavjansko). Tek kulturni čovjek ima osjećanje narodno, državno. Hrvatstvo je misao narodna i državna. Žrtvovati tu misao u korist neke misli političke, znači ići natrag — među troglodite« (spac. u izv.).³³²

³²⁸ »Sastanak naših srednjoškolaca«, *SD*, XV., 174.

³²⁹ »Duro Stj. Deželić«, *Naši ljudi i krajevi*, *SD*, IV., 241-242.

³³⁰ »Trogloditi«, *SD*, XIV., 149, 266.

³³¹ *Isto*, 150.

³³² *Isto*.

O Matoševim pogledima na jugoslavenstvo govori i pisanje mladih književnika koji su bili pod izrazitim njegovim utjecajem, a okupljali su se, nakon brojnih previranja i sporova, oko časopisa *Mlada Hrvatska*, odnosno *Grabancijaš* i *Stekliš*.

Upravo je Matoševa tvrdnja da Hrvati nakon aneksije BiH nemaju što tražiti u jugoslavenskom okviru, i da sa Srbima nikako ne mogu imati zajedničke politike, bila ključna točka spora između Matoša i plejade mladih hrvatskih književnika koji su se jatile oko pravaštva (dijelom i zato što je mladeži pristajalo biti uz jednu tako uzbudljivu, prevratničku misao), a onda su se počeli približavati naprednjaštvu i ujedinjenoj hrvatsko-srpskoj omladini, iza koje su obilno stajali i državni fondovi Kraljevine Srbije.³³³ Matoš je naglašavao kako Srbe smatra »najbližom braćom, upravo Hrvatima«, ali ih ne priznaje »kao poseban narod u zemljama našeg hrvatskog prava kao ni nagodbe«. Polemika koja se oko toga razvila i raslojavanje mladohrvatskog pokreta,³³⁴ vrlo jasno su pokazali da između Matoša i hrvatskih jugoslavena postoje duboke, upravo nepremostive razlike: i kad je zagovarao suradnju sa Srbima, Matoš je to činio s hrvatskih, starčevićanskih pozicija; oni su, nasuprot tome, svoje hrvatstvo bili spremni potpuno utopiti u jugoslavenstvu.

Matoš shvaća da je jugoslavenska misao posljedica teškoga stanja hrvatstva, ali odgovor na to nije utapanje u jugoslavenstvu, nego vraćanje vjere u sebe, u hrvatski narod. Oštro osuđuje naprednjake koji ističu kako su Jugoslaveni jedan narod, tvrdeći da sa »sličnim« narodima »u današnjim prilikama nikako ne možemo imati zajedničke politike«.³³⁵ To je razlog da tijekom 1911. Matoša postupno napuštaju zagovornici hrvatsko-srpskog unitarizma, poput Tina Ujevića,³³⁶ koji ga ja svega koji mjesec ranije hvalio kao pisca vrhunskoga hrvatskoga nacionalističkog usmjerenja.³³⁷

Ocjenjujući njegove poglede u posljednjem razdoblju života, M. Gross ističe kako se Matoš »suprotstavljao ideji o kulturnom jedinstvu Jugoslavena ističući različit značaj hrvatske i srpske književnosti i dopuštajući izuzetak ondje gdje Hrvati i Srbi žive izmiješano«, no istodobno je »oštro odbijao svaku političku suradnju sa Srbima. Oslanjajući se na pravašku tradiciju smatrao je da je srpska nacionalna ideja u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini 'importirana misao' koja radi o glavi hrvatstvu, pa se, čini se, još uvijek držao pravaškog stava da u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini žive samo Hrvati. Iako je sam bio umjereni antiklerikalac,

³³³ S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević*, 28, 39-46.

³³⁴ Pokret nazvan po časopisu *Mlada Hrvatska*, koji je izlazio u Zagrebu od 1910. do 1914. i u kojem je objavljivao veći broj kasnije poznatih literarnih imena. Oko časopisa se općenito okupljala pravaška mladež liberalnijih, protuklerikalnih nazora.

³³⁵ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 390-391. Usp. tendenciozno citiranje »Matoševa naglasaka« na str. 391.

³³⁶ *Isto*, 393.

³³⁷ S. LIPOVČAN, *Mladi Ujević*, 27.

u antiklerikalizmu naprednjaka vidio je prste srpske propagande, koju smeta povezivanje svih Hrvata bez obzira na religiju ili ateističko uvjerenje i na društvene slojeve u borbi za slobodnu Hrvatsku«.³³⁸

Zaključak

Antun Gustav Matoš, hrvatski književnik i jedna od središnjih osoba hrvatske kulture na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pripadao je naraštaju koji je rođen u vrijeme kad je pravaški pokret bio na vrhuncu, i koji je sazrijevao u vrijeme kad je ideologija hrvatskog nacionalizma, onako kako su ju formulirali Ante Starčević i Eugen Kvaternik, usred burnih europskih ideoloških, kulturnih i političkih previranja, djelomično uzimala pred ideologijom tzv. narodnog jedinstva koja će se uskoro realizirati u obliku jugoslavenskog unitarizma i jugoslavenske države.

Za razliku od većine hrvatskih suvremenika, Matoš je kao vojni bjegunac živio u Srbiji, najprije onoj obrenovićevoj, a onda i karadorđevićevskoj, pa je na vlastitoj koži iskusio kako se sa srpske odnosno srbijanske strane gleda na tu romantičnu zabludu dijela hrvatske inteligencije. Zato je vrlo rano uočio da je u srpskim političkim krugovima »narodno jedinstvo« i jugoslavenstvo shvaćeno kao izvrstan instrument velikosrpskog imperijalizma.

Iako je i sâm na trenutke dolazio u napast da se založi za kulturno i književno jedinstvo Hrvata i Srba, napose u člancima i kritikama — koji su dijelom napisani i u svjetlu materijalne nevolje u kojoj se pisac gotovo stalno nalazio — Matoš u svim svojim brojnim proturječjima i nedosljednostima nikad nije pristao na odstupanje od hrvatskog imena svog jezika, naroda i države, pa ni pod cijenu sukoba i lomova s mladim pristašama i sljedbenicima.

Iako već njegovi objavljeni tekstovi daju dovoljno podloge za takav zaključak, njegov otklon od ideologije »narodnog jedinstva« još snažnije dolazi do izražaja u intimnim zapisima (»bilježnicama«) i korespondenciji, koji zbog toga predstavljaju iznimno vrijedan izvor hrvatske kulturne i političke povijesti.

Tomislav Jonjić

The views of Antun Gustav Matoš on Croat-Serb relations

Antun Gustav Matoš (1873—1914) is the most important Croatian writer of his era and was certainly one of the most important persons in Croatian culture during the 19th and 20th century. Although he was a war deserter who spent almost 15 years of his short life in exile (1894—1908), he was involved in Croatian political life through his literary and journalistic contributions. This article deals with his relations towards Serbs, the Serbian national ideology and Yugoslav thinking. Studying Matoš's relationships is important because of his influence on his own and later generations and because he spent nearly half of his life in exile in Serbia. He stayed there

³³⁸ M. GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata«, 84

on two occasions for a number of years: the first time during the Obrenović dynasty, the second time during the era of Karadžević. Both times he mixed with the Serbian literary elite, and as a musician he mingled in several circles, as well as in foreign diplomatic missions. Accordingly, he was able to authentically evaluate what Serbs thought about Croats, Croatia and Croatian national ideology.

In his early youth, Matoš became a supporter of the Party of (State) Right, and after the party's first splintering (1895) he became a follower of the Pure Party of (State) Right, also known in historiography as the *Frankists* (named after one of the party's founders, Dr. Josip Frank, a Jew by descent). For decades, and even today, public views as well as a predominant part of the older historiography on the *Frankists* were conflicting and charged with a powerful emotional relationship: for those who considered Yugoslav ideology to be acceptable or desirable, *Frankists* were mere traitors and foreign servants; for those who reject every Yugoslavia and any cooperation with Serbs, *Frankists* were synonymous with Croatian patriotism. Matoš left the *Frankists* in late summer 1909, that is, a year and a half after returning from exile. The reasons for his departure should not be attributed to different views related to the need for unification of Croatian lands and their political and legal independence, but in Matoš's cultural and political views that the party's move towards Christian social welfare considered an unacceptable clericalisation of the party for him.

Development of Matoš's views on Serbia, Serbism and Yugoslavism — despite the occasional oscillations — was contrary to the view of many of his young literary supporters and followers. While a significant number accepted Yugoslav ideology (and then were deeply disappointed during World War I, and especially afterwards, when it experienced its realisation), Matoš permanently remained an advocate of the view that any supranational or international idea was a deadly threat to Croatian national identity. Moreover, when unity and cooperation with Serbs was advocated, Matoš warned that Serbian interests were incompatible to Croatian ones and that the realisation of those interests that served Yugoslavism, was only a mask for a Greater Serbia. As the future confirmed the majority of Matoš's literary judgements, in the same way history confirmed the correctness of his national-political views.

Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije

Saša MRDULJAŠ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Područni centar Split

Pregledni rad

(primljeno: 20. siječnja 2012.)

UDK 323.11(497.5Split)(091)

S obzirom na to da je osnovan još u starom vijeku, da kao grad postoji gotovo tisuću i pol godina, Split je u svojoj povijesti iskusio niz dinamičnih događaja i procesa. Oni su u bitnome utjecali na karakter njegova dominantnog etničkog identiteta višekratno ga mijenjajući. U kontinuitetu života u Splitu te promjene nisu bile nagle. Tako se romanski Split do kasnoga srednjeg vijeka preobrazio u etnički hrvatski grad. U radu se analiziraju promjene koje su dovele do toga da nacionalno-formirajuće procese, otpočete u 19. stoljeću, Split dočeka kao jezično podvojeni, hrvatsko-talijanski grad.

Ključne riječi: Split, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo, Hrvati, Talijani, etnički identiteti

1. Uvod: Split do uspostave mletačke vlasti 1420. godine

Slavenski osvajačko-seobeni valovi početkom su 7. stoljeća gotovo potpuno urušili vlast Bizanta nad jugoistokom Europe. Od nekad prostrane rimske provincije Dalmacije pod bizantskom su upravom ostali samo pojedini otoci i primorske enklave. Među tim posjedima, na koje će se svesti dalmatinsko ime, bio je i Split. Zapravo, tada se on, unutar zidina palače-utvrde rimskog cara Dioklecijana (284.—305.) i počinje oblikovati kao gradsko naselje. U neposrednoj blizini romanskim življem nastanjenog Splita, na solinsko-kliškom prostoru s vremenom će se pak oformiti jedno od najznačajnijih središta hrvatske države. Nakon pokrštenja Hrvata u 9. stoljeću odnosi bizantske Dalmacije i hrvatskog susjedstva izrazito se intenziviraju što napokon dovodi do političke i vjersko-organizacijske integracije. Tako će Split početkom 10. stoljeća postati vjerskim središtem hrvatske države. Krajem 11. stoljeća, inicijalno skromni oblici dalmatinsko-hrvatskoga

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstveno-istraživačkog projekta *Hrvatski identitet i multikulturalnost Mediterana u doba globalizacije* (šifra projekta: 194-1941560-1546).

političkog povezivanja dovest će do formiranja jedinstvenog političkog entiteta, Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.¹

Dugotrajna interakcija Splita i hrvatskog okružja vodila je, kao i u slučaju drugih dalmatinskih enklava, kroatizaciji njegova življa. Ona je već do kraja 11. stoljeća, kada Hrvatska ulazi u personalnu uniju s Ugarskom i državno se središte dislocira na panonski prostor, znatno uznapredovala. U 14. stoljeću Split je gotovo posve etnički hrvatski grad.² Uz to tada je dvostruko veći jer pored »starog grada«, smještenog unutar zidina Dioklecijanove palače, obuhvaća i zapadno od nje smješten, također utvrđen, »novi grad«. Pohrvaćivanje Splita nije utjecalo na državno-politički izričaj njegovih stanovnika. Još tijekom bizantske vlasti dalmatinske su enklave razvijale određenu političku samostalnost uvelike poticane udaljenošću od državnog središta, međusobnom razdvojenosti i činjenici da su većinom bile prepuštene samima sebi. Iako je Split svoju političku samosvojnost uobličavao dok je još bio pretežito romanskim gradom, on će je naj snažnije manifestirati upravo nakon što postane etnički hrvatskom sredinom. Mada je za razliku od Dubrovnika neće uspjeti iskazati kroz državnu neovisnost, ustrajno će pokušavati, pod vrhovnu vlašću drugih državnih središta, očuvati svoj što autonomniji, komunalni status. Ipak, pohrvaćenjem je stvoren bitan preduvjet da zajedno sa susjednim Trogirom i Zadrom u znatno većoj mjeri utječe na društveni razvitak hrvatskog življa prvenstveno u jadransko-dinarskom masivu.

Jedno od središta moći koje je izrazito utjecalo na razvoj prilika u Splitu, Dalmaciji, Hrvatskoj bila je Venecija. Ta nekoć bizantska enklava uspjela je s vremenom steći državnu neovisnost te postati političkom, trgovačkom i pomorskom silom. Kao takva pretendirala je, od početka drugog tisućljeća, sve uspješnije na stjecanje istočnojadranske obale s ciljem uništenja konkurentske sposobnosti njezinih gradova i osiguranja svojih plovidbenih putova.³ Iz tog razloga dalmatinske su komune, među koje će se ubrajati i one nastale na hrvatskom državnom tlu, najbolju zaštitu svojih sloboda nalazile u okrilju hrvatsko-ugarskih vladara.

Početkom 15. stoljeća, u doba dinastičkih sukoba na tlu Hrvatske i Ugarske, Venecija uspijeva steći najveći dio istočnojadranskog priobalja. Premda su time prouzročene bitne geopolitičke promjene riječ je bila o procesu koji se uklapao u stoljetnu tradiciju venecijanskog stjecanja i gubljenja vlasti na istom prostoru. Što je posebice važno, koliko god Mletačka Republika umanjivala političku i ekonomsku samostalnost svojih posjeda,⁴ nije dovodila u pitanje njihov etnički, vjerski i civilizacijski identitet. Tako je Split upravo za mletačke vlasti, uspostav-

¹ Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi i ideje*, Zagreb, 1997., 21-22, 28, 35-36, 44-47, 504-506.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb, 1990., 469, 523, 652.

² Grga NOVAK, *Povijest Splita*, knj. I., Split, 1957., 257.

³ Vidi: Lovorka ČORALIĆ, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova: povijest Mletačke Republike*, Samobor, 2004.

⁴ T. RAUKAR, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007., 154.

ljene još 1420., iznjedrio »oca hrvatske književnosti«, velikog Marka Marulića (1450.—1524.).⁵

Dalekosežni značaj mletačkog zaposjedanja istočnojadranskog priobalja proizaći će iz djelovanja jedne druge sile na hrvatskim prostorima, Osmanskog Carstva, koje također početkom 15. stoljeća počinje osvajanjem istih prostora. To će carstvo sudbinski odrediti sveukupnu društvenu zbilju hrvatskih zemalja, pa i onih koje su ostale pod mletačkom vlašću. U tom smislu osobito će biti značajne etno-demografske promjene koje će svoju dalekosežnu, uz ostalo i političku relevantnost sačuvati do danas. U razdoblju osmanlijsko-mletačke dominacije prostorom današnje Dalmacije te su promjene izrazito snažno zahvatile i sam grad Split, do te mjere da je do kraja tog razdoblja krajem 18. stoljeća njegov etno-jezično-socijalni identitet iz korijena izmijenjen.⁶

2. Osmansko Carstvo i etničke promjene u (širem) splitskom zaleđu

Odlučujući utjecaj na uistinu radikalne etno-demografske preinake na tlu današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine imala je činjenica što su te zemlje više od tri stoljeća bile bojnim poljem. Naime, nakon osmanlijskog osvojenja Bosne 1463. te Hercegovine 1471., za vladavine kralja Matijaša Korvina (1458.—1490.), uspostavljen je relativno čvrst obrambeni sustav približno na potezu Janja (donje Podrinje) — Doboj — Jajce — Glamoč — Sinj/Čačvina — Imotski/Vir. Jugozapadno, u priobalju, obrambeni se pojas nadovezivao na Poljica i Omiš na mletačkom posjedu.⁷

O značenju tog sustava govori primjerice i to što su Osmanlije svoj osvajački put od prvih europskih uporišta (Cimpe i Galipolje 1353./1354.) pa do navedene crte, dug oko 900 kilometara, prošle u 110 godina. Krajem toga razdoblja, za Mehmeta II. (1451.—1481.), osvojile su oko 850.000 km². Doduše, Osmanlije nisu zaustavljene na spomenutoj liniji. U kontekstu hrvatskih zemalja njihova su se osvajanja i nadalje nastavila. Bit će zaustavljena tek krajem 16. stoljeća približno na potezu Pitomača — Sisak — Karlovac — Slunj — Otočac — Karlobag — Jasenice.⁸ Ipak, za napredovanje do te crte, za prodor od kojih 150 kilometara Osmanlijama je trebalo 130 godina, no tada, za sultana Mehmeta III. (1595.—

⁵ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 341-343, 379-383.

⁶ U srednjem vijeku a i kasnije politički značaj etničkih imena kao i njihova uporaba u bitnome odudaraju od uloge i korištenja tih imena nakon što od početka 19. stoljeća počnu stjecati (neka od njih) nacionalno-identifikacijski karakter. Stoga se, naravno uvjetno te sukladno ustaljenoj praksi, tim imenima koristimo da obilježimo i one pojedince, grupacije, zajednice koje se u vremenu o kojem je riječ nisu morale identificirati s imenima koja će postati nacionalnim nazivima širih etničkih formacija kojima su i ti pojedinci, grupacije, zajednice pripadale.

⁷ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 127-129.; Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1974., knj. IV., 263; *Hrvatski povijesni atlas*, prir. Krešimir Regan i Tomislav Kaniški, Zagreb, 2003.; Miroslav UJDUROVIĆ, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Gradac, 2002., 4-32.

⁸ *Historija naroda Jugoslavije*, Bogo Grafenauer, Dušan Perović i Jaroslav Šidak (redakcija), knj. II., Zagreb, 1959., 416-417.

1603.), Osmansko Carstvo zauzima oko 2,5 milijuna, odnosno s vazalnim teritorijima 3,5 milijuna km².⁹ Na hrvatskim će se prostorima ratovi s Osmanlijama nastaviti sve do kraja 18. stoljeća. Njihov teritorijalni rezultat u osnovi je obilježen današnjom granicom između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Svođenje hrvatskih zemalja na razinu bojnog polja, na točku konačnog zauzimanja osmanlijskih osvajanja, imalo je izrazito visoku cijenu. Osmanlijski način ratovanja uključivao je duboke prodore iza neprijateljskih položaja s ciljem demografskoga pustošenja osvajanih krajeva. Tako su obrambene utvrde gubile logističku osnovu i s vremenom su osvajane. Istodobno, Osmanlije su na taj način prikupljale na istočnim tržištima toliko traženo roblje.¹⁰ Kako opisuje suvremenik tih događaja Frene Božičević-Natalis (1469.—1542.):

... vode nas poput ulovljene divljači preko vrhova, škrapa i nepoznatih staza. Odvođe nas gole, ruku vezanih iza leđa što dalje od očinske zemlje. Sve je puno suza što teku potocima, tolike nas nevolje pritišću, žalosti i neprestane boli...¹¹

Nepripravnost na takav način ratovanja, neuobičajen kod unutar kršćanskih sukoba, dovela je do toga da su hrvatski prostori, osim robljenjima i pogibijama branitelja, pogodeni i masovnim iseljavanjem nezaštićenog življa u sigurnije hrvatske te inozemne krajeve. Do oblikovanja opsežnog, skupog, uglavnom od tadašnjih austrijskih i slovenskih zemalja financiranoga obrambenog sustava tijekom druge polovice 16. stoljeća nije se moglo spriječiti demografsko urušavanje hrvatskog prostora. Rezultat je bio da je na najvećem dijelu prostora između dviju spomenutih obrambenih crta praktički nestalo starinačkog katoličkog/hrvatskog življa. Tako je stvorena osnova za korjenite promjene njihova etničkog karaktera koje će uslijediti nakon što te opustošene teritorije osvoje Osmanlije. Oni će ih sa svrhom gospodarskog iskorištavanja i obrane kolonizirati pretežito pravoslavnim/srpskim življem.¹² Riječ će biti o govornicima novoštokavsko-ijekavskog dijalekta koji svoje izvorište ima na prostorima istočne Hercegovine te zapadne Crne Gore i Sandžaka.

Druga, iznimno važna etnička promjena zbilila se na onim bosanskim prostorima što su ih Osmanlije zauzeli još 1463. U razdoblju kada su se na granicama okupirane Bosne vodili kršćansko-osmanlijski sukobi i kad se čak moglo činiti da postoji mogućnost oslobođenja te zemlje, razumljivo da je njezin domicilni, katolički živalj¹³ izražavao naklonost kršćanskoj strani pa i subverzivno djelovao

⁹ Josef MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1992., 48, 104, 185.

¹⁰ Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 2004.

¹¹ *Govori protiv Turaka*, ur. Vedran Gligo, Split, 1983., 147.

¹² *Historija naroda Jugoslavije*, 840-852.

¹³ Do osmanlijske okupacije Bosne praktički je eliminirana samosvojna Crkva bosanska, a njezini vjernici, tj. »kristjani«, kako su sami sebe nazivali, djelovanjem franjevačkog reda gotovo su potpuno (re)katolicizirani. U današnjoj istočnoj Hercegovini te dijelovima južnoistočne Bosne, koje su Osmanlije zauzeli do polovice 15. stoljeća, vjerojatno je dio »kristjana« prešao na pravoslavlje. Njihove neznatne ostatke registrirali

prema osmanlijskoj vlasti. Kako stoji u pismu koje su 15. lipnja 1481. Dubrovčani odaslali napuljskom kralju Ferdinandu:

U Bosni sve kipi bunom, te će je ono malo Turaka, što je u njoj, ostaviti; stoga Bošnjaci jedan drugog robe, mrcvare i ubijaju. Ali svima je u ustima Matijaš (Korvin, op. S. M.); Matijaša dozivlju, Matijaša žele, na Matijaša svi svraćaju oči svoje.¹⁴

Problem nelojalnosti i subverzivnosti pokorenog dijela Bosne, koju je pored toga izbjegla bosanska kraljica Katarina Kosača (1425.—1478.) oporučno ostavila rimskim papama najodlučnijim protivnicima osmanlijske ekspanzije, Turci su »riješili« masovnom, uglavnom za prve polovice 16. stoljeća provedenom islamizacijom.¹⁵ Time su na svojim zapadnim granicama mjesto nepodobnog dobile podoban živalj. Takav koji su mogli uključiti u svoja daljnja osvajanja te djelomično i u kolonizaciju zauzetih krajeva. Masovnošću islamizacije omogućen je nastanak nove, od preostataka katoličkih/hrvatskih starosjedilaca Bosne jasno odvojene, muslimanske/bošnjačke etničke zajednice. Njezinim dijelom postat će i sve one manje, porijeklom nebosanske islamizirane grupacije središnjega južnoslavenskog prostora.

Prve pak osmanlijske provale u splitsku okolicu pa i na splitski teritorij počele su odmah nakon pada Bosne. One su poglavito bile usmjerene prema uništavanju usjeva, otimanju stoke i robljenju. O razornom učinku tih upada, pored ostalog i u splitsko okruženje, svoja su svjedočanstva, uz Marka Marulića, ostavili i drugi istaknuti Splitsani poput Tome Nigera, nadbiskupa Bernada Zane te spomenutog Božičevića, koji kaže:

Izidi iz grada — sve je samo turska strahota, krvav plijen, pokolji plamen, jadikovka, bijeg! Težak trčeci blijeda lica i bez krvi nabraja imena zarobljenika, priča o borbama. A s osmatračnica stražar daje znakove o iznenadnom prepadu i viče: 'Hajde, bježi, požuri što brže u bijeg!' Svatko se vičući sprema na oružje, odjekuje oružje, oružje nosi mladić, po oružje trči starac ... uza zidine gradske neprestano je bila krv, oružje, rat...¹⁶

su osmanlijski porezni popisi (defteri) sve do početka 17. stoljeća kad im nestaje traga. Vidi: Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992., 25-27, 43; S. M. DŽAJA i Dubravko LOVRENOVIĆ, »Srednjovjekovna Crkva bosanska«, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, siječanj 2007., 14; D. LOVRENOVIĆ, »Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni«, u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291—1991.*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo, 1991., 85, 86-87, 92; Noel MALCOLM, *Povijest Bosne*, Zagreb — Sarajevo, 1995., 54-56.; Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski kristjani u povijesnim vrelima*, Zagreb, 2003., 28-30.; Snježana VASILJ i sur., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993., 56-58.

¹⁴ V. KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, 161.

¹⁵ S obzirom na to da golemu većinu bosansko-hercegovačkih muslimana dijeli svoje dijalekte s katolicima a ne s tamošnjim pravoslavicima (Dževad JAHIĆ, *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1991., 9-14.) opravdano je zaključiti da je u Bosni i Hercegovini masovno islamiziran prvenstveno katolički živalj. Više o procesu islamizacije vidi kod: S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 59-70; N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, 71-92.; Nenad MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999., 102-116.

¹⁶ *Govori protiv Turaka*, 144-145.

Nakon što 1512.—1516. Osmanlije zauzmu preostali, zapadni dio imotske i cijelu sinjsku krajinu te nakon što im se tada podvrgnu i Poljica, od Splita će ih razdvajati još samo »tvrđi« hrvatski Klis pod zapovjedništvom Petra Kružića.¹⁷ No, Osmanlije 1522.—1528. osvajaju današnju sjevernu Dalmaciju i veći dio Like. Klis postaje izolirana utvrda koju je unatoč ustrajnom i grčevitom otporu branitelja sve teže bilo očuvati. Kako je 1528. pisao sam Kružić:

... ča godi sam imil vse sam u zaklad dal, blago, veru i dušu i ni mi veće ča u zaklad dati, a dokle ga i blo živil sam i branil sam i držal sam grade svitlosti kraljeve, a sada jur dale ne mogu, zač mi je vsega nestalo, ob čem ljudi živu... i ovo vim, da mi je u ovoj nevolji i umrit...¹⁸

Kako slikovito kaže don Lovre Katić, Klis se »branio do posljednjeg daha i sam je pokazao više junaštva nego sve balkanske države protiv turske najezde«.¹⁹ Zauzet je tek 1537. godine. U sklopu Osmanskog Carstva postat će sjedište sandžakata koji će 1580. biti uključen u tada osnovan bosanski pašaluk.

Ipak, do osmanlijskog osvojenja u kliškoj su se sredini, pod Kružićevim okri- ljem, oformile prve uskočke postrojbe. Njihovim odlaskom u Senj, oblikovanjem uskočkog, tj. kasnijega krajiškog društvenog modela konačno je stvoren odgo- varajući oblik hrvatske obrane.²⁰ On će u bitnome pridonijeti zaustavljanju os- manlijskih prodora, a poslije i oslobađanju dijela hrvatskih zemalja.

Potpadanjem kliško-solinskog bazena pod Osmansko Carstvo Split će, zajed- no s obližnjim mletačkim posjedima, postati neposredno ugrožen osmanlijskom osvajačkom politikom. Što je posebice važno, iz splitskog zaleđa i najbliže oko- lice nije nestalo samo hrvatsko-ugarske državne vlasti. Osmanlijska pustošenja dovela su do toga da je na prostorima s kojih je pružan otpor uništena i većina starosjedilačkoga hrvatskog življa. Tako su do osmanlijskih osvajanja govornici (južno)čakavskog dijalekta na prostoru današnje kontinentalne Dalmacije obita- vali približno do crte Aržano — Zadvarje.²¹ Okončanjem tih osvajanja južnoča- kavsko narječje svedeno je tek na primorska mjesta koja su pod mletačkom vlaš- ću funkcionirala kao utvrde, a njihovi stanovnici kao svojevrсна posada tih utvr- da. U tom smislu posebno su uočljiva Kaštela, većinom nastanjena stanovnicima nekadašnjih, pred Osmanlijama napuštenih čakavskih sela s južnih obronaka Kozjaka,²² kod kojih već samo ime govori o »tvrđavinskom« karakteru.²³ Na juž-

¹⁷ V. KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata*, 300-301.; Ante NAZOR, »Poljičani u Morejskom ratu (1684.—1699.)«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 21/2001., br. 21, 49.

¹⁸ Krešimir KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split, 1997., 110-111.

¹⁹ Željko RAPANIĆ i Lovre KATIĆ, *Prošlost i spomenici Solina*, Solin, 1971., 110.

²⁰ Gligor STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973., 23, 35-36.

²¹ Vidi: Josip LISAC, *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, Zagreb, 1996., 15.

²² Ivo BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir, 1984., 107, 116, 128-135.; Duško KEČKEMET i Petar BAKOTIĆ, *Kaštel-Sućurac*, Split, 1978., 370.

²³ »Kâstel, 2. mn. kâstêlâ lat. (castellum) utvrđeni dvor, zamak, tvrđava, kula, bedem« (Bratoljub KLAJČIĆ, *Rječnik stranik riječi, izraza i kratica*, Zagreb, 1962., 719).

nohrvatskim prostorima, izvan granica mletačke vlasti, govornici čakavštine oču- vali su se tek u primorskim te dijelom završkim Poljicima,²⁴ prvenstveno zahva- ljujući diplomatskom segmentu poljičke politike očitovanom, uz ostalo, povre- menim plaćanjem danka Turcima još od 1474. kako bi se Poljica »ostavilo na miru«.²⁵

Na opustošene prostore splitskog zaleđa Osmanlije su naseljavale (novo)što- kavsko-ikavsko pučanstvo. Za razliku od većine drugih, osmanlijskom politikom poticanih kolonizacija u ovom se slučaju uglavnom radilo o katoličkim doselje- nicima. Manjim dijelom unutar »pristigle« štokavsko-ikavske grupacije bilo je još prije doseobe islamiziranog življa ili onog koji se islamizirao u novoj sredini, pretežito uz osmanlijske utvrde i u plodnijim krajevima. Tako su prvi susjedi Splićana postali muslimani. O njihovoj naseljenosti u neposrednoj blizini Splita i hrvatsko-muslimanskim odnosima na splitsko-solinskom prostoru dojmljivo svjedoči mletački izvještaj iz 1574. u kojem se opisuje lokalni, pogranični sukob:

*Nisu dobro izrekli, kad evo Abdula, nanišani puškom i rani jednog od si- nova, Duju Feretića, u rame, uslijed čega se sruši. Braća i žene i otac po- trče k mladiću i podignu ga, a netko potrči kao lud ka kući, koju imaju na onom svom zemljištu, pa skine oružje, i otac opali i pogodi Abdula u bok, zbog čega rečeni prođe preko ograde, vičući, te se odvoji od brata i pođe velikom trkom **gore ka kućama, gdje Turci imaju kuće, prvom se- lu, sav iskrvavljen i vičući svima i svakome da su oni dvojica braće bili napadnuti i da se Ahmet brani te nek se potrči, ako ga žele spasiti. Me- đutim, se naši s obližnjih polja prebacuju preko ograde u velikoj žurbi sa svih strana, svi naoružani. I bilo je na posjedu Feretića više od sto ljudi. I Turci su također došli, naoružani puškama i sabljama i vičući da je do- šao čas da se pogubi i uništi kršćane koliko ih god ima, puk i plemiće, u gradu.**²⁶*

Nakon što je solinsko-kliški bazen oslobođen u drugoj polovici 17. stoljeća, muslimansko će se stanovništvo uglavnom iseliti. Tako su iz kliške utvrde, po- slije predaje Mletcima 1648., otišli ne samo muslimanski branitelji već i njihove obitelji.²⁷ Iseljavanjem muslimanskog stanovništva dobiven je prostor za mletač- ko naseljavanje štokavsko-ikavskoga katoličkog stanovništva iz obližnje Zagore

²⁴ Nedeljko MIHANOVIĆ, »Jezik na području Poljica«, u: *Poljički zbornik II.*, ur. G. Novak, Zagreb, 1971., 151.

²⁵ *Iz prošlosti Podstrane*, ur. Vjeko Omašić, Podstrana, 1991., 110. Riječ je ujedno o jednim govornicima čakavštine koji su na svojim ognjištima dočekali osmanlijsku okupaciju i njezino okončanje.

²⁶ *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, prir. Vicko Solitro, Split, 1989., 204.

²⁷ *Isto*, 255-272. Osmanlije su se teško mirili s gubitkom solinsko-kliškog pojasa te su u sklopu svojih diplomatskih napora za njegovim povratkom tvrdili da ne mogu prepustiti kraj u kojem je, kako se po- grešno držalo, pokopana Mihrimah (1522.—1578.), kćerka sultana Sulejmana Veličanstvenog te supruga velikog vezira Rustem-paše Hrvata (Ivan ALDUK, »Rustem-paša i Mihrimah«, *Tusculum*, Solin, 3/2010., br. 1, 66-67.).

u Splitu najbliža mjesta, tj. u Klis, Solin, Vranjic, Kamen, Kućine, Mravince, Stobreč te djelomično u Žrnovnicu.²⁸ Krajem 17. i početkom 18. stoljeća, tijekom konačnog oslobađanja današnje Dalmacije, nastavlja se iseljavanje islamizirane populacije. U pojedinim slučajevima, upravo kao i u solinsko-kliškom kraju nešto ranije, muslimani koji nisu izbjegli prevedeni su na katolicizam.²⁹ Ujedno, posebice u splitskom zaleđu, Mletci će nastaviti s daljnjim doseljavanjima štokavsko-ikavskog življa, ovaj put izravno sa susjednih prostora današnje Bosne i Hercegovine (Livno, Duvno, Rama, Hercegovina).

3. Hrvati splitskih Varoši

Demografsko urušavanje nije zaobišlo ni grad Split, dijelom zbog izloženosti njegovih stanovnika, naročito onih koji su obrađivali splitsko polje, osmanlijskim pustošenjima. No ponajviše je bilo rezultatom kataklizmičkih epidemija kuge. Godine 1525. Split je imao oko 5000 stanovnika, a nakon kuge 1527. tek nešto više od 2000 žitelja.³⁰ Još strašniji pomor uzrokovan je početkom 17. stoljeća. Split je 1606. imao 4233 stanovnika, a nakon kuge 1607. tek 1405.³¹

Tijekom 16. i 17. stoljeća, u uvjetima osmanlijske opsade, Split je jedino jamstvo opstojnosti mogao naći u čvrstom osloncu na Veneciju. Jednako tako, vezu sa Zapadom mogao je osigurati tek morskim putem, prvenstveno preko susjedne Italije. No unatoč tome što je bio čvrsto integriran u mletački državni sustav, a društveno-ekonomski upućen prema zapadnojadranskoj obali, što je talijanski bio jezikom vojske, trgovine, škole te od početka 16. stoljeća i uprave³² — Split je uspijevaao zadržati svoj hrvatski etnički karakter. U vremenu za kojeg je, poput ostalih dalmatinskih gradova pod venecijanskom vlašću, bio sveden na isturenu utvrdu izloženu pritiscima susjednog islamskog carstva, jednostavno nije mogao privući znatniji broj useljenika iz naprednije i sigurnije Italije. Iznimka su bili sposobni trgovci kojima su nerijetko upravo ratno-graničarske prilike u kojima je Split živio pogodovale razvitku njihove djelatnosti. S druge strane, bilo je dovoljno domaćeg svijeta kojem je i u tim teškim vremenima Split bio poželjnija životna sredina od one u kojoj je obitavao. Stoga je svoje demografske praznine kontinuirano popunjavao hrvatskim življem izbjeglim pred osmanlijskim prodorima ili onim koji je doseljavao s već zauzetih prostora. Na taj način nije samo očuvan njegov hrvatski karakter te umanjivano značenje dotadašnje talijanizacije nego se i poticao proces asimilacije čak i istaknutih splitskih talijanskih obitelji.

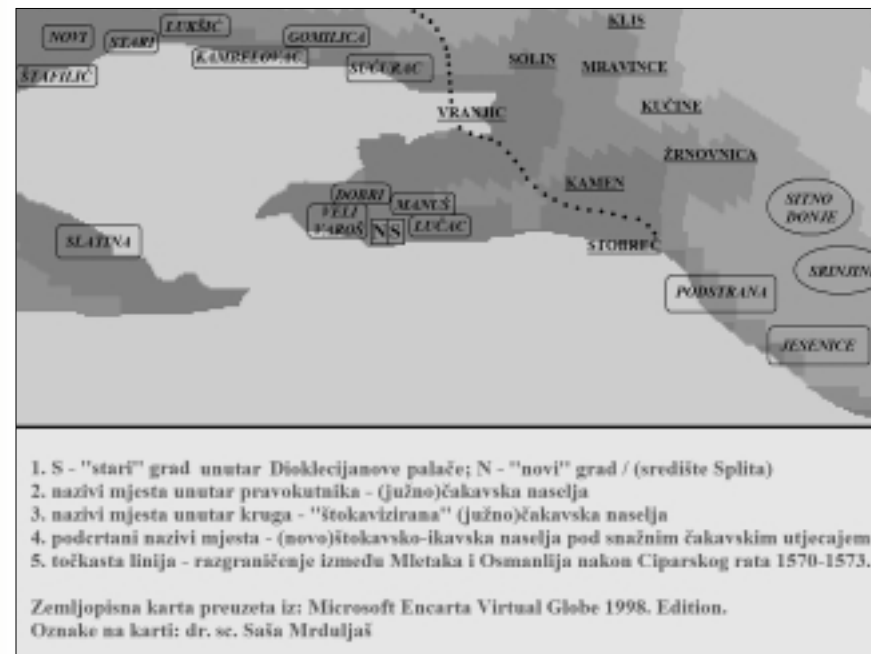
²⁸ Ivo JAVORČIĆ, *Žrnovnica : od davnina do danas*, Split, 1989., 14, 23.; I. JAVORČIĆ i D. KEČKEMET, *Vranjic kroz vjekove*, Split, 1984., 70-82.; Srećko LISTEŠ, *Klis : prošlost, toponimi, govor*, Klis, 1998., 46-53.

²⁹ K. KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*, 179; Ž. RAPANIĆ i L. KATIĆ, *Prošlost i spomenici Solina*, 128-129.

³⁰ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 174.

³¹ Silvio BRAICA, *Mala splitska kronologija*, Split, 1999., 41-42.

³² Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, 2002., 29.

Split i okolica u vrijeme Kandijskog rata (1645.—1669.)

Tako je npr. istaknuti splitski plemić Jerolim Kavanjin (1641.—1714.), kojemu je otac došao iz Italije, napisao svoje *Bogatstvo i uboštvo* na hrvatskom jeziku. Riječ je o najpospežnijem epu na zapadnom južnoslavenskom prostoru u kojem, pored ostalog možemo pročitati: »... *Di su zadri Kresimiri, Mihal, Kolman i Slavica, najpokoñi Zvonimiri, duga uzresta, mila lica, jadovito koga smlati, silna naglost od Hrvati...*«³³ Kavanjin je uz ostalo bio član Ilirske akademije (1703.—1714?) kojoj je cilj bilo njegovanje i razvoj hrvatskog jezika. Njezin predsjednik Ivan Petar Marchi (1658.—1733) preveo je molitvenik francuskog isusovca Dominiquea Bourse te ga 1704. tiskao pod naslovom *Misli krstjanske za svaki dan miseca*. Sudeći iz jednog dokumenta iz 1710. hrvatskim se služila i plemićka obitelj Capogrosso. Također, 1736. redovnici samostana sv. Marije od Taurella, pripadnici plemićke obitelji Gaudentije-Radovčić, trebali su tekst parnice prevoditi s talijanskog na hrvatski itd.³⁴

Tijekom osmanlijskog pritiska odvijala su se stalna useljavanja hrvatskog življa u Split. Međutim sukladno potrebama grada, primarno vezanim uz obradu zemlje i obranu te najčešće ruralnom podrijetlu pristiglog življa, utvrđeni dio Splita nije bio glavna točka njihove koncentracije. U gradsko je središte useljavao tek manji, uglavnom bolje stojeći dio. Glavnina hrvatskih useljenika nastala

³³ Jerolim KAVANIN, *Poviest vandelska (Bogatstvo i uboštvo)*, Zagreb, 1913., 241.

³⁴ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, Split, 1982., 20-21, 124-126.

njivala se u predgrađima izvan gradskih zidina, u Varošima. One se počinju oblikovati prije osmanlijskih prodora, još početkom 15. stoljeća te s vremenom pre-rastaju u četiri gotovo zasebna naselja. Tako će najveće predgrađe, Veli Varoš, biti smješteno na padinama Marjana zapadno od središta grada, dva manja, Dobri i Manuš, sjeverno od utvrđenog dijela Splita, a poveći Lučac istočno od Dioklecijanove palače. Budući da su Varoši bile neposredno ugrožene turskim upadima i da su napuštane te pljačkane i uništavane, u 15. i 16. stoljeću u njima živi tek oko 20 posto splitskog stanovništva.³⁵ No, poslije kuge iz 1607., od koje je stradalo tri četvrtine gradskog i »tek« polovica varoškog življa, taj se omjer počinje mijenjati u korist Varošana. Tako će u 17. stoljeću broj stanovnika središta grada i Varošana biti izjednačen. Vrlo brzo nakon oslobođenja današnje kontinentalne Dalmacije, krajem 17. i početkom 18. stoljeća, udio Varošana porast će na oko 65 posto ukupnog stanovništva grada i takav će ostati sve do početka 20. stoljeća.³⁶

S obzirom na to da se gospodarstvo Splita uvelike temeljilo na poljodjelstvu, da se tom djelatnošću praktički od splitskih početaka bavio dio građana, prvotni su stanovnici splitskih Varoši bili sami Splićani.³⁷ U njih su se nastanjivali i Hrvati iz okolnih krajeva no sporijim, prvenstveno ekonomskim potrebama određenim ritmom. Dolaskom Osmanlija, demografskim potresima koje uzrokuju te vremenski podudarnim, razornim epidemijama kuge useljavanja se intenziviraju. Do zadnje četvrtine 16. stoljeća u Varoši ponajviše pristižu Hrvati iz ugrožene splitske okolice, tj. s kaštelanskog, solinsko-kliškog i žrnovničkog područja. Nakon što je znatan dio najbližega splitskog okružja opustošen i okupiran, glavnina će doseljenika dolaziti iz Poljica.

Useljavanja, pa i najuglednijih Poljičana u Split imala su dugu tradiciju. Tako se i poljički knez Žarko Dražojević (1438.—1508.), »*dalmatinskih svih vojvoda slava i cvijet*« (Marko Marulić), doselio još 1461. gdje ga »*mletački senat na čelo splitske konjice postavi*«. Zbog zasluga u borbama protiv Turaka pokopan je, kao prvi od istaknutih svjetovnjaka, u splitskoj katedrali sv. Dujma.³⁸ Doseobe Poljičana, koji tada naseljavaju i prostor Žrnovnice,³⁹ posebice su izrazite poslije kuge 1607. koja je gotovo uništila dotadašnje stanovništvo Splita. Na iseljavanja iz Poljica poticajno su djelovali i pojedini, neuspješno okončani pokušaji oružanog zbacivanja osmanlijske vlasti, kada se iz njih odlazilo kako bi se izbjegla od-

³⁵ S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 171-172.

³⁶ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*.

³⁷ Vidjeti splitska pučka prezimena 1566. i podatke o splitsko-varoškim obiteljima do 1832. kod: Vladimir RISSONDO, V. GLIGO, Marin BERKET i Ljerka ŠIMUNKOVIĆ, *Zlatna knjiga grada Splita*, knj. I., Split, 1996., 501-519.; Mario N. KUZMANIĆ, *Splićani — obitelji i prezimena*, Split, 2008.

³⁸ Vidi: Bratislav LUČIN, »Nepoznati Marulićev epigram u ostavštini don Mate Ivčevića«, u: *Poslanje filologa: Zbornik radova povodom 70. rođendana Mirka Tomasovića*, ur. Tomislav Bogdan i Cvijeta Pavlović, Zagreb, 2008., 256, 258.; »Dražojević Žarko«, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1958., tom 3., 86.

³⁹ I. JAVORČIĆ, *Žrnovnica*, 49-51, 55.

mazda. Pored ostalog iz tih su razloga Poljica, unatoč tome što su ih uvelike mi-moišla pustošenja s kraja 15. i početka 16. stoljeća, postupno, pod osmanlijskom vlašću, ostajala bez znatnog dijela svoga domicilnog življa te su do 1615. »*izgubila polovicu kuća*«. ⁴⁰ O razmjerima demografskih potresa kojima su bila zahvaćena u određenoj mjeri svjedoči i podatak da se od 37 prezimena koliko ih se u kontekstu Podstrane spominjalo u jednoj ispravi iz 1499. u tom mjestu očuvala samo dva — Banić i Božiković.⁴¹ Spomenutim iseljavanjima otvarao se pak prostor za useljavanje okolnoga, novoštokavsko-ikavskog pučanstva na poljičke prostore što je bitno utjecalo na jezičnu transformaciju Poljica iz čakavske u pretežito štokavsku sredinu.

Glavnina useljenika u splitske Varoši po oslobođenju kontinentalne Dalmacije, dakle od kraja 17. stoljeća, dolazit će iz obližnje Zagore. U nešto manjoj mjeri počinju pristizati i Splitu susjedni otočani.⁴² Sukladno prikazanim etno-prostornim izvoristima splitskih Varošana može se pretpostaviti da su koncem 18. stoljeća, u vremenu pada Mletačke Republike, bili podjednako (sub)etničkog podrijetla kao i krajem prve trećine 19. stoljeća. Tada je, prema podacima koji su dostupni, približno 12 posto njih pripadalo autohtonim splitskim rodovima, 20 posto onima iz neposredne splitske okolice, tj. kaštelanskog, solinsko-kliškog i žrnovničkog kraja, 45 posto poljičkim rodovima, 10 posto onima iz Zagore i susjednih joj prostora današnje Bosne i Hercegovine, 6 posto bilo ih je otočkog podrijetla, 5 posto iz drugih jadranskih sredina (Trogir, Makarska, Kotor, Istra), a 2 posto imalo je talijanske korijene.⁴³

Predodžbe pripadnika varoških rodova o njihovu davnom podrijetlu kao i vremenu dolaska u grad bile su, kakvo je već pravilo s predodžbama te vrste, krajnje maglovite, naročito kod obitelji koje su stoljećima živjele u Splitu. Također, s obzirom na snažno razvijenu splitsku samosvijest, promišljanja o krajevima iz kojih se poteklo nisu uključivala ikakvu identifikaciju s njihovom poviješću ili tradicijama. Najčešće se govorilo o dolasku iz Bosne.⁴⁴ To je razumljivo ako se uzme u obzir da se bosanski pašaluk protezao gotovo do zidina Dioklecijanove palače te da je dulje vrijeme uključivao i solinsko-kliški i poljički kraj. No, kako proizlazi, splitski Varošani predstavljaju onu hrvatsku subetničku grupaciju koja je, uz ukorijenjenost u splitskoj identitetnoj sferi, u najvećoj mjeri, uz

⁴⁰ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 72.

⁴¹ V. OMAŠIĆ, *Iz prošlosti Podstrane*, 108.

⁴² Vidi: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁴³ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁴⁴ O raskoraku između predodžbi i stvarnosti o podrijetlu dobro svjedoči sljedeći primjer: »*Tu, usred Velog Varoša, živjela je moja obitelj, zapravo svi Mrduljaši, rodaci, a bilo nas je puno... Bili smo težačko ali bogato pleme, koje je kažu, iz Bosne u Split došlo u 13. ili u 15. stoljeću.*« (Jerko Mrduljaš rod. 1924. — Arena, Zagreb, 15. VI. 1995., br. 1800, 34-37.) S druge strane, »... nema nikakve sumnje da su se Mrduljaši doselili u Split iz Klisa nakon njegovog pada 1537. godine. Već 1539. nalazimo Matiju, udovicu Stjepana Mrduljića (Marduglich), koja prodaje kuću Luciji Mrduljić iz Klisa, stanovnici Splita. Godine 1547. i 1566. spominje se Katusa, udovica Luke Mrduljića iz Klisa...« (M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*, 224)

čakavske Kaštelane, Trogirane i Poljičane, vezana uz izvorište etničkog hrvatstva i njegovih državnih tradicija.

Stanovnici Varoši prvenstveno su bili težaci koji su obrađivali splitsko polje. Posjedovali su manji dio zemlje, a glavina obradivih površina bila je u rukama splitskih plemića, građana, Crkve. Te su posjede kao slobodni ljudi obrađivali posredstvom kolonatskog ugovora. Vlasnik im je prepustao zemlju, koju je ista obitelj mogla obrađivati naraštajima, a posjedniku se davao dio uroda. Manji dio Varošana bavio se ribarstvom te pojedini, za varoški život svrsishodnim zanatima. Kako su Splitom vladali mletački knez te plemićko vijeće, Varošani, kao i velika većina stanovnika splitskog središta, nisu bili uključeni u upravu grada. Oni su se okupljali, poput ostatka Splitskih, u bratovštine, tj. udruženja vjerskog, socijalnog, društveno-komunikacijskog i rjeđe cehovskog karaktera. Za razliku od stanovnika gradskog središta, odijevali su se u narodne nošnje koje su još za druge polovice 19. stoljeća, po svemu sudeći, bile slične onima u splitskom zaleđu. Naime, »1870. Ludwig Salvator u svojoj mapi prikazuje Splitskih u tipičnom dinarskom haljetku, istom onakvom kakvog su nosili u Dalmatinskoj zagori, a na glavi mu je šiljasta dinarska crvenkapa, pa se prema ovome i navodima Ante Belasa može pretpostaviti da je muška nošnja na početku 19. stoljeća pripadala dinarskom tipu.«⁴⁵ Vjerojatno je tako bilo i u prethodnim stoljećima.

Varošani su imali vlastitu vojno-teritorijalnu organizaciju u koju su bili uključeni praktički svi vojno sposobni muškarci. U tu svrhu mletačke su vlasti sastavljale popise iz kojih je vidljivo da je npr. 1553. od 583 stanovnika splitskih Varoši za oružje bilo sposobno njih 100 ili 17,15 posto, 1567. od 672 njih 150 ili 22,32 posto, 1657. od 1560 njih 416 ili 26,7 posto itd.⁴⁶ »Opisujući Splitskih, splitski knez Nikola Correr (1580—83.) piše da su nagli, nasrtljivi, ponosni i uvijek spremni krenuti protiv Turaka.« Predvođeni svojim kapetanima i harambašama, Varošani »svoju hrabrost nisu samo iskazivali u borbama oko Splitske već i daleko od nje«. Tijekom oslobodilačkih protuosmanlijskih ratova istaknuli su se u »borbama oko osvajanja tvrđave Zadvarje, u Hercegovini, pri osvajanju Čitluka i Ulcinja, obrani Sinja itd.«⁴⁷

Sukladno vremenu i okolnostima Varošani su zadugo živjeli u »svijetu« epike. U tom smislu zanimljiv je jedan podatak iz 1574. godine. Te je godine naime grad pogodila velika glad te je splitski knez na trgu dijelio pomoć okupljenom narodu. Među ostalim, pozvao je »jednog starog, slijepog vojnika koji je oslijepio u prošlim borbama protiv Turaka... njege zapadne dvopek. Na to on dođe u sredinu, a vodila ga je kćerka, lijepa i visoka, sva crvena i stidljiva, kojoj ni šesnaest godina nije bilo. Svijet joj je dobacivao tisuće povika a oni su bili veseli kao nikada. I vojnik dođe, uzme i pozdravi, a onda iziđe iz sredine pjevajući na hrvat-

⁴⁵ Ilda VIDOVIĆ-BEGONJA, *Narodna nošnja Splitske*, Zagreb, 1988., 9.

⁴⁶ G. NOVAK, *Povijest Splitske*, knj. II., Split, 1961., 466.

⁴⁷ Isto, 96, 470-471.; Goran BORČIĆ i Radoslav TOMIĆ, *Obrana Splitske u doba mletačke vlasti*, Split, 1985., 16.

skom jeziku o kraljeviću Marku. A sav narod i svi koji su bili naokolo, pjevali su s njim, kao po dogovoru, jer su svi znali ovu pjesmu.«⁴⁸

Epska je tradicija očito bila živa i oko 1700. s obzirom na to da Jerolim Kavanjin u svom *Bogatstvu i uboštvu* govori o tome kako su o kraljeviću Marku pjevale čak i starice uz komine splitskih predgrađa.⁴⁹ Ostala je dominantna u 18. te čak početkom sljedećeg stoljeća. O tome primjerice svjedoči *Pisma o smrti Jurja Matutinovića* koju je napisao Ivan Jakaša (1795.—1882.) »po ukusu njegovih varoških suvremenika«. U toj pjesmi autor, »kao svjedok lokalnih zbivanja«, opisuje jedan tragičan splitski događaj iz vremena pada Mletačke Republike: »... Na to se raja rasrdila / Kolunela u kuću ubila / I njegovu pravovirnu jubu / Od zla roda nek nij poroda! — Kolunela mrtva istegoše / Vanka kuće, svega izbodena / Najposli mu glavu odsikoše / I na srid grada nasadiše...«⁵⁰

Splitske su Varoši početak 19. stoljeća dočekale, kako se vidi, još uvijek snažno prožete arhaičnim duhom. Drukčije nije ni moglo biti u društvu koje je iza sebe ostavljalo najtragičnije stranice vlastite povijesti. Odjek tog, izrazito militariziranog vremena vidio se i u tome što su prema jednom popisu iz 1802. splitski Varošani, kojih je tada bilo 4159, posjedovali 435 pušaka, 203 pištolja, 145 sablja, 327 noževa i handžara. Praktički svaka od 760 varoških kuća bila je naoružana. U Varošima je dakle bilo 1110 komada vatrenog i hladnog oružja, tek nešto manje od 1494 popisom zabilježena poljodjelska alata.⁵¹

U 19. stoljeću, sukladno daljnjem razvoju splitskog društva, u vremenu kad ubrzano iščezava sjećanje na sukobe s Osmanlijama, postupno će nestajati i epikom prožet životni stil splitskih Varošana.⁵² Tada se unutar varoškog miljea stvaraju uvjeti za konačnu prevagu mediteranskih kulturnih oblika. Po njima će Varošani ostati i trajno prepoznatljivi: po zadnjoj, sada već urbaniziranoj verziji svoje nošnje,⁵³ po plesovima koje karakterizira — za razliku od onih koje su još početkom 19. stoljeća plesali uz sviranje dipli ili za razliku od moreške koju su također izvodili⁵⁴ — »otmjeno držanje, elegantni pokreti i meki koraci« te kojima se Hrvatska, u folklornom smislu, predstavlja svojim najvišim gostima;⁵⁵ po klap-

⁴⁸ G. NOVAK, *Povijest Splitske*, knj. II., 94; V. SOLITRO, *Povijesni dokumenti*, 225.

⁴⁹ J. KAVANIN, *Povijest vandelska*, 166.

⁵⁰ Frano BARAS, *Staro zrcalo splitsko*, Split, 1994., 12, 26.; Dujam S. KARAMAN i Šimun JURJIŠIĆ, *Marjanska vila ili Sbirka narodnih pjesama sakupljenih u Spljetu*, Split, 1988., 36.; Anatolij KUDRJAČEV, *Vječni Split*, Split, 1985., 47.

⁵¹ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Anagraf područja Splitske s otocima i distrikta Klisa iz 1802. godine*, Split, 1987.

⁵² Do koje je mjere iščezlo sjećanje, a i sam interes za dva i pol stoljeća splitske uključenosti u sukobe s Osmanlijama, koji su nerijetko prijetili uništenjem grada i potiranjem njegovog stanovništva, svjedoči da ni to razdoblje ni žrtve ni pothvati tadašnjih Splitskih nisu obilježeni nikakvim primjerenim spomenikom. Vidi: D. KEČKEMET, *Stari Split od kantuna do kantuna*, Zagreb, 2009., 186.

⁵³ I. VIDOVIĆ-BEGONJA, *Narodna nošnja Splitske*, 9.

⁵⁴ D. KEČKEMET, *Stari Split*, 276.

⁵⁵ »Prva dama Laura Bush oduševljena starim splitskim plesom u izvedbi 'Lada', *Slobodna Dalmacija*, Split, 6. IV. 2008., 1, 6.

skoj, »na fundamentu pučkoga crkvenog pjevanja« iznikloj pjesmi itd.⁵⁶ No, suđeci po tome da su se još početkom 20. stoljeća, tijekom zime, na varoškim ognjištima prepjevavale pjesme iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* fra Andrije Kačića Miošića, stare tradicije nisu tek tako nestajale.⁵⁷

S obzirom na podrijetlo i socijalnu odvojenost Varošana od središta grada, na to da su živjeli gotovo u samosvojnim naseljima, da se u njihovim crkvama zadugo koristio i crkvenoslavenski jezik,⁵⁸ da se vjeronauk održavao na hrvatskome, oni su tek sporadično bili izloženi jezičnoj talijanizaciji. Ona se ponajprije očitovala u preuzimanju niza talijanskih riječi u jezik koji su ustrajno nazivali »ervaskim«. U tim okolnostima, rijetke talijanske obitelji koje bi se nastanile u splitskom varoškom ambijentu brzo bi se kroatizirale.

Jednako tako Varošani su ustrajno ostajali govornicima starog, hrvatsko-čakavskog jezičnog izričaja. Tome je pridonijelo što su, baš kao i »prvotni«, autohtono splitski stanovnici Varoši i sami doseljenici velikom većinom potjecali iz čakavskih sredina. U taj dio Splita useljavali su se i brojni govornici štokavske ikavštine, ponajprije iz Poljica, koja su tek u manjem dijelu ostala čakavska te naknadno iz Zagore i susjednih joj dijelova današnje Bosne i Hercegovine. No, potomstvo tih doseljenika, sukladno dominantnom jezičnom izričaju sredine u kojoj je živjelo, bilo je čakavsko. Tako je u konačnici Split prerastao u najveće naselje čakavskog govora. Kakva je u svojoj završnoj fazi početkom 20. stoljeća bila splitska verzija tog govora koja bi, da se nisu zbile migracije što su ih potaknuli Osmanlije, vjerojatno ozbiljno konkurirala za osnovu hrvatskoga standardnog jezika (s obzirom na to da je proistekla s izvorišta etničkog hrvatstva, na svoju književnu tradiciju itd.) može se vidjeti iz odlomka knjige Ivana Kovačića *Smij i suze starega Splita*:

*I po samin sveciman mogla se vidit razlika izmeju stari i mladi — jer stariji svit jema je sve nike strašne svece, sve tužno i krvavo, izranjano srce Isusovo, vas izboden, krvav, ol' kako umire na križu i u mukan kako zabilije očiman, pa onda još Gospu o' Sedan Žalosti sa sedan zabodeni mačev. Dočin je mlajiman, modernijiman sveci su bili mlaji, lipji, veseliji: Gospe o' Ruzarija, mlada, lipa, rickasta ženska sa svilenon modron vešton i uzdignutin prsiman, pa sveti Jure na konju — ratnik ča ubija sedmoglavega zmaja, preženca o' borca, pa sveti Ante sa trinaest gracij, lip kâ koji bidelo o' skule, ol' sveta Mande, fina bjonda sa školanin prsiman i mišican debelin, bilin, pupastin, da bi je gleda tri ure iza sebice i ne bi je se stufo.*⁵⁹

⁵⁶ Siniša VUKOVIĆ, *Dalmatinsko evandjelje*, Split, 2010., 23, 27.

⁵⁷ Ivan KOVAČIĆ, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971., 13.

⁵⁸ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., 349.

⁵⁹ I. KOVAČIĆ, *Smij i suze starega Splita*, 32.

4. (Jezična) talijanizacija središta Splita

Osmanlije su za Kandijskog (1645.—1669.), Morejskog (1684.—1699.) i Malog rata (1714.—1718.) istisnuli iz pretežito kontinentalnih dijelova današnje Dalmacije kojima su vladali oko dvjesto godina. Tada se također širi dalmatinsko ime na oslobođene prostore. Nakon 1718. Dalmatinci više nisu angažirani u sukobima s Osmanskim Carstvom. Godine 1878. sudjeluju u vojnom zauzimanju Bosne i Hercegovine, koja će pod formalnom vlašću osmanlijskog sultanata ostati sve do aneksije Austro-Ugarskoj Monarhiji 1908. godine. No tada su se sukobili s ustaničkom vojskom mjesnog muslimanskog/bošnjačkog življa.

Oslobođenjem Dalmatinske zagore iznova je omogućena nesmetana komunikacija Splita s njegovim, gotovo isključivo Hrvatima nastanjenim zaleđem. Ali sada su i Split i Zagora egzistirali u bitno drukčijim okolnostima od onih koje su vladale u predosmanlijskom razdoblju. Nekoć je Split, u vremenu poleta, vodeći se vlastitim komunalnim interesima, vodio aktivnu politiku unutar koje su odnosi sa zaleđem imali istaknuto mjesto. Sada je bio tek jedan od mletačkih, potencijalom skromnih istočno-jadranskih gradova koji je dvostoljetni osmanlijski pritisak gotovo isključivo usmjerio na Italiju. Opet, nekad je u njegovom zaleđu bila hrvatska, a poslije i bosanska država. Obje su, poput samog Splita, imale više ili manje razvijenu zapadnoeuropsku civilizacijsku strukturu poticajnu za uspješnu, stalnu i svestrano korisnu komunikaciju. Sada se splitsko zaleđe svodilo na uski pojas Zagore koja je, kao i sam Split, bila podređena Veneciji i u kojoj su Osmanlije temeljito zbrisali nekadašnji »zapadnjački« ustroj. Problem je bio što se po oslobođenju gotovo ništa nije činilo za njegovu obnovu, kako od strane mletačke vlasti tako i onih koje su je naslijedile.⁶⁰ Uvelike i zbog toga nije dolazilo, na obostranu štetu, do odgovarajuće interakcije Splita i Zagore te općenito primorskog i kontinentalnog dijela Dalmacije. Tako su se i u novim prilikama nastavljale, štoviše intenzivirale sveukupne veze Splita s Italijom pridonoseći jezičnoj talijanizaciji njegova središta.

Na proces talijanizacije utjecalo je više faktora, a jedan od njih, kronološki prvi, bio je vezan uz temeljito prostorno-društveno odvajanje težaka od grada. Pretpostavke za odvajanje stvorene su još za trajanja osmanlijske opasnosti. Za Kandijskog rata otpočela je izgradnja novog, masivnog fortifikacijskog sustava uokolo »novog« i »starog« dijela Splita. Nakon njegove izgradnje između splitskih Varoši i gradske jezgre stajat će goleme utvrde koje će ih fizički, do rušenja u 19. stoljeću, znatno više odvajati od prethodnih.

Odbacivanjem Osmanlija, nestankom prijetnje koju su predstavljali, stvoreni su pak uvjeti za minimiziranje kontakata između Varošana i središta grada u kojem su stoljećima tražili zaklon za osmanlijskih pustošenja. Na taj je način dan poticaj otpočinjanju uvelike samostalnog i od gradskog središta odvojenog živo-

⁶⁰ Vidi: Josip DEFILIPPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split, 1997.; K. KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*.

ta splitskih Varoši. One se pretvaraju u stabilna naselja prepoznatljiva po skromnim kamenim kućama i uskim ulicama. U svakom slučaju, prostorna i komunikacijska odvojenost varoškog, talijanizaciji najmanje podložnog življa od središta Splita utjecat će na njegovu daljnju etno-jezičnu sudbinu.

Dok je s jedne strane oslobađanje od osmanlijskog pritiska vodilo udaljavanju težačkog življa od središta Splita, istodobno je za susjedne Talijane prvenstveno njegov središnji dio postajao mnogo prihvatljiviji za useljavanje. Pored nestanka osmanlijske prijetnje, poticajno je djelovalo i to što trajnom dislokacijom težaka gradska jezgra potpuno poprima urbani značaj. Stoga je rasla potreba za onim djelatnostima i zanimanjima kojima je Split bio deficitaran, a koja se uglavnom nisu mogla popuniti pridošlicama iz ruralnih hrvatskih sredina. Kad se tome doda da je prestankom sukoba s Osmanlijama borbena, epikom prožeta atmosfera, za čijeg se trajanja bilo lakše pomiriti sa skromnijim egzistencijalnim uvjetima, iščezavala pred vedrijem i sadržajnijim životnim stilom, razumljivo je da se grad dodatno otvarao prema talijanskoj, kulturno bogatoj sredini i prema njezinim prenositeljima. Sukladno tome, u središte se od početka 18. stoljeća sve više doseljavaju talijanski trgovci, obrtnici, obrazovani pojedinci itd. U kolikoj se mjeri tada intenzivira talijansko useljavanje vidi se iz podataka koje o stanovništvu Splita imamo za kraj prve trećine 19. stoljeća, za vrijeme u kojem građani talijanskog porijekla predstavljaju znatan dio stanovništva središta grada. Od ukupnog broja tada evidentiranih pripadnika (porijeklom) talijanskih obitelji nastanjenih u gradskoj jezgri približno je samo njih 13 posto pripadalo obiteljima koje su u Splitu živjele do 1699., tj. do okončanja Morejskog rata i trajnog suzbijanja osmanlijske prijetnje. S druge strane, njih 56 posto pripadalo je obiteljima koje su pristigle između 1699. i 1797., kada dolazi do pada Mletačke Republike, a 31 posto obiteljima useljenim nakon te godine.⁶¹

U okolnostima sve veće prisutnosti talijanskih doseljenika i njihovih potomaka, kad im uz političke prilike i vlastita brojnost omogućava zadržavanje materinskog jezika, usmjerenost je hrvatskih, posebice bolje stojećih stanovnika središta Splita prema talijanskoj kulturi dodatno pridonosila njihovoj jezičnoj talijanizaciji. Primjerice, »u 18. stoljeću, kao i ranije, ugledne i poslovne obitelji i pojedinci u Splitu imali su u svojim kućama manje ili više bogate biblioteke i arhive... koje dokazuju kulturu i pismenost čak i jednostavnijih gradskih obitelji. Hrvoje Morović kaže da se na čitavom slavenskom jugu jedva može naći grad s tako starom književnom tradicijom kao Split.«⁶² Za čitanje većine knjiga trebalo je znati talijanski s kojim su se hrvatski posjednici biblioteka sada već mogli dodatno »stopiti« kroz svakodnevnu komunikaciju sa sve brojnijim splitskim Talijanima. Pored ostalog to je sigurno pridonijelo da talijanski, prvo kod gornjega hrvatskog sloja, relativno brzo preuzme ulogu hrvatskog te s vremenom postane

⁶¹ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁶² D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 145, 150.

dominantan jezik gradske jezgre. Tim lakše što je u njoj tijekom 18. stoljeća živjelo tek između 1343 i 2500 ljudi.⁶³

O tome kojim je tempom talijanski izrastao od jezika manjine, kojim se znao služiti znatan dio hrvatske većine, u prevladavajući govorni jezik slikovito govore sljedeći podatci. Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi (1682.—1707.) krajem 17. stoljeća gledao je na korištenje i hrvatskog jezika u katedrali sv. Dujma kao na nešto što je »narodu na utjehu«. Njegov nasljednik Stjepan Cupilli (1708.—1719.), koji je naučio hrvatski, održao je na Božić 1708. u katedrali propovijed na hrvatskome što je, prema tvrdnji jednog suvremenika, »oduševilo nazočni narod.«⁶⁴ Uočljivo je da je još početkom 18. stoljeća »narod« i u kontekstu samog središta Splita poistovjećivan s hrvatskim jezikom. U drugoj pak polovici istog stoljeća od niza splitskih bratovština samo će jedna s matrikulom na hrvatskom, što pretpostavlja da su se njezini bratimi služili tim jezikom, biti locirana u središtu. Ostale »hrvatske« bratovštine nalazit će se u Varošima. Nadalje, dok je početkom 18. stoljeća kratkotrajno djelovala Ilirska akademija, od 1767. u gradu djeluje *Società economica di Spalato*. To će društvo biti iznimno važno s obzirom na zalaganje za unapređenje poljoprivrede, ribarstva, obrta i trgovine. Sukladno svom cilju, objavit će niz odgovarajućih radova od kojih će većina biti na talijanskom.⁶⁵ Na istom su jeziku bila i brojna, tematski raznovrsna djela njegova člana Splićanina Julija Bajamontija (1744.—1800.) »jednog od najučćenijih, najsvestranijih i najnaprednijih likova ne samo u dalmatinskoj, nego i u cijeloj hrvatskoj povijesti.«⁶⁶ Da se dominacija talijanskog nije ograničavala samo na užu, učeniji gradski krug svjedoče npr. prve splitske kavane, »bottega del caffè« koja je otvorena 1772. na glavnom gradskom trgu te »bottega del caffè e da scalitera«, otvorena 1786. na rivi.⁶⁷

Uzimajući u obzir da Mletačka Republika nije bila zainteresirana za nametanje (venecijanskog) talijanskog, da je do jezične talijanizacije dolazilo spontano te da ona nije podrazumijevala i prihvaćanje talijanske etničke identifikacije, njezini rezultati tada još uvijek nisu imali politički značaj. No, činjenica je da je Split dočekao kraj mletačke vlasti i početak nacionalno-formirajućih procesa kao jezično podvojen grad. Što je također važno, njegova se jezična podvojenost uvelike podudarala sa socijalno-prostornom. Splitski se centar iz nekadašnjeg žarišta hrvatske kulture, iz kojeg je iznjedren »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić, transformirao u sredinu u kojoj dominira talijanski jezik. Uokolo tog središta bio je poluprsten čakavskih, težačkih Varoši u kojima se ustrajno i bez prekida kontinuiteta čuvao starosplitski hrvatski identitet, koji su oblikovali potomci pohrva-

⁶³ Vidi: S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*, 46-51.

⁶⁴ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., 298, 331-333.

⁶⁵ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 126-130, 135-136.

⁶⁶ D. KEČKEMET, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, Split, 2004., knj. II., 62.

⁶⁷ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 162-163.

ćenih Romana i davno pridošlih Hrvata. Zahvaljujući Varošanima Split je u etničkom smislu trajno ostajao hrvatski. Da je bio sveden samo na svoj »stari« i »novi« dio, vjerojatno bi u dolazećim vremenima iz jezično talijanskog prerastao u nacionalno talijanski grad. Split, dakle, sa složenom jezičnom i socijalnom stvarnošću ulazi u novo, burno razdoblje postojanja u kojem latentni hrvatski i talijanski identitet, mada ne pravocrtno, stječu svoju političku dimenziju.

Saša Mrduljaš

The Ethnicity of Split during Venetian and Ottoman Domination in the present-day Region of Dalmatia

The most important ethnic process in Split was its gradual transformation from a Roman-Dalmatian to an ethnic Croatian town during the Middle Ages. Following the completion of this process in the 14th century, Split assumed the role as one of the centres of Croatian folk culture that produced the *father of Croatian literature*, Marko Marulić. However, in the climate of Venetian and Ottoman domination in the present-day region of Dalmatia, fundamental changes in the ethnicity of Split took place. Until the early 18th century liberation of mainly continental Dalmatia from the Ottomans, Split remained a predominantly Croatian town. Nevertheless, the Ottoman invasion and in particular the devastating epidemics extremely reduced the elderly population. It was replaced by Croats from the immediate surroundings of Split, mostly from neighbouring Poljica. Hence, these new settlers and their descendants proportionally became crucial bearers of old Split Croatian identity. During the 18th century until the fall of the Venetian government, there was another significant, far-reaching ethnic change. With elimination of Ottoman threat, almost autonomous agrarian suburb settlements were stabilised around the centre of Split: Veli Varoš, Dobri, Manuš, and Lučac. Simultaneously with the sharp spatial separation of the peasant Croatian-Chakavian population from the core of Split, a significant number of Italian immigrants arrived. Due to their number, they substantially contributed to the Italianisation of the language for a large part of the Croatian population in the town centre and to the social stratification.

Dualizam ili monizam sila u prirodi? Boškovićev zakon privlačno-odbojnih sila

Stipe KUTLEŠA

Institut za filozofiju, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 14. travnja 2012.)
UDK 1Bošković, R.
118

Objašnjenje prirodnih pojava s pomoću koncepta sile kao djelatnog uzroka prevladalo je u novovjekovnoj filozofiji prirode i znanosti. Newtonovim matematiziranjem pojma sile započinje nova paradigma — tzv. klasična mehanika, koja dominira u znanosti sve do kraja 19. stoljeća. Ruder Josip Bošković svojim konceptom privlačno-odbojne sile nije samo dopunio Newtonovo poimanje sile nego je stvorio novu izvornu teoriju koja je sve prirodne pojave objašnjavala s pomoću jednog jedinog zakona sile. U radu se raspravlja o tome kako se događala transformacija u poimanju sile kao aktivnog principa svih promjena te kako je Bošković svojim zakonom sila prevladao prijašnji silnosni dualizam. Posljedice proizašle iz tog zakona postale su temeljne ideje nekih kasnijih znanstvenih teorija.

Ključne riječi: Bošković, Newton, odbojna sila, privlačno-odbojna sila, Boškovićev zakon i krivulja sile, suvremena znanost

Uvod

Pojam sile jedan je od temeljnih pojmova novovjekovne i suvremene znanosti. On je na neki način prisutan u počecima europske filozofijske misli u staroj Grčkoj. Istina je da se u suvremenom značenju artikulirao tek s novovjekovnom prirodnom znanošću, ali je u raznim filozofskim, religijskim i drugim metamorfozama prisutan u starim misaonim sustavima čovječanstva. U tom smislu nije samo i tek prirodoslovni koncept važan za razjašnjenje prirodnih pojava nego je još širi okvir za razumijevanje svekolike prirodne i društvene stvarnosti. Nema dvojbe da su starogrčki filozofijski koncepti ljubavi (*philia*) i mržnje ili sukoba, borbe (*neikos*) kao počela i uzroka svekolike promjene u dugostoljetnoj genezi doveli do prirodoslovnih pojmova (među)djelovanja različitih prirodnih entite-

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Metafizičko utemeljenje znanosti i njezino osamostaljenje od metafizike* (191-1911113-1095) provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske te iz projekta *Study Group on Science and Spirituality*, provedenog uz potporu The John Templeton Foundation.

ta.¹ S druge strane već od Aristotela postoji sustavna i jedna od ponajbolje razrađenih teorija uzroka u europskoj i svjetskoj misli. Aristotel je u svom sustavu razradio teoriju o četiri uzroka ili četiri vrste uzroka s pomoću kojih se može objasniti svekoliko djelovanje i promjena u svijetu.² Od poznata četiri Aristotelova uzroka (*causa materialis* — materijalni ili tvarni uzrok, *causa formalis* — formalni ili oblikovni uzrok, *causa efficiens* — djelatni uzrok, *causa finalis* — svršni ili finalni uzrok) u novovjekovnoj je znanosti prevladao djelatni uzrok kao ono što čini da jedno biće ili stvar nastaje iz nečega drugoga ili da se događa promjena iz jednog stanja u drugo. Taj djelatni uzrok Aristotel je nazvao početom kretanja (*arche tes kineseos*), a u novovjekovnoj je prirodnoj filozofiji i prirodnoj znanosti dobilo pojednostavljeno ime sila ili (među)djelovanje. U počecima novog vijeka znanost je pokušavala djelovanje među tvarnim tijelima objasniti silom privlačenja ili gravitacijskom silom. Taj je pojam dugo bio nejasan i ne dokraja artikuliran.³ Kada je jedan od začetnika novovjekovne matematizirane znanosti Isaac Newton »aksiomatizirao« znanost o prirodi (fiziku) pojam sile nije samo dobio pravi legitimitet nego je postao jedan od najvažnijih elemenata aksioma kretanja (gibanja) bez čega se u prirodi nije moglo ništa objasniti. U suvremenoj znanosti pojam sila preimenovan je u međudjelovanje (interakcija) (iako su u upotrebi oba pojma: sile i/ili međudjelovanja).

Još davno prije Newtona bilo je posve jasno da u prirodi postoje dva međusobno suprotna principa djelovanja (sklonost, odbojnost, ljubav, mržnja, privlačenje i odbijanje), ali da su podjednako odgovorna za sva zbivanja i promjene u svijetu. No, teško ih je bilo kvantificirati, tj. iskazati u obliku znanstvenog kvantitativnog iskaza. Newton je prvi koji je Aristotelov djelatni uzrok kvantitativno izrazio u obliku prirodnih zakona poznatih kao Newtonovi zakoni kretanja, koji su uz Newtonov zakon gravitacije postali temelj novovjekovne matematizirane prirodne znanosti ili klasične mehanike. Gravitacijska privlačna sila »zasjenila« je svaku drugu vrstu sila i gotovo potisnula za neko vrijeme razmišljanje i raspravu o tome. Ipak su Newtonovi nasljednici i pristaše ukazivali i na nužnost rasprave o drugoj vrsti principa (sile) osim gravitacijske privlačnosti. Nisu međutim odmaknuli daleko od onoga što je Newton tek spomenuo, naime da se moraju prihvatiti i odbojne sile. Jedan koji je prvi radikalno i dosljedno promislilo pitanje sila bio je Ruđer Josip Bošković. Iako njetnovac, nije se samo odmaknuo od klasičnog Newtonova tumačenja prirodnih zbivanja nego je radikalno od njega odstupio ili, točnije, dopunio Newtonovu teoriju sila. To je bio zalog njegovoj izvornoj teoriji privlačno-odbojnih sila i strukture tvari koja je proizašla iz tog prevladavanja silnosnog dualizma.

¹ Usp. M. JAMMER, *Concept of Force: A Study in the Foundation of Dynamics*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957, 16-52.

² Usp. J. LOOSE, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford University Press, New York, 2001⁴, 11-12.

³ Usp. M. JAMMER, *Concept of Force: A Study in the Foundation of Dynamics*, 53-115.

Newton o silama u prirodi

Da bi objasnio sve pojave u prirodi Newtonu nije bila dovoljna gravitacija nego je toj sili dodao još i koheziju i fermentaciju. Kohezija je također vrsta privlačne sile kojom se objašnjavaju pojave koje se ne mogu objasniti gravitacijskim djelovanjem.⁴ Newton je uspio matematički izraziti gravitacijsku silu, ali pri otkrivanju zakonitosti drugih sila nije bio uspješan. Nije uspio naći zakon djelovanja sila kratkoga dometa, npr. zakon sila između svjetlosti i materije. Smatrao je da su sile kratkog dometa odgovorne za pojave kohezije i fermentacije.⁵ Djelovanje gravitacije objašnjavao je s pomoću etera smatrajući da se eter sastoji od vrlo malih (sitnih) čestica obdarenih silama. Eter je smatrao nekim aktivnim principom.⁶ Također je kemijske procese objašnjavao privlačnom silom. U raspravi *De Natura Acidorum* (*O prirodi kiselina*) izlaže teoriju kemijskog privlačenja. Kiseline posjeduju jaku privlačnu silu tako da privlače i čestice vode i čestice zemlje.⁷

Koji je razlog da za Newtona postoje različite vrste privlačnih sila? Iako nije prihvaćao kartezijanski eter i priznavao je postojanje vakuuma, ipak je dopustio postojanje etera, ali drugačijeg od Descartesova etera koji je bio gust. Newtonov je eter, naprotiv, vrlo rijedak i nije homogena supstancija nego prije neka vrsta eterne atmosfere u kojoj se nalaze različite vrste čestica odgovorne za različite vrste privlačenja (gravitacijskog, kohezijskog, kemijskog, električnog, magnetskog).⁸

Newton nije izložio samo teoriju privlačnih sila nego je postavio i ideju o odbojnim silama. Smatrao je da uzrok odbijanja svjetlosti leži u odbojnim silama između svjetlosnih čestica i čestica tijela od kojeg se svjetlost odbija. Pritom je držao da se između tih čestica ne događa dodir. I emisija svjetlosti uzrokovana je odbojnom silom između čestica svjetlosti i čestica tijela koje isijava svjetlost.⁹ Još prije djela *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (*Matematička načela prirodne filozofije*, 1687.) Newton je u radu *De Aere et Aethere* (*O zraku i eteru*, o. 1673.) pokušao objasniti prirodu sile s pomoću odbojne sile koja postoji kod čestica zraka. Kasnije je u pismu R. Boyleu (1679.) odbojnost prebacio na čestice

⁴ Usp. E. C. MILLINGTON, »Theories of Cohesion in the Seventeenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 3, 253-269.; E. C. MILLINGTON, »Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 352-369.

⁵ Usp. R. McCORMMACH, »John Michell and Henry Cavendish: Weighing the Stars«, *The British Journal for the History of Science* 4 (1968—69), 130-131.

⁶ Opširnije o tome vidi u: J. E. MCGUIRE, »Force, Active Principles, and Newton's Invisible Realm«, *Ambix* 15 (1968) 154-208. O eteru kao aktivnom principu te o uzroku sila vidi: P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, »Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought«, *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 239-245. i P. M. HEIMANN, »Nature is a Perpetual Worker: Newton's Aether and Eighteenth-Century Natural Philosophy«, *Ambix* 20 (1973) 1-25.

⁷ Usp. predgovor *Lexicon Technicum*, vol II, 2. izd. 1723. u kojemu je objavljena ta Newtonova rasprava. Nav. prema: M. BOAS, »Establishment of Mechanical Philosophy«, *Osiris* 10 (1952), 514.

⁸ Usp. M. BOAS, »Establishment of Mechanical Philosophy«, *Osiris* 10 (1952), 518.

⁹ Isto, 515.

etera i zapravo sve sile sveo na svojstva etera.¹⁰ U tom pismu kaže da se čestice pare i zraka drže na međusobnoj udaljenosti zahvaljujući principu odbijanja. U drugoj knjizi *Principia* (1687.) Newton kaže (propozicija 23, teorem 18) da odbojna sila (*repelling force*) među česticama fluida ovisi obrnuto razmjerno o udaljenosti među česticama.¹¹ Zakon odbojnih sila bio bi, prema tome, različit od zakona univerzalne gravitacije. To bi u biti bila dva zakona.

U predgovoru prvom izdanju *Principia* Newton je istaknuo da prirodne pojave ovise o određenim silama koje djeluju među česticama tvari tako da se one međusobno privlače ili odbijaju jedna od druge. Uzroci tih sila nepoznati su i filozofi su se, kaže Newton, uzalud trudili da ih nađu.¹² Newton je vjerovao u postojanje atoma koji su nedjeljivi, ali su kao male kuglice čvrsti i tvrdi bez pora. Oni su osnova te tvari i stvaraju složenije čestice, ove opet složenije i tako dalje. Među takvim česticama su moguće privlačne i odbojne sile. No Newton je o odbojnim silama rekao vrlo malo. Za njega se ni svjetlost ne razlikuje od druge tvari osim u veličini čestica. Svjetlost je podvrgnuta privlačnoj sili kao i sva druga tvar.¹³

U djelu *Optics* (*Optika*, 1704.) Newton je bio jasniji i mnogo izričtiji. Tu je uveo pojam izborne privlačnosti (*elective attractions*) ukazujući na to da pored gravitacijskih, električnih i magnetskih privlačnih sila vjerojatno postoje i druge vrste privlačnih sila koje čestice koje se dodiruju drže skupa vrlo jakim privlačnom silom. Naći te sile posao je eksperimentalne filozofije.¹⁴ Za objašnjenje širenja (ekspanzije) plinova Newton je uveo odbojne sile (*repulsive forces*). Ali njihov uzrok, kao ni uzrok gravitacijskih sila, nije znao; tek ga treba otkriti, mislio je Newton.¹⁵ U poznatom 31. pitanju *Optike* kaže kako se ondje gdje privlačne sile iščezavaju, javljaju odbojne.¹⁶ Tu Newton govori o privlačnim i odbojnim silama u analogiji prema veličinama u algebri.¹⁷ Kao što postoje pozitivne veličine koje se mogu smanjivati i nestati te prijeći u negative, u mehanici privlačenje slabi, nestaje i prelazi u odbijanje.¹⁸ Tvrdio je da se elastični fluidi doista sastoje od čestica koje se međusobno odbijaju. Općenito je vjerovao da čestice imaju moć privlačenja i odbijanja. Drugim riječima, svaka je čestica okružena

¹⁰ Usp. J. E. MCGUIRE, «Force, Active Principles, and Newton's Invisible Realm», *Ambix* 15 (1968), 156.

¹¹ Usp. J. R. PARTINGTON, «Origins of the Atomic Theory», *Annals of Science* 4 (1939—40) 3, 268-269.

¹² Usp. M. BOAS, «Establishment of Mechanical Philosophy», *Osiris* 10 (1952), 507.

¹³ Isto, 508.

¹⁴ Usp. E. C. MILLINGTON, «Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century», *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 361-363.

¹⁵ Isto, 363.

¹⁶ Usp. P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, «Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought», *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 238.

¹⁷ Usp. J. E. MCGUIRE, «Force, Active Principles, and Newton's Invisible Realm», *Ambix* 15 (1968), 183-184.

¹⁸ Usp. M. BOAS, «Establishment of Mechanical Philosophy», *Osiris* 10 (1952), 516.

sferom privlačenja i ondje gdje ona prestaje nastupa sfera odbijanja, iza nje opet druga sfera privlačenja koja predstavlja gravitaciju koja se proteže u beskonačnost.¹⁹

Njutnovci prije Boškovića

Newtonova prirodna filozofija nije bila prihvaćena onog trenutka kada se pojavila. Trebalo je nekoliko desetljeća da bi bila prihvaćena u samoj Velikoj Britaniji i u Europi. U to je doba u prirodnoj filozofiji još uvijek prevladavala peripatetička aristotelovsko-skolastička prirodna filozofija i kartezijanizam kao nova filozofija prirode koja je potiskivala aristotelizam.²⁰

Još za Newtonova života stvara se znanstveni i filozofski krug koji promiče njegove ideje. Prvi koji je javno u Britaniji propagirao Newtonovu prirodnu filozofiju (osim samog Newtona) bio je škotski znanstvenik David Gregory, koji je predavao na Sveučilištu u Edinburghu. Od 1691. bio je profesor astronomije u Cambridgeu, koji je postao rasadište Newtonovih ideja.²¹ Zahvaljujući obitelji Gregory njutonizam se počeo širiti u Škotskoj, prije svega na Sveučilištu u Edinburghu, tako da se učvrstio već krajem 17. i početkom 18. st. Neposredni utjecaj Newtonovih ideja vidljiv je kod Archibalda Pitcairnea, također iz Edinburgha. Obojica su utjecali na svoje učenike Richarda Meada, Georgea Cheynea, Jamesa Keilla, Johna Keilla, Johna Freinda, Johna Harrisa, Henryja Pembertona i dr.²² Prvom krugu britanskih njutnovaca pripadaju Richard Bentley i William Derham. Oni su u Newtonovim silama vidjeli nematerijalne i nemehaničke principe koji nisu svojstveni tvari nego ih je u tvar utisnuo sam Stvoritelj. Tako je došlo do spiritualizacije sile, prvenstveno privlačne. Dok Bentham uopće i ne spominje Newtonov eter i odbojne sile, Derham ipak spominje one pojave za koje je Newton smatrao da zahtijevaju odbojnu silu.²³ Samuel Clarke preveo je knjigu kartezijanca Jacquesa Rohaulta *Traité de Physique* što ga je potaknulo na to da, usporedivši kartezijanske i antikartezijanske pozicije, postane jedan od glavnih pobornika i zastupnika njutonizma. Njegov prijevod kao i knjiga Johna Keilla bili su vrlo utjecajni u Oxfordu i Cambridgeu iako nisu bili posve njutnovski. Iako je već Newton eksplicitno upotrijebio odbojne sile (u slučaju elastičnosti zraka, djelovanje tijela na svjetlost, kemija soli i sl.) Keill jedva da spominje odbojne

¹⁹ Isto, 517-518.

²⁰ O tome opširnije vidi: Stipe KUTLEŠA, «Počeci newtonizma u Europi i u Hrvatskoj», *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 29 (2003), 57-73.

²¹ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1970, 25.

²² Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/Oxford University Press, London, England 1970, 43-82.; R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1970, 19-39.

²³ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 21-25.

sile, a Clarke ih doduše prihvaća, ali neke pojave odbija tumačiti s pomoću odbojne sile.²⁴ Keill je (1708.) Newtonovu gravitaciju pokušao primijeniti na objašnjenje svih fizičkih i kemijskih promjena. Profesor kemije u Oxfordu John Freind nije slijepo slijedio Newtona. Imao je drugačije mišljenje u pogledu privlačnih sila kohezije. Te se sile osjećaju na infinitezimalno malim udaljenostima i s udaljavanjem čestica opadaju brže nego s kvadratom udaljenosti. One, dakle, ovise o samoj čestici, tj. njezinoj prirodi i gustoći. Ne djeluju, prema tome, na sve vrste čestica na isti način.²⁵

Prvi koji je proveo eksperimentalna istraživanja s podizanjem tekućine u kapilarnim cijevima u vakuumu i zraku bio je početkom 18. st. Francis Hauksbee. Njegova su istraživanja vodila preciznijim istraživanjima kapilarnog privlačenja, a također uspostavi teorije o privlačenju.²⁶ Zakone sila kratkog doseg eksperimentalno su istraživali još i Brook Taylor i John Theophilus Desaguliers.²⁷ Desaguliers je jasno razlikovao privlačenje koje nije gravitacijsko. To je bilo kohezijsko privlačenje.²⁸

Nakon Newtonove smrti (1717.) njegove su ideje u Velikoj Britaniji, među ostalim, promicali Roger Cotes, Richard Helsham, Robert Smith, Benjamim Worster, Jonathan Edwards, Robert Green, John Rowning i dr. Worster je objavio djelo o principima prirodne filozofije (1722., 2. izd. 1730.), a John Rowning sustav prirodne filozofije (*Compendious System of Natural Philosophy* između 1735.—43.). Iako nisu predavali na sveučilištima njihova su djela ipak našla odjeka u sveučilišnoj nastavi.²⁹ I jedan i drugi smatrali su, uz ostalo, da je tvar tvrda i nepрониčna te troma. Prirodne pojave obojica su tumačili kao rezultat materije na koju djeluju privlačne i odbojne sile koje predstavljaju nematerijalna počela, ali koja za njih nisu okultna nego se očituju u prirodnim pojavama. Uzrok tih sila (privlačenja i odbijanja) jest u Prvom uzroku ili Autoru/Tvorcu svih stvari ili Bogu koji na materiju djeluje posredno ili neposredno. Sile privlačenja i odbijanja, koje su aktivni principi, u samu tvar umetnuo je Bog.³⁰ Za obojicu su

²⁴ Isto, 25-29.

²⁵ Usp. E. C. MILLINGTON, »Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941-47) 4, 363.

²⁶ Isto, 353-354.

²⁷ Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 74-82.

²⁸ Usp. E. C. MILLINGTON, »Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 355-356.

²⁹ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 34-39.

³⁰ Usp. P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, »Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought«, *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 302. Općenito o pojmu sile kod Newtona i o teološkim tumačenjima Newtonove mehanike vidi: M. JAMMER, *Concepts of Force: A Study in the Foundation of Dynamics*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1957, 116-146. i 147-157.

glavne predstavnice privlačnih sila gravitacija i kohezija. Privlačne sile, za Rowninga, slabe jače nego s kvadratom povećanja udaljenosti, dok se za Worstera mijenjaju obrnuto razmjerno s kubom udaljenosti ($1/r^3$), a na malim udaljenostima prestaju. Worster je odbijanje električnih tijela objašnjavao uvođenjem materijalnog etera čiju materijalnost Rowning nije mogao prihvatiti. Smatrao je da su nematerijalne sile privlačenja i odbijanja dovoljne za tumačenje prirodnih pojava. On je smatrao da je svaka čestica okružena koncentričnim sferama privlačne i odbojne sile (*atrakcije i repulzije*) koje se nalaze jedna u drugoj, pri čemu repulzivna sfera zabranjuje dodir među česticama. Ako je njegova pretpostavka ispravna, zaključio je, čestice svih tijela međusobno se naizmjenično privlače i odbijaju na različitim udaljenostima.³¹ I Boškovićeva teorija pretpostavlja koncentrične sfere privlačenja i odbijanja. Oko 1730. Rowning je došao do pojma graničnih točaka.³²

Jonathan Edwards je razvijao teološke argumente o tome da se bit materije sastoji u sili (snazi, moći) otpora.³³ Ideja da je materija određena silama i da sile čine bit materije bila je prisutna kod Roberta Greena (*The Principles of the Philosophy of the Expansive and Contractive Forces*, 1727.) i mnogo kasnije kod Josepha Priestleya (*Disquisitions Relating Matter and Spirit*, 1777.), Jamesa Huttona (*Dissertations on Different Subject in Natural Philosophy*, 1792.) i Thomasa Exleya (*Principles of Natural Philosophy*, 1829.).³⁴ Green je, uz Berkeleyya, prvi britanski filozof koji je pokušao pobiti osnovne principe nove Newtonove filozofije iako je u načelu prihvaćao teoriju gravitacije. Odbacivao je Newtonovu ideju praznine kao nepotrebnu i nedokazivu osjetilima. Slično je kasnije dokazivao Kant, tj. da prazni prostor ne može biti predmet osjetilnog iskustva. Također je smatrao, za razliku od Newtona, da tvar nije homogena nego heterogena i da su za njezino objašnjenje potrebne dvije vrste sila: kontraktivne i ekspanzivne (*contractive and expansive forces*) što je isto kao i odbojne i privlačne. One mogu postojati u svakom tijelu i u svakom stupnju. Odakle te sile potječu i kako djeluju, nije izričito jasan. Nekada kaže da djeluju iz središta i prema središtima, a nekada po čitavom prostoru.³⁵ Sila je, dakle, bitno svojstvo tvari.³⁶ Po tome je Green sličan Boškoviću.

³¹ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 37-39.

³² A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 145.

³³ Usp. P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, »Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought«, *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 251-254.

³⁴ Usp. P. M. HEIMANN, »Faraday's Theories of Matter and Electricity«, *The British Journal for the History of Science* 5 (1970—71), 247.

³⁵ Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 132.

³⁶ Usp. P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, »Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought«, *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 254-261. i A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 126-134.

Njtonizam se izvan Velike Britanije počeo najprije širiti u Nizozemskoj zahvaljujući profesorima na sveučilištu u Leydenu Hermannu Boerhaaveu i Willemu Jacobu s'Gravesandeu te profesoru na Sveučilištu u Utrechtu Peteru van Musschenbroeku.³⁷ W. J. s'Gravesande je Newtonovu teoriju privlačnih sila primijenio na objašnjenje kohezije,³⁸ a najpotpunije istraživanje o kapilarnosti izveo je u prvim desetljećima 18. st. P. van Musschenbroek. Koheziju je objašnjavao uvođenjem unutrašnjih sila (*vires internae*) jer za koheziju nisu dovoljne samo vanjske sile. Te unutarnje sile nazivao je i silama unutrašnjeg pritiska da bi ih razlikovao od vanjskog pritiska ili impulsa.³⁹

U Francuskoj je njtonizam nešto bio zakasnio, ali je već nakon 1730-ih bio prisutan prije svega zahvaljujući Pierreu Louisu Moreauu de Maupertuisu, a na razini popularizacije Françoisu Marie Areoutu de Voltaireu te Gabrielle-Émilie du Châtelet, koja je na francuski prevela Newtonovo djelo *Principia*.⁴⁰ Nešto kasnije su njtonizam zastupali Alexis Claude Clairaut, Jean le Rond d'Alembert, Louis Lagrange, Georges-Louis Leclerc Buffon, Pierre Simon Laplace (La Place) i dr. U Italiji je širenju njtonizma ponajviše pridonio Ruder Bošković. Ni Hrvatska nije bila posve zatvorena novoj prirodnoj filozofiji.⁴¹

Boškovićevo otkriće privlačno-odbojne sile

Kada Bošković na početku svoje *Teorije prirodne filozofije* ističe da se njegova teorija »... nalazi na sredini između Leibnizova i Newtonova sustava...«⁴² onda ne želi reći da je ona kompilacija ili spoj dviju tada važnih prirodnih filozofija nego upravo suprotno, da se od njih bitno razlikuje (iako ima zajedničkih elemenata s njima) te da je to sustav koji »... je od jednog i drugog mnogo jednostavniji i zaista izvanredno prikladan da se pomnijim dokazivanjem izvedu sva opća pravila kao i neka poglavita i osobita svojstva tjelesa.«⁴³ Dok Bošković od Leibniza usvaja prve elemente stvari koji su jednostavni i neprotežni (monade), od Newtona usvaja uzajamne sile koje djeluju među tijelima i česticama tijela.

Newton je općepoznat po svojoj teoriji privlačnih gravitacijskih sila ili po zakonu opće ili univerzalne gravitacije među svim materijalnim tijelima. Gravitacijska sila među tijelima ovisi upravo razmjerno masama tih tijela i obrnuto raz-

³⁷ Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 101-113. i P. M. HEIMANN, »Nature is a Perpetual Worker: Newton's Aether and Eighteenth-Century Natural Philosophy«, *Ambix* 20 (1973) 11-14.

³⁸ Usp. E. C. MILLINGTON, »Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 355-356.

³⁹ Isto, 357-358.

⁴⁰ Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 84-101.

⁴¹ Usp. S. KUTLEŠA, »Počeci newtonizma u Europi i u Hrvatskoj«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 29 (2003), 67-70.

⁴² Josip Ruder BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1974, br. 1.

⁴³ Isto.

R. J. Bošković

mjerno kvadratu njihove međusobne udaljenosti. Kao što je već spomenuto kod Newtona se javljaju i druge vrste sila kao što su kohezija i fermentacija s koja je tri načela Newton pokušao objasniti sve pojave u prirodi. No i prije njega postojale su teorije, ali i eksperimentalna istraživanja o koheziji (npr. kod F. Bacona, Jacoba i Johanna Bernoullija, C. A. Borellija, R. Boylea, R. Descartesa, H. Fabrija, G. Galileja, W. Gilberta, Th. Hobbesa, R. Hookea, Ch. Huygensa, G. W. Leibniza, J. Lockea, N. Malbranchea, Rohaulta i dr.),⁴⁴ a naravno i u njegovo vrijeme i nakon njega.⁴⁵ Ali je bio svjestan da neke prirodne pojave izmiču tim triju principima ili silama. Zato je u posljednjem pitanju svog djela *Optika* jasno uveo i odbojne sile, tj. one sile zbog kojih se tijela i čestice međusobno udaljuju. Boškovićevo tumačenje Newtonova uvođenja odbojnih sila jest da: »To biva tako da tamo gdje privlačna sila prestaje, nakon što je došlo do promjene udaljenosti, započinje odbojna sila, i obratno.«⁴⁶

⁴⁴ Usp. E. C. MILLINGTON, »Theories of Cohesion in the Seventeenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 3, 253-266.

⁴⁵ Usp. E. C. MILLINGTON, »Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century«, *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 352-369.

⁴⁶ J. R. BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije*, br. 1.

Bošković dopunjava Newtona, koji svojim trima silama (gravitacija, kohezija i fermentacija) ne može objasniti sve pojave, tako što sve pojave u prirodi nastoji objasniti jednim jedinom silom ili jednim jedinim zakonom sila koje postoje u prirodi (*lex unica virium in natura existentium*).⁴⁷ Još se od Newtona razlikuje po tome što je na, vrlo malim udaljenostima, Boškovićeva sila odbojna, a ne može biti privlačna kao kod Newtona, makar morala postati beskonačno velika. Odatle slijedi *differentia specifica* Boškovićeve teorije spram Newtonove i svake druge dotada poznate teorije, naime da se ukida svaki neposredan dodir među česticama te da se mora postulirati jednostavne i neprotežne, točkaste elemente tvari. Newton je u skladu sa svom dotadašnjom tradicijom smatrao da postoji neposredan dodir te da se kohezija objašnjava tim dodiranjem čestica. Osnovni su elementi tvari, za Newtona, sastavljeni od različitih dijelova raznih oblika, a povezanost čestica može biti takva da je nikakva prirodna sila ne može oslabiti ili razoriti. Privlačna sila može, dakle, biti beskonačno velika. U tome je bit Newtonovih nedjeljivih atoma shvaćenih kao sićušne grudice tvari. Kod Boškovića je upravo suprotno: privlačna sila može biti beskonačno mala, a odbojna beskonačno velika. U slučaju vrlo velikih udaljenosti događa se prvo, a u slučaju vrlo malih drugo. Za Boškovića atomi nisu grudice tvari, ma kako sitne mogle biti.

Najvažniji element Boškovićeve teorije prirodne filozofije jest zakon privlačno-odbojnih sila prikazan općepoznatom krivuljom poznatom po njegovu imenu *curva Boscovichiana*. Ona predstavlja radikalno poopćenje Newtonove krivulje koja prikazuje Newtonov zakon opće gravitacije. Bošković, kako je naprijed spomenuto, nije nipošto prvi koji je uveo pojam odbojne sile u prirodnu filozofiju i znanost nego ga je naslijedio od svojih prethodnika, prije svega Newtona, koji je izričito spomenuo odbojne sile kada je govorio o elastičnosti zraka, djelovanju tijela na svjetlost ili o kemijskim reakcijama soli.⁴⁸ S njime počinju teorije o kemijskom odbijanju.⁴⁹ On također govori o odbojnim česticama u fluidu.⁵⁰ Prvi koji je istaknuo važnost odbojne sile kod Newtona bio je Stephen Hales, koji je također uočio da su privlačne i odbojne sile važne za održavanje ravnoteže u prirodi.⁵¹ Teorije odbojnih (repulzivnih) sila razvili su, uz prije spomenute Cotesa, Smitha, Helshama, Worstera, Rowninga, Greena i dr., Gowin Knigh i John Michell.

⁴⁷ Usp. isto, br. 4.

⁴⁸ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 29.

⁴⁹ Usp. A. M. DUNCAN, 'William Keir's 'De Attractione Chemicæ' (1778) and the Concept of Chemical Saturation, Attraction and Repulsion', *Annals of Science* 22 (1967) 1, 156.

⁵⁰ Usp. E. C. MILLINGTON, 'Studies in Capilarity and Cohesion in the Eighteenth Century', *Annals of Science* 5 (1941—47) 4, 361.

⁵¹ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 75.

Kada se govori o prvenstvu razrađene teorije odbojne sile pokatkad se ističe da su J. Michell i G. Knight prije Boškovića postavili takvu teoriju. Poznati kemičar Joseph Priestley, koji je s Boškovićem imao oštru znanstvenu prepisku o materijalizmu,⁵² navodi da je John Michell iznio teoriju (on kaže, ingenioznu hipotezu) atrakcije i repulzije u ranom razdoblju svog života nemajući nikakve komunikacije s Boškovićem i čak ne znajući za njega. On je također, tvrdi Priestley, iznio ideju o nematerijalnosti tvari. Te je tvrdnje Priestley objavio tek 1772., tj. mnogo godina nakon navodnog Michellova spominjanja hipoteze privlačno-odbojne sile. Sve do Boškovića nije bilo sustavne razrade teorije privlačno-odbojnih sila.⁵³ Njemu pripada prvenstvo u formuliranju teorije privlačno-odbojnih sila.⁵⁴

Neki previđaju činjenice kada tvrde da je Bošković (1758.) kombinirao ideje R. Greena iz 1727. i G. Knighta iz 1748. i tako došao do teorije sila deset godina poslije G. Knighta. »Bošković je razvio ideju prisutnu u djelu Gowina Knighta da na beskonačno malim udaljenostima krivulja sile teži beskonačnom odbijanju.«⁵⁵ Ta je tvrdnja posve netočna ako se uzme u obzir da je Boškovićeva teorija privlačno-odbojnih sila postavljena ne u njegovu glavnom djelu *Teorija prirodne filozofije* (1758.) nego trinaest godina prije toga, u raspravi *De viribus vivis (O živim silama)* iz 1745., a u kasnijim je raspravama *De lumine (O svjetlosti)*, 1748.), *De continuitatis lege (O zakonu neprekinutosti)*, 1754.), *De lege virium in natura existentium (O zakonu sila koje postoje u prirodi)*, 1755.), *De materiae divisibilitate et principiis corporum (O djeljivosti tvari i načelima tijela)*, 1757.) tu teoriju doradivao i objavio u konačnom obliku u *Teoriji prirodne filozofije* (1758.). Bošković nije, prema tome, samo najveći sistematičar teorije sila od svih koji su se tim pitanjem bavili jer je njegova »teorija bila važna zbog njezina naglaska na privlačne i odbojne sile i na značenje unutarnje strukture tvari.«⁵⁶

G. Knight je u djelu iz 1748. *An Attempt To demonstrate, That all the Phaenomena in Nature May be explained by Two Simple Active Principles, Attraction and Repulsion (Pokušaj da se dokaže da se sve pojave u prirodi mogu objasniti s pomoću dva jednostavna načela, privlačenja i odbijanja)* govorio o odbojnim silama kao da ih nitko nikada prije njega nije ni spomenuo. Djela britanskih autora, koji su u prvim desetljećima 18. st. raspravljali o silama, sigurno su mu morala biti poznata, ali ih on ne spominje. Teško se može utvrditi jesu li mu bila

⁵² Usp. A. THACKRAY, 'Matter in a Nut-Shell': Newton's *Optics* and Eighteenth-Century Chemistry', *Ambix* 16 (1969), 50-52.

⁵³ Usp. A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 132.

⁵⁴ Usp. R. E. SCHOFIELD, *Mechanism and Materialism: British Natural Philosophy in An Age of Reason*, 238.

⁵⁵ A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 152.

⁵⁶ Isto, 155, 160.

poznata Boškovićeve djela, posebno rasprava o živim silama iz 1745. *De viribus vivis*. Knight kaže: »Kada promatramo mnogobrojnu (beskrajnu, bezgraničnu, golemu) raznolikost učinaka objašnjivih iz samog privlačenja, izgledat će više nego vjerojatno da bi nekoliko drugih načela objašnjenih naširoko i jasno, moglo otvoriti vrata najskrivenijim tajnama prirode. Bavljenje tom mišlju dovelo me da ispitam nije li odbijanje načelo te vrste; i ne bi li ono i privlačenje bili dovoljni da prikažu sve pojave koje poznajemo.«⁵⁷

Knightovo je djelo važno jer je on pokušao sistematizirati, ali i modificirati i razviti Newtonovu teoriju tvari.⁵⁸ Knight ističe Newtona kao najzaslužnijega za napredak u fizici. Privlačenje i odbijanje slijede iz načela jednostavnosti prirode, a ona se očituje u djelovanju obrnuto razmjerno udaljenosti ($1/r$) što kod Knighta znači odstupanje od Newtonova zakona gravitacije ($1/r^2$). Knight, dakle, dopušta mogućnost da se sila privlačenja mijenja s udaljenošću obrnuto razmjerno toj udaljenosti, obrnuto razmjerno kvadratu te udaljenosti ili obrnuto razmjerno nekoj višoj potenciji ($1/r^n$).⁵⁹ Za gravitaciju drži da je samo vrsta privlačenja i da postoji još jedna vrsta privlačenja, a to je kohezija. Pri dodiru privlačna je sila među česticama beskonačna. »U prirodi mora postojati neki drugi aktivni princip osim privlačenja.«⁶⁰ Taj je princip odbojna sila, koja je također ovisna o udaljenosti i ovisi obrnuto razmjerno o kvadratu udaljenosti ili o višoj potenciji. Učinci odbijanja posve su suprotni učincima privlačenja. Sami za sebe principi privlačenja i odbijanja ne bi mogli objasniti prirodne pojave. Ako bi, naime, postojalo samo privlačenje tvar bi se skupila u kuglasta tijela, a zbog samog odbijanja tvar bi se raspršila po prostoru.⁶¹ Zato se kao principi pojavljuju i privlačna i odbojna sila kao dvije vrste aktivnih principa s pomoću kojih se objašnjavaju sve prirodne pojave. Nema, prema Knightu, potrebe za drugim neposrednim uzrocima.⁶² Kako su privlačenje i odbijanje suprotnosti, one ne mogu istodobno pripadati istoj tvari jer isto tijelo ne može istodobno imati sklonost gibati se na

⁵⁷ G. KNIGHT, *An Attempt To demonstrate, That all the Phaenomena in Nature May be explained by Two Simple Active Principles, Attraction and Repulsion*, London, 1748., 2, usp. i str. 11.

⁵⁸ A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 142. O G. Knightu vidi i: A. M. DUNCAN, »William Keir's 'De Attractione Chemica' (1778) and the Concept of Chemical Saturation, Attraction and Repulsion«, *Annals of Science* 22 (1967) 1, 168., A. M. DUNCAN, »Boscovich's Solution to the Problem of the Chemists: the Newtonian Tradition versus the Autonomy of Chemistry«, u: P. BURSILL-HALL (ed.): *R. J. Boscovich: Vita e attività scientifica / His Life and Scientific Work*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1993, 314.

⁵⁹ Usp. G. KNIGHT, *An Attempt To demonstrate, That all the Phaenomena in Nature May be explained by Two Simple Active Principles, Attraction and Repulsion*, 6.

⁶⁰ Isto, 6; usp. P. M. HEIMANN, »Nature is a Perpetual Worker: Newton's Aether and Eighteenth-Century Natural Philosophy«, *Ambix* 20 (1973) 14-15; P. M. HEIMANN, J. E. MCGUIRE, »Newtonian Forces and Lockean Powers: Concepts of Matter in Eighteenth-Century Thought«, *Historical Studies in the Physical Sciences* 3 (1971), 296-299.

⁶¹ Usp. G. KNIGHT, *An Attempt To demonstrate, That all the Phaenomena in Nature May be explained by Two Simple Active Principles, Attraction and Repulsion*, 10, 14.

⁶² Isto, 11.

dva načina. Zato, za Knighta, postoje u prirodi dvije vrste tvari: privlačna tvar (*attracting matter*) i odbojna tvar (*repelling matter*). Prema općeprihvaćenom načelu jednostavnosti prirode, prvotne su čestice kuglastog oblika i jednake veličine, a mogu biti koliko god malene. O tome nam govori iskustvo, a razumsko zaključivanje nas navodi na zaključak da mogu biti djeljive u beskonačnost. »Tako nema stupnja malenosti koji im se razumski ne bi mogao pripisati.«⁶³ Po svojoj složenosti čestice su različitih redova, ali su sve kuglaste. Ima ih tri vrste: odbijajuće čestice, privlačne čestice i neutralne čestice.⁶⁴ »Privlačne se čestice približavaju jedna drugoj povećavajući silu dok ne dođu tako blizu da odbojna sila na njihovoj površini počinje djelovati protivno sili privlačenja nakon čega privlačenje postaje sve slabije i slabije što se one bliže primiču jedna drugoj i sve se više i više poništava suprotnom silom odbijanja; na određenoj udaljenosti odbijanje na njihovoj površini postaje tako jako da uravnotežuje i poništava privlačnu silu: jer jednake i suprotne sile poništavaju jedna drugu. U toj su točki stoga privlačne čestice u mirovanju i u fizičkom su dodiru jedna s drugom.«⁶⁵ Govori se o graničnim točkama (*limit points*) ravnoteže koje je o. 1730. spominjao Rowning, a »Knight je poduzeo sljedeći korak. A desetljeće kasnije, Boškovićeve snažniji um dotjerao je stvar do logičkog zaključka.«⁶⁶ Posve se pogrešno govori o tome da je Knight prije Boškovića govorio o graničnim točkama ravnoteže. Tu se, naime, opet previđa Boškovićeve rasprava iz 1745. godine.

Dok Knight izričito govori o dvjema vrstama tvari, Boškoviću su sve osnovne čestice tvari jednake međusobno. U spomenutoj raspravi *De viribus vivis (O živim silama)* Bošković kaže da »ostaje da iznesem svoj stav... iako vidim da će ga upravo svi oni koji taj problem nisu dublje promislili primiti s podsmijehom. Nakon što sam vrlo dugo razmišljao, ipak ništa manje ne dvojim da ovdje trebam iznijeti svoj stav. No ipak sam krajnje spreman da ga ostavim i da slijedim općeprihvaćeni stav ako mi se dakako iznese išta protiv njega.«⁶⁷ On se ukratko sastoji u tome da se ne prihvaća promjena gibanja impulsom nego silama koje djeluju na udaljenost.⁶⁸ Bošković izričito uvodi ideju da se tijela (čestice) ne dodiruju, a za to je potrebna beskonačna odbojna sila.⁶⁹ Da bi pojasnio pojam dodira kako ga on shvaća, Bošković uvodi razlikovanje fizičkog i matematičkog dodira.

⁶³ Isto, 12.

⁶⁴ Usp. isto, 18-30.

⁶⁵ Isto, 36.

⁶⁶ A. THACKRAY, *Atoms and Powers: An Essay on Newtonian Matter-Theory and the Development of Chemistry*, 145.

⁶⁷ R. J. BOŠKOVIĆ, *O živim silama*, u: ur. Franjo Zenko, *Starija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., 427-482., br. 40.

⁶⁸ Isto, br. 41; Usp. R. J. BOSCOVICH, *De materiae divisibilitate et principiis corporum*, Romae, 1757, br. 90; R. I. BOSCOVICH / R. J. BOŠKOVIĆ, *De continuitatis lege/O zakonu neprekinutosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., br. 163 (str. 162-165.); J. R. BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije*, br. 101-102.

⁶⁹ R. J. BOŠKOVIĆ, *O živim silama*, br. 41-44, 47-48, 50.

Fizički »ćemo zvati onaj dodir — a njemu se, budući da ga zamjećujemo samo osjetilima, nametnuo naziv 'dodir' ljudskom konvencijom — u kojemu dva tijela dolaze do udaljenosti koja se ne može zamijetiti nikakvim ljudskim osjetilom, a na toj je udaljenosti odbojna sila tako velika da je nikakva ljudska sila ne bi mogla svladati. Matematičkim i neposrednim dodirom nazivljem onaj u kojemu je razmak u sebi jednak nuli.«⁷⁰

U istoj je raspravi Bošković istaknuo prikladnost ideje o odbojnim silama kojima se može objasniti veliki broj prirodnih pojava. Također je naglasio razliku između Newtonova i svog razumijevanja sila. »Newton je otkrio uzajamnu gravitaciju u svim tijelima... Ja priznajem odbijanja na vrlo malim udaljenostima, koja smanjivanjem udaljenosti rastu u beskonačnost.«⁷¹ Konstruirao je svoju prvu krivulju privlačno-odbojnih sila, koja predstavlja i Newtonovu gravitacijsku privlačnost ali i Boškovićevu odbojnu silu. Bošković je istaknuo: »Ova će krivulja očito udovoljiti i Newtonovoj gravitaciji i mojoj odbojnoj sili.«⁷² Dio krivulje koji se odnosi na privlačnu silu ne odgovara Newtonovoj gravitaciji posve nego samo djelomično. Drugi dio, koji također predstavlja privlačnu silu, ne mijenja se s kvadratom udaljenosti nego nekako drukčije. Tu se već kod Boškovića primjećuje odstupanje od Newtonova zakona. Odstupanje je još izražajnije kada se promatra drugi odbojni krak te Boškovićeve prvotne krivulje, koji krak kod Newtona ne postoji. To znači da prelaskom iz privlačne u odbojnu silu (ili obratno) krivulja na jednom mjestu siječe os x koja predstavlja udaljenost čestica. Takvih položaja ravnoteže gdje sila nije ni privlačna ni odbojna nema kod Newtona. Bošković je svoju prvotnu krivulju poopćio tako što je dopustio mogućnost da krivulja više puta presijeca os x , tj. da postoji više ravnotežnih položaja. To mu je poopćenje bilo potrebno da bi mogao objasniti složenije pojave.⁷³ Ono što je za Boškovićeve sile karakteristično jest da ne postoje dvije vrste sila: privlačne i odbojne nego se radi o jednoj jedinoj privlačno-odbojnoj sili koja se, ovisno o međusobnim razmacima među česticama, manifestira jednom kao privlačna, drugi put kao odbojna, a postoje slučajevi kada sila nije ni privlačna ni odbojna. Bošković kaže: »Sve se vrste sila s pomoću ovih krivulja svode na jednu jedinu vrstu sile i na uvijek konstantan način njezina djelovanja.«⁷⁴ Još je jedna bitna razlika između Boškovića i svih drugih u tome što se tvrdilo da čestice koje se dodiruju djeluju međusobno beskonačnom privlačnom silom. Bošković izričito navodi da u teorijama sila drugih autora »... privlačenje može prilikom približavanja porasti u beskonačnost, što se u slučaju mojih krivulja nikada ne događa.«⁷⁵

⁷⁰ Isto, br. 42.

⁷¹ Isto, br. 50.

⁷² Isto.

⁷³ Usp. isto, br. 56.

⁷⁴ Isto, br. 67.

⁷⁵ Isto.

Bošković je tako već u raspravi *De viribus vivis* (1745.) u osnovi utemeljio svoju teoriju koja se u detaljima razvijala kroz druge Boškovićeve, već ovdje spomenute, rasprave i u njegovu glavnom djelu *Teorija prirodne filozofije* poprimila je konačni oblik i pojašnjenje sa svim posljedicama koje proizlaze iz Boškovićeve teorije privlačno-odbojnih sila. Zahvaljujući snažnom utjecaju Boškovićeva glavnog djela već u njegovo doba i kasnije kao da se zaboravilo da njegove prijašnje rasprave uopće postoje. Razlog je djelomično i to što je Bošković sve do čega je došao u tim raspravama inkorporirao u svoje glavno djelo. Tako se stekao pogrešan dojam da su se glavne ideje Boškovićeve teorije prirodne filozofije i strukture tvari pojavile tek u njegovoj *Teoriji prirodne filozofije* iz 1758. godine.

Tom su dojmu podlegli i neki od Boškovićevih suvremenika, npr. engleski znanstvenik Joseph Priestley koji je, govoreći o J. Michellu, istaknuo da je za nauk o privlačenju i odbijanju čuo od Michella. »Ova domišljata hipoteza, barem jedna koja je ista i u svakom slučaju bitna, nalazi se kod mog prijatelja gospodina Michella u vrlo ranom razdoblju njegova života, a da nije imao nikakve veze s gospodinom Boškovićem niti je znao da takva osoba postoji. Oba ta filozofa su naletjeli na isti slučaj da potvrde i pokažu svoje hipoteze, posebno one koje se odnose na dodir, svjetlost i boje. Ovaj sustav *nematerijalnosti materije*, kako bi se mogao nazvati, ili radije *uzajamna prodornost materije*, prvo je pala na pamet gospodinu Michellu dok je čitao Baxtera kada je govorio o nematerijalnosti duše. On je smatrao da ova autorova ideja materije, koja se sastoji, kao što jest, od opeka povezanih skupa nematerijalnom žbukom. Ove opeke, ako bi to bilo u skladu s njegovim vlastitim razmišljanjem, opet su sastavljene od manjih opeka povezanih isto tako nematerijalnom žbukom i tako *ad infinitum*.«⁷⁶ Hardin navodi da je »ovaj 'nauk o privlačnostima i odbojnostima' zapravo boškovićevski sustav.«⁷⁷ Slično misli i Russell McCormach, koji ističe: »Prema Priestleyu Michellova teorija bila je u biti ista kao Boškovićeva.«⁷⁸ Priestley je poistovjećivao Boškovićeve ideje o odbojnoj sili s Michellovim.⁷⁹

Iz svog zakona privlačno-odbojnih sila prikazanog njegovom krivuljom Bošković je 1745. izričito izveo svojstva osnovnih čestica tvari. One su posve istovrsne i zapravo su »točke koje nemaju dijelove pa zato nemaju ni neprekinutu protežnost niti je sastavljaju.«⁸⁰ Od njih se mogu izgraditi složenije strukture (Bošković ih naziva česticama viših redova). Svi ti elementi čine osnovu Boškovićeve teorije iznesene prije 1758. godine.

⁷⁶ C. L. HARDIN, »The Scientific Work of the Reverend John Michell«, *Annals of Science* 22 (1966) 1, 44-45.

⁷⁷ Isto, 44.

⁷⁸ R. McCORMMACH, »John Michell and Henry Cavendish: Weighing the Stars«, *The British Journal for the History of Science* 4 (1968—69), 131.

⁷⁹ Usp. P. M. HEIMANN, »Faraday's Theories of Matter and Electricity«, *The British Journal for the History of Science* 5 (1970—71), 245.

⁸⁰ R. J. BOŠKOVIĆ, *O živim silama*, br. 61.

Sasvim se ispravno smije ustvrditi da Bošković doista nije uveo sam pojam odbojne sile u prirodnu filozofiju, ali da je prvi koji je odbojnu silu povezoao s privlačnom u jedan princip, tj. izveo je jedan jedini zakon privlačno-odbojnih sila tako da se bez ikakve dvojbe može Boškovića smatrati utemeljiteljem jedinstvene i razrađene teorije privlačno-odbojnih sila. Iz nje su izvedena svojstva tvari tako da se kod Boškovića ne može ni govoriti o tvari bez sila. Sila je postala primarno polazište u njegovoj teoriji. Da je tvar nezamisliva bez sila tvrdili su i drugi, ali tek poslije Boškovića, npr. Cadwallader Colden u djelima *Explication of the First Causes of Action in Matter* (1749.) i *Principles of Action in Matter* (1751.).

Treba ovdje istaknuti da je Bošković do svoje teorije došao bez ikakvih eksperimentalnih poticaja jer ih u njegovo doba jednostavno nije moglo biti. Eksperimentalno istraživanje mikrosvijeta uslijedilo je znatno kasnije. Boškovićeve teorije izvedena iz apriornih i metafizičkih principa, kako on kaže, ispravnim umovanjem (zaključivanjem). Zanimljivo je da se jedna takva teorija tek kasnije (20. i 21. stoljeće) pokazala znanstveno relevantnom što može otvoriti jedno, za znanost važno pitanje, naime pitanje odnosa znanosti i metafizike,⁸¹ tj. mogu li metafizička polazišta biti od koristi znanosti i može li znanost samo na osnovi svog iskustveno-eksperimentalnog polazišta dati objašnjenje čitave zbilje. Bošković je upravo aktualan danas zato što se u osnovama suvremenoj znanosti nalaze neke važne ideje koje je on inaugurirao.

Boškovićeve krivulja privlačno-odbojnih sila opisuje upravo takve sile koje se pojavljuju među mikroskopskim česticama u suvremenoj znanosti (Boškovićeve tvarne točke ili puncta u današnjoj fizici odgovaraju elementarnim česticama). Odbojni asimptotski luk Boškovićeve krivulje izvorno je njegovo otkriće.⁸² S pomoću njega tumači se nemogućnost dodira osnovnih tvarnih točaka te neproničnost ili neprobojnost čestica tvari. Bošković je pretpostavio mogućnost postojanja više asimptotskih lukova što bi značilo da bi krivulje sile između asimptota predstavljale međusobno izolirane svjetove. Takav se slučaj u suvremenoj znanosti naziva tzv. sužanjstvom čestica (sužanjstvom kvarkova), a to znači da svaka čestica predstavlja zaseban svijet koji s drugim svijetom ni na koji način nije povezan. Stoga P. M. Rinard izričito kaže: »Čini se malo vjerojatnim da bi Bošković bio iznenađen kvarkovskim modelom koji subnuklearne čestice gradi od 'mnoštva mnogo manjih objekata' tako da nukleoni postaju molekule izgrađene od kvarkova.«⁸³ Po pitanju asimptotskog privlačnog ili gravitacijskog luka na krivulji sila Bošković radikalno odstupa od Newtonova zakona privlačne sile. Privlačni luk može na vrlo velikim udaljenostima, za razliku od Newtonova

⁸¹ Usp. M. M. LETICA, *Odnos metafizike i znanosti: Boškovićevo metafizičko prirodoslovlje*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb, 2011.

⁸² Usp. R. J. BOŠKOVIĆ, *O živim silama*, br. 41, 47-56; J. R. BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije*, br. 74-80.

⁸³ P. M. RINARD, »Quarqs and Boscovich«, *American Journal of Physics* 44 (1976) 7, 704.

gravitacijskog luka, ne biti asimptotski, nego može os apscise x sjeći više puta.⁸⁴ Tu je pretpostavku Bošković uveo zato da bi mogao objasniti zašto se zvijezde stajalice ne uruše u sebe, što bi se moralo dogoditi kad bi postojala samo privlačna sila među njima. Slične ideje postojale su u kasnijim kozmološkim teorijama (npr. Einsteinov model stacionarnog svemira).

Newtonov zakon gravitacije nije mogao objasniti mnoge druge prirodne fenomene. Taj je nedostatak Newtonove krivulje Bošković ispravio uvođenjem srednjih privlačnih i odbojnih lukova s pomoću koji se objašnjavaju ostali poznati prirodni fenomeni. Korekcija Newtonova zakona gravitacije ne dovodi u pitanje Boškovićeve teorije nego je naprotiv osnažuje time što ona obuhvaća više fenomena nego zakon gravitacije. Boškovićevoj su krivulji sila u današnjoj znanosti mikrosvijeta vrlo slične krivulje koje prikazuju kako se mijenjaju sile, potencijali, energije i druge fizikalne veličine ovisno o razmaku među česticama kao što su kvarkovi, nukleoni (protoni, neutroni), atomi, molekule.

Boškovićeve jedan jedini zakon sila (*lex unica virium*) bez dvojbe je jedan od najradikalnijih pokušaja ujedinjenja svih poznatih sila u prirodi. Boškovićeve ideal, koji je on u svoje vrijeme ostvario u znanosti, u današnjoj znanosti još uvijek nije ostvaren, a to je »jednostavnost i ljepota Boškovićeve teorije koja objašnjava mnoštvo prirodnih pojava jednom jedinstvenom silom i postavlja dugoročnu strategiju istraživanja strukture materije.«⁸⁵ Iz njega je proizašlo i Boškovićevo odbacivanje atoma kao grudica tvari što, kao i Kopernikova tvrdnja da Zemlja ne miruje, proturječi svakom osjetilnom iskustvu te je Boškovićeve teorije sila »najveći trijumf nad osjetilima koji je dosad za Zemlji postignut.«⁸⁶ Nakon Boškovića, kaže F. Nietzsche, »ne postoji više tvar... jednostavno... ne postoji ništa drugo nego sila.«⁸⁷ Stoga je jedna od najvećih njegovih zasluga za prirodnu filozofiju i znanost u tome što je prekinuo »... s materijalističko-korpuskularnom teorijom materije i postavio prvu pravu dinamičko-atomističku teoriju« stvorivši tako nov pojam zbiljnosti i razbijajući »osnove cijele dotadanje slike svijeta, u kojoj se objektivni svijet svagda predstavljao kao kontinuirano povezana protežna tvar, koja je slika bila primjerena osjetilnom dojamu čovjeka.«⁸⁸ Stoga »... glasovitom 'kopernikanskom obratu' valjalo bi svakako dodati i 'bošković(ij)anski obrat'...«⁸⁹ Iz tog su obrata slijedili i drugi obrati kao posljedica primjene zakona privlačno-odbojnih sila. Jedan od njih je Boškovićeve »model atoma« koji u prirodu uvodi ideju »dopuštenih« i »zabranjenih« staza što je kasnije (1913.), ne znajući za Boš-

⁸⁴ J. R. BOŠKOVIĆ, *Teorija prirodne filozofije*, br. 121-126, 399-405.

⁸⁵ I. ŠLAUS, »Sile u modernoj fizici i u Boškovićevoj Teoriji«, u: ur. V. POZAIĆ, *Filozofija znanosti Rudera Boškovića*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, Zagreb, 1987., 97.

⁸⁶ Friedrich NIETZSCHE, *Werke I-V*, Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt a/M., Berlin, Wien, 1969, II 577.

⁸⁷ Isto, III, 1178.

⁸⁸ Vladimir FILIPOVIĆ, »Ruder Bošković i njegovo značenje za suvremenu nauku i filozofiju prirode«, *Tesla* 8 (1961), 30.

⁸⁹ Isto, 31.

kovića uveo Niels Bohr postavivši tako svoj model atoma primijenivši Planckovu ideju kvantizacije. Stoga je H. V. Gill ustvrdio »... da je Bohrov atom izravni nasljednik Boškovićeve zakona sila između čestica razmaknutih mikroskopskim udaljenostima... Kada se bude pisala povijest atomske teorije, pravo je da se uloga koju je igrao otac Ruđer Bošković ne bi smjela previdjeti.«⁹⁰

Postoji još priličan broj Boškovićeve izvornih ideja koje su proizišle iz njegove krivulje privlačno-odbojnih sila o čemu ovdje nije potrebno opširnije govoriti. Sve to pokazuje da je Boškovićevo prevladavanje prijašnjeg dualizma sila u prirodi urodilo plodovima kojih je u svoje doba i sam Bošković bio posve svjestan, a za pravo mu je dala današnja suvremena prirodna znanost mikrosvijeta.

Stipe Kutleša

Dualism or Monism of Forces in Nature? Bošković's Law of Attractive-repulsive Forces

An explanation of natural phenomena means knowing their causes. Since antiquity there have been philosophical debates about causes, the most famous of which is Aristotle's theory of four causes. In modern science one of Aristotle's causes — the active cause (*causa efficiens*) has been placed in the forefront, which has prevailed and modified the concept of force in modern philosophy of nature and science and has become one of the most important concepts of natural science. This concept remained unclear for a long time and was somewhat anthropomorphic and difficult to eliminate from science. Its formalisation and mathematical expression by I. Newton began a new scientific paradigm — the so-called classical mechanics that dominated science until the late 19th century. Newton «axiomatised» classical mechanics by setting laws of forces acting in nature. His law of gravity became a universal law that applies to both celestial and terrestrial phenomena. Although Newton mentioned repulsive force, he said little about it. Only his followers asked about the theory of repulsive force, but all these discussions were secondary to the law of gravity. Ruđer Bošković, although a Newton follower, was the first to radically supplement Newton's law of gravity by adding that there is a repulsive force between particles of matter at small distances. In this way, he created his concept of attractive-repulsive forces that does not represent two forces (as in the previous tradition) but rather is a single attractive-repulsive force which Bošković used to explain all phenomena in nature. This is the first case in science that all phenomena are explained by a single law. The paper discusses how Bošković overcame the dualism of force that was important for the establishment of some new concepts in modern science, which directly draw their roots from the Bošković's theory of natural philosophy that was not any empirical theory but rather metaphysical one.

⁹⁰ H. V. GILL, *Roger Boscovich, S. J. (1711—1787): Forerunner of Modern Physical Theories*, Dublin, 1941, 30.

PRILOGI

Ivo Pilar o recepciji austrijskoga Općega građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini

---

Među velikim europskim kodifikacijama građanskoga prava koje je nametnuo nagli društveni i gospodarski razvitak početkom 19. stoljeća, za hrvatske je zemlje najvažnija bila ona uobličena u austrijski *Opći građanski zakonik*, koji je 1. lipnja 1811. proglašen u Beču pod nazivom *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die deutschen Erbländer (Opći građanski zakonik za njemačke nasljedne zemlje)*. Taj zakonik, koji je do sloma habsburške carevine pretrpio nekoliko manjih novela, u nas je poznatiji po trigramu *OGZ* (ponekad, puno rjeđe: *AGZ* — Austrijski građanski zakonik, a najrjeđe po uzoru na izvornik: *ABGB*), trigramu koji u svakog pravnika — naročito onoga starije škole, a pogotovo onoga koji se školovao u jugoslavensko doba — i danas izaziva divljenje i strahopoštovanje. Jer, i danas se u pravničkim redovima može čuti kako naš pravni razvitak nakon *OGZ-a* (čiji su mnogi paragrafi i u Hrvatskoj vrijedili ne samo u razdoblju od 1918. do 1945. godine, nego su se kao pravna pravila primjenjivali sve do kasnih sedamdesetih godina 20. stoljeća, a dijelom i kasnije) nije bio nikakav napredak, nego tek — nazadak.

Dakako, ta ocjena, kao i velika većina govornički i stilski dojmljivih i efektivnih, kratkih, apodiktičkih sudova, nije dovoljno precizna, jer su neki dijelovi *OGZ-a* poodavno zastarjeli, a neki su i derogirani posebnim, modernim zakonima. U skladu s navadama svoga doba, *OGZ* je, naime, regulirao sve tri temeljne pravne kategorije (*personae, res, actiones*), dakle, ne samo stvarno i obvezno pravo, nego i prava osoba, ženidbeno pravo, odnose među roditeljima i djecom, posvojenje i skrbništvo te nasljeđivanje. Zato je jasno da su brojne njegove zásade postale anakrone već nekoliko desetljeća kasnije, a kamoli nakon stotinu ili dvjesto godina. No, ta pohvala je jednim dijelom bila izraz stanovite nostalgije za poredkom u kom su se njegovali klasični pravni instituti, što su je osjećali pravnici u doba kad se govorilo o tzv. nevlasničkoj koncepciji vlasništva, o društvenom ili samoupravnom vlasništvu, ali i izraz žala za onim što obično nazivamo pravnom državom. Taj žal su dijelili i mnogi koji — polazeći s različitih nacionalno-političkih motrišta i težeći različitim ciljevima — inače nikad nisu žalili za Austro-Ugarskom Monarhijom, državom koju se u većini hrvatskih zemalja uglavnom s razlogom zvalo jednostavno — Austrijom.

No, u drugome je dijelu ta pohvala *OGZ-u* sasvim racionalna i ilustrativna u odnosu na stvarnopravne i obveznopravne odnose koji su na sličan način ugrađeni i u suvremeni hrvatski pravni sustav. No, kao što ćemo vidjeti, nije taj raz-

vitak tekao ni lako niti pravocrtno. *OGZ* je bio izložen burama i olujama, a k tome je novojugoslavensko zakonodavstvo, napose Zakon o obveznim odnosima (1978.), usvojilo i neke elemente romanskoga prava koje je, dakako, i ranije utjecalo na razvitak pravnih shvaćanja u nekim hrvatskim zemljama, dijelom zato što je *Francuski građanski zakonik (Code civil des Français)* iz 1804. kraće vrijeme vrijedio u Ilirskim pokrajinama, a dijelom zato što je jedan dio iznimno ambiciozne Napoleonove kodifikacije, francuski *Trgovački zakon (Code de commerce)* iz 1807. godine, primjenjivan u nekim hrvatskim područjima u obliku pravnih pravila još dugo, sve do kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

To novojugoslavensko zakonodavstvo je Hrvatska 1991. godine preuzela, naglašavajući kako želi da legislativne praznine budu popunjene pravnim pravilima *OGZ-a*, a kasnije ga je nadogradila i zamijenila vlastitim propisima koji su ipak označili njezin povratak u srednjoeuropske pravne obzore. Zato i danas ne samo pravni teoretičar, nego i svaki praktičar koji drži do sebe i svoje struke, ima razloga malne svakodnevno posegnuti za *OGZ-om*: ponekad za prvim hrvatskim komentarom tog zakonika, onim dvosveščanim Marijana Derenčina iz 1880. odnosno 1883., ponekad za izdanjem koje je priredio Franjo Josip Spevec, a najčešće za onim nikad dosegnutim »egzegetskim tumačem« koji je pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća objavljen u više izdanja, dvosveščanim *Tumačem Obćemu austrijskomu građanskom zakoniku*, što ga je priredio »viečnik kr. Banskog stola« Adolfo Rušnov, a upotpunio »viečnik kr. Stola sedmorice« Stjepan Posilović.

*

Kao što je spomenuto, pogrešno bi bilo pomisliti da su nastanak, proglašenje, stupanje na snagu i primjena *Općega građanskog zakonika* tekli idilično. Takvi pothvati, koji su redovito izraz jedne čitave epohe, redovito prolaze porođajne muke i društveno-političke potrebe svoga vremena. Priprema *OGZ-a* trajala je skoro čitavo stoljeće, a intenzivirana je od doba Marije Terezije. Ono što se smatra njegovom ključnom vrlinom: da predstavlja iznimno uspjele sintezu rimskoga (pandektnog) prava i prirodopravnih načela što ih je u pravna pravila uobličilo razdoblje prosvjetiteljstva, ponekad mu se u pravnoj doktrini i povijesti predbacivalo kao nedostatak: neki su mu kritičari spočitavali nedovoljan odmak od rimskoga prava, manji od onoga što ga je učinio Napoleonov *Francuski građanski zakonik*. Iako su obje kodifikacije htjele potisnuti dotadašnje pravne partikularizme i unificirati poredak zemalja koje su htjele dominirati Europom, francuska je bila ono što austrijska nije: *Code civil* je bio izraz revolucije, *OGZ* je plod evolucije.

O tome evolutivnom značaju *OGZ-a* simbolički govori i njegovo stupanje na snagu: na temelju carskoga patenta on se od 1. siječnja 1812. primjenjuje u »austrijskim nasljednim zemljama«, osim u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Sedmogradskoj (Erdelju). Tada je stupio na snagu i u Vojnoj krajini, izuzev Karlovačke

i Banske krajine. Idućih je godina i desetljeća stupao na snagu u drugim zemljama carevine, ali se znalo dogoditi da je, uslijed političkih prilika, negodovanja feudalnih struktura i otpora zemaljskih vlasti prema svakom pokušaju dodatne centralizacije ionako centralistički uređene carevine, ponegdje privremeno i ukidan, pa bivao opet propisan.

U hrvatske je zemlje *OGZ* također uveden postupno i sa stanovitim ograničenjima i izmjenama te je bivao mjestimice nakratko ukidan: 1. srpnja 1814. stupio je na snagu i u Karlovačkoj i Banskoj krajini, 1. listopada 1815. u Istri i Rijeci, 1. siječnja 1816. u većem dijelu Dalmacije, 1. listopada 1816. na otocima Korčula, Vis, Lopud, Šipan, Mljet i Lastovo, 1. siječnja 1820. u Karlovačkom okrugu što je za vrijeme francuske okupacije pripadao Kraljevstvu Iliriji, 1. svibnja 1853. u Hrvatskoj, a od 1879. na specifičan način počinje se primjenjivati i u Bosni i Hercegovini (BiH).

Poput Svetoga Pisma koje je prolazilo teške borbe da bi bilo prevedeno na narodne jezike, i *OGZ* je muku mučio dok ga narodi Monarhije nisu mogli čitati na svom jeziku. Nije, naime, odmah preveden na »zemaljske jezike«. Razlozi su bili slični: tamo strah od krivog prijevoda i krivovjerja, ovdje bojazan od nejednake primjene i posljedične pravne nesigurnosti. Zato se do revolucionarnih previranja 1848./49. sve ravnalo prema izvorniku na njemačkom jeziku.

A tada je ministar pravosuđa Alexander Bach odredio da se zakonik prevede i na druge jezike, pa da i ti prijevodi budu prikladni za primjenu i tumačenje. No, 1852. ponovno je određeno da je za primjenu *OGZ-a* mjerodavan samo njemački tekst. Tada je već u pripremi bio prvi hrvatski prijevod. Bez oznake imena prevoditelja objavila ga je 1853. Carska i kraljevska dvorska i državna tiskara u Beču, pod naslovom *Obći austrijski građanski zakonik proglašen patentom od 29. studenoga 1852 u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, serbskoj Vojvodovini i tamiškom Banatu*. Kasnije je zakonik preveden i objavljen i u nekoliko neslužbenih verzija. Prevodilo ga se i nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije.

Kad je ukinut apsolutizam, u zemljama ugarske krune javio se snažan pokret za dokidanjem zakona koji su uvedeni u apsolutističkom razdoblju. Mađari su to uvelike i učinili, pa je u zemljama ugarske krune — osim u Hrvatskoj i u Erdelju — godine 1861. dokinut i *OGZ*. U Hrvatskoj je on time postao dijelom unutarnjeg prava, makar Sabor o tome nije donio nikakvu formalnu odluku. Budući da je pravosuđe bilo među onim poslovima koji su hrvatsko-ugarskom nagodbom (1868.) pripali u djelokrug hrvatskoga Sabora, a on *OGZ* nije ukinuo, taj je zakonik postao hrvatski građanski zakonik, a ne više samo austrijski građanski zakonik protegnut na Hrvatsku. Ta ilustracija hrvatske državnopravne autonomije i identiteta imat će i praktičnih, a ne samo državnopravnih posljedica, i ne će one biti nužno pozitivne: u banskoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) nastavila je vrijediti ranija redakcija *OGZ-a*, dok su se na Dalmaciju i Istru primje-

njivale njegove kasnije austrijske novele. Produblivalo je to razlike u pravnom poredku između hrvatskih zemalja i nepovoljno djelovalo ne samo na pravnu sigurnost, nego i na osjećaj zajedništva. Time je bio motiviran i niz (neuspješnih) pokušaja za života Monarhije, da se novelira i ona redakcija OGZ-a koja je bila na snazi u banskoj Hrvatskoj.

*

S obzirom na njegovo značenje za pravno-politički poredak, stota obljetnica donošenja OGZ-a bila je događaj koji se ni na političkoj niti na pravnoj razini nije smio preskočiti. Na temelju odluke koju je Bečko pravničko društvo (Wiener Juristische Gesellschaft) donijelo na svojoj generalnoj skupštini održanoj u veljači 1909. godine, pravnička je javnost Monarhije pozvana sudjelovati u obilježavanju te obljetnice, pa je u nakladi ugledne Manzschke k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung u Beču 1911. objavljena *Spomenica u povodu stote obljetnice donošenja Općega građanskog zakonika — 1. lipnja 1911. (Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches — 1. Juni 1911)*. Na skoro 1800 stranica toga dvosveščanog, luksuzno opremljenog izdanja, uvršteni su prilozi šezdesetak autora koji su se odazvali pozivu na suradnju i uznastojali osvijetliti kako povijest donošenja i recepcije OGZ-a u pojedinim zemljama Monarhije, tako i neka njegova važna legislativna rješenja. Među tih šezdesetak autora, dvojica su Hrvata. Obojici su prilozi uvršteni u prvi svezak.

Sveučilišni predavač općega građanskog prava na sveučilištu u Zagrebu od 1902. godine, tada već u zvanju redovitog profesora, autor niza rasprava s tog područja, a kasnije jedan od prvih deset akademika Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti imenovanih 1941. godine, dr. Ivan Maurović (1873.—1952.) u svom se članku (»Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Kroatien«, str. 685.-699.) pozabavio primjenom OGZ-a u banskoj Hrvatskoj. Iako je Maurović nakon obnove jugoslavenske države umirovljen, u nekrologu koji mu je 1953. napisao Bertold Eisner, taj je prilog u kojem autor opisuje različite reakcije hrvatske političke i pravničke javnosti na uvođenje zakonika, ocijenjen važnim doprinosom hrvatskoj pravnoj povijesti. Nije to jedini takav Maurovićev prilog: ne manje važan je onaj iz 1940. objavljen u Akademijinu *Ljetopisu*, pod naslovom »Nastojanja i pokušaji da se reformira Opći građanski zakonik«.

I danas je Maurovićev tekst iz 1911. zanimljiv, ne samo za pravnu povijest. Otpor koji je OGZ u prvi mah doživio u banskoj Hrvatskoj bio je razumljiv, jer je i uvođenje tog zakonika u hrvatskoj javnosti shvaćeno kao oktroj apsolutističkog režima i jer je sâma njegova koncepcija vlasništva, vlasničkopravnih odnosa i nasljeđivanja ozbiljno zadirala u tradicionalne odnose u hrvatskim zemljama, napose u kolektivno vlasništvo odnosno u pravo kućnih zadruga koje je u širokim slojevima pučanstva poimano kao jedan od zaglavnih kamenova osobne sigurnosti i obiteljske odnosno društvene tradicije. To što je takva predodžba upitne socijalne vrijednosti, a svakako nije imala prevelika uporišta u razvitku sred-

njovjekovnoga hrvatskoga privatnog prava, bilo je malo važno: zalaganje za OGZ u prvi mah nije shvaćeno kao važan korak prema modernizaciji, nego kao napad na tradicionalne društvene zasade. I obrnuto, otpor prema uvođenju OGZ-a mogao se lako podvesti pod borbu za municipalna prava, nacionalni identitet i baštinu odnosno kao obrana hrvatskoga državnog prava.

Maurović u svome tekstu, nažalost, ne identificira stranačku pripadnost protivnika zakonodavne modernizacije, pa tako ni nezadovoljnika OGZ-om, uslijed čega bi za cjelovitiju ocjenu valjalo istražiti saborske spise i onodobni tisak. No, svakako je karakteristično da se pravaški redovi, koji su inače s krajnjim zazorom gledali na svaku zamisao što je svoje korijene imala u Beču, nisu isticali u toj kritici OGZ-a. A budući da je među njima bio priličan broj pravnika, pa i odvjetnika, nemoguće je da se nisu susretali s novotarijama koje je taj zakonik donio u sudsku praksu i društveni život. Iz toga se može zaključiti da mu načelno nisu bili protivni. Izraz je to, očito, njihovih modernističkih shvaćanja. Ni sami utemeljitelji Stranke prava, dr. Ante Starčević i dr. Eugen Kvaternik, koji su u više navrata pisali i govorili o kućnim zadrugama, nisu se svrstavali u protivnike pri-

vatnoga vlasništva i društvenih odnosa koje ono donosi. Iako su nastojali istaknuti i ograničene prednosti zadružnoga uređenja, očito je da su se pravaški ideolozi i na području vlasničkopravnih odnosa zauzimali za postupno nadilaženje ostataka feudalizma i jačanje građanske klase.

To je nesumnjivo tema koju tek valja temeljitije istražiti, ali je svakako zanimljivo Maurovićevo podsjećanje na činjenicu — koja zaslužuje više pozornosti pisaca koji se bave poviješću države i prava, pa i političke povijesti — da je, malo nakon uvođenja *OGZ*-a u banskoj Hrvatskoj, hrvatski Sabor 1861. pokazao velike zakonodavne ambicije, uključujući i ambiciju da područje građanskoga i kaznenog prava preuredi i uredi u skladu s hrvatskom pravnom predajom i društvenim potrebama tadašnje Hrvatske. Naravno, da bi se to postiglo, bilo je potrebno ono čega nije bilo: politička samostalnost. Hrvatska *Osnova građanskog zakonika*, sačuvana je u saborskim spisima iz 1861. i još čeka pravnu i političku valorizaciju. Praktičnu vrijednost nikad nije dobila: raspuštanje sabora tim je ambicijama podrezalo krila, ali joj se saborski pravosudni odbor 1866. pokušao ponovno vratiti. No, skoro uvođenje dualizma dokrajčilo je ta nastojanja.

Hrvatska stručna i laička javnost, isticao je Maurović u svom prilogu, ipak se razmjerno brzo naviknula na prednosti austrijske kodifikacije. Uza sav politički pritisak ne bi to bilo moguće, da zakonik sâm po sebi nije bio iznimno vrijedan, i da nije unaprijedio društvene odnose te bitno pridonio modernizaciji društva. Derenčin je dvadesetak godina nakon uvođenja *OGZ*-a u bansku Hrvatsku napisao: »I u našoj se domovini visoko cieni taj zakon, koji evo skoro dvadeset godina blagotvorno djeluje na razvoj privatno-pravnih odnošajah. Istina je svakako, da ima u njem, naročito u nasliednom pravu, ustanovah, koje neodgovaraju posve osebitim našim okolnostima; nu u bitnosti smatra se i u nas taj zakon blagodatni, koje, makar nas s njom nadarila era narodnomu našem biću neprijatna, nitko ne želi se odreći.«

A te »ustanove, koje neodgovaraju posve osebitim našim okolnostima« bile su kamen smutnje i u idućem razdoblju. Ne, doduše, jedini, ali još desetljećima dovoljno važan. Jer, načela *OGZ*-a u hrvatskim zemljama nisu pobijedila lako, odjednom i zauvijek. Borba za njih je nadživjela habsburšku carevinu. U sastav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine ušlo je šest pravnih područja: hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovensko, bosansko-hercegovačko, srbijansko, crnogorsko i vojvođansko-međimursko. Diktatorski je režim 1929. unificirao niz važnih grana prava, ali je građansko za nj ipak bilo prekrupan zalogaj. Doduše, u vrijeme prve jugoslavenske države dugo se radilo na tome da se izradi novi građanski zakonik na predlošku one redakcije *OGZ*-a koja je bila na snazi u banskoj Hrvatskoj. Ambiciozna *Predosnova Građanskog zakonika za kraljevinu Jugoslaviju* — a Maurović je bio jedan od tri redaktora završne verzije njezina teksta — tiskana je 1934. godine, ali nikad nije pretočena u zakon.

No, još uoči Drugoga svjetskog rata, u sklopu tendencija koje su imale svoje uzore u europskome političkom životu — što se u hrvatskom slučaju pokušalo oživotvoriti na specifičan način: tako da se sveukupno društvo podredi načelima mutno formulirane seljačke ideologije — iznova su se rađali i oblikovali snažni otpori prema vlasničkopravnim i nasljednopravnim postulatima *OGZ*-a. Nisu se pritom na nj okomljivali samo pobornici tada vrlo popularnih agrarističkih koncepcija, pa ni intelektualni čudaci i ideološki zastranjenici poput Rudolfa Hercega, koji su i u suvremeni pravni život htjeli ucijepiti karikaturne modifikacije predmodernih pravnih normi, začinjene klasičnim basnama iz slavenske mitologije i uglavnom nedomišljenim novovjekim ideološkim konstrukcijama. Iznova su se tada na *OGZ* i njegove postulate okomili i autori koje se moglo smatrati ozbiljnima i koji su imali sasvim drugačije pobude od *ideologa seljakovanja* (ali su se, razumljivo, i oni za promicanje vlastitih koncepcija koristili tada dominantnom ideološkom kulisom).

Među takvima su bili i pripadnici raznih struja unutar hrvatskoga katoličkog pokreta. Tipičan je primjer Milana Ivšića (1887.—1972.), svećenika, ekonomista i sociologa, profesora na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi, a jedno vrijeme i na Pravnom te Poljoprivredno-šumarskom i Veterinarskom fakultetu u Zagrebu. Žustro se zalažući za donošenje posebnoga *Seljačkog zakonika*, Ivšić, koji se je nakon Drugoga svjetskog rata našao na zubu komunističkih vlasti, u mnogim je svojim radovima upravo *OGZ*-u predbacio odgovornost za ono što je on smatrao teškim moralnim, gospodarskim i uopće društvenim stanjem hrvatskoga naroda u međuratnom razdoblju. Tako je, primjerice, u knjizi *Seljačka politika: društveni život na selu*, što ju je 1937. objavilo Društvo sv. Jeronima, opširno razglabao o blagodatima zadružnoga života i zajedničke imovine, pa se retorički upitao: »... Ako se danas tužimo na nemire u seljačkoj obitelji i na neposlušnost i rođene djece rođenom ocu i majci, moramo se dobro zamisliti, *nijesu li tome neredu i neposlušnosti krivci upravo sami pisani propisi Građanskog zakonika* (ist. u izv.) Osiguranjem naime jednakog ili barem nužnog dijela očinstva svoj djeci zakonodavac je zaštićivao upravo neposlušnu djecu kao i one, koji su u želji za samoživstvom već zarana ostavili očinski seljački dom. Zaštićivanjem jednakog dijela baštine i izbjeglim članovima seljačke obitelji zakonodavac je oštećivao upravo one članove, koji su ostali na domu kao sveti čuvari obiteljske imovine...«.

Iste ili slične teze ponavljao je Ivšić — a s njim i neki drugi autori — i u doba Nezavisne Države Hrvatske, napose u prve dvije godine njezina postojanja. No, Odbor za pravne i bogoštovne poslove Hrvatskoga državnog sabora, na čelu s dr. Mirkom Košutićem i dr. Vinkom Kriškovićem, nije pokazivao prevelike volje da se građanski zakonik, ta — kako se Košutić izrazio, »hrbtenjača svega pravnoga poredka u državi« — previše odmakne od svojih tradicionalnih uzora. Zato je *Osnova građanskog zakona za Nezavisnu Državu Hrvatsku*, dovršena iznim-

nom žustrinom već 1943. godine, u velikoj mjeri slijedila *OGZ*, iako je platila danak ratnim odredbama, preuzimajući restrikcije iz tzv. rasnoga zakonodavstva. Slomom države i ona je ostala mrtvim slovom na papiru. Ratni pobjednik radikalno je raskinuo sa svim vrijednostima građanskog društva, pa su se *revolucionarni* i *narodni sudovi* ravnali interesima *Revolucije* i tzv. revolucionarnom pravdom, a ne zakonom. U desetljećima nakon rata ipak su paragrafi *OGZ*-a primjenjivani kao pravna pravila, pravni izvor najnižega ranga.

*

A ako je u banskoj Hrvatskoj tijekom posljednjih sedam desetljeća postojanja habsburške carevine recepcija *OGZ*-a bila tako mučna i ako je taj zakonik još desetljećima nakon uvođenja, sve do Drugoga svjetskog rata, izazivao prijepore i sumnjičenja, kako li je tek moralo biti u Bosni i Hercegovini krajem 19. stoljeća?

Jer, sve do austro-ugarske okupacije 1878. godine, u Bosni i Hercegovini se primjenjivalo otomansko («tursko») pravo triju kategorija: šerijatsko pravo, državno pravo turske države te partikularno bosansko-hercegovačko pravo. Središnje su otomanske vlasti, naime, njegujući posebnost BiH i shvaćajući da bi centralizacija carstva i njegova potpuna pravna unifikacija samo jačali centrifugalne tendencije koje su diktirali geopolitički položaj i povijesni razvitak te zemlje, donijele više propisa (naredaba i kanun-nama), koji su vrijedili samo u BiH, i kojima su dopunjavane prve dvije kategorije pravnih normi. Niz tih propisa bio je sastavljen na turskom jeziku, tiskan u malom broju primjeraka i u neslužbenim izdanjima, što je otežavalo njihovu primjenu u praksi. To vrijedi čak i za temeljni sustav šerijatskih građanskopravnih normi, koji se sastoji od 1851 članka, organiziran u 16 knjiga objavljenih sukcesivno u drugoj polovici 19. stoljeća, što je preveden i skupno objelodanjen tek 1906. u Sarajevu pod naslovom *Medželle i ahkjami šerije (otomanski građanski zakon)*.

Sve to je i za austro-ugarsku upravu predstavljalo poseban izazov: uvođenje europskoga (austro-ugarskoga) zakonodavstva i poredka nije shvaćeno samo kao kulturna misija jedne zapadne sile — što u *mesijansko doba* stjecanja i razdiobe kolonija i nije bilo sasvim bez značenja — nego i demonstracija političke i kulturne moći, koja se odvijala pred budnim okom europskih velesila.

A kao što je bosansko-hercegovačko društvo zbog specifičnoga državno-pravnog položaja te zemlje i njezina višekonfesionalnog odnosno višenacionalnog sastava bilo iznimno složeno, tako je i stručna obrada recepcije austro-ugarskog prava predstavljala osjetljivu temu.

Možda je to razlog da se tom temom u dvosveščanoj spomenici bave dva članka: tuzlanskog odvjetnika dr. Ivu Pilara dopala je zadaća obraditi recepciju *OGZ*-a u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na prava što se tiču nekretнина («Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Be-

rücksichtigung des Immobilienrechtes», str. 703-726.), dok se općenito primjenom *OGZ*-a u BiH («Die Anwendung des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina», str. 727-752.) pozabavio dr. Michael Zobkow, privatni docent na zagrebačkom sveučilištu i tajnik zemaljske vlade u Sarajevu.

Iako bi bilo logično da je drugačije, Pilarov članak prethodi Zobkowljevu. Je li do toga došlo slučajno ili se uredništvo ravnalo kakvim svjesnim nakanama, nije sasvim jasno, jer zapravo Zobkow daje opću sliku recepcije *OGZ*-a u toj zemlji, oslanjajući se, poput Pilara, na temeljnu studiju pravosudnog sustava u BiH koju je 1889. godine pod naslovom «Das Justizwesen Bosnien und Herzegowina» u Beču po narudžbi zemaljske vlade objavio njezin savjetnik Eduard Eichler. Podsjećajući na to da su se središnje vlasti držale proglašenja koji je Franjo Josip I. uputio žiteljima BiH 28. srpnja 1878. godine i kojim im je obećao da se raniji propisi i običaji imaju primjenjivati sve dok se ne donesu novi, i da se u njih ne će dirati osim tamo gdje je nužno (ali i tamo tek postupno i nakon ozbiljna promišljanja), Zobkow ističe kako pravosudna stvarnost u BiH ni sada, 1911. godine, ne odudara previše od onoga što se može nazvati općenitom predodžbom, *communis opinio* bosansko-hercegovačke javnosti: u građanskim stvarima sudovi prvoga stupnja sude po zdravome razumu, okružni se ravnaju po *OGZ*-u, dok najviši zemaljski sud u Sarajevu još uvijek primjenjuje *Medželle*.

Je li ta predodžba bila ispravna i je li ju Zobkow valjano ocijenio, druga je stvar. No, ona svakako ilustrira na koji se način bosansko-hercegovačku pravnu stvarnost prosuđivalo i u samoj zemlji, a i iz (srednjo)europske perspektive. Jer, iako *OGZ*-a nije nikad protegnut na BiH proglašenom vlasti odnosno dvorskim patentom (kao što je to bio slučaj s drugim zemljama), nego se 1879. počeo faktično primjenjivati, on je već tada formalno postao primarnim izvorom građanskog prava, dok je *Medželle* ostao tek supsidijarnim.

Međutim, stvarni je život nametao polaganiji razvitak i specifičnu kombinaciju građanskopravnih normi i pravila. Školovani su pravnici upozoravali kako se time stvara stanje pravne nesigurnosti, koje je u prvom razdoblju objektivno i postojalo. U kasnijoj fazi, napose nakon aneksije (1908.), prilike su se popravile, o čemu jasno svjedoče podatci o ekspeditivnosti sudova i o razmjerno malom broju priziva na sudske odluke. Tih standarda, kojih smo se dotaknuli u članku o Pilarovoj odvjetničkoj djelatnosti u Tuzli, ne bi se posramili ni sudovi u današnje, internetsko doba.

Zato je veći problem predstavljala činjenica da je *OGZ* u ondašnjoj Bosni i Hercegovini mogao doživjeti samo djelomičnu primjenu. Primjenjivale su se — a i to s iznimkama i modifikacijama — samo njegove obveznopravne norme, dok je bračno i obiteljsko pravo zadržalo skoro isključivu konfesionalnu narav. Složene društveno-političke prilike silile su vlasti da u modernizaciji i unifikaciji na području nasljednoga i stvarnog prava idu vrlo polaganim i opreznim kora-

cima, jer prenaplo zadiranje u agrarno pitanje i u odnose veleposjednika i kmetova nije u BiH značilo samo postizanje minimalne socijalne pravde niti tek napuštanje kolektivnoga u korist individualnog vlasništva, nego je za sobom povlačilo brojne konfesionalno-političke posljedice.

No, dok je Zobkow hladnim, profesorskim stilom konstatirao razlike koje postoje između bosansko-hercegovačkoga i austrijskog prava, napominjući da u BiH nema jasne razlike između vlasništva i posjeda, da tamo nekretnine nemaju isti pravni položaj, nego spadaju u pet različitih kategorija, pa uz puno pravo vlasništva nad mulkovnim nekretninama (potpuno vlasništvo, *das vollständige Eigentum*) postoji i nepotpuno, mirijsko vlasništvo (*das unvollständige Eigentum*), da su pojmovi zastare i dosjelogosti nerazvijeni i bitno različiti od onih u europskoj pravnoj tradiciji, da su i obveznopravne norme pretrpjele modifikacije itd., Pilar je u svome tekstu, dijelom otvoreno, a dijelom prikriveno upozorio na političke i društvene razloge tako polagane recepcije OGZ-a, što, prema njegovu mišljenju, ima negativne posljedice, a trebalo bi ih otkloniti žustrijim mjerama iz Beča.

Iako je potpisan kao pravni praktičar, Pilar, dakle, i tu nastupa kao sociolog i politički analitičar koji se nikad ne zadovoljava pukim opisom teorijskih problema, nego odmah i izravno cilja na njihove društvene-političke posljedice.

Najavu središnjih vlasti iz 1878. da će se u BiH primjenjivati u prvom redu »zemaljski propisi i običaji«, i da će se samo u slučaju njihove nedostatnosti ili neprimjenljivosti oprezno posegnuti za analognom primjenom »zakona koji su na snazi u austro-ugarskoj monarhiji« (*die in der österreichisch-ungarischen Monarchie stehenden Gesetze*), Pilar već u uvodnom dijelu članka proglašava manjkavom i pogrešnom. On smatra da je, s jedne strane, bilo neoportuno na snazi ostaviti otomansko zakonodavstvo, a s druge strane, još otvorenije kritizira model kojim se ono ima zamijeniti. Jer, pita se on, koje je to zakonodavstvo što vrijedi u Monarhiji? Naime, kaže on, »Austro-ugarska monarhija je tvorevina koja se sastoji od dvije države koje međusobno teže samostalnosti te predstavljaju posve odvojena pravna područja i imaju vlastito privatnopravno zakonodavstvo, ali nemaju zajedničke privatnopravne propise. Čega bi se onda bosanski sudac trebao držati i za kojim bi zakonima imao posegnuti?«

Na doktrinarnoj razini to pitanje nije riješeno, ističe Pilar, ali ga zato rješava praksa: OGZ je jedini kodificirani zakonik građanskoga prava, pa je time u prednosti pred mađarskim građanskopravnim normama od kojih Pilar zazire, kao i od mađarske politike uopće. No, od same činjenice da je OGZ kodificiran, još važnija je okolnost da ga u BiH primjenjuju novoimenovani sudci i pravosudni dužnosnici koji su većinom »austrijski Slaveni ili oni iz Hrvatske-Slavonije, koji svi potječu iz područja u kojima je austrijski opći građanski zakonik u primjeni, pa su taj propis već upili.«

Iako on, očito svjesno, ne govori o Hrvatima i Hrvatskoj, nego o sudcima koji dolaze iz Hrvatske-Slavonije, opet do izražaja dolazi Pilarovo uvjerenje da širenje austrijskoga zakonodavstva u BiH znači čvršće privezivanje te zemlje uz Zapad, odnosno — uz Hrvatsku. Zato je kritičan što se taj proces odvija sporo i previše oprezno, i što u toj tromosti postoji računica vladajućih krugova. Nije problem samo u političkim razlozima motiviranom oprezu središnjih vlasti, koje su godinama čak i službeno davale »najstroži naputak« (*die strengste Weisung*), da je u sudskim odlukama zabranjeno ne samo citirati, nego čak i spominjati paragrafe OGZ-a, pa su se stvari u tom pogledu promijenile tek nakon donošenja Zakona o zemljišnim knjigama (1884.), budući da je taj zakon zahtijevao sidrenje na jasnoj materijalnoj pravnoj podlozi.

Niz važnih razloga te spore primjene OGZ-a počiva drugdje. Jer, primjećuje Pilar, drugačije shvaćanje vlasništva u bosansko-hercegovačkom pravu omogućilo je državi da sva ona zemljišta za koja ne postoji jasni pravni naslov, jednostavno proglasi državnima, što se napose primjenjivalo u slučaju podržavljenja šuma. Kad se tomu doda da je sav promet vlasništva podvrgnut odobrenjima državnih tijela, i da se za ta odobrenja plaćaju visoke pristojbe, pa još i to da postojeće pravo omogućuje državi da se lako domogne ošasne imovine, tj. one koja ostane iza ostavitelja bez nasljednika u vrlo bliskome srodstvu, onda je bjelodano zašto zemaljske bosansko-hercegovačke vlasti imaju snažan interes da se OGZ i prateće austrijsko zakonodavstvo što sporije efektivno protegnu na okupirane zemlje. Vlasti od toga imaju jasnu i otopljivu korist.

Zato se pravni razvitak u BiH, prema Pilaru, usmjerava protiv zapadnoeuropskih vrijednosti koje OGZ simbolizira, što rezultira i pravnom nesigurnošću i drugim negativnim društvenim pojavama. A pritom se, naglašava on, ni bosansko-hercegovački muslimani ne vesele takvome stanju niti čeznu za opstankom otomanskoga pravnog poredka, nego zagovaraju snažniju neposrednu intervenciju bečkoga dvora. Formulu rješenja, smatra Pilar, treba tražiti otprilike u smjeru za koji se založila i bosansko-hercegovačka odvjetnička komora 1909. godine: u pravnom se smislu što tješnje naslanjati na susjedne zemlje Monarhije. To je put kojim se ima kretati BiH: put zapadnoeuropskoga pravnoga i kulturnog razvitka (*die westeuropäische Rechts- und Kulturentwicklung*), koji ona, ako Bog dade (*so Gott will*), nikad više ne smije napustiti.

I ovdje je, dakle, Pilar u naizgled uskostručnu, pravničku raspravu pokušao ukomponirati vlastite političke zamisli, što će obilježiti i sav njegov budući intelektualni rad. Te se misli ovdje ocrtavaju tek u mutnim obrisima, ali jasno pokazuju da su bitni elementi njegove političke vizije već definirani: geopolitički je položaj odredio sudbinu Bosne i Hercegovine, a činjenica da se ta zemlja našla u državnopravnom okviru jedne srednjoeuropske velesile prigoda je koju valja iskoristiti kako bi se ona čvršće i s još više spona privezala uz Zapad odnosno — uz Hrvatsku.

Drugim riječima, Pilarov prilog nema samo značaj stručnoga, pravnog članka, nego ilustrira i njegova politička gledišta. A je li za njegovo uvrštenje u *Spomenicu* možda zaslužan i Pilarov punac Adalbert pl. Shek Vugrovečki (1851.—1933.), koji je već 1883. počeo raditi u bosansko-hercegovačkom pravosuđu, od 1896. do 1907. bio predsjednik senata Vrhovnog suda, a 1907. bio imenovan šefom Odjeljenja za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu, nemoguće je znati. No, sasvim je sigurno kako ta činjenica Pilaru nije odnemogla, a vrlo vjerojatno je da je njegov prilog u spomenici u povodu stote obljetnice OGZ-a bio važan događaj u njegovu životu, možda i ulaznica u bečke odnosno austrijske intelektualne krugove.

Napokon, zanimljivo je da se nakladnik *Spomenice* i kasnije pojavljuje u njegovu životu: upravo je Manz'sche k. u. k. Hof- Verlags- und Universitäts-Buchhandlung sedam godina kasnije objavila središnje Pilarovo djelo — *Južnoslavensko pitanje*. Lako je zamisliti da su već 1911. uspostavljene veze između tuzlanskog odvjetnika i uglednoga bečkog nakladnika, a u tom kontekstu još zanimljivijom postaje neobična sudbina Pilarova djela, o kojemu nakladnik — kako je to zabilježio pok. Srećko Lipovčan — ima neobično mršave podatke.

Očito je da bi proučavanje nakladničke djelatnosti Manz'sche k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung moglo baciti još malo svjetla na nejasne epizode iz Pilarova života. Među tim izdanjima nalazi se, recimo, i komparativna studija o bosansko-hercegovačkome, hrvatskom, austrijskom i ugarskom trgovačkom pravu, koju je 1913. objavio dr. Josef Schön, tajnik okružnoga suda u Banjoj Luci (*Das bosnisch-herzegowinische, österreichische, ungarische und kroatische Handelsrecht in ihren Verschiedenheiten. Ein vergleichender und ergänzender Kommentar zum Handelsgesetze für Bosnien und die Herzegowina*). I Schönova studija — čiji autor u popisu literature ne propušta navesti i Pilarovu raspravu iz *Spomenice* — sugerira da je naklada Manz pokazivala poseban interes za hrvatske i bosansko-hercegovačke teme. Teško da je to bilo slučajno, i da je pritom imala samo komercijalne motive.

A spomenimo na koncu kako je usporedni prikaz zakonodavnog razvitka na području trgovačkog prava u BiH i u banskoj Hrvatskoj (jer se u Dalmaciji i dalje primjenjivao francuski Trgovački zakonik!) pokazivao da se sličnosti pravnih procedura tih zemalja povećavaju, a uzajamne veze jačaju. Jedino što je, kako je 1912. primijetio osječki odvjetnik dr. Vilim Winter, uspoređujući trgovačkopravne propise u banskoj Hrvatskoj i u BiH, prijevod austrijskoga Trgovačkog zakona za bansku Hrvatsku »gotovo ropski prožet germanizmima i tudjom sintaksom«, što u BiH nije slučaj. No, upravno-političko i zakonodavno zbližavanje Trojednice i BiH bilo je početak jednog razvitka koji je Pilara — i ne samo njega — nesumnjivo sokolio i utjecao na njegove političke koncepcije...

• Tomislav Jonjić

Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes.

Von Dr. Ivo Pilar
Advokat in Tuzla.

Als die Monarchie im Jahre 1878 Bosnien und Herzegowina okkupierte, und daran ging, eine geregelte Verwaltung in diesen Ländern einzurichten, mußte vorerst festgestellt werden, nach welchen Gesetzen denn bis zum Zeitpunkte der Okkupation im Lande Recht gesprochen wurde.

Dabei stellte es sich heraus, daß in Bosnien und Herzegowina fast ausschließlich ottomanisches Recht in Geltung stand, daß trotz mangelhafter Organisation der ottomanischen Justizverwaltung das wenig entwickelte einheimische Recht fast gänzlich zur Seite geschoben war, so daß davon kaum mehr Spuren zu finden waren.

Die im Lande damals eingerichtete Militärverwaltung wollte sich anfangs in keine reformatorischen Maßnahmen einlassen, versuchte vielmehr mit der bestehenden Justizorganisation der ottomanischen Verwaltung, mit den vorhandenen Gerichtsbeamten (Kadis) und mit dem in Geltung stehenden ottomanischen Rechte die Rechtspflege zu verwalten.¹

Der Erfolg dieses Versuches war ein Versagen dieses Apparates, der einem Stillstande der Rechtspflege gleichkam. Als dann die ersten Schritte zur Herstellung einer Zivilverwaltung gemacht wurden und eine dem gemeinsamen Ministerrate beigegebene „Kommission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina“ kreierte wurde, mußte dieser neugeschaffene Apparat sofort organisatorische und legislatorische Arbeiten zur Schaffung einer eigenen Justizorganisation und zur Feststellung des anzuwendenden Rechtes vornehmen.

Es war naheliegend, daß die Monarchie die Justizverwaltung ihren eigenen Vorbildern nachbildete, und das in den eigenen Ländern in Geltung stehende Recht in den übernommenen Provinzen in Kraft setzte.

Allein die Sache lag nicht so einfach; es ist vielmehr anzuerkennen, daß die Aufgabe der damaligen Legislatoren eine recht schwere und verwickelte war. Es galt nicht bloß der staatsrechtlich ungeklärten Situation der Monarchie in jenen

¹ Eichler: Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina, [Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches — 1. Juni 1911], II. Teil, [Wien, 1911], S. 111.

Ländern, nicht nur den recht komplizierten politischen, sozialen und konfessionellen Verhältnissen Rechnung zu tragen, und mit Rücksicht darauf sehr behutsam zu Werke zu gehen; die Monarchie hatte selbst mit inneren Reibungen zu rechnen, die sich aus ihrer dualistischen Struktur ergaben und schon damals nicht ermangelten, eine gegenseitige Eifersucht auszulösen, die gebieterisch erforderte, daß strenge Parität zwischen den beiden Teilstaaten eingehalten werde. Im Sinne dieser Parität lag es gewiß nicht, daß das Recht eines Teilstaates in Bosnien einseitig in Geltung gesetzt werde.

Alles dies ist in den ersten legislatorischen Arbeiten für Bosnien und Herzegowina genau zu merken.

Mit Erlaß des gemeinsamen Ministeriums vom 29. Dezember 1878, Nr. 645, B.-H., betreffend die Organisation der Justizverwaltung wird vorgeschrieben: „Was das materielle Recht anlangt, nach dem die Gerichte ihre Entscheidungen treffen sollen, so wird nach dem wiederholt ausgesprochenen Grundsatz, daß das Bestehende nicht gewaltsam und plötzlich durch völlig Neues ersetzt werden soll, daran festgehalten, daß die Gerichtsbehörden sich an die im Lande tatsächlich in Geltung stehende Gesetzgebung zu halten haben werden. Nur insoweit eine solche nicht besteht, oder unter den gegenwärtigen Verhältnissen unanwendbar ist, oder nicht ausreicht, werden die Gerichtsbehörden in Strafsachen nach Anhandgabe des k. k. Militär-Strafgesetzbuches vom 15. Jänner 1855, in bürgerlichen Rechtsangelegenheiten in- und außer Streitsachen aber nach Analogie der in der österreichisch-ungarischen Monarchie in Wirksamkeit stehenden Gesetze vorzugehen haben.“

Aus dieser, auf dem Gebiete des Privatrechtes, ersten legislatorischen Leistung der Verwaltung Bosniens ist zu ersehen:

1. daß die Gerichte sich in erster Linie an die im Lande tatsächlich in Geltung stehenden Gesetze zu halten haben. Das waren, wie vorangeführt, die ottomanischen Gesetze;

2. daß der in bürgerlichen Rechtsangelegenheiten judizierende Richter zu prüfen hatte, ob im gegebenen Falle ein ottomanisches Gesetz besteht, ob es unter den gegenwärtigen Verhältnissen anwendbar sei, und ob es ausreiche;

3. daß er, wo dies nicht zutraf, nach Analogie der in der österreichisch-ungarischen Monarchie in Wirksamkeit stehenden Gesetze das Recht zu sprechen hatte.

Man sieht auf den ersten Blick die bedeutenden Mängel dieser legislatorischen Verfügung. Wir lassen ganz außer Spiel die Frage, ob es opportun war, in diesem Maße das ottomanische, ganz wesensfremde, während der kurzen Erfahrung als ungenügend befundene Recht in Geltung zu belassen. Der Hauptmangel liegt wohl darin, daß dem Richter anheimgestellt war, in seinem Judizium gleichsam eine Vorkognition zu fällen, nach welchem Rechte er überhaupt

Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes.

Von
Dr. Ivo Pilar
Advokat in Tuzla.

Als die Monarchie im Jahre 1878 Bosnien und Herzegowina okkupierte, und daran ging, eine geregelte Verwaltung in diesen Ländern einzurichten, mußte vorerst festgestellt werden, nach welchen Gesetzen denn bis zum Zeitpunkt der Okkupation im Lande Recht gesprochen wurde.

Dabei stellte es sich heraus, daß in Bosnien und Herzegowina fast ausschließlich ottomanisches Recht in Geltung stand, daß trotz mangelhafter Organisation der ottomanischen Justizverwaltung das wenig entwickelte einheimische Recht fast gänzlich zur Seite geschoben war, so daß davon kaum mehr Spuren zu finden waren.

Die im Lande damals eingerichtete Militärverwaltung wollte sich anfangs in keine reformatorischen Maßnahmen einlassen, versuchte vielmehr mit der bestehenden Justizorganisation der ottomanischen Verwaltung, mit den vorhandenen Gerichtsbeamten (Kadis) und mit dem in Geltung stehenden ottomanischen Rechte die Rechtspflege zu verwalten.¹⁾

Der Erfolg dieses Versuches war ein Versagen dieses Apparates, der einem Stillstande der Rechtspflege gleichkam. Als dann die ersten Schritte zur Herstellung einer Zivilverwaltung gemacht wurden und eine dem gemeinsamen Ministerrate beigegebene „Kommission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina“ kreiert wurde, mußte dieser neugeschaffene Apparat sofort organisatorische und legislatorische Arbeiten zur Schaffung einer eigenen Justizorganisation und zur Feststellung des anzuwendenden Rechtes vornehmen.

Es war naheliegend, daß die Monarchie die Justizverwaltung ihren eigenen Vorbildern nachbildete, und das in den eigenen Ländern in Geltung stehende Recht in den übernommenen Provinzen in Kraft setzte.

Allein die Sache lag nicht so einfach; es ist vielmehr anzuerkennen, daß die Aufgabe der damaligen Legislatoren eine recht schwere und verwickelte war. Es galt nicht bloß der staatsrechtlich ungeklärten Situation der Monarchie in jenen Ländern, nicht nur den recht komplizierten politischen, sozialen und konfessionellen Ver-

¹⁾ Eichler: Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina, II. Teil, S. 111.

judizieren solle; ferner, daß das suppletorisch anzuwendende Zivilrecht der Monarchie mit der ganz verschwommenen Bezeichnung „die in der österreichisch-ungarischen Monarchie in Wirksamkeit stehenden Gesetze“ bezeichnet wird. Welche Gesetze sind das? Die österreichisch-ungarische Monarchie ist ein Gebilde, das aus zwei Staaten besteht, welche gegenseitig nach Selbständigkeit streben, ganz getrennte Gesetzesgebiete darstellen und jeder seine eigene Privatrechtsgesetzgebung, aber keine gemeinsamen Privatrechtsgesetze haben. Woran soll sich der bosnische Richter also halten und woher soll er sich diese Gesetze holen? Dies wäre wohl die nächste und die wichtigste Frage; sie ist aber bei der Einleitung der gesetzgeberischen Tätigkeit in Bosnien theoretisch nicht gelöst worden.

Um so erfolgreicher wurde sie in der Praxis gelöst. Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch war das einzige in der Monarchie kodifizierte bürgerliche Recht. Es wurde materienweise auch in Ungarn angewendet, in einigen Gebieten dieser Reichshälfte, in Kroatien-Slawonien und in Siebenbürgen steht es als bürgerliches Recht auch in Geltung. Was aber die Hauptsache ist, es war dem neuangeworbenen Justizpersonal für Bosnien und Herzegowina wohl bekannt. Die neuen Richter in Bosnien waren in überwiegender Mehrheit österreichische Slaven, oder solche aus Kroatien-Slawonien, alle aus den Geltungsgebieten des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches, denen es in Fleisch und Blut übergegangen war. Das ottomanische Recht war noch nicht bekannt. Die Gesetzessammlungen brachten einen Wust schwer verdaulicher fremder Gesetzesnormen. Bücher, systematische Darstellungen usw. gab es nicht. Bevor diese Leute sich abplagten, um festzustellen, ob ein ottomanisches

Gesetz da war, ob es ausreiche, anwendbar sei usw., wendeten sie lieber stracks die wohlbekannten Bestimmungen des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches an.

Somit war in den ersten Jahren nach der Okkupation das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Bosnien und der Herzegowina in möglichst weitem Maße in Anwendung, es war praktisch rezipiert. Wer die Rechtssprechung des bosnischen Obergerichtes genau verfolgt, wird dies auch in den Judikaten dieses obersten Gerichtes im Lande bemerken.

Eine Ausnahme machten: das Familien- und Ehe-, sowie das Erbrecht.

Betreffend die erste Rechtsmaterie wurde sofort verfügt, daß sie bezüglich sämtlicher Konfessionen den geistlichen Gerichtsbehörden vorbehalten sei und diese Bestimmung wurde auch in dem § 1 der ZPO.* vom Jahre 1883 zur Geltung gebracht, indem verfügt wird: „Die geistlichen Gerichtsbehörden und die Scheriatgerichte behalten die Ausübung des Richteramtes rücksichtlich ihrer Glaubensgenossen in Beziehung auf die Ehesachen, insofern es sich nicht um vermögensrechtliche Angelegenheiten handelt.“

Nur wo es sich in Ehesachen um vermögensrechtliche Angelegenheiten handelte, wurde für die nichtmohamedanischen Einwohner des Landes von den Zivilgerichten Recht gesprochen und die bezüglichen Bestimmungen des österreichischen ABGB** angewendet. Die Moslims waren jedoch auch diesbezüglich von der Kompetenz der ordentlichen Gerichte und der Anwendung des österreichischen ABGB. eximiert, denn diese Angelegenheit gehörte ausschließlich in die Kompetenz der Scheriatgerichte.

Was das Erbrecht anlangt, war bezüglich der Moslims ihr konfessionell-soziales Scheriatrecht anzuwenden, und war die Anwendung des österreichischen ABGB. von vornherein ausgeschlossen.

Was die nichtmoslimischen Landesangehörigen betraf, so wurde mit Art. I der Verordnung, betreffend die provisorische Regelung des bei Verlassenschaften der Nichtmohamedaner in Bosnien und Herzegowina zur Anwendung gelangenden Erbrechtes und Verfahrens vom 14. April 1895, Z. 2442/III, verfügt: „Bei Verlassenschaftssachen der nichtmohamedanischen Landesangehörigen hat das einheimische materielle Recht in derselben Weise und in jenem Umfange zur Geltung zu kommen, wie dasselbe bisher von den Scheriatgerichten gewohnheitsmäßig auf nichtmohamedanische Landesangehörige angewendet worden ist. Es wird daher in jedem einzelnen Falle durch Einvernahme der interessierten Parteien und durch Einholung des Gutachtens des Scheriatrichters und des Seelsorgers jener Konfession, welcher der Verstorbene angehört hat, das an dem Orte usuelle Recht insbesondere hinsichtlich des Erbrechtes und

* ZPO = Zivilprozessordnung

** ABGB = Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch

der Erbanteile zu ermitteln sein. Insoweit Lücken in diesem ottomanischen Gewohnheitsrechte für Nichtmohamedaner vorkommen, sind die in der österreichisch-ungarischen Monarchie geltenden Erbrechtsbestimmungen analog anzuwenden.“

Diese Verordnung weist im wesentlichen dieselben Merkmale, wie die eingangszitierten, auf: ängstliches Festhalten an dem islamitischen Rechte, suppletorische Anwendung der „in der österreichisch-ungarischen Monarchie geltenden Erbrechtsbestimmungen“ und das Vermeiden der Benennung des österreichischen ABGB. *verbis expressis*.

Es ist als sehr interessant hervorzuheben, daß es niemals zur analogen Anwendung der in der österreichisch-ungarischen Monarchie geltenden erbrechtlichen Bestimmungen gekommen ist. Die Einvernahme des Scheriatrichters und des Seelsorgers der Konfession ergab regelmäßig, daß an dem Orte kein usuelles Recht bestehe, sohin gab der Scheriatrichter sein Gutachten über das Erbrecht nach dem Scheri in diesem Falle ab, und nach diesem wurde dann die Erbmittlung vollzogen.

Es ist daher jedenfalls eine bemerkenswerte Erscheinung, daß eine christliche Monarchie die christliche Bevölkerung eines neuerworbenen Landes unter der Herrschaft eines konfessionellen nichtchristlichen Erbrechtes beläßt, um so bemerkenswerter, als sich diese christliche Bevölkerung gegen diese Rechtspraxis hie und da heftig sträubte. Namentlich lebte im Rechtsbewußtsein der Katholiken Bosniens die Testierfreiheit fort. Das Scheriatrecht kennt aber das Testament nur im allerbeschränktesten Maße, und dies fühlte die katholische Landbevölkerung, namentlich in den nördlichen Teilen Bosniens, als sehr drückend.

In dieser ersten Zeit war also die Anwendung der ottomanischen Rechtsnormen selten und auf ein Minimum herabgedrückt; dieselben wurden angewendet, nur wo es unumgänglich, durch besondere Verhältnisse, bestehende Institutionen usw. unvermeidlich war. Dies war um so leichter, als das ottomanische bürgerliche Recht ein Kodifikationsprodukt der Reformenperiode (1839—1856), daher verhältnismäßig jungen Datums, im Lande nicht eingelebt, und bei den nicht sehr reformfreundlichen Bosniaken auch nicht beliebt war.

Die Rechtslage war daher nach Verlauf des ersten Lustrums nach der Okkupation folgende: das österreichische ABGB. war bis auf das Familienrecht und Erbrecht im ziemlich weitgehenden Maße rezipiert. Die bestehenden Verhältnisse in dem Justizpersonale brachten es mit sich, daß in dem Grenzstreite zwischen dem ottomanischen bürgerlichen Rechte (der Medzelle, dem *code civil ottoman*) und dem österreichischen ABGB., das letztere, trotz der entgegengesetzt lautenden Vorschriften und trotz des systematischen Verschweigens dieser Rechtsquelle, die Oberhand behielt.

Sehr kennzeichnend wird diese Sachlage im Zirkularerlasse des Obergerichtes für Bosnien und Herzegowina vom 28. September 1881, Z. 4463, zum

Ausdruck gebracht. Derselbe lautet in seinem ersten Teile: „Bei der Rechtsprechung in Zivilangelegenheiten zwischen Angehörigen dieser Länder, insofern sie aus dem Obligationen- oder Sachenrechte entspringen, ist sich zwar mit Ausnahme der vom österreichischen Privatrechte nicht gekannten hierländigen spezifischen Rechtsinstitutionen nach dem ABGB. vom Jahre 1811 zu richten, und sind die Rechtsprinzipien dieses Gesetzes den diesfälligen Erkenntnissen zu Grunde zu legen. Unzulässig aber ist es, in den Entscheidungsgründen einzelne Paragrafen des ABGB., das ist eines Gesetzes, welches in den okkupierten Provinzen noch nicht in Kraft steht, zu zitieren. Da das Obergericht dennoch wahrgenommen hat, daß einzelne Gerichte sich nicht selten erwähnter Zitierungen bedienen, einige sich die Arbeit sogar in der Weise bequemer machen, daß sie sich darauf beschränken, nur den bezüglichen Paragraph, nicht aber auch die gesetzliche Bestimmung, die er enthält, ihrem Inhalte nach anzuführen, ergeht an alle Gerichte die strengste Weisung, in Hinkunft mehrerwähnte Zitierungen, dort, wo sie nicht am Platze sind (Instruktion über die Behandlung der von den k. u. k. österr.-ungar. Konsulaten übernommenen Agenden vom 26. Mai 1880, Nr. 9276/2065 J.) zu vermeiden. Ist es doch höchst sonderbar, dasjenige, was Rechtens ist, durch ein Recht zu begründen, welches in Bezug auf die betreffende Partei gar nicht zu Recht besteht, und ihr gar noch zuzumuten, sich zurecht zu finden, da ihr die Bestimmung des fraglichen Paragraphen doch nicht bekannt sein kann.“

Also selbst das Zitieren des österreichischen ABGB. war dem bosnischen Richter verwehrt!

Das österreichische ABGB. ausdrücklich zu erwähnen und es als Rechtsquelle für die Rechtsanwendung in Bosnien und der Herzegowina offiziell anzuerkennen und obligatorisch zu machen, blieb dem bosnisch-herzegowinischen Grundbuchsgesetze (kundgemacht mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Herzegowina vom 28. September 1884, Z. 20.832/1., Gesetzverordnungsblatt für Bosnien und Herzegowina, Jahrgang 1886, Seite 59) vorbehalten.

Als zur Anlegung der Grundbücher und zur Schaffung eines Grundbuchgesetzes geschritten wurde, mußte nun das Institut auf feste materiellrechtliche Grundlage gestellt werden. Solche Zweideutigkeiten, wie das Vorerwähnte: „die in der österreichisch-ungarischen Monarchie in Wirksamkeit stehenden Gesetze“ und dergleichen, mußten vermieden werden, wenn anders das ganze Institut nicht kompromittiert werden sollte.

Diese Aufgabe war jedoch keine leichte. Das Grundbuch, ein westeuropäisches, in der Rechtsentwicklung Österreichs wurzelndes Rechtsinstitut, hätte wohl zum österreichischen Immobilienrecht die größte Affinität gehabt, und dessen Rezeption erheischt. Allein das ottomanische Immobilienrecht hatte verschiedene Bodenkategorien aufgestellt, welche ganz verschiedene juristische Natur aufwiesen, verschiedenen Gesetzen unterworfen waren, nach verschie-

denen erbrechtlichen Normen vererbt wurden usw. Außerdem war diese Aufteilung des Grund und Bodens in verschiedene Kategorien, welche nicht ein Produkt der ottomanischen Reformkodifikation, sondern das Resultat einer langen Rechtsentwicklung sind, mit den konfessionellen Bestimmungen der Islamiten aufs engste verwoben; war in das gesamte Rechts- und soziale Leben, sowie in das Rechtsbewußtsein des Volkes tief eingedrungen, es hatte ja sogar öffentlichrechtlich eine entscheidende Bedeutung erworben. Es galt daher bei der Redigierung des neuen Grundbuchsgesetzes ebenso die im Lande bestehende juristische Qualifizierung der diversen Bodenarten beizubehalten, als auch zugleich dem Grundbuchsgesetze eine sichere, materiellrechtliche Grundlage zu erteilen, welche das Grundbuchsgesetz in den ottomanischen Gesetzen kaum gefunden hätte.

Es hieß daher zugleich die entsprechenden Bestimmungen des ottomanischen Rechtes, aber auch so viel vom österreichischen bürgerlichen Rechte beizubehalten, um das Bestehen und richtige Funktionieren des Grundbuchsinstitutes zu gewährleisten.

Es wurde dies in der Weise durchgeführt, daß dem bos.-herz. Grundbuchsgesetze eine kurze Einleitung vorausgesendet wurde, unter dem Titel: „Allgemeine Bestimmungen“, bestehend aus 11 Paragraphen.

Diese Einleitung zum bosnischen Grundbuchsgesetze² ist für uns von erhöhtem Interesse, weil darin in der gesamten bosnischen Gesetzgebung das erste Mal das ABGB. als eine für Bosnien und Herzegowina geltende Rechtsquelle *verbis expressis* genannt wird. Es ist auch gesetzestechnisch von Interesse, denn es wird damit eine *Concordia rerum discordantium* versucht und die später in Erscheinung tretende Durchdringung des österreichischen mit ottomanischem Rechte eingeleitet. Bis dahin lebten beide Rechte sozusagen jedes ihr selbständiges Leben.

Am interessantesten sind für uns der erste und der letzte Paragraph dieser allgemeinen Bestimmungen die §§ 1 und 11 b.-h. GBG. Sie stellen die beiden Brückenköpfe der Verbindung zwischen dem ottomanischen und dem österreichischen Rechte dar. Wegen des erhöhten Interesses bringen wir diese beiden Paragraphen in der Anmerkung in vollem Wortlaute.³

² Wir werden fortab dieses Gesetz in Kürzung mit b.-h. GBG. zitieren.

³ § 1. Die rechtliche Natur der in das Grundbuch eingetragenen Liegenschaften und der auf denselben befindlichen Gebäude, Bäume oder Anlagen, sowie die Gültigkeit der dieselben betreffenden Rechtshandlungen ist nach den Bestimmungen des Gesetzes vom 7. Ramazan 1274 zu beurteilen. Insbesondere bleiben die gemäß dieses Gesetzes und des Gesetzes vom 17. Muharem 1284 in Bezug auf Mirieliegenschaften bestehende Erbfolge, die Einstandsrechte (Tapurecht, gesetzliches Vorkaufsrecht), wozu auch das im § 3 des Gesetzes vom 7. Muharem 1293 erwähnte Einstandsrecht, sowie das Heimfallsrecht des Staates, und femers auch das bezüglich der Mulkliegenschaften bestehende Einstandsrecht (schüf'a) aufrecht.

§ 11. Im übrigen haben in Bezug auf die Erwerbung, Übertragung, Beschränkung und Aufhebung dinglicher Rechte auf Liegenschaften, welche nach diesem Gesetze Gegenstand der bürgerlichen Eintragung sind, insofern dieses Gesetz nicht etwas anderes anordnet, die Bestimmungen des österreichischen ABGB. in Anwendung zu kommen.

Im § 1 des b.-h. GBG. wird das im ottomanischen Reiche in Geltung stehende Gesetz über den Grundbesitz vom 7. Ramazan 1274 (3. Mai 1858) rezipiert, welches im bosnischen Sprachgebrauche nach der Datierung einfach Ramazangesetz genannt wird.⁴ Wohl nicht im ganzen Umfange, sondern mit Einschränkungen, wie wir später sehen werden. Ferner wird rezipiert das Gesetz vom 17. Muharem 1284, welches das im § 59 des RamG. statuierte Erbrecht bedeutend erweitert, und zwar augenscheinlich zur Gänze. Weiters wurden aufrecht erhalten die im ottomanischen Immobilienrechte vorkommenden, sehr charakteristischen Vorkaufsrechte, und zwar nicht nur diejenigen, die Miriegründe betreffen, und im Ramazangesetze fußen (§§ 41, 44, 45 RamG.), sondern auch diejenigen, welche Mulkliegenschaften betreffen, und auf den ottomanischen bürgerlichen Gesetzen, der sogenannten Medželle (§§ 1008-1044) beruhen.

Es würde uns weit über den Rahmen dieser Arbeit führen, wenn wir uns in eine auch noch so summarische Darstellung des vorerwähnten Ramazangesetzes einlassen wollten. Wir müssen uns daher darauf beschränken, kurz anzudeuten, daß das Ramazangesetz im Produkt der mit dem Hatti-humajun (Februar 1856) eingeleiteten Reformenära des ottomanischen Reiches, die namentlich auch das Justizwesen der Türkei reformieren sollte, stammt. Es trägt die Zeichen der meisten ottomanischen Legislaturprodukte. Es fehlt ihm die genaue Trennung der Justiz von der Administrative, es entbehrt eines einheitlichen Systems, der inneren logischen Konsequenz und der Ausgestaltung einzelner Rechtsinstitute. Es wird stark von konfessionellen Momenten beherrscht, und zeichnet sich durch einen zuweilen kleinlichen Fiskalismus und weitgehende Kasuistik aus.⁵ Um die schier unübersteigbare Kluft, welche es vom österreichischen bürgerlichen Rechte trennt, genau zu gewahren, sei hervorgehoben, daß das ottomanische Immobilienrecht die strenge begriffliche Scheidung zwischen Eigentum und Besitz nicht kennt, weder eine eigentliche Ersitzung noch eine eigentliche Verjährung hat (nur gewisse anklingende Institute), weder Besitzschutz, noch *bona fides* kennt. Diese wenigen Beispiele dürften genügen, um die grundlegenden Unterschiede der beiden Rechtssysteme darzutun.

Den zweiten Brückenkopf bildet der § 11 des b.-h. GBG. In demselben wird des österreichischen ABGB. ausdrücklich Erwähnung getan, und dasselbe unter gewissen Einschränkungen, welche wir in der Folge des näheren untersuchen wollen, rezipiert.

Die übrigen §§ 2—10 des allgemeinen Teiles des b.-h. GBG. bilden die Brücke, welche vom ottomanischen zum österreichischen bürgerlichen Rechte führt. Es werden darin einige mit dem österreichischen ABGB. unvereinbare Bestimmungen der ottomanischen Gesetze derogiert (§§ 2 und 3 b.-h. GBG.), in ei-

⁴ Wir werden es fernerhin in der Kürzung RamG. zitieren.

⁵ Das Gesetz vom 7. Ramazan 1274 (3. Mai 1858) ist in dem Gesetzes- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegowina, Jahr 1878—1880, Band 3, Seite 275—300, I. Ausgabe, in deutscher Übersetzung abgedruckt.

nigen werden solche modifiziert (§§ 5, 6, 7, 8, 9 b.-h. GBG.), sowie Interpretationsregeln und Vorgangsweisen angegeben (§§ 4 und 10 b.-h. GBG.). Die ganzen „Allgemeinen Bestimmungen“ sind leider allzu kurz gefaßt, allzu lapidar, zu wenig in die schwierige Materie eingehend, und daher auch nicht geeignet, ihrer Aufgabe gerecht zu werden. Im erhöhten Maße trifft dieser Vorwurf die beiden wichtigsten Bestimmungen dieser Einleitung, die §§ 1 und 11 des b.-h. GBG. Wir werden sehen, welche Konsequenzen dies in der Folge hatte.

Durch die allgemeinen Bestimmungen wurden sowohl Bestimmungen des Ramazangesetzes als auch des österreichischen ABGB. für den Bereich des Immobilienrechtes für Bosnien und Herzegowina zur Geltung gebracht. Es wird aber von Interesse sein, den materiell-rechtlichen Umfang dieser Rezeption des näheren zu untersuchen.

In erster Reihe wäre zu diesem Behufe die gegenseitige Stellung dieser beiden Rechtsquellen festzustellen.

Das Ramazangesetz wird an erster Stelle im § 1 genannt. Sodann wird eine Bestimmung daraus derogiert (§ 2 b.-h. GBG., § 38 RamG.), ferner werden einige Bestimmungen geändert, resp. erläutert (§§ 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 RamG.). Endlich kommt am Ende § 11, die Anführung des österreichischen ABGB. als Rechtsquelle. Diese Anführung wird jedoch eingeleitet mit den Worten: „Im übrigen haben usw...“ und fortgesetzt mit der Beschränkung: „insoferne dieses Gesetz nicht etwas anderes anordnet.“ Es ist demnach klar, daß auch in diesem Falle das österreichische ABGB. die Rolle einer subsidiären Rechtsquelle zugewiesen bekam und daß ebenso, wie wir früher bei den übrigen Materien des bürgerlichen Rechtsgebietes gesehen haben, auch beim bos.-herz. Immobilienrechte wieder die vorhandenen ottomanischen Rechte, namentlich aber das Ramazangesetz die primäre, die in erster Linie zu verwendende Rechtsquelle blieb.

Wir können nicht umhin, ein wenig die Ursachen dieser starken und auffallenden Begünstigung des ottomanischen Rechtes zu untersuchen. Dies ist besonders hier wohlbegründet, nachdem ohnedies vorher bemerkt wurde, daß speziell bei der Einführung der Grundbuchseinrichtung zu erwarten gewesen wäre, daß das österreichische Recht in weiterem Umfange zur Anwendung käme.

In erster Linie waren es zweifellos politische Erwägungen, welche die bestehenden Verhältnisse so behutsam als möglich anzufassen geboten. Stand es doch schon in der Proklamation unseres Kaisers und Königs an die Bewohner Bosniens und der Herzegowina (vgl. Wiener Zeitung vom 28. Juli 1878, Z. 173): „Euere Gesetze und Einrichtungen sollen nicht willkürlich umgestoßen, Euere Sitten und Gebräuche sollen geschont werden. Nichts soll gewaltsam verändert werden, ohne reifliche Erwägung dessen, was Euch nottut. Die alten Gesetze sollen gelten, bis neue erlassen werden.“

Ich halte dies Bestreben aber dennoch nicht für die vornehmlichste Ursache dieser weitgehenden Begünstigung. Der Grund liegt vielmehr in den bedeu-

tenden politischen, ja auch materiellen Vorteilen, welchen die Anwendung des ottomanischen Rechtes überhaupt, des Ramazangesetzes aber insbesondere der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung bot.

Wir haben bereits erwähnt, daß eines der Charakteristika des ottomanischen Immobilienrechtes die Aufstellung verschiedener Bodenkategorien ist, welche verschiedene rechtliche Natur hatten. Die zwei hauptsächlichsten Kategorien sind das volle, unbeschränkte Eigentum (*memluke, mulk*) und das Staatseigentum (*mirie, eraziemirie* = Boden des Emirs).

Mulk war volles, unbeschränktes Eigentum, das nach dem Scheriatrechte frei vererbbar war, jedoch ziemlich beschränkte Verbreitung hatte.

Nur Haus und Hof in Städten und Dörfern, sowie die seltenen Fälle der Mulkisierung durch den Souverän, gehören zu Mulk. Nachdem die übrigen drei Kategorien *mevkufé, metruké* und *mevat* in Bosnien keine besondere Rolle spielten, war der ganze übrige Grund und Boden *erazi-mirie*; wo der Staat das Obereigentum, die *Rekabe*, der jeweilige Eigentümer nur das Nutzungseigentum, den *Tessaruf* hatte. Daraus folgte für den Staat:

1. Die Möglichkeit, allen Grund und Boden in Bosnien, bezüglich dessen nicht gültige Besitztitel (*Tapien*) beigebracht würden, einfach als volles Staatseigentum zu erklären. Hievon wurde namentlich bei der sogenannten Waldregulierung im weiten Umfange Gebrauch gemacht, und auf diese Weise sind die ausgedehnten Staatswälder in Bosnien und Herzegowina entstanden.

2. Nach §§ 36, 37 RamG. das Recht, jeden Eigentumswechsel erst durch seine Genehmigung gültig zu machen;

3. Aus dem Titel des Obereigentümers das Recht zum Bezuge höherer Übertragungsgebühren für die *Mirielienschaften* (laut bosn.-herzeg. Gebührengesetz, Punkt 86, sind bei Vermögensübertragungen unter Lebenden von Mulklienschaften 2%, bei *Mirielienschaften* 4% Übertragungsgebühr zu entrichten).

4. Das *Tapu-* und *Heimfallsrecht* des Staates. Sobald nicht ein sehr enge gezogener, durch das Gesetz vom 17. Muharem 1284 (1867) ohnedies schon erweiterter Kreis von Verwandten vorhanden war (nämlich Blutsverwandte in gerader, und zwar in aufsteigender Linie in erstem und in absteigender Linie in erstem und zweiten Grade, Seitenverwandte ersten Grades), voll- und halbblütige Geschwister (sowie der überlebende Ehegatte), so ist ein *Miriegrundstück* dem *Tapu* verfallen, die *Tapuberechtigten* haben bloß das Recht, das erledigte Grundstück gegen Erlag einer zirka 40% betragenden *Tapugebühr* an sich zu bringen. Sind aber auch keine *tapuberechtigten* Verwandten oder andere *tapuberechtigte* Personen (§ 59 RamG.), deren Kreis auch nicht weit gezogen ist, vorhanden, so ist das Grundstück erledigt „*mahlül*“ und fällt kraft des staatlichen *Heimfallsrechtes* (im § 1, Abs. 2 des b.-h. GBG. ausdrücklich in Kraft erhalten) dem Staate ins volle Eigentum zu.

Ich übergehe der Kürze halber noch einige unbedeutendere Vorteile und habe nur die wichtigsten angeführt, um das bedeutende Interesse der Staats-

gewalt an der Erhaltung dieses Gesetzes zu zeigen. Es ist auf den ersten Blick ersichtlich, daß der Staat aus der Anwendung des ottomanischen Ramazangesetzes nicht nur einen bedeutenden fiskalischen Nutzen, sondern auch eine Handhabe hatte, in die feinsten Adern des Güterverkehrs seine Ingerenz auszudehnen und hiedurch seine Machtfülle bedeutend auszudehnen.

Das war für die Verwaltung eines neuerworbenen und noch unsicheren Landes ein Vorteil, den sich eine zielbewußte Verwaltung nicht leicht wird aus der Hand nehmen lassen. Es wird daher nicht weiter Wunder nehmen, daß erst die Monarchie es war, welche viele Bestimmungen des Ramazangesetzes in Bosnien in allen Konsequenzen durchführen ließ.

Als zweiter Untersuchungspunkt wäre nun die Frage zu erörtern, welchen Umfang denn die Rezeption des österreichischen ABGB. eigentlich hatte, und welche materielle Gesetznormen dieser Rechtsquelle im Rahmen der Bestimmung § 11 b.-h. GBG. für das Immobilienrecht Bosniens und der Herzegowina eigentlich als rezipiert erscheinen.

Wir müssen hier gleich bemerken, daß eine halbwegs gewissenhafte Untersuchung dieser Frage weit über den Rahmen dieser Arbeit führen würde, und zumindest zu einem stattlichen Bande auswachsen müßte. Wir werden uns daher beschränken müssen, und an diese Frage nur insoweit herantreten, als nötig ist, um uns über die Stellung des österreichischen ABGB. im Immobilienrechte Bosniens und der Herzegowina aus der Vogelperspektive orientieren zu können.

Die Orientierung müssen wir zweifellos mit der Untersuchung beginnen, wie weit die Rezeption des Ramazangesetzes geht, welche von dessen Bestimmungen positives Recht und welche obsolet geworden sind. Haben wir einmal auf Grund der Stilisierung des § 1 und § 11 des b.-h. GBG. feststellen müssen, daß das österreichische ABGB. eine subsidiäre Rechtsquelle sei, so offenbart es sich von selbst, daß die Grenzen der beiden Rechtsgebiete durch die Feststellung der Grenzen des in erster Linie anzuwendenden Gesetzes erhalten werden können.

Treten wir jedoch an diese Aufgabe heran, so wird sofort die ganze Schwierigkeit unseres Unterfangens klar. Es muß bemerkt werden, daß auch das Ramazangesetz nicht *en bloc* rezipiert worden ist, vielmehr bestimmt der § 1, daß nach dem Ramazangesetze:

1. die rechtliche Natur der in das Grundbuch eingetragenen Liegenschaften und der auf denselben befindlichen Gebäude, Bäume oder Anlagen;

2. die Gültigkeit der dieselben betreffenden Rechtshandlungen zu beurteilen seien;

3. ferner bleiben gemäß dieses Gesetzes bestehende Erbfolge- und Einstandsrechte (*Tapurecht*, gesetzliches Vorkaufsrecht, d. h. die §§ 59 und ff., sowie bezüglich Einstandsrechte die §§ 41, 45 und 48 RamG.);

4. schließlich das *Heimfallsrecht* des Staates aufrecht.

Somit sind alle jene Gesetzesbestimmungen, welche sich logisch unter diese vier Punkte subsumieren lassen, wohl rezipiert. Nun ist laut § 2 des b.-h. GBG. der § 38 RamG. ausdrücklich derogiert. Was geschieht nun mit jenen Bestimmungen des Ramazangesetzes, welche weder unter die vier Punkte des § 1 b.-h. GBG. zu subsumieren sind, noch ausdrücklich derogiert erscheinen? Gelten dieselben oder nicht? Man kann es nicht wissen; sie schweben einfach in der Luft.

Man sieht, eine der Folgen der gerügten Mängel der allgemeinen Bestimmungen zum bos.-herz. GBG. ist, daß man danach den Umfang der Rezeption des Ramazangesetzes nicht verlässlich feststellen kann.

Nun kommt noch ein weiterer Umstand in Frage, der die Situation noch mehr kompliziert.

§ 1 des RamG. unterscheidet in den Ländern der hohen Pforte fünf Boden-kategorien:

- I. Privateigentum (memluké, mulk);
- II. Staatsgründe (erazi-mirié);
- III. Vakufgüter (mevkufé);
- IV. dem allgemeinen Gebrauche überlassene Gründe (metruké);
- V. herrenlose Gründe (mevat).

Das Ramazangesetz bringt nun Bestimmungen nur bezüglich der zweiten, vierten und fünften Boden-kategorie. Die erste, das volle Eigentum, ist darin, ebenso wie die dritte, die Vakufgründe, bis auf eine noch weitere Unterklassifizierung im § 2, resp. § 5 RamG. nicht behandelt. Es wird bezüglich des Privateigentums nur festgestellt:

1. daß die Eigentümer es gleich ihrem beweglichen Gute den Erben hinterlassen können;
2. daß bezüglich der Konstituierung von Vakufs, der Verpfändung, der Schenkung, des Nachbarrechtes, die gesetzlichen Bestimmungen volle Anwendung haben. Unter diesen gesetzlichen Bestimmungen sind jene der Medzelle, des ottomanischen bürgerlichen Gesetzbuches verstanden, während das Erbrecht bezüglich Mulkgründen nach dem konfessionell-sakralen Scheriatrechte bestimmt wird.

Die zweite Kategorie, die Staatsgründe, wird nach dem Ramazangesetze beurteilt.

Die dritte Boden-kategorie die Vakufgründe. Diese zerfallen wieder:

1. in Gründe, welche nach den Vorschriften des Scheriat aus vollem Privateigentum (eraziji memluke) Vakufgüter geworden sind. Von diesen Gründen wird im Ramazangesetz nicht die Rede sein; und gelten bezüglich derselben nicht die Zivilgesetze, sondern die besonderen Bestimmungen der Stiftung;
2. Gründe, welche die Sultane oder andere, mit deren Genehmigung den Staatsgründen entnommen haben, um daraus Vakufgründe zu machen (Tachsi-sat).

Außerdem gibt es aber noch zwei Arten von Vakufgütern. Bei beiden steht das Eigentumsrecht dem Staate zu. Allein bei der ersteren Art kommen der Zehent und die sonstigen Abgaben dem Staatsschatze, und nur das Besitzrecht dem Vakuf zu, während bei der zweiten Gattung sowohl das Besitzrecht als der Zehent und die anderen Abgaben einem bestimmten Zwecke gewidmet sind. Bezüglich derselben gilt beim Verkaufe und bei der Übertragung das Ramazangesetz nicht.

Durch diese einfache Anerkennung der rechtlichen Natur der im Grundbuche eingetragenen Liegenschaften nach dem Ramazangesetze sieht sich das österreichische ABGB. im Punkte des Immobilienrechtes:

1. dem sakralen Scheriatrechte;
2. dem Ramazangesetze samt Nachtragsgesetzen;
3. der Medzelle, d. i. dem *code civil ottoman*;
4. den diversen Gesetzen bezüglich der Vakufgründe⁶ gegenübergestellt.

Sämtliche diese Gesetze enthalten administrative und Justizbestimmungen, materielles und formelles Recht wahllos durcheinander gemengt, ohne logisch abgegrenzte Gebiete, sie greifen alle in- und durcheinander.

Es ist daher eine ganz vergebliche Hoffnung, auf Seite des ottomanischen Rechtes eine klare und sichtbare Abgrenzungslinie zu finden.

Wenden wir uns daher auf die andere Seite, und suchen wir beim rezipierten österreichischen ABGB. die Grenzen der materiellen Rezeption festzustellen.

Vorerst ist zu bemerken, daß laut § 11 b.-h. GBG. die Bestimmungen des österreichischen ABGB. nur in Bezug auf die Erwerbung, Übertragung, Beschränkung und Aufhebung dinglicher Rechte auf Liegenschaften, welche nach diesem Gesetze Gegenstand der bürgerlichen Eintragung sind, in Anwendung zu kommen haben.

Diese Feststellung des Anwendungsgebietes des österreichischen ABGB. ist ohnedies nicht sehr klar, und läßt an Präzision und Bestimmtheit vieles zu wünschen übrig. Nun kommt noch die nachfolgende Beschränkung des § 11, daß die Bestimmungen des österreichischen ABGB. nur soweit anzuwenden sind, „soferne dieses Gesetz nicht etwas anderes anordnet“.

⁶ In der Gesetzes- und Verordnungssammlung für Bosnien und die Herzegowina aus den Jahren 1878—1880 sind ämtlich folgende Gesetze bezüglich der Vakufgründe publiziert:

- I. Gesetz betreffend die Verwaltung der Vakufs vom 19. Dzemaziul achir 1280 (1863);
- II. Instruktion über Tapu-Senedate von Vakufgründen vom 25. Ramazan 1281 (1863);
- III. Gesetz über heimgefallene Vakufhäuser, Mahlulate-evkaf vom 19. Zilhidze 1283 (1864);
- IV. Gesetz über die Erweiterung des Erbrechtes hinsichtlich der doppelzinsigen Musafakate und Mustagellate vom 7. Sefer 1284 (1867);
- V. Gesetz über die Behandlung von Vakufgütern, Mustagellat und Musafakat vom 9. Dzemaziul-evel 1287 (1870), und andere.

In allen diesen Gesetzen sind administrative mit Justizverfügungen wahllos vermengt. Es dürfte recht wenige Juristen in Bosnien geben, welche wissen, was von diesen Gesetzen noch in Geltung, was hingegen obsolet geworden ist.

Dabei ist aber nicht zu übersehen, daß § 1 des b.-h. GBG. bestimmt, daß nicht nur die rechtliche Natur der in das Grundbuch eingetragenen Liegenschaften, sondern auch die Gültigkeit der dieselben betreffenden Rechtshandlungen nach den Bestimmungen des Ramazangesetzes zu beurteilen sei. Diese Rechtshandlungen betreffen zweifellos Erwerbungen, Übertragungen, Beschränkungen und Aufhebungen von Rechten auf Liegenschaften, nachdem ja das Ramazangesetz ein „Gesetz über den Grundbesitz“ ist.

In Bezug auf eine Erwerbung, Übertragung, Beschränkung und Aufhebung dinglicher Rechte auf eine Liegenschaft, hat das österreichische ABGB. in Anwendung zu kommen, aber die Gültigkeit der betreffenden Rechtshandlung (darunter ist auch eine Unterlassung zu verstehen, Krainz, I, § 100, Bemerk. 1), durch welche diese Erwerbung usw. zu stande kommt, ist nach dem Ramazangesetze zu beurteilen.

Es ist zweifellos, man könnte es durch diese Bestimmung des § 1 des b.-h. GBG. dahin bringen, die Bestimmung des § 11 und die Anwendung des österreichischen ABGB., wo nicht ganz ausschließen, so zumindest auf einen sehr engen Kreis zu beschränken. Wir werden später an einem konkreten Beispiele zeigen, daß diese Widersprüche in angedeuteter Richtung auch tatsächlich gewirkt haben.

Berücksichtigen wir noch den Umstand, welche Konsequenzen aus der Beurteilung der juristischen Natur der Liegenschaften nach dem Ramazangesetze folgen, daß dadurch das österreichische ABGB. einer uferlosen Vielheit wesensfremder Gesetze entgegentritt, so wird man sehen, daß der Versuch, die genauen Grenzen der materiellen Rezeption des österreichischen ABGB. in Bosnien und Herzegowina abzustecken, ein verzweifelt Beginnen ist.

Der Motivenbericht zum bos.-herz. Grundbuchgesetz, die sogenannten „Erläuternden Bemerkungen“⁷, lassen uns auch gänzlich im Stiche. Auf Seite 11 heißt es: „Weiter erscheinen durch den § 11 die bezüglichlichen Bestimmungen des Sachenrechtes des österreichischen ABGB. mit Ausnahme des Erbrechtes, ferner jene über Verjährung und Ersitzung insoferne rezipiert, als nicht durch den vorliegenden Gesetzentwurf selbst entweder die bestehenden Landesgesetze aufrecht erhalten, oder die betreffenden Bestimmungen des österreichischen ABGB. (in der gleichen Weise, wie solches auch durch das österreichische Grundbuchgesetz geschieht) abgeändert werden.“

Dies kommt einer Paraphrase des Gesetzes ziemlich gleich und offenbart die Verlegenheit des Gesetzgebers in dieser Materie.

Der fachwissenschaftliche Versuch einer Feststellung der materiellen Grenzen der Rezeption des österreichischen ABGB. in Bosnien und der Herze-

⁷ Die erläuternden Bemerkungen zu dem Entwurfe eines Grundbuchgesetzes für Bosnien und die Herzegowina, Wien, 1884, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 46 Seiten.

gowina bezüglich des Immobilienrechtes, ist meines Wissens nur einmal gemacht worden.

Der gewesene bosnische Obergerichtsrat und jetzige Septemviraltafelrat in Agram, Dr. Stefan Posilović hat es in seinem Werke „Das Immobilienrecht in Bosnien und Herzegowina“⁸ versucht. Allerdings sehr vorsichtig und in der hypothetischen Form. „Infolge Einführung dieser gesetzlichen — nebstbei bemerkt, zu generellen und infolgedessen nicht geringe Schwierigkeiten in der Anwendung bietenden — Bestimmungen, dürften folgende Paragrafen des ABGB., und zwar §§ 314—348, 350, 362, 364, 366, 369, 372—375, 380, 424—425, 431—432, 436—438, 440—445, 451, 455, 457, 459, 466, 467—469, 481—529, 846, 1446, 1460—1464, 1467, 1469, 1472, 1475, 1500, für die bücherlich eingetragenen Rechte und Liegenschaften Gesetzeskraft in den okkupierten Provinzen erlangt haben.“

Es fällt auf den ersten Blick in die Augen, daß Dr. Posilović mit dem § 314 ABGB. ansetzt, und die §§ 309—313 des ersten Hauptstückes „Von dem Besitze“ einfach ausläßt. Dies fällt um so mehr auf, als in Bosnien ein regelrechter Besitzschutz existiert, die bos.-herz. ZPO. in den §§ 356—362 ein Verfahren in Besitzstörungsangelegenheiten vorsieht, und dabei ausschließlich nach österreichischem ABGB. judiziert wird und werden muß, sintemalen das ottomanische Recht weder eigentlichen Besitz, noch Besitzschutz in unserem Sinne kennt.⁹

Wie man aber das Besitzschutzverfahren ohne genaue Feststellung des Besitzbegriffes handhaben soll, ist mir nicht begreiflich. Oder soll man die Gültigkeit der Rechtshandlungen, durch die man Besitz erwirbt, nach dem Ramazangesetze beurteilen?

Daß der genannte Autor diese Stellen übergangen hat, dürfte seinen Grund darin haben, daß unser Besitzbegriff in die mit der Zeit als rezipiert geltenden und in der Folge zu großer Bedeutung gelangten §§ 20 und 78 RamG., absolut nicht paßt und der dortselbst gehandhabte Besitz eine ganz andere Natur, Bedeutung und Konsequenzen hat.

Da zeigt sich schon der ganze innere Zwiespalt der bosnischen Rechtszustände in einem grellen Lichte.

Wir fassen nun das Ergebnis unserer Untersuchung dahin, daß der Umfang der Rezeption des österreichischen ABGB. überhaupt nicht festgestellt werden kann, daß vielmehr infolge eigenartiger Verhältnisse und des Standes der Gesetzgebung die Grenzen der Anwendung durch ein völliges In- und Übereinandergreifen beider Rechtssysteme völlig unsichtbar geworden sind.

⁸ Agram, 1894, Druck und Verlag von Anton Scholz.

⁹ Urteil des Obergerichtes vom 17. Dezember 1887, Z. 1369 sagt: Das türkische Gesetz unterscheidet zwischen Besitz und Innehabung nicht.

Um nun den Gang der Rechtsentwicklung in Bosnien und Herzegowina an einem konkreten Beispiele zu demonstrieren, müssen wir noch einen besonders charakteristischen Fall von Bildung eines Spruchrechtes darstellen.

Wie bereits erwähnt, kennt das ottomanische Recht weder eine Verjährung, noch eine Ersitzung, die unseren Begriffen dieses Institutes entspräche.

Allerdings existiert im Ramazangesetze der § 20, welcher lautet: „Gegen denjenigen, der ein solches Grundstück, welches auf Grund einer Tapie in den Besitz genommen zu werden pflegt, seit zehn Jahren ohne Behinderung besessen hat, kann bezüglich dieses Grundstückes nur dann Klage erhoben werden, wenn der vorige Eigentümer desselben einen gesetzlichen Entschuldigungsgrund nachweist, nämlich, daß er während dieser Zeit in fernen Ländern abwesend, geisteskrank oder minderjährig war, oder daß er unter dem Einflusse des Zwanges gestanden ist. Durch zehn Jahre, gerechnet von dem Tage, wo diese Hindernisse aufhörten, steht ihm frei, die Klage anzubringen. Nach Verlauf dieser Zeit wird seine Klage nicht mehr angenommen. Nur wenn der neue Eigentümer gesteht, daß er sich das Grundstück eigenmächtig angeeignet, bebaut und benützt habe, wird auf den Verlauf der Zeit und den faktischen Besitz keine Rücksicht genommen, ihm das Grundstück abgenommen und dem wahren Eigentümer zurückgestellt.“

Es ist ersichtlich, daß dies keine Ersitzung, sondern eine Klagsverjährung oder eine Verschweigung ist.

Ferner existiert eine korrespondierende Bestimmung im § 78 desselben Gesetzes, welche lautet: „Wenn jemand durch zehn Jahre einen Staats- oder Vakufgrund unangefochten besessen und angebaut hat, so erwirbt er auf dasselbe ein *dauerndes Recht*, gleichviel, ob er ein Dokument in Händen hat oder nicht. Das Grundstück kann in diesem Falle nicht als erledigt (*mahlül*) betrachtet und es muß dem Besitzer ein neuer Tapu kostenfrei eingehändigt werden. Wenn jedoch diese Person bekennt, daß sie sich des Grundstückes widerrechtlich bemächtigt hat, so wird auf den Ablauf der Zeit keine Rücksicht genommen, sondern es wird ihm das Grundstück gegen Erlegung der Taputaxe angetragen, im Weigerungsfalle aber in öffentlicher Versteigerung an den Meistbietenden vergeben.“

Es ist offenbar, daß dieses dauernde Recht „*Hakki Karrar*“ noch kein Eigentum darstellt, sondern nur einen Zustand, der durch die Bestimmung des § 20 RamG. vor einer erfolgreichen Anfechtung durch eine Eigentumsklage gesichert ist.

Trotzdem hat da eine ganz eigenartige Rechtsentwicklung eingesetzt.

Der § 20 betrifft weder die rechtliche Natur der Liegenschaften, noch die Gültigkeit der dieselben betreffenden Rechtshandlungen, noch ist er irgendwie in den zweiten Absatz des § 1 des b.-h. GBG. zu subsumieren. Es handelt sich vielmehr um eine Beschränkung oder Aufhebung dinglicher Rechte an Liegenschaften, welche offenbar nach § 11 des b.-h. GBG. und im Sinne der vorer-

wähnten Stelle zu § 11 b.-h. GBG. aus den „Erläuternden Bemerkungen“ nach dem österreichischen ABGB. zu entscheiden wäre. Trotzdem hat man § 20 des RamG. in der Praxis rezipiert, und logischerweise dahin angewendet, daß Eigentumsklagen gegen zehnjährige Besitzer von Miriegrundstücken einfach abgewiesen wurden.

Allerdings wurde dadurch ein recht drolliges Verhältnis geschaffen. Der abgewiesene Kläger, regelmäßig der Tabularbesitzer, blieb auch weiter grundbücherlich Eigentümer, sein Eigentum war jedoch leerer Schein; er hatte ein für allemal jedes petitorische Rechtsmittel verloren. Er war höchstens angewiesen, sich *vi* oder *dolo malo* in den Besitz zu setzen und sich eventuell nun seinerseits durch zehn Jahre darin zu behaupten, worauf dann auch ihm § 20 RamG. zu statten kam. Er mußte dabei nur die ziemlich naheliegende Klugheit besitzen, nicht im Sinne des § 20 RamG. ausdrücklich anzuerkennen, daß er sich durch Gewalt oder List in den Besitz gesetzt habe.

Unter dem Drucke dieser gewiß unerträglichen Konsequenzen, sowie noch anderer Momente, ging das bosnische Obergericht um einen Schritt weiter und begann unter extensiver Interpretation des im § 78 RamG. vorkommenden Begriffes „dauerndes Recht“ dem zehnjährigen Besitzer einer Mirieliegenschaft eine vollzogene Ersitzung im vollen Umfange des Begriffes nach österreichischem Rechte anzuerkennen.

Vor uns liegt ein Urteil des b.-h. Obergerichtes in Sarajewo vom 13. Jänner 1909, Z. 116 *civ.*, in dem dieses Prinzip ganz konsequent durchgeführt ist. Es wird darin festgestellt:

1. in Fragen der Ersitzung und Verjährung ist das Gesetz vom 7. Ramazan 1274, und nicht das österreichische ABGB. anzuwenden;
2. für die Ersitzung ist kein Besitztitel notwendig, denn nach § 20 des RamG. genügt, daß bloß faktischer Besitz ausgeübt wird, und durch den alleinigen ununterbrochenen zehnjährigen Besitz eines Miriegrundes erwerbe man schon das Eigentumsrecht.

Diese Auffassung blieb nicht ohne Widerspruch, und rief vielfach Bedenken hervor. Man fand die Verjährungsfrist viel zu kurz, und glaubte, in der Zulassung eines vitiösen Besitzes mannigfache Gefahren zu finden. Diese Bedenken blieben jedoch unbeachtet und es wird in diesem Sinne weiter judiziert.

Wir würden jedoch gegen unsere Pflicht zur Objektivität und Genauigkeit verstoßen, wenn wir nicht hinzufügen würden, daß diese Entwicklung sich noch unter dem Drucke eines ganz besonderen Umstandes vollzogen hat.

Laut § 36 RamG. ist jedwede Veräußerung eines Miriegrundes nur mit Einwilligung der Behörde gestattet. Ohne ausdrückliche Einwilligung der Behörde ist jede Veräußerung samt eventuellen Nebenverträgen null und nichtig.

Nun pflegt aber das Volk in Bosnien, namentlich die Bauern, ihre Grundkäufe unter sich abzumachen. Der Preis wird vereinbart, der Kaufschilling ausbezahlt, das Grundstück in Besitz genommen.

Folgt dem aber nicht eine Genehmigung der Behörde, gewöhnlich in Form einer formellen Abschließung des Kaufvertrages vor der Grundbuchskommission (§ 4 b.-h. GBG.), so ist das ganze Geschäft null und nichtig, und trotz effektiven Vollzuges ohne rechtliche Relevanz. Der Käufer muß das Grundstück herausgeben und hat bloß das Recht, den effektiv bezahlten Kaufschilling zu kondizieren.

Diese Bestimmung entwickelte sich allmählich zu einer Kalamität. Es fanden sich allenthalben unredliche Individuen, welche ihre Grundstücke ein oder sogar mehrmals außerbücherlich und dann wieder bücherlich vor der Grundbuchskommission verkauften und womöglich in jedem Falle den ganzen Kaufschilling einkassierten. Der bücherliche Käufer hatte wohl das Mittel an der Hand, falls er gutgläubig war, das Grundstück im petitorischen Wege zu erlangen; die außerbücherlichen Käufer hatten das Nachsehen und das zweifelhafte Vergnügen, für ihr gutes Geld Prozeß und Exekution zu führen.

Namentlich geschahen solche doppelte Veräußerungen in Fällen, wo der außerbücherliche Verkäufer starb. Die Erben konnten stets das noch in ihrem bücherlichen Besitze stehende Grundstück bücherlich übertragen, und der außerbücherliche Käufer, der es vielleicht schon viele Jahre bearbeitete, eventuell auch viel darein investierte, hatte das Nachsehen. In solchen Fällen geschah es noch zuweilen, daß der außerbücherliche Käufer auch seinen Kaufschilling verlor. Nach ottomanischem Gesetze haften die Miriegründe eines Verstorbenen für die Schulden seiner Verlassenschaft nicht. Hatte nun der verstorbene Verkäufer nur Miriegründe, was bei Bauern sehr oft vorkommt, und keine oder nicht nennenswerte Fahrnisse oder Mulkgründe, so ist der rückfordernde außerbücherliche Käufer auch mit seiner Kaufschillings-Rückforderung durchgefallen.

Ich bin überzeugt, daß das Bestreben in den vorerwähnten, äußerst häufig sich wiederholenden Fällen einzugreifen, und die redlichen Käufer, welche das außerbücherlich erstandene Gut schon längere Zeit im Besitze halten, von dem unredlichen Tabularbesitzer zu schützen, das Hauptmotiv war, welches die Rechtsanwendung des bos.-herz. Obergerichtes in die genannten Bahnen lenkte.

Es liegt da auch ein besonders lehrreicher Fall vor, wie Institute eines Rechtssystems, wenn sie ohne theoretisch notwendigen kausalen Nexus sind, sich gegenseitig beeinflussen und den Fluß der Rechtsentwicklung in bestimmte Bahnen lenken.

Wir kommen nun zum abschließenden Urteil über die Rechtsentwicklung auf dem Gebiete des Privat-, namentlich aber des Immobilienrechtes in Bosnien und der Herzegowina.

Wir halten uns zum Schlusse gezwungen, festzustellen, daß die Rechtsentwicklung auf dem Gebiete des Privatrechtes im allgemeinen, und des Immobilienrechtes in Bosnien und Herzegowina im besonderen, seit dem Inkraftsetzen

des bos.-herz. Grundbuchsgesetzes eine rückläufige und der Rezeption des österreichischen ABGB. entgegenarbeitende war. Es wurde vielmehr die Anwendung dieser Rechtsquelle eingeschränkt, und die bodenständigen ottomanischen Gesetze schlugen mit erhöhter Kraft durch.

Wenn wir nach der inneren Begründung dieser Erscheinung forschen, so werden wir unschwer finden, daß die Gründe dieser Erscheinung in folgendem liegen:

1. in der entschiedenen Stellungnahme der Landesverwaltung zu Gunsten der Erhaltung des ottomanischen Rechtes;

2. in dem Umstande, daß die erste Generation der bosnischen, aus der Monarchie eingewanderten Richter aus innerer Not das österreichische ABGB. anwendete, da ihnen das im Lande vorhandene ottomanische Recht eben fremd und nicht geläufig war. Mit der Zeit wurde es anders, die Kenntnis des ottomanischen Rechtes vertiefte sich allmählich, und der Stock der erworbenen Kenntnisse drängte sich in der Anwendung durch. Natürlich mußte dadurch das in den ersten Jahren fast ausschließlich in Anwendung stehende österreichische ABGB. eingeschränkt werden;

3. in der *en bloc*-Anerkennung der juristischen Natur der Immobilien in Bosnien und Herzegowina nach den ottomanischen Gesetzen. Hat man nämlich einmal die rechtliche Natur der im Grundbuch eingetragenen Liegenschaften im Sinne des ottomanischen Gesetzes anerkannt, so muß man konsequenterweise — und das Streben nach Konsequenz gehört einmal zur Eigentümlichkeit westeuropäischer Denkweise, was aber, wie hier festgestellt werden muß, für den Orient gar nicht zutrifft — alles jenes zugeben, was aus dem Innersten dieser juristischen Natur hervorgeht. Bei einer so umfangreichen, so komplizierten und so gearteten Rechtsmaterie, wie es die ottomanischen Zivilgesetze sind, kann man aber die Konsequenzen daraus nicht mehr absehen.

Man denke beileibe nicht, daß im Lande eine Aversion gegen die Anwendung des österreichischen ABGB. bestanden hätte. Im Gegenteil! Besonders das Ramazangesetz mit seiner überstarken Herausstreichung der Staatsgewalt ist dem Volke stets innerlich fremd geblieben. Selbst den bosnischen Moslims, welche als ein sehr konservatives Element der ottomanischen Reformbewegung, deren Produkt eben das Ramazangesetz ist, niemals sehr hold waren. Wir haben dagegen oft aus dem Munde einfacher bosnischer Bauern markige Worte gehört: „Warum führt der Kaiser nicht sein Recht ein, warum beläßt er uns das türkische Recht, das uns schädigt.“¹⁰

Übersehen wir nun das ganze beleuchtete Gebiet des Privatrechtes in Bosnien, so werden wir unschwer herausfinden, daß die Verhältnisse ziemlich

¹⁰ Es war gerade ein Fall, wo ein orthodoxer Bauer, der ein Grundstück außerbücherlich gekauft hatte, welches nachträglich einem anderen bücherlich angewährt wurde, infolgedessen nur seine Kaufschillingsforderung geltend machen konnte. Diese war aber infolge besonderer Umstände uneinbringlich geworden.

prekäre sind, und daß man im gegebenen Falle sehr häufig nicht weiß, welches Recht zur Anwendung gelangen soll, das ottomanische oder das österreichische ABGB. Daß dies ebenso das Recht suchen, wie das Recht finden ungemein erschwert, eine weitgehende Rechtsunsicherheit erzeugen und auf die gesamten Rechtswirtschaftsverhältnisse ungünstig wirken muß, versteht sich von selbst.

Ich enthalte mich der weiteren Erörterung dieser Verhältnisse und will zur Beleuchtung des Vorangeführten bloß einen Passus des Berichtes der neugegründeten Advokatenkammer aus dem Jahre 1909 zitieren:

„Auf dem Gebiete des bürgerlichen Rechtes ist die Unsicherheit über die Frage, welches Recht in jedem konkreten Falle anzuwenden ist, noch immer sehr groß und sie wird um so schmerzlicher empfunden, je mehr sich der Verkehr im Lande hebt und je intensiver der Wechselverkehr mit den übrigen Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie sich gestaltet; in den patriarchalisch einfachen Zeiten nach der Okkupation, wo es im Lande kaum eine Eisenbahn, keine einzige Fabrik, keine Industrie, und nur sehr wenig Handel gegeben hat, ging es noch halbwegs mit der Vorschrift auszukommen, es solle zunächst das einheimische, schon vor der Okkupation bestandene ottomanische Recht, und nur wo dieses veraltet, dem Zeitgeiste nicht mehr entsprechend oder lückenhaft ist, sollen die in der österreichisch-ungarischen Monarchie geltenden Gesetze angewendet werden, heute 30 Jahre nach der Okkupation, und ein Jahr nach der Annexion, kann die Justiz auf eine so schwankende Basis nicht mehr gestellt werden.“

„Das Volk hat ein Recht darauf, zu wissen, was für ein Recht im Lande gilt; der Grundsatz, es darf sich niemand mit der Unkenntnis des Gesetzes entschuldigen, hat nur dann Sinn und Berechtigung, wenn alle geltenden Gesetze auch gehörig kundgemacht worden sind, leider steht es bei uns so, daß man nicht weiß, was Gesetz, was objektives Recht ist.“

„Gerade jene Vorschrift der Landesverwaltung, welche die Anlehnung an zwei Rechtssysteme, das abendländische des ABGB. und das von den Vorschriften des Scheri durchsetzte der „Medzelle“ gestattet, hat die größte Verwirrung hervorgebracht, bei der Beurteilung eines und desselben Rechtsgeschäftes wird etwas vom ottomanischen Rechte, und etwas vom österreichischen Gesetzbuche, und auf den Rechtsfall angewendet.“

„Die Partei und ihr Advokat können im vorhinein nicht wissen, was der Richter gegebenenfalls vom ottomanischen, und was er vom österreichischen Rechte nehmen wird. Ist ja doch laut der beiliegenden Urteilsabschrift des Kreisgerichtes D. Tuzla der Fall vorgekommen, daß ein Mietvertrag aus dem Grunde nicht als zu Recht bestehend angesehen wurde, weil er nicht in Gemäßheit des ottomanischen Gesetzes vom 10. Rebiulevel 1291 schriftlich abgeschlossen worden ist. So ist die Partei niemals in der Lage, ihr Verhalten den bestehenden Gesetzen entsprechend einzurichten, ebenso wie der Advokat nicht im stande ist zu wissen, ob seine Partei Aussicht hat zu reussieren oder nicht.“

Zum Schlusse können wir uns nicht enthalten, noch unsere Meinung über die voraussichtliche weitere Rechtsentwicklung auf dem Gebiete des bürgerlichen Rechtes in den annektierten Provinzen hinzuweisen.

Diese geht dahin, daß sich in der Richtung der Rechtsentwicklung vorderhand nichts ändern wird. Die vorhandene Opposition gegen das Übergreifen des ottomanischen Rechtes dürfte kaum in der Richtung Erfolg haben, daß das österreichische ABGB. stärker herangezogen werde. Es ist aber zu betonen, daß gerade in den letzten Jahren die Stellungnahme zu Gunsten des österreichischen ABGB. eine stärkere geworden ist. Wir führen namentlich den vorerwähnten Bericht der bos.-herz. Advokatenkammer vom Jahre 1909 an, in dem unter anderem aufgeführt wird:

„Die Advokaten haben daher schon im Jahre 1907 in einer an die Landesregierung gerichteten Eingabe die Abschaffung einiger besonders schädlicher materiellrechtlicher Bestimmungen beantragt, und gleichzeitig gebeten, die Justiz nicht in orientalische Bahnen lenken zu lassen, leider hat diese Eingabe nur sehr geringen Erfolg gehabt, keine einzige der beanstandeten Rechtsbestimmungen ist geändert worden.“ Ferner:

„Wir wünschen, daß das österreichische Gesetzbuch für Bosnien rezipiert werde, und indem wir diesem Wunsche in einem amtlichen Berichte Ausdruck geben, sind wir uns der ganzen Bedeutung und Tragweite dieser Frage sowohl vom privatrechtlichen, wie auch vom staatsrechtlichen Standpunkte bewußt.“ Und schließlich:

„Wir können ein bürgerliches Gesetzbuch in Bosnien auf die Dauer nicht mehr entbehren, die unsichere, widerspruchsvolle, in Einzelfällen manchmal schon groteske Rechtsprechung kann länger nicht ertragen werden; daß wir in Bosnien einmal ein eigenes bürgerliches Gesetzbuch schaffen werden, daran ist doch wohl gar nicht zu denken, und wenn wir kein eigenes Gesetzbuch haben, ist es dann doch wohl das Vernünftigste, wir lehnen uns an die benachbarte Monarchie an, deren Bestandteil wir doch seit dem 7. Oktober 1908 geworden sind.“

Wir können leider aber nicht dem Optimismus huldigen, daß diese Enunziationen einen Erfolg haben werden. Die bestehende Entwicklung ist an bestehenden Tatsachen fest verankert, und diese Tatsachen sind viel schwerer zu ändern, als man meinen würde.

Mit Rücksicht auf die neu eingeführten Verfassungseinrichtungen, auf das stark erwachende Selbstgefühl der einheimischen Bevölkerung in Bosnien und Herzegowina, sowie auf die ganz eigenartigen sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse in dem Lande, ist vielmehr zu erwarten, daß es viel eher zu selbständiger partiellen, materienweisen Kodifizierung des bürgerlichen Rechtes kommen wird.

Durch sukzessive Bearbeitung diverser Materien des bürgerlichen Rechtes wird dann mit der Zeit die Grundlage geschaffen, von der aus man zur Kodifi-

zierung eines einheitlichen Gesetzbuches für Bosnien und Herzegowina schreiten wird können.

Wie die weitere Rechtsentwicklung auch sein möge, gewiß ist, daß das österreichische ABGB. in den okkupierten, später annektierten Provinzen eine wichtige und heilbringende Rolle gespielt, und daß es mitgewirkt hat, die Entwicklung dieser schwergeprüften Länder in die aufsteigende Linie der westeuropäischen Rechts- und Kulturentwicklung zu bringen, welche dieselben, so Gott will, nicht mehr verlassen sollen.

(Sonderabdruck aus der *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches — 1. Juni 1911*, Erster Teil, Wien, 1911, S. 703-726.)

Za tisk priredili Caroline Hornstein Tomić i Zlatko Matijević.

GRADIVO

Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara

Nastavljajući s objavljivanjem anotirane korespondencije Ive Pilara donosimo dvadeset i sedam pisama koja su nastala u razdoblju od 1908. do 1932. godine, odnosno u razdoblju njegova života u Tuzli i Zagrebu, ali i kraćeg boravka u Sarajevu tijekom Prvoga svjetskog rata. Većina se Pilarovih pisama čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) u Zagrebu. Ovom izboru pridodana su još dva pisma, koja se također nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i to u fondu časopisa *Nova Evropa*. Dva su pisma pohranjena u fondu Družbe Braće hrvatskog zmaja u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu. Jedno pismo (upućeno Mehmedu Spahi — br. XVIII) nalazi se u Arhivu Bošnjačkog instituta (ABI) u Sarajevu. Dva su pisma već ranije objavljena, ali bez pratećih bilježaka.¹ Jedno od pisama (upućeno Edhemu Mulabdiću, br. XXVI) objavljeno je u necjelovitom obliku i bez identifikacije primatelja.²

Premda ta pisma ne čine zaokruženu tematsku cjelinu, svako je važno za potpunije poznavanje raznih dionica Pilarove karijere koje su uslijed korjenitih promjena okolnosti i ambijenta u kojima je živio bile višeslojne, katkad i proturječne, tako da s pravom privlače pozornost istraživača. U nekim od ovdje objavljenih pisama pronaći ćemo nove i gdje gdje intrigantne pojedinosti koje upotpunjuju njegov profil rasnog intelektualca s raznovrsnim zanimanjima u javnome djelovanju i očitom potrebom da snagom istraživanja i promišljanja ponudi vlastita gledišta na probleme aktualne prvih triju desetljeća prošloga stoljeća. Politika, povijest, snalaženje u ratnim okolnostima i zanimanje za obiteljsko rodoslovlje i još mnogo drugih pojedinosti predmet su ove korespondencije.

Većinu pisama sastavio je i poslao sam Pilar, a ostala su pisma upućena njemu. Dio pisama, uglavnom ona starijeg datuma, napisan je rukom, a ostali pisacim strojem. Sva su kronološki poredana i opremljena bilješkama s osnovnim podacima o spomenutim osobama i različitim, manje poznatim pojmovima.

Ovaj rad nastao je u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta «Ivo Pilar, teoretičar hrvatske modernizacije» (194-0190613-0651), odnosno unutar programa «Politika i moderni identiteti u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću» koji financijski podupire Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

¹ Riječ je o pismima Svetozara Rittiga i nadbiskupa Josipa Stadlera (br. VIII i IX). Vidi: «Tri dokumenta iz siječnja 1915.», Z. Grijak i Z. Matijević, prir., *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* (dalje: *GP*), Zagreb, 2/2002., sv. 2, 170-172.

² Do sada je bilo zabilježeno da je «Pilar pisao pblži nepoznatoj osobi Edhem-efendiji». Riječ je o Edhemu Mulabdiću. Dio pisma objavljen je u: Božidar JANČIKOVIĆ, «Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata», *GP*, 1/2001., sv. 1, 257-258. Pismo je sačuvano u rukopisu i u dva primjerka pisana pisacim strojem. U oba se nalaze Pilarovom rukom uneseni ispravci.

Osim toga, prevedeni su dijelovi napisani na njemačkom, talijanskom i latinskom jeziku.

Među korespondentima nalazimo niz poznatih osoba iz onodobne javnosti (Juraj Biankini, Vinko Kisić, Milan pl. Šufflay, Svetozar Rittig, Ante Liepopili, Gjur Szabo, Mehmed Spaho, Edhem Mulabdić, Milan Ćurčin, Franjo Dujmović i dr.), koje su svaka na svoj način i uz različite intenzitete bile u duljoj osobnoj vezi s Pilarom ili su iz drugih razloga s njime stupile u kontakt. Među korespondentima su i dvije osobe iz rodbinskog okruženja: stric Martin Pilar i punac Teodor Shek pl. Vugrovečki. Korespondenciju na njemačkom jeziku, koja najviše govori o Pilarovim odnosima s adresatima iz Austrije i Francuske, objavit ćemo u jednome od sljedećih brojeva časopisa *Pilar*, zajedno s nekim pismima iz prvog dijela razdoblja njegova života provedenog u Sarajevu.

Korespondenciju otvara Pilarovo pismo don Jurju Biankiniju, jednome od čelnih političara u Dalmaciji i zastupniku u Carevinskom vijeću u Beču. Pilar koristi prigodu da ga obavijesti o gledištima hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini prema pitanju njezine aneksije Austro-Ugarskoj Monarhiji. Pilar posebice opisuje tri etničke zajednice organizirane prema konfesionalnom ključu te analizira agrarni problem, koji je povlačio za sobom preispitivanje socijalnih i gospodarskih odnosa. Prvom problemu pristupa iz perspektive hrvatskog političara koji se bori za Hrvate katolike, a u drugome izražava razumijevanje za muslimanska stajališta. Unatoč ideološkim razlikama među bosansko-hercegovačkim Hrvatima, najvidljivijima u jazu između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, Pilar je istaknuo jednoglasnu hrvatsku potporu aneksiji, koja je prema njemu omogućivala da se u budućnosti hrvatske zemlje okupe u jednu upravnu cjelinu. Prema njegovu mišljenju, državnoopravno priključenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji bilo je važno i zbog zaustavljanja srbijskog širenja na prekodrinske prostore, što je sagledavao i u širem kontekstu južnoslavenskog pitanja. Sljedeće pismo svjedoči o Pilarovu internom sukobu s vodstvom Hrvatske narodne zajednice. Spor je okončan njegovim istupom iz stranke i nastavkom samostalnoga političkog djelovanja. Riječ je o problemu koji do sada nije obrađivan, a važan je za razumijevanje razvoja hrvatske politike u Bosni i Hercegovini. Do sukoba je Pilar bio jedna od vodećih osoba Hrvatske narodne zajednice, poznat po sastavljanju njezinih pravila i beskompromisan zagovaratelj njezinih političkih stajališta u javnom sučeljavanju s vrhbosanskim nadbiskupom Stadlerom.

U pismu Petra Senjanovića analizira se važnost željezničkog povezivanja Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom u sklopu austro-ugarske prometne politike i dualističkog sustava vlasti te ukazuje na marginalizaciju hrvatskih interesa. Pismo se može čitati i u kontekstu Pilarova bavljenja geopolitičkim temama, u kojemu je pronicljivo uočavao važnost prometnog povezivanja za nacionalno gospodarstvo i njegovo daljnje umreženje na međunarodnoj razini. Peto pismo odnosi se na kontakte s dalmatinskim novinarom Vinkom Kisićem, u kojem nala-

zimo do sada nepoznatu razmjenu mišljenja o političkim odnosima u Bosni i Hercegovini. Navedena pisma upućuju na Pilarovu tadašnju usmjerenost prema Dalmaciji, ali i na veliku dozu kritike upućene političarima iz banske Hrvatske, a napose onima koji su Bosnu i Hercegovinu prepuštali srpskoj politici kao perjanici jugoslavenskog pokreta.³ On uzima u obzir različite gospodarske i socijalne teme koje su određivale sadržaj tadašnjih rasprava. Uočava sve slabosti dualističkog mehanizma vlasti, koji zbog neprilagođenosti visoke ekonomske politike i zemljopisnih okolnosti perifernih dijelova Monarhije nije bio poticajan za ostvarenje hrvatskih interesa. Pilar se nije zadovoljavao promatranjem suvremene povijesti nacionalnih ideologija i ispitivanjem međustranačkih odnosa, nego je mnogo više pozornosti posvetio konkretnim podacima s područja prava, demografije i međunarodnih odnosa, koji su mu omogućili iznošenje relevantnih ocjena o aktualnim kretanjima. Odnos prema službenoj prometnoj politici pokazuje da se Pilara ne može promatrati kao pukog »slugu« Beča, kako je to još uvijek zamjetno u dijelu historiografije, jer ga kritika pojedinih postupaka Beča pokazuje kao političara koji je bio svjestan dobrih i loših strana tadašnjeg režima, kao i pozadine brojnih interesa koji su se prepletali unutar Dvojne Monarhije.

U ostavštini Ive Pilara, kao i drugim objavljenim pismima, nije se pojavljivao nadimak »Dege«. Prema sadržaju pisma i poznavanju Pilarova životopisa, nadimak je najviše navodio na Milivoja Dežmana, s kojim je od mladosti bio blisko povezan. Dežman je odgovarao tipičnom *opinion-makeru* koji je preko članaka u *Obzoru* imao udjela u stvaranju javnog mnijenja tadašnje Hrvatske. Dežman će tijekom Prvoga svjetskog rata pod pseudonimom Ivanov napisati brošuru *Južnoslavensko pitanje* — još jedna dodirna točka s Pilarom — koja svjedoči o njihovim različitim pogledima na rješavanje političkih problema u kontekstu razmrsavanja nacionalnog pitanja. Dežman ipak neće prešutjeti Pilarova stajališta čime je pokazao odanost kodeksu ponašanja ozbiljnog novinarstva.

Pisma iz razdoblja neposredno uoči Prvoga svjetskog rata i njegova trajanja različitog su sadržaja. U jednome se iznose tipični problemi vezani uz ratno ozračje koji se odnose na intervencije za pojedince — primjer muslimanskog mladića i pisara u odvjedničkom uredu za kojega se traži oslobođenje od vojne službe (pismo br. VI) ili molba jednog Tuzlaka da mu se pomogne dobiti viši položaj u vojnoj službi (pismo br. X) pri čemu taj Pilarov korespondent jedini do sada u sačuvanim pismima izražava protužidovsko raspoloženje zbog udjela Židova u činovničkoj službi u vojsci. Na to se nadovezuje Pilarova molba Milanu Ogrizoviću (pismo br. XII) da mu se boravak u Beogradu prigodom službenog puta učini lagodnijim rezervacijom odgovarajućeg smještaja.

³ Prema Ekmečiću politika Hrvatsko-srpske koalicije je »pretpostavljala da su Bosna i Hercegovina u osnovi srpske zemlje i da je zadatak srpske vlade da rešava o njihovom oslobođenju u skladu sa međunarodnim okolnostima«. Usp. Milorad EKMEČIĆ, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd, 1997., 393. Teško je složiti se s takvom ocjenom s obzirom na sastav Koalicije, u kojoj je nesporno među brojnim hrvatskim članovima prevladavao osjećaj potrebe za kompromisima na načelima narodnog jedinstva, ali ne i za potporom srbijanskoj ekspanziji.

Jedno od pisama govori o Pilarovoj potrazi za vlastitom genealogijom i upoznavanjem obiteljskih korijena.

Među pismima se nalazi i jedno za koje trenutačno nije moguće utvrditi autora. Nije naime poznato tko se krije iza imena Karlek (Karlo, Dragutin?). Sadržaj pisma govori o autorovu odličnom poznavanju srednjovjekovne povijesti. U to je vrijeme djelovao povjesničar Karlo Horvat, profesor pomoćnih povijesnih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu. U obzir bi valjalo uzeti i imena Karla Häuslera i Dragutina Prohaske. Prvi je bio poznat pjesnik, koji je 1911. diplomirao povijest u Beču, a drugi je, poput Pilara, pripadao pokretu moderne.⁴ Jedno od pisama poslao je Pilaru 1917. poznati sveučilišni profesor povijesti Milan pl. Šufflay, s kojim će ostati i dalje u kontaktu, kako iz ljubavi prema temama iz starije povijesti, napose iz riznice srednjovjekovne Bosne, tako i zbog nekih političkih pogleda. Obojica su do kraja Prvoga svjetskog rata podupirali opstanak Dvojne Monarhije. Stoga i nije čudno što jugoslavenske vlasti nisu poslije »prvomajskog akta« propustile represivno djelovati protiv dojučerašnjih protivnika. (Poznat je sudski proces koji je pokrenulo kraljevsko državno odvjetništvo 1921. protiv Šufflaya i drugova, među kojima je bio i Pilar.)⁵ Od ostalih ratnih pisama posebice je vrijedno ono od 26. studenoga 1917. iz kojega se vidi da Pilar, unatoč »vojničkom položaju«, nije mislio stajati prekrivenih ruku u prijelomnom času određivanja hrvatskoga političkog puta. U pismu piše o radu radi stvaranja »vlastite« političke organizacije bez koje, očito, nije mogao provoditi korake za ostvarenje svojih ciljeva. Iz istoga pisma postaje razvidno i da je autor članaka koje je objavio sa skrivenim identitetom (*Spectator Bosnensis*) u zagrebačkom tisku — pravaško-frankovačkom dnevniku *Hrvatska*.⁶ Njima je obavijestio hrvatsku javnost o dinamici novih kretanja u Bosni i Hercegovini te se bezuvjetno suprotstavio politici deklaracijskog pokreta (»Svibanjska deklaracija«) koji je iznutra potkopavao temelje Austro-Ugarske Monarhije. Smatrao je da jugoslavensko državotvorstvo na razvalinama crno-žute Monarhije vodi zadovoljavanju aspiracija susjednih zemalja, tj. uspostavi regionalnog poretka koji će dugo biti izvor nestabilnosti.

Ostala pisma potječu iz razdoblja između dvaju svjetskih ratova, kad su načela političkog života poprimila drugačije sadržaje. Politička oštrica, ponajviše zbog pripadnosti »porazenim« snagama, više nije bila snažno istaknuta. Prevladava Pilarovo zanimanje za teme utjecaja vjerskog dualizma, Crkvu bosansku,

⁴ Zanimljiv podatak vezan uz Prohasku jest njegova prijateljska veza s češkim profesorom Janom Peiskerom, čiji je tekst »Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?« Pilar preveo na hrvatski. Vidi: *Pilar*, Zagreb, 2/2007., br. 3 (1), 64-89, ovdje 89.

⁵ Usp. Bosiljka JANJATOVIĆ, »Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.« i »Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1921.—22.«, prir. Z. Matijević, *GP*, 2/2002., sv. 2, 203-209, 211-215.

⁶ Vidi: »Politika u Bosni«, *Hrvatska*, Zagreb, 1917., br. 1845 (2. listopada), br. 1846 (3. listopada), br. 1847 (4. listopada), br. 1848. (5. listopada) i br. 1849 (6. listopada). Svi su članci objavljeni na prvoj stranici dnevnika, a posvećeni su analizi djelovanja glavnih političara u Bosni i Hercegovini: J. Sunarića, D. Dimovića, I. Pilara, J. Vancaša, Š. Arnautovića i S. Bašagića.

bogumilstvo i kulturnu povijest (dopisivanje s V. Ćurčićem, M. Ćurčinom i G. Szabom). U pismu upućenom Emiliju Laszowskom (pismo br. XX), velikom meštru Družbe Braće hrvatskog zmaja, Pilar se prigodom zamajenja (ulaska u Družbu) predstavlja kao »skromni pobornik na njivi hrvatske historije«. Istraživanje nacionalne prošlosti služilo je Pilaru i za tumačenje recentnih političkih događaja. Kao član Družbe Pilar je održao dva predavanja: »Znanstvena osnova savremenog vegetarijanstva« i »Važnost geopolitike«.⁷

Većina Pilarovih tema uvijek se iznova vraća u Bosnu i Hercegovinu. Potičući raspravu o njezinoj prošlosti, Pilar gotovo neminovno govori i o njezinoj suvremenosti. Upada u oči da 1927., istodobno kada izlaže svoje teze o bogumilstvu i pobija tvrdnje Stjepana Zagorca, nekadašnjeg zastupnika u hrvatskom Saboru i jedne od perjanica reformnoga pokreta nižega katoličkog svećenstva i ing. Mustafe Čelića (povezan s Hrvatskom seljačkom strankom) o nepostojanju veza između bogumila i Crkve bosanske, zagrebački *Obzor* intenzivno piše o bosansko-hercegovačkim povijesnim temama (npr. o porijeklu muslimana, o tezama Vase Glušca o Crkvi bosanskoj, o knjizi N. Z. Bjelovučića o bogumilskoj vjeri te o dolasku franjevaca u Bosnu), ali isto tako o nužnosti provedbe oblasnih izbora. Pilarovo pismo upućeno Mehmedu Spahi govori o financijskim promišljanjima i pokušaju razvijanja poslovnih veza radi boljeg povezivanja novčarskih ustanova u Zagrebu i Sarajevu. Pismo poslano Edhemu Mulabdiću u vrijeme šestosiječanjske diktature baca jako svjetlo na Pilarove originalne poglede o Bosni i Hercegovini koji nude troetapni izlaz iz zatečenog stanja. U slučaju Mulabdića potvrđuju se Pilarovi dobri odnosi s dijelom muslimanske elite do 1918. godine, koje je namjeravao održavati i u kasnijem razdoblju.

No, ni u međurazdoblju ne iščezava posve podsjećanje na austro-ugarsko razdoblje koje je ostalo zabilježeno kao »zlatno doba« Pilarova djelovanja. Iz pisma Franje Dujmovića vidljiv je interes dijela međunarodne intelektualne javnosti za južnoslavensko pitanje analizirano u djelu *Die Südslawische Frage*, koje je, velikim dijelom zbog stajališta zagovornika ostvarenja hrvatskog državnog i nacionalnog prava i načina provedbe unitarističko-centralističke politike službenog Beograda, i dalje bilo otvoreno. Na taj su način samo ojačala stara Pilarova gledišta o geopolitičkim odrednicama koje su nadživjele slom Monarhije i dalje znatno utjecale na gibanja u jugoistočnoj i srednjoj Europi.

Zahvaljujem uredniku časopisa *Pilar* dr. sc. Zlatku Matijeviću koji mi je kolegijalno dao na korištenje preslike većeg broja ovdje objavljenih pisama. Također zahvaljujem g. Božidaru Jančkoviću, bez čije pomne brige za pisanu ostavštinu Ive Pilara ne bismo danas imali vrijednu osobnu dokumentaciju koja na neizra-

⁷ Hrvatski državni arhiv, fond Braće hrvatskog zmaja, 635, dossier Ive Pilara. U sačuvanim se papirima čuvaju dva zmajska imena: na omotu spisa zapisano je »zmaj Tuzlanski«, a u jednome dopisu »zmaj Solski« (Soli je stari hrvatski naziv za Tuzlu.) O Pilarovu odnosu prema vegetarijanstvu vidi: Krešimir BELOŠEVIĆ, »Dr. Ivo Pilar — prvi predsjednik Vegetarskog društva (Početci organiziranog vegetarijanskog pokreta u Hrvatskoj)«, *Pilar*, 1/2006., br. 1 (1), 109-116.

van način svjedoči o suradnji jednoga dijela hrvatske intelektualne elite. Posebnu zahvalnost dugujem kolegama iz uredništva časopisa Tomislavu Jonjiću i dr. sc. Zlatku Hasanbegoviću na nesebičnoj pomoći u odgonetavanju pojedinih zakučastih pitanja iz vremena i prostora Pilarova djelovanja.

• *Stjepan Matković*

I.

[Dolnja Tuzla, rujan 1908.]¹

Visokocijenjeni i velečastni gospodine!²

U posjedu sam Vašeg visoko cijenjenoga pisma od 18. pr. mjes. i zahvaljujem Vam na povjerenju, da ste se u tako važnom pitanju baš na mene obratili.

Vaše cijenjeno pismo primio sam dan prije odlaska na jedno oduže poslovno putovanje. Tako nijesam prispio da odmah na Vaše visoko cijenjeno pismo odgovorim; i molim Vas, da mi zakašnjenje dobrohotno ispričati izvolite.—

U smislu Vaše želje slobodan sam Vam izložiti naše stanovište u nekim aktuelnim bosanskim pitanjima. Pošto sam u stalnom kontaktu sa našim prvacima mislim da smijem ustvrditi, da navedene misli i uvjerenja, nisu samo moja svojina nego svojina svih nas Hrvata u Bosni i Hercegovini.—

I. U prvom redu stoji danas pitanje aneksije.

Mi svi Hrvati u Bosni i Hercegovini jesmo listom za aneksiju; za aneksiju što prije i ma u kojoj formi.³

Mi smo najme uvjereni, da je Bosna za hrvatstvo izgubljena, ako dodje iz ruku austro ugarske monarhije.— Ako se to zbije, ona će neizbježno doći u srpske ruke. Dodje li B. i H. pod kraljevinu Srbiju, tad za sto godina u Bosni neće biti niti jednoga muslimana i niti jednoga katolika. To slijedi nužno i neizbježno iz nepojmljive vjersko-narodne netolerancije bosanskih Srba. I tamo je onda sudbina hrvatskoga naroda konačno zapečaćena. Već površni pogled na hrvatske zemlje uči, da je uski trak Slavonije Hrvatske i Dalmacije samo ljupina a Bosna i Hercegovina jezgra našeg narodnog tijela. Tko ima ove dvije posljednje, dominirati će svima hrvatskim zemljama.—

Zato su se Srbi bacili svom snagom na osvojenje B. i H. Diviti se valja oštro umnosti, kojom su oni shvatili situaciju, i diviti se valja zaslepljenosti naših prekosavskih političara, koji ne shvaćaju da su im Srbi u Banovini dali svoju pomoć samo uz cijenu, da im oni puste u Bosni slobodne ruke. Kad Srbi imadu B. i H., Banovina je onako njihova!

Mi doduše znamo, da pod današnjim prilikama ne imamo očekivati, da bi se B. i H. aneksijom priklopila Hrvatskoj i Slavoniji.—

Mi znamo jako dobro, da dok u Banovini vlada koalicija, koja se je najprije s Magjarima zavadila na nož, a onda se Beču zamjerila svojim neopreznim eksponiranjem za teško kompromittovane Srbe, da dotle nemožemo očekivati da bi se Bosna Hrvatima povjerila. Nu to nije naša krivnja, nego krivnja onih političa-

¹ Na poštanskoj predatnici prilijepljenoj uz koncept pisma stoji datum »11. IX. 1908.«.

² Don Juraj Biankini (1847.—1928.) bio je glavni urednik *Narodnog lista* u Zadru (1871.—1919.). Bio je zastupnik u pokrajinskom dalmatinskom Saboru i Carevinskom vijeću u Beču (1892.—1918.), a u vrijeme dopisivanja s Pilarom prvak je Hrvatske stranke nastale spajanjem dijela dalmatinskih pravaša i narodnjaka.

³ Dekret o aneksiji Bosne i Hercegovine donesen je 6. listopada 1908. godine.

ra, koji su zaboravili da u svojim političkim proračunima imaju dužnosti računati i sa bos. Hrvatima. Nu pošto su nas gorka i pregorka iskustva zadnjih pet godina uvjerila da je aneksija prijeka nužda, to ne možemo čekati dok se prekosavske prilike saniraju, nego moramo za aneksijom težiti i na pogibelj, da iz B. i H. postane kakav »Reichslande«.

Kad B. i H. budu sigurno u sklopu monarhije ovisiti će samo o našoj spretnosti hoćemo li ju dobiti ili ne. U Beču je posve sazrelo uvjerenje, da treba jugoslavensko pitanje urediti. Ovisi samo o nama, dali će to uredjenje biti s nama ili bez nas.

Polazeći s ovoga stanovišta mi bismo molili Vas i ostalu gospodu, da aneksiju sa svima silama podupirete, ili ako Vam to političke obveze na druge strane onemogućuju, da se makar indiferentno držite, te aneksiju ne pobijate.

II. Srpsko pitanje.

Nama ne pada na pamet jurare in verba domini Nastić,⁴ jer znamo da je on šarena ptica. No i bez Nastića mi smo se morali neoborivo uvjeriti, da u Bosni postoji izvrsno organizovana i iz Beograda novcem i savjetom podupirana akcija, koja imade za cilj da se B. i H. istrigne od monarhije i dovede u naručaj srpstva.—

To je moje najdublje uvjerenje i ja vam to zajamčujem svojom poštenom riječi.

Ja sam »slavosrpski« potomak, otac mi je bio obzoraš, djed mi je bio obzoraš, a ja sam došao u Bosnu kao apostol hrvatsko-srpske sloge.

Nije Bosna proti Srbima jer je Frankovačka, nego je Frankovačka, jer je sloga s njima nemoguća, i jer se moramo protiv njih boriti!

Da predusretne nesporez, moram primijetiti, da ja nisam frankovac; dapače ni pravaš, nego stojim izvan stranaka.

Srbi znadu, da smo mi kao politički narod sa historičkom tradicijom glavna zapreka njihovim aspiracijama na B. i H. I zato nas progone upravo nepojmljivom mržnjom.—

T. z. antikuferništvo nije se obraćalo toliko proti tudjinaca, Nijemaca Madjara etc. Sa ovima Srbi, kad im ide u račun, znadu biti izvrstni prijatelji, kao n. p. sa Pittnerom,⁵ etc. etc. Antikuferništvo je upereno u prvom redu proti Hrvata.—

Interessantno je, kako socijalna demokracija, koja je ovdje sasvim u njihovim rukama, upravo nečuveno progona hrvatske radnike. Svaki hrvatski radnik je boykotovan, i crveni neće s njima da rade, tako da hrvatski radnici moraju bje-

⁴ Đorđe Nastić (1884.—1919.) radio je nakon povratka sa studija germanistike i slavistike u Beču kao publicist u Sarajevu. Neposredno prije Veleizdajničkog procesa (1908./9.) objavio je pamflet *Finale* (Budimpešta, 1908.) u kojem je optužio Srbiju i Crnu Goru za protumonarhijsku agitaciju. Objavio je i pamflet *Jezuite u Bosni* (Beograd, 1906.).

⁵ Austrijski Nijemac barun Karl Pitner bio je odjelni predstojnik za unutarnja pitanja u zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine.

žati iz Bosne. Upravo danas je bio kod mene jedan Hrvat iz Livna, koji mi se je silno tužio u tom smjeru.—

Mi bismo dakle molili: u bosanskim stvarima ne podupirati Srbe, ne eksponirati se za njih, nego da lijepo pustite, da sami kušaju kašu, koju su si ukuhali.

III. Pitanje Ustava u Bosni.

Ustav je u Bosni neizbježiv. Čim ga je uvela Turska neće moći zaustaviti ni austrijska uprava u Bosni.⁶ Usprkos ovoga stanovišta, koje jednodušno dijelimo svi Hrvati u Bosni ne smijemo ni časak zaboraviti, da konstitutionalizam za nas krije velike pogibli. Bosanskim parlamentom vladati će confessionalizam. Mi Hrvati katolici smo najmanja confessionalna grupa i zato će se mnogo toga lomiti baš o našim ledjima.—

Briga za naše samoodržanje diktira nam dakle sljedeće kautele:

1) Prije uvedenja parlamentarizma mora se riješiti državno pravni položaj Bosne.

2) Parlamentarne forme moraju se provoditi succesivno i ne u preširokom obujmu. Bošnjaci svih konfessija vrlo su intelligentni. S te strane brzo će se uživjeti u nove forme. Nu fali im kulturna, i što je glavno moralna podloga i parlamentarizam voditi će skoro do nepodobština zloporaba, koje bi mogle za cijeli narod kobne postati.—

Mi smo njeko vrijeme bili proti uvedenja ustavnih formi, jer nismo imali narod u ruci, te smo osjećali, da ćemo proti izvrstno organizovanim Srbima biti u nepovoljnoj situaciji, dapače, da će oni znati dio katoličkog naroda prevesti u svoj tabor. Danas se, hvala Bogu, nakon polugodišnjeg djelovanja Hrvatske narodne zajednice toga više ne trebamo bojati.—

Mi smatramo ustavni život kao neizbježivu fazu razvitka u B. i H., koji s mirom i prilično spremni očekujemo, ali ne imamo nikakvog praktičnog razloga za nj se ešofirati ili ga forsirati.—

Molili bismo, da se i naši prijatelji u delegacijama toga drže.

IV. Agrarno pitanje.

Ovo pitanje iznašli su i forcirali Srbi, jer od njegovoga rješenja očekuju znatno povišenje svoje politične snage.

Od po prilici 100.000 kmetskih kuća u Bosni jesu rišćani 80%; katolici 18% a muslimani 2%. Oni dakle imaju najveći interes na odkupu kmetskoga zemljišta. Ne samo da bi velika većina rišćanskih kmetova razmjerno jeftino dobila zemlju, (na koju su se oni prilično kasno naselili), nego bi se naglim i nasilnim rješavanjem toga pitanja sudbina Bosne rješila u srpskom smislu. Begovi nebi znali držati gotovinu, koju bi dobili kao otkupninu (kako nisu znali ni naši domini terestres g. 1848) već usljed svoga nesretnoga hanefitskoga nasljednog prava, nego bi najveći dio tih novaca došao u srpske ruke, koji su mehandžije, trgovci i nov-

⁶ U Turskoj je ustavno stanje obnovljeno 3. srpnja 1908. godine.

čari. Na štetu Muslimana, koje imamo pravo smatrati Hrvatima i koji su naši prirodni saveznici, ojačali bi se Srbi. To naravski ne smijemo dozvoliti.—

Mi smo, osobito na temelju izvrstnih radova Safvet-bega Bašagića⁷ znatno modificirali shvaćanje agrarnih pitanja u B. i H.

Kmeti (kmet je neispravno ime, jer je importirano sa okupacijom, staro je ime čifčija ili mustedžir) odnošaj je opće privatnopravne a nipošto javnopravne naravi. Ovaj odnošaj nema nikakvog saveza sa onim kmetstvom koje je kod nas postojalo.— Feudalni posjednici davali su svoje zemlje zakupnicima uz danak u prirodi i zakup. Još po Seferskoj naredbi (1872) ovaj odnošaj nije bio de iure nasljedan, nego se je vazda kod smrti kućnoga domaćina morao ponavljati. Samo de facto postao je ovaj odnošaj u ograničenom obujmu nasljedan.—

Kmet — pravno čifčija nije glebae adskriptus,⁸ nego je slobodan svaki čas svoj odnošaj razriješiti, te naprema agi stoji kao slobodan composcendi.—

Mi dakle vrh iz teoretskih ter iz praktičkih prilika nemamo interesa dirati u to pitanje, ili pogotovo forsirati njeko »rješenje« toga pitanja.—

Ovo pitanje, jer ne odgovara više današnjim prilikama, rješava se samo. U godini 1885 bilo je u B. i H. 37% slobodnih seljaka, a 63% kmetova. Godine 1895. 50% jednih a 50% drugih.— Danas će sigurno biti već i 60% slobodnih, a 40% kmetova. Iz ovoga se dakle jasno vidi, da ovo pitanje ima tendenciju da se samo riješi.—

Mi dakle puštamo ovo pitanje na stranu, i ograničujemo se na to, da smo se grozničavo dali na otkupljivanje naših kmetova. Ja s[á]m sam od aprila do danas proveo otkup 105 katoličkih kmetovskih kuća.—

Ovo bi bila najeklatantnija općenita pitanja osvjetljena sa našeg stanovišta.— Specijalna pitanja koja bi u interessu nas bos. Hrvata trebalo (riješiti:?)

V. Školsko pitanje.

Osnovnih škola trebamo. Drž. osnov. škola imamo samo oko 350 u Bosni (Hrvatska i Slavonija oko 1.300). Osobito su zapušteni katolički krajevi, Travničko okružje i tuzlanski kotar. Jedna interpelacija u tom smjeru dobro bi nam došla.

VII.⁹ Pitanje otkupa duhana.

Duhan donosi bosanskoj vladi godišnje oko 9-10 milijuna K. Od toga duhana producira 80% naš katolički seljak. Vlada plaća škandalozne cijene. Za kilu 40-

⁷ Safvet-beg Bašagić (1870.—1934.), student orijentalistike i povijesti u Beču. Po povratku u Bosnu sudjelovao u pokretanju književnog časopisa *Behar* i Muslimanskog kulturnog društva Gajret. Napisao je *Kratku uputu u prošlost Bosne i Hercegovine* (1900.), a kasnije je predsjedao i bosansko-hercegovačkim Saborom. U nacionalnom pogledu se smatrao Hrvatom. O agrarnom pitanju i jednom pismu kao podlozi odnosa između Pilara i Bašagića vidi: Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb, 2003., 110. Također vidi: Philippe GELEZ, *Safvet-beg Bašagić (1870—1934) — Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les Musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Athènes, 2010.

⁸ glebae adskriptus (lat.) = koji pripada grudi, tj. kmet

⁹ U izvorniku, vjerojatno omaškom, nije naveden ispravan redoslijed točaka.

50 novč. Dočim si za isti kvalitet dobivaju sadioci u Dalmaciji od 90 novč. (do?) 1 fl 20 novč. Naš Hercegovac katolik prisiljen je saditi duhan, jer mu na zemlji ništa drugo ne uspjeva. To izrabluje vlada i daje takove cijene da kad se sve izračuna dobiva seljak za nadnicu kod duhana 12-18 Kr. na dan.

Bilo bi dobro kada bi se u tom smjeru poduzela kakova neposredna akcija, kod ovogodišnjih interpellacija. Ako biste željeli, bio bih spreman i dalji opšir-niji materijal skupiti.—

VIII.

U zapadnoj Bosni i Hercegovini silna je gospodarstvena depresija. Ja sam u prošlom mjesecu onuda putovao, i s[á]m sam se o tome uvjerio. Narod očekuje gradnju pruge Bugojno-Aržano kao ozebao sunca. Bilo bi od velike važnosti za naš narod kada bi se u tom smjeru što podnjelo.

IX.

Danas mi Hrvati, a i cijela Monarhija aspiriramo na priključenje B. i H. U B. i H. živi pol milijuna Muslimana, izoliranih i zapuštenih te usljed toga i vrlo osjetljivih u svojim vjerskim pitanjima. Prvi temelj njihovom umirenju bio bi da se u Austriji Islam uvrsti među zakonom priznate vjerozakone. To jest u opće neizbježiva konzekvencija aneksije. Trebalo bi dakle u parlamentu i delegacijama pripravljanje terrena zato. Usrdno Vas molim, da tome Vašu pozornost posvetite.—

Ako Vama osobno uloga inicijatora u tom konvenirala nebi, molim Vas, da makar budete dobri preuzeti ulogu posrednika, i da mi nadjete shodnu osobu, koja bi rado ovu zadaću preuzela. Ako biste u kojem od navedenih, ili izvan mojih razlaganja tičućeg pitanja trebali detaljne upute, izvolite se samo na mene obratiti, ja ću biti sretan, da Vam mogu što više materijala skupiti.—

Podjedno se obraćam na njeke moje istomišljenike sa molbom da Vam sa svoje strane materijale pošlju.—

Molim Vas, da moja skromna razlaganja dobrohotno primite, ostajem uz izraz osobitog veleštovanja

odani štovatelj

Dr. Ivo Pilar

[NSK, R 7983, B-a 1 Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

II.

Velecijenjeni gospodine uredniče!

U zadnjem broju Zajednice¹⁰ opažam, da je u izvještaju o audienciji Hrvata kod Njegovog Veličanstva moje ime sasvim ispušteno. Držim, da to nije slučaj, nego da u tom leži neka namjera.

¹⁰ *Hrvatska zajednica* — glasilo Hrvatske narodne zajednice, u vlasništvu Joze Sunarića, izlazilo je u Sarajevu (1909.—1914.).

Velecijenjeni gospodine uredniče !

U zadnjem broju Zajednice opažam, da je u izvještaju o audienciji Hrvata kod Njegovog Veličanstva moje ime sasvim ispušteno. Držim, da to nije slučaj, nego da u tom leži neka namjera.

Ovakav postupak vrlo me čudi od lista, za koje sam ja velikih materijalnih, i kao suradnik moralnih žrtava doprinesao. Polazeći stoga gledišta, nisam u stanju da ovakav postupak mirno primim, bez obzira na to, koji su motivi redakciju kod toga postupka vodili.

Zato Vas uljudno molim, da u narednom broju izvolite propust na shodan način popraviti.

Meni bi bilo vrlo žao, kad to ne bi uslijedilo, te kad bi protiv lista, kome sam jedan od utemeljitelja, morao shodnom prilikom doličnu zadovoljštinu sam si uzeti.

Ovakav postupak vrlo me čudi od lista, za koje sam ja velikih materijalnih, i kao suradnik moralnih žrtava doprinesao. Polazeći stoga gledišta, nisam u stanju da ovakav postupak mirno primim, bez obzira na to, koji su motivi redakciju kod toga postupka vodili.

Zato Vas uljudno molim, da u narednom broju izvolite propust na shodan način popraviti.

Meni bi bilo vrlo žao, kad to ne bi uslijedilo, te kad bi protiv lista, kome sam jedan od utemeljitelja, morao shodnom prilikom doličnu zadovoljštinu sam si uzeti.

S veleštovanjem:

[Dr. Ivo Pilar]

Tuzla, dne 4. juna 1910.

[NSK, R 7983, B-a, 15, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

III.

INGR. P. SENJANOVIĆ¹¹
SPLIT (DALMACIJA).

Split, 1. maja 1912

Dragi doktore!

Primio sam Vašu dopisnicu — opomenu, oprostite mi, ali moje je zakašnje-nje uzlijedilo uslijed promjene položaja u pitanju naše sveze sa Bosnom.

¹¹ Riječ je o Petru Senjanoviću (1876.—1955.), autoru studije *Nove dalmatinske željeznice i splitska luka*, Zagreb, 1919.

INGR. P. SENJANOVIĆ
SPLIT (DALMACIJA).

Split 1. maja 1912

Dragi doktore!

Primio sam Vašu dopisnicu — opomenu, oprostite mi, ali moje je zakašnje-nje uzlijedilo uslijed promjene položaja u pitanju naše sveze sa Bosnom.

Kad sam s Vami govorio nijesmo znali za stanovište Austrijske vlade prema željeznici Bugojno-Aržano (kani li naime Austrija to graditi), a za prugu mislilo se je, da se baš iz Beča zagovara pruga iz Bugojna preko Prozora na Aržano, kad je već odlučeno da Austrija ili Monarhija gradi prugu Bugojno-Prozor-Rama.

Ali par dana iza Vašeg boravka u Splitu stigao je sasvim inkognito ministar željeznica Forster¹² sa jednim Sektionschefom, otišli su preko Kupresa u Bugojno, pak su se preko Metkovića povratili u Split. Našao sam sgode da govorim sa ministrom i u velike me začudilo doznati da je on — dakle austrijska vlada — »à tout prise«¹³ za staru varijantu preko Kupresa a po svoj prilici da ostave i zubastu željeznicu kako je pred 20 godina uz Kupres bila projektirana. Razumio sam po tome da se austrijska vlada interesira u velike i za prugu na bosanskom zemljištu i to još za jednu stanovitu prugu, da ju misli dakle po svoj prilici na vlastite troškove graditi.

Gospoda su za tu staru varijantu navadjala razne razloge, žestoko je branec protivi varijanti preko Prozora. Na mene je ali sve to učinilo slijedeći dojam. Austrijska vlada mora da se je u pitanju sporazumjela sa ugarskom, koja je na koncu privolila da se gradi sveza sa Splitom ali mora da je kao uvjet postavila ne preko Prozora, gdje bi Split bio spojen ne samo sa Bugojnom već i sa Sarajevom i Posavinom eventualno kašnje i sa Balkanom, već preko Kupresa, jer se time Split odalečuje od istočne Bosne, koja mora — po tom ugovoru — da ostane rezervirana i na dalje Magjarima, dotično luci u Kleku. Ovakva sveza osje-

Kad sam s Vami govorio nijesmo znali za stanovište Austrijske vlade prema željeznici Bugojno-Aržano (kani li naime Austrija to graditi), a za prugu mislilo se je, da se baš iz Beča zagovara pruga iz Bugojna preko Prozora na Aržano, kad je već odlučeno da Austrija ili Monarhija gradi prugu Bugojno-Prozor-Rama.

Ali par dana iza Vašeg boravka u Splitu stigao je sasvim inkognito ministar željeznica Forster¹² sa jednim Sektionschefom, otišli su preko Kupresa u Bugojno, pak su se preko Metkovića povratili u Split. Našao sam sgode da govorim sa ministrom i u velike me začudilo doznati da je on — dakle austrijska vlada — »à tout prise«¹³ za staru varijantu preko Kupresa a po svoj prilici da ostave i zubastu željeznicu kako je pred 20 godina uz Kupres bila projektirana. Razumio sam po tome da se austrijska vlada interesira u velike i za prugu na bosanskom zemljištu i to još za jednu stanovitu prugu, da ju misli dakle po svoj prilici na vlastite troškove graditi.

Gospoda su za tu staru varijantu navadjala razne razloge, žestoko je branec protivi varijanti preko Prozora. Na mene je ali sve to učinilo slijedeći dojam. Austrijska vlada mora da se je u pitanju sporazumjela sa ugarskom, koja je na koncu privolila da se gradi sveza sa Splitom ali mora da je kao uvjet postavila ne preko Prozora, gdje bi Split bio spojen ne samo sa Bugojnom već i sa Sarajevom i Posavinom eventualno kašnje i sa Balkanom, već preko Kupresa, jer se time Split odalečuje od istočne Bosne, koja mora — po tom ugovoru — da ostane rezervirana i na dalje Magjarima, dotično luci u Kleku. Ovakva sveza osje-

¹² Zdenko Johann Emanuel Ernst Freiherr von Forster zu Philippsberg (Prag, 9. lipnja 1860. — Beč, 15. siječnja 1922.)

¹³ »à tout prise« (franc.) = po svaku cijenu

gurat će mislim Splitu samo Livanjski i Bugojanski Kotar — i ništa više, ne će to biti sveza Bosne sa morem, već sveza Bugojna sa Splitom, dočim će Klek morati da postane luka bosanska, dotično pod uplivom magjarskim.

Ovo je moje osobno uvjerenje, koje Vam povjerljivo saopćujem.

U ovakovim prilikama, sada kad znademo da austrijska vlada ima nekakvih osnova ili namjera da izvede tu svezu, mi u Dalmaciji ne smijemo poduzeti ništa, što bi moglo ometati te osnove, premda ih smatrali nepovoljnim za nas, jer bi se odmah to izrabilo sa strane vlade i jednoga dijela javnosti, okrivljujuć nas da time osujećujemo ostvarenje vladinih namjera, i da stavljamo u pogibelj definitivno riješenje te toli očekivane sveze.

Eto to Vam je naš položaj za sada.

Karte i članke šaljem Vam istom poštom.¹⁴

Primate izraz dubokog poštovanja uz iskrene
pozdrave od Vašeg
Senjanovića

[NSK, R 7983, B-b 24, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- IV. -----

Dragi Dege!¹⁵

Ovdje kod nas prenose se pustolovne vijesti o demonstracijama u Zagrebu, gdje da je naime pozvano domobranstvo, da puca na demonstrante, ali je napustilo posluš pa da je na to došla druga vojska i opet pucala, pa da je bilo 70 mrtvih i ranjenih itd.¹⁶

Ti znaš, da ja nikada nisam bio prijatelj hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva i to iz praktičkih razloga, jer sam ovdje u Bosni vidio,¹⁷ kako Srbi to jedinstvo shvaćaju, — gdje smo mi u većini tamo smo ravnopravni, a gdje su oni u većini tamo nismo ravnopravni, — što je naše, to je i njihovo a što je njihovo to nije i naše. Čovjek mora u Bosni samo vidjeti, kao oni progone svakog našeg čovjeka i uništavaju ga gdje samo mogu, pak da mu jedanput za uvijek prodje iluzija, da je to blaženo jedinstvo moguća forma naše narodne budućnosti.

¹⁴ Na lijevom rubu posljednje (četvrte) stranice pisma nadopisano je: »Gradit će se takodjer pruga Bugojno-Prozor-Rama, ta još prije negoli naša.«

¹⁵ O liježevniku i novinaru Milivoju Dežmanu (1873.—1938.) vidi: Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965., 113-167. Također vidi natuknicu Miroslava Šicela u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1993., sv. 3, 369-370. Dežman je studirao medicinu u Beču i Pragu, a u glavnom austrijskom gradu pokrenuo je 1898. tada vodeći časopis moderne *Mladost*, u kojemu je surađivao i Pilar.

¹⁶ Riječ je o pogrešnim informacijama jer nije došlo do »krvavih« demonstracija. Učestalo lažni i proturječni podatci iz tog vremena govore o promidžbenom ratu koji je išao u korak s napetim unutarnjim (komesarijat, demonstracije omladine i atentati) i vanjskopolitičkim kretanjima (Balkanski rat).

¹⁷ Ivo Pilar došao je u Bosnu na samome početku 20. stoljeća i u njoj je, radeći u Sarajevu i Tuzli, ostao do 1920. godine. Usp. Srećko LIPOVČAN, »Životopis Ive Pilara«, *GP*, 1/2001., sv. 1, 269-272.

Polazeći sa toga stanovišta, ja držim da su sve te demonstracije u Zagrebu, Spljetu i Sarajevu inspirirane po Srbima, da olakšaju Srbiji zahtjev za lukom na Jadranskom moru.

Ja znam, da će se ova dogodovština najneugodnije dirnuti u Beču, i da ćemo mi te budalaštine strahovito skupo platiti. Madjari će jedva čekati titulus da opet rade o ukinuću ono malo autonomije što imamo.¹⁸ Ja držim da bi nastavak ovakvih demonstracija bila samo voda na njihov mlin. Za to Te lijepo molim, da kao uplivni čovjek i novinar, najodlučnije uplivišeš na javnost, da ovi izgredi, koji su bez ikakvog smisla, jedared prestanu.¹⁹

Ja sam dapače uvjerenja, da su naši interesi identični sa interesima Monarhije. Dobar dio mornarice naše Monarhije je u hrvatskim rukama. Ako Srbija steče pomoću Rusije luke Albanije o tom nema dvojbe, da će to biti operaciona baza za rusko brodogradnja.²⁰ I tako možemo sigurno računati da će Rusija i Italija, koja se ovako već približila Rusiji, i koja je naravna neprijateljica Monarhije stegnuti Monarhiju, te Italija iz Baria, a Rusija, kojoj će se sada otvoriti Dardanelli sa operacionom bazom u Draču ili Lješu zatvoriti Otrantsko tjesno i onemogućiti prolaz austrijskim brodovima, a koji su ti austrijski brodovi? Jednom polovinom Hrvatski, a sa ¾ napučeno hrvatskim mornarima, koji će pod hitcima talijanskih i ruskih brodova tonuti u tzv. hrvatsko Jadransko more.

Ja dakle mislim, da nema ludje politike od ove, što ju sada naša javnost vodi, i da je dužnost svakog hrvatskog patriote, da joj se iz petnih žila odupre.

Ja sam sada ovdje u Bosni na mrtvoj točki i ostati ću dotle, dok ne budem dosta novčano jak, da budem mogao baciti za peč ovu cijelu budalastu advokaturu²¹ a onda ako Bog da viditi ćemo se kod Filipa.²²

Prijateljski Te pozdravlja

Tvoj
Ivo Pilar

Tuzla, dne 19. 11. [1]912.

[NSK, R 7983, B-a 6, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

¹⁸ Misli se na autonomni položaj koji je imala banska Hrvatska po odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.).

¹⁹ Dežman je u to vrijeme pisao u *Obzoru* uvodnike ili im davao ton. Vidi: J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 146.

²⁰ Stvaranjem albanske države onemogućen je Srbiji prilaz albanskim lukama na moru. Više o ruskoj vanjskoj politici i njezinim savezničkim sponama s Kraljevinom Srbijom vidi: Andrew ROSSOS, *Rusija i Balkan: međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908—1914.*, Zagreb, 1992.

²¹ O Pilarovu odvjetničkom djelovanju u Tuzli vidi: Tomislav JONJIC, »Dr. Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli (1905.—1920.)«, *Pilar*, 2/2007., br 3 (1), 11-45.

²² Aludira se na antički grad Filipi koji je osnovao makedonski kralj Filip II. Godine 42. pr. Kr. kod toga je grada u građanskom ratu došlo do odlučujuće bitke između Cezarovih pristaša A. Oktavijana i M. Antonija te republikanaca organizatora Cezarova ubojstva G. Kasija Longina i M. J. Bruta.

V.

Vinko Kisić²³

Zadar

Zahvaljujem Vam uljudno na priposlanih mi 4 komada »Narodnog lista« sa mojim člankom.²⁴ Samo ne mogu, da primjetbi s kojim ste taj članak popratili, kolikogod bila laskava po mene, ne dodam opet jednu primjetbu sa svoje strane.

Vaša želja i nada, da se hrvatsko srpska politika u Bosni mogu reformirati i naći na jednoj točki vrlo je lijepo i idealno mišljena, ali na žalost tako idealno, da se u realnom životu realizirati može samo uz cijenu, da jedan od ovi dvaju elemenata izgubi snagu za daljnji život i sve svoje aspiracije u korist drugoga napusti.

Ovo shvaćanje leži u smjeru vladajućeg uvjerenja u našoj politici, no Vi znate iz usmenog razgovora samnom, da se ja tim shvaćanjem nalazim u diametralnoj opreci.

Vi znate jako dobro, da sam ja obzoraški slavo-srpski potomak,²⁵ i da sam kao takav u Bosnu došao, i da sam se ovdje temeljito deziluzirao i došao do stanovišta, koje zastupam danas, pak sam tvrdo uvjeren, da moje stanovište mora (pobijediti?) a ne ono koje ima savremena hrvatska politika.

Najviše predbacujem našoj politici, da je skroz ideološka dogmatika, i da se dade utjecati od momenata bez ikakvog dubljeg poznavanja i pojmanja pitanja, kojim se bavi i koja rješava. Svi naši politici neznadu, da je srpstvo u opće nastalo iz koalicije jedne političke ideje i jedne konfesionalne ideje, i da je tu koaliciju proveo osnovatelj srpske države sv. Savo. Ja sam bio uvijek uvjeren, da ovaj konfesionalni momenat igra kod Srba izvanrednu ulogu, i baš balkanska je (kriza?) ovaj konfesionalni momenat izvanredno istaknuo i ojačao. Ja sam još prije o tome predmetu napisao jedan članak u Südslavische Revue,²⁶ koji Vam posebno šaljem. Ja sam naime uvjeren, da je balkanski savez²⁷ ništa, nego jedna koalicija u glavno sa konfesionalnom svrhom, da Balkan načini opet isključivo domenom pravoslavlja, kao što je bio za bizantinskog gospodstva i da je samo

²³ Vinko Kisić (1879.—1927.). Vidi natuknicu Ive Perića i redakcije u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 2009., sv. 7, 326-327. Kisić je uredio *Jubilarni broj Narodnog lista: Il nazionale, 1862—1912* (Zadar, 1912.), a neposredno prije Prvog svjetskog rata bavio se iseljeničkim pitanjem.

²⁴ Riječ je o Pilarovu članku »Hrvatska politika u Bosni« objavljenom u *Narodnom listu*, 52/1913., br. 28 (5. travnja), 1.

²⁵ Otac Ive Pilara, Gjuro Pilar, pripadao je narodnjačkoj stranci strossmayerovske orijentacije. Njezino glavno glasilo bio je zagrebački dnevnik *Obzor*, a zbog zagovaranja južnoslavenskog povezivanja nazivana je i pobornicom »slavo-srpstva«. Otuda i oznaka »obzoraški slavo-srpski potomak«, koja upućuje na ideološka stajališta Pilarova oca.

²⁶ Riječ je o časopisu koji je počeo izlaziti 12. svibnja 1912. u Sarajevu. Urednik mu je bio Hermann Tausk. Naslovnica publikacije pokazuje da se revija još naziva *Jugoslavenska Smotra/Југославенска Смотрица*.

²⁷ Pilar piše o savezu balkanskih država koje su 1912. objavile rat Osmanskom Carstvu i započele Prvi balkanski rat.

sa toga gledišta Rusija balkanski narod podupirala i stavila se u neprijateljski odnošaj naprama Monarhiji.

Mi dakle nalazimo kod Srba najstrašniji i najbezobzirniji egoizam, konfesionalni egoizam, koji je prepleten sa političkim i zlikovskim interesima, i ja sam uvjeren da je taj egoizam tako strašan, da će nas nemilosrdno zatrti, ako se ne postavimo odlučno na vlastite noge. Ovo je tim sigurnije, pošto u sadašnjoj situaciji naša snaga neprestano pada, a njihova usljed političkog uspjeha i izvanjske potpore neprestano se diže. Ova činjenica, ova odsudna historička činjenica kod nas se nikako ne uvažuje, a kako kod naših ljudi vlada malodušiva kukavština pokazuje čitavi naš javni život a, nemojte mi zamjeriti, niti uzeti za uvredu, — pokazao je Vaš postupak s mojim člankom, gdje niste imali kuraže, da donesete onaj pasus u kojem sam istaknuo nepobitnu i žalosnu činjenicu, da su Srbi bili protiv željeznice Bugojno-Aržano samo za to, jerbo bi služila u korist hrvatskom Spljetu.²⁸

Izvinite ovu gorku, ali ja tako cijenim istinu, da ću ju kazati i onda, kad znam da će neugodno dirnuti, a za Vas držim, da stojite tako visoko, da mi ovu moju otvorenost nećete zamjeriti.

Primate izraz prijateljskog štovanja:

od Vašeg odanog

[Dr. Ive Pilara]

Tuzla, dne 18. 4. [1]913.

[NSK, R 7983, B-a 10, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

PRILOG:

Hrvatska politika u Bosni*).

Hrvatska se politika odlikuje kompliciranošću prouzrokovanom podjelbom hrvatskoga naroda na četiri razna politička teritorija, koji se u svojim političnim, etnografskim i socijalnim prilikama bitno razlikuju. Nu mislim, da ta politika nije nigdje tako komplicirana, kao baš u Bosni, gdje su socialne, konfesionalne i staleške opreke veće nego i u kojoj drugoj hrvatskoj pokrajini.

Za to se je izvanjem posmatraču baš u bosansko-hercegovačkim prilikama najteže orijentirati i zato ćemo bolje orijentacije radi početi s malim historijskim prikazom.

²⁸ Prema zamislama pojedinih stručnjaka za prometnice i zastupnika u pokrajinskom dalmatinskom Saboru, odnosno u Carevinskom vijeću u Beču, predlagana je izgradnja pruge Split-Aržano-Bugojno koja bi povezala središte srednje Dalmacije sa središnjom Bosnom, a time i s drugim dijelovima Monarhije. Uz potporu cara i kralja Franje Josipa I. te suglasnost ugarske vlade izglasan je zakon o izgradnji pruge Bugojno-Aržano (1902.). Međutim, izgradnja nije započela uz opravdanje da to financijske mogućnosti ne dopuštaju. Kad je kapital osiguran, izbio je Prvi svjetski rat i više se nije moglo pristupiti gradnji pruge. Vidi: Zvonimir JELINOVIĆ, *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb, 1957., 179-184.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini stajala je pod pretežnim uplivom, da ne kažem pod vodstvom nadbiskupa Štadlera. Nu nalazilo se je, da ta politika formalno intenzivno iztiče hrvatstvo, ali da meritorno za isto ništa ne radi, te Štadlera se činilo odgovornim za podpune neuspjehe te politike. Iz ovoga razpoloženja rodila se u doba predaneksione krize »Palastrevolution« u hrvatskim redovima u Bosni i Hercegovini, koja je dovela do osnutka »Hrvatske Narodne Zajednice za Bosnu i Hercegovinu«. Ova se je stavila u frontu proti nadbiskupu Štadleru, oslanjala se više na fratre, te je nastojala unieti u hrvatske redove življeja rada, naposeb organizaciju seljaštva i sitnog gospodarskoga, prosvjetnoga i u obće kulturnoga rada uz snažno izricanje hrvatskoga nacionalističkoga momenta.

Nadbiskup Štadler stvorio je onda protuorganizaciju »Hrvatsku Katoličku Udrugu«. Pošto je Zajednica okupila oko sebe pretežni dio inteligencije, fratre i gotovo sveukupno seljaštvo, izniela je konačnu pobjedu na taj način, da je od šestnaest hrvatskih katoličkih mandata osvojila dvanaest, te Udrugu konačno tako potisnula, da je bila prisiljena razići se kao bezpredmetna.

Zasluga je »Hrvatske Narodne Zajednice«, da je bosansko hrvatstvo oslobodila nepovoljnoga Štadlerovoga upliva, da je dovela u široke narodne redove življirad, da je zauzećem korektnoga stanovišta u aneksionom pitanju pribavila Hrvatima u Bosni odriježene ruke, što prije nije bilo, i što je organizovala čitavi hrvatski živalj u Bosni i Hercegovini u jednu jaku falangu, te time omogućila, da su se izbori za prvi bosansko-hercegovački sabor godine 1910. sretno i za Hrvate povoljno obavili. To je baš za Hrvate velik i važan uspjeh, jer su u tome Hrvati uslied ogromnih izbornih kotara imali najtežu zadaću. Ne valja pustiti s vida, da n. p. izborni kotar za katoličku II. i III. kuriju okružja banjalučkoga imade toliki teritorijalni obseg koliko jedna polovina ciele Dalmacije, te da bi se, u pomanjkanju dobre i jake organizacije, koja je bila težinom svoje snage i ugleda u stanju pojedinim izbornim kotarima nametnuti svoje kandidate, bilo vrlo lahko dogodilo, da bi se glasovi podiepalili na lokalne kandidate i da bi nehrvatski kandidati mogli prodrieti.

Hrvatska Narodna Zajednica (prikraćeno H. N. Z.) je nepolitičko društvo, jer je u §. 3 njezinih pravila svako političko djelovanje izključeno, te je ona samo uz ovu ogradu mogla dobiti oblastno odobrenje. Ipak je ona pod silom prilika razvila snažno političko djelovanje, te je ona, kako vidjesmo, upravo kumovala prvim izborima za bos.-herc. sabor. Medjutim kad je sabor počeo raditi, osnovao se je u njem hrvatski saborski klub i time je Zajednica dovršila svoju političku misiju. Počelo se je i u Zajednici protezanje političkih pogleda osjećati kao teret i uzrok sterilnosti, te se javilo nastojanje, da se ona posveti izključivo gospodarsko-prosvjetnome radu. To je nastojanje u god. 1911-12 započeto, a u god. 1912-13 i dovršeno.

Tako se nalaze Hrvati u Bosni i Hercegovini organizatorno u povoljnoj situaciji, jer imadu u saboru svoju posebnu političku, a izvan sabora u H. N. Z. per-

manentnu gospodarsko-prosvjetnu organizaciju, koja saborskim članovima, uzprkos svoje nepolitičnosti, služi kao važan i dobrodošli informativni organ, koji ujedno posreduje kao doticaj izmedju sabora i svih slojeva naroda u svim prosvjetnim i gospodarskim pitanjima.

Tako bismo u ptičijem letu pregledali razvitak hrvatske politike u Bosni i Hercegovini od šest godina ama i dobili stajalište za shvaćanje aktuelne situacije.

Aktuelna politika u Bosni i Hercegovini stoji pod dojmom je z i č n o g a p i t a n j a . Ovo je pitanje kod Hrvata proživjelo dvie faze. Srbi imadu svoj narodni naziv uzakonjen u svojem vjersko-autonomnom štatutu, gdje je njihova vjera imenovao kao »srpsko-pravoslavna«, što odgovara i uzkom spoju vjere i narodnosti kod Srba. Dočim bosansko zakonodavstvo nema nigdje uzakone hrvatsko-srbskim ili srbsko-hrvatskim, da su oba pisma, latinsko i ćirilsko, ravnopravna i da se slični razvitak, kao u Hrvatskoj, za uvijek učini nemogućim time, da se hrvatski jezik uvede u sav državni javni promet, inkluzive državnih željeznica, kao uredovni jezik za vanjski (što je i dosele bio) kao i unutarnji saobraćaj.

Ovo pitanje zatalasalo je i uzbibaloo izvanredno hrvatsko javno mnijenje u Bosni i Hercegovini, koje se je postavilo na najradikalnije stanovište.

Vlada je prihvatila ovaj prijedlog; samo glede željeznica stavila se je na stanovište, da na željeznicama imade nutarnji uredovni jezik ostati njemački, navodno iz vojničkih obzira! I među katoličkim hrvatskim i muslimanskim zastupnicima našlo se je pojedinaca, koji su bili skloni kompromisnoj, etapskoj politici, te vlasti popustili, ali je skupštinski pokret sa svojim radikalnim zahtjevima njihovu situaciju vrlo otežčao.

Kako će se ovo pitanje riješiti, ne može se predvidjeti. Zadnje viesti glase, da vlada neće popustiti i da se sakriva za ledja ratnog ministarstva. Time bi se naravski konflikt zaoštrio i konzekvencije se u ovom čase ne mogu proračunati.

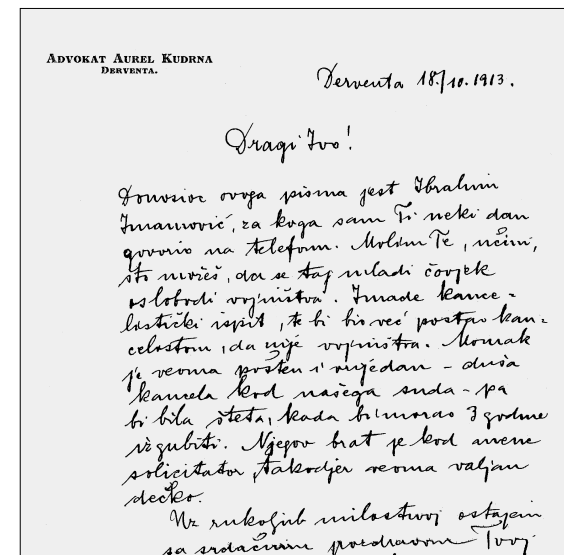
Pitanje željeznica riješeno je i izglasano u saboru. Hrvatima bilo je najviše stalo do spoja sa Splitom, jer su oni u toj svezi gledali hrvatsko životno pitanje, te su dosljedno tome ponovno stvorili zaključak, da između pruge Bugojno-Aržano i čitave željezničke osnove za Hrvate postoji junctim i da se o prihvatu ove pruge učini ovisnim prihvata ciele osnove. To je i uspjelo.

U željezničkom poslu ostaje samo još otvoreno pitanje: u koliko će balkanska kriza nepovoljno djelovati na odpočetak gradnje željeznica. Ima zlogukih proroka, koji tvrde, da će se uslied internacionalne političke i financijalne krize te nestašice novca u monarhiji početak gradnje željeznica na dvie tri godine zaegnuti. Nije lahko kontrolirati, u koliko su ove viesti istinite, ali bi na svaki način bilo vrlo za požaliti kada bi se obistinile.

Što se tiče odnošaja Hrvata spram Srba u Bosni i Hercegovini, to su oni prilično korektni, ali nisu dobri. Prije god. 1908. stajali su Srbi na stanovištu negacije Hrvata u Bosni i Hercegovini. Kad su Hrvati u godini 1908 u H. N. Z. izstupili kao jak i organiziran element i u izbornoj borbi pokazali snagu i disciplinu, napustila je većina Srba ovo sterilno i negativno stanovište. Nu oni zamjeraju Hrvatima što su se zauzeli za aneksiju. Bosanski su Hrvati polazili sa stanovišta, da se ni Banovina ni Dalmacija ne mogu održati bez Bosne i da bi bilo ne samo na štetu hrvatstva, nego na štetu slavenstva u obće, kad bi Sava i Dinara postale opet državne granice, i ovo je bilo odlučno za njihovo izstupanje. Time je došao vrlo neugodan momenat među Hrvate i Srbe. Čim su se Hrvati otnesli Štadlerovog tutorstva, privukli su Muslimane k sebi i Srbi koji imaju relativnu većinu, ostadoše u manjini. Uslied toga njihova politika dobiva neku značajku principieline opozicije naprama postojećim prilikama.

Nu kako rekoh, triezna i mirna politika Hrvata omogućila je suradnju u mnogim konkretnim pitanjima, kao što smo malo prvo vidjeli kod jezičnoga pitanja. S Muslimanima su Hrvati u koaliciji.

Bilo je doduše pesimista, koji su ovomu hrvatsko-muslimanskom bloku prokovali kratak život. Na sreću nisu imali pravo. Ova je koalicija danas pod dojmom međunarodne konstelacije jača nego ikada, tim više što se je na obim stranama izkristaliziralo uvjerenje, da su Hrvati katolici i Muslimani, kao dva slabija faktora u zemlji, prirodno upućeni na koaliciju protiv jačega.

I tako bi situacija Hrvata u Bosni bila prilično fiksirana i ne bi bila nepovoljna, kad ne bi nesredjene političke i stranačke prilike u ostalim dijelovima naše domovine bacale nepovoljne sjene na Bosnu i Hercegovinu i ovdašnjim Hrvatima otežčavale uspješni rad. Sa ozdravljenjem političkih prilika u našoj zemlji može se očekivati i najbolje napredovanje hrvatske misli u Bosni i Hercegovini.

*) Ovaj informativni članak primamo od odličnog rodoljuba u Bosni i priobćujemo ga kao njegovo mišljenje. Naše je stanovište, da i hrvatska i srbska politika u Bosni trebaju reformiranja, dok se nadju na jednoj tački. Političkoj evoluciji, koja se je u pogledu hrvatsko srbskih odnosa prirodni putem provela u Banovini i Dalmaciji, te koja je našla razumievanja i odobravanja u Istri, neće se moći ugnuti ni Bosna-Hercegovina, gdje je baš ta evolucija najpotrebija kao uvjet neodvisne narodne politike. — Opazka uredništva. —

[Anonimno (Ivo Pilar), "Hrvatska politika u Bosni", *Narodni list*, Zadar, 52/1913., br. 28 (5. travnja), 1.]

VI.

ADVOKAT AUREL KUDRNA²⁹
DERVENTA

Derventa 18./10. 1913.

Dragi Ivo!

Donosioc ovoga pisma jest Ibrahim Imamović, za koga sam Ti neki dan govorio na telefonu. Molim Te, učini što možeš, da se taj mladi čovjek oslobodi

²⁹ Kudrna je pripadnik hrvatske društvene elite iz Posavine. Član je direkcije Hrvatske kreditne banke i stedionice, d. d. u Bosanskom Brodu. *Mihók-scher ungarische Compass 1911—1912*, XXXIX. Jahrgang, 1. dio, Budapest, 1911., 1537.

vojništva. Imade kancelistički ispit, te bi bio već postao kancelistom,³⁰ da nije vojništva. Momak je veoma pošten i vrijedan — duša kancela kod našega suda — pa bi bila šteta, kada bi morao 3 godine izgubiti. Njegov brat je kod mene solicator,³¹ takodjer veoma valjan dečko.

Uz rukoljub milostivoj ostajem sa srdačnim pozdravom Tvoj
Aurel

[NSK, R 7983, B-b 15, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- VII. -----

Tuzla, dne 22. juna 1914

Dragi striče!³²

Svojedobno prepisao sam iz jednoga Tvog sastavka povijest obitelji Pilar.³³ Pošto mi je stalo ovu povijest što točnije imati, to Ti šaljem u prepisu jedan sastavak sa molbom, da bi mi još i one podatke, kojih si kasnije saznao, a ovdje nijesu pobilježeni, što prije saopćio.

Naposeb znam, da u obitelji ima sačuvana godina, kad se naš šukundjed Lovro doselio u Slavoniju, te bi me interesiralo znati, kada je to bilo.— (Ako se ne varam 1782. g.)³⁴

Ako imadeš još kakovih obiteljskih isprava, to bi Te lijepo molio, da mi iste spremiš u izvoru ili prepisu, a ja Ti obećajem, da ću Ti ih nakon uporabe vratiti.— Još bi me vrlo interesiralo znati, je li Lovro Pilar došao iz Olomuca³⁵ ili iz jednog sela olomuške okolice.— Koliko sam ja zapamtio, neznam je li iz pripovijedanja očevog ili bake Reze,³⁶ imalo bi ovo potonje odgovarati istini.—

Ja ću si dati truda, da iz podataka kojih skupim, sastavim što točniju historiju naše obitelji, te sam rado pripravan, jedan uredni sastavak iste i Tebi ustupiti.—

Mi smo svi zdravi, što i Vama svima želimo.—

Naše najmanje lijepo uspjeva.— Ja ću između 10-15 jula otići na mjesec dana u Mrzlu-Vodicu,³⁷ da pripremim sve za gradnju, koju mislim na godinu svakako provesti, dočim će Jelena³⁸ radi malog djeteta ostati kod kuće.—

³⁰ kancelist (njem. Kanzellist) = činovnik u pisarni

³¹ solicator = odvjetnički namještenik bez pravne naobrazbe

³² Pismo je upućeno stricu Martinu Pilaru.

³³ Vidi: Božidar JANČIKOVIĆ, „Doprinos obitelji Pilar hrvatskoj znanosti i kulturi“, *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuri Pilaru (1846.—1893.)*, *Slavonski Brod, 1. 10. 1993.*, ur. Ivan Gušić i Krešimir Sakač, Zagreb, 1994., 39-45, u kojemu se donosi opis obiteljskog rodoslovlja.

³⁴ Tekst u zagradi nadopisan je rukom.

³⁵ Olomouc (njem. Olmütz) grad u moravskom dijelu Češke. Nekadašnje središte dinastije Přyslovića i mjesto abdikacije cara i kralja Ferdinanda I. Habsburg-Lothringa (1848.).

³⁶ Baka Terezija Pilar iz Tovarnika. U obiteljskoj ostavštini nalazi se njezino pismo od lipnja 1888. u kojemu Ivi čestita imendan.

³⁷ Lokacija u Gorskom kotaru, između Gornjeg Jelenja i Lokvi.

³⁸ Jelena Pilar, rod. Shek, Ivina supruga.

Tuzla, dne 22. juna 1914

Dragi striče!

Svojedobno prepisao sam iz jednoga Tvog sastavka „povijest obitelji Pilar“. Pošto mi je stalo ovu povijest što točnije imati, to Ti šaljem u prepisu jedan sastavak sa molbom, da bi mi još i one podatke, kojih si kasnije saznao, a ovdje nijesu pobilježeni, što prije saopćio.

Naposeb znam, da u obitelji ima sačuvana godina, kad se ~~naš~~ šukundjed Lovro doselio u Slavoniju, te bi me interesiralo znati, kada je to bilo.— *(u rukopisu 1782g)*

Ako imadeš još kakovih obiteljskih isprava, to bi Te lijepo molio, da mi iste spremiš u izvoru ili prepisu, a ja Ti obećajem, da ću Ti ih nakon uporabe vratiti.—

Još bi me vrlo interesiralo znati, je li Lovro Pilar došao iz Olomuca³⁵ ili iz jednoga sela olomuške okolice.— Koliko sam ja zapamtio, neznam je li iz pripovijedanja očevog ili bake Reze, imalo bi ovo potonje odgovarati istini.—

Ja ću si dati truda, da iz podataka kojih skupim, sastavim što točniju historiju naše obitelji, te sam rado pripravan, jedan uredni sastavak iste i Tebi ustupiti.—

./.

Uz pozdrav svima našima, ostajem

Tvoj zahvalni i odani

Ivo

[U posjedu obitelji Jančiković.]

----- VIII. -----

Veleučeni G. Dre!

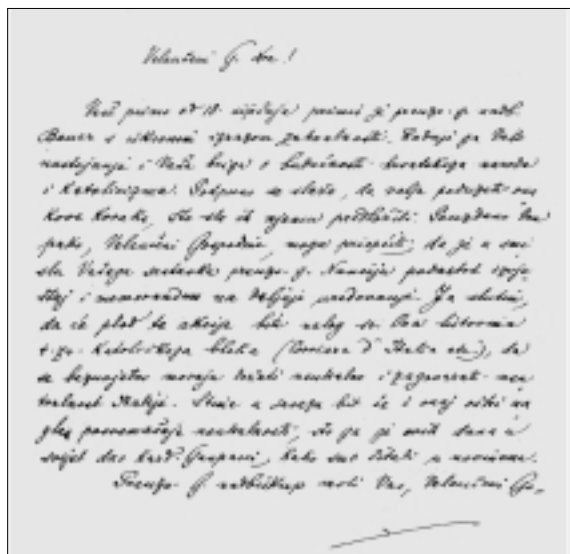
Vaše pismo od 18. siječnja primio je preuzv. g. nadb. Bauer³⁹ s iskrenim izrazom zahvalnosti. Raduje ga Vaše nastojanje i Vaša briga o budućnosti hrvatskoga naroda i katolicizma. Podpuno se slaže, da valja poduzeti onakove korake, što ste ih njemu predložili. Pouzdano Vam pako, Veleučeni Gospodine, mogu priopćiti, da je u smislu Vašega sastavka preuzv. g. Nunciju⁴⁰ podastrt izvještaj i memorandum na daljnje uređivanje. Ja slutim, da će plod te akcije biti nalog sv. Oca⁴¹ listovima t. zv. Katoličkoga bloka (*Corriere d'Italia*⁴² etc.), da se bezuvjetno moraju držati neutralno i zagovarati neutralnost Italije. Stime u savezu bit

³⁹ Zagrebački nadbiskup Antun Bauer (1856.—1937.). U političkom smislu podupirao je Hrvatsku stranku prava, koja se 1911. ujedinila s Hrvatskom naprednom strankom u Hrvatsku ujedinjenu samostalnu stranku.

⁴⁰ Raffaele Scapinelli di Leguigno (1858.—1933.)

⁴¹ Tada je papa bio Benedikt XV. (1914.—1922.). Vidi: Livia KARDUM, *Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2006., 183-193.

⁴² Dnevnik koji je počeo izlaziti 1906. u Rimu, a 1910. ulazi u katolički izdavački trust Giovanni Grosoli.

će i onaj oštri naglas posvemašnje neutralnosti, što ga je ovih dana u svijet dao kard. Gasparri,⁴³ kako smo čitali u novinama.

Preuzv. G. nadbiskup moli Vas, Veleučeni Gospodine, da mu i dalje iznesete svoje misli i prijedloge, koje će on dobrom zgodom i znati uzvati, jer ako i sada šuti, on mnogo misli o stvari i budućnosti našoj, pak je spreman u danom času svom snagom poraditi za svoju Crkvu i svoj narod.

Molim Vas, Veleučeni Gospodine, da primite od preuzv. gospodina prijateljsko pozdravlje, a od mene izražaj dubokoga poštovanja odani Vam

Mons. Dr. Svetozar Rittig,⁴⁴
nadbisk. tajnik.

Zagreb 22. siječnja 1915.

[NSK, R 7983, B-b 23, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

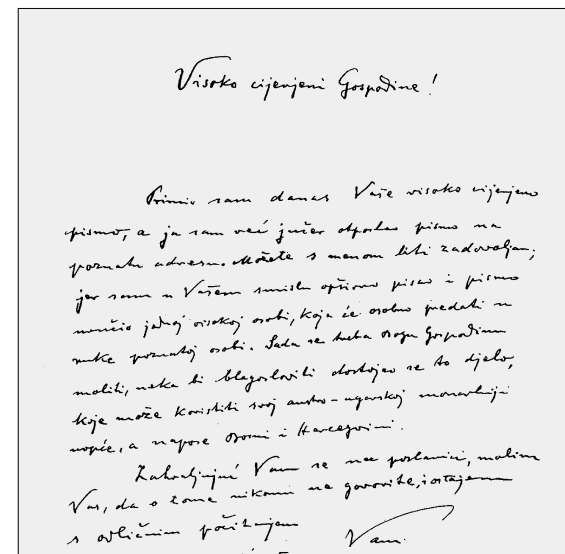
IX.

Visoko cijenjeni Gospodine!

Primio sam danas Vaše visoko cijenjeno pismo, a ja sam već jučer otposlao pismo na poznatu adresu. Možete s menom biti zadovoljan; jer sam u Vašem

⁴³ Pietro Gasparri (1852.—1934.), državni tajnik Svete Stolicе.

⁴⁴ Svetozar Rittig (1873.—1961.) u to je vrijeme (od listopada 1913.) bio tajnik Zagrebačke nadbiskupije i profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. U političkom smislu pripadnik Starčevićeve stranke prava (milinovci). Više o njemu vidi u obranenoj doktorskoj disertaciji Margaret Matijević, *Političko, crkveno i kulturno djelovanje Svetozara Rittiga (1873.—1961.)*, Zagreb, 2011., napose poglavlje o razdoblju u kojemu je bio nadbiskupov tajnik (str. 43-45).

smislu opširno pisao i pismo uručio jednoj visokoj osobi, koja će osobno predati u ruke poznatoj osobi. Sada se treba Bogu Gospodinu moliti, neka bi blagosloviti dostojao se to djelo, koje može koristiti svoj austro-ugarskoj monarhiji uopće, a napose Bosni i Hercegovini.

Zahvaljujem Vam se na poslanici, molim Vas, da o tome nikomu ne govorite, i ostajem s odličnim poštanjem.

Sarajevo 22/I 1915

Vami najodaniji
† Josip⁴⁵
nadbiskup.

[NSK, R 7983, B-b 27, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

X.

Német Bóly 4/8. [19]15.

Veleučni gosp. D^{re}!

Ovih dana čuo sam od jednog Tuzlaka da ste kod vojnog suda u Tuzli što me veoma veseli, jer bar možete u nekoliko i kancelariju nadgledati, što vam je od velike koristi.—

⁴⁵ Vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler (1843.—1918.). Više o nadbiskupovim odnosima s Ivom Pilarom vidi: Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.; ISTI, «O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917.», *GP*, 2/2002., sv. 2, 83-103.; ISTI, «Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu», *Pilar*, 2/2007., br. 4 (2), 11-30. Također vidi: Z. MATIJEVIĆ, «Državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera», *GP*, 1/2001., sv. 1, 117-133.

Ja od kako sam nastupio u vojsku nalazim se u kancelariji i to kod kumpnije, nu pošto su sve kancelarije — naime mjesta rechnungsunterofficira — čifuti zaposjeli, teško mi je ovako mjesto dobiti, premda sam od mnogog kud i kamo sposobniji u ovim poslovima.—

Jednom riečju oni svagdje na neki način prodru i najbolja mjesta dobiju.

Prema tomu teško mogu mjesto rechnungsunteroff. dobiti premda sam to zaslužio.—

Pošto ste vi sada kod vojnoga suda imajte dobrotu i poradite oko toga, da ja tamo kao pisar dodjem,— jer sigurno tamo pisara trebaju, na čemu bi Vam bio veoma zahvalan.—

Zdravlje me hvala Bogu dobro služi, premda u kancelariji radim dnevno po 10-12 a kadkada i 16 sati, dočim vježbao nisam niti jednog sata.

Kad sam čuo da imadete vizitu mislo sam, da ćete sretno proći nu sreća Vas je poslužila kao i mene, nu šta ćemo, takva su vremena.

U nadi da ćete mi to učiniti bilježim se s poštovanjem

Anto Ribičić

[U posjedu obitelji Jančiković]

----- XI. -----

[bez datuma]⁴⁶

Prečasni gosp.

Ante Liepopili,⁴⁷ kanonik,

Dubrovnik

Prečasni gosp!

u posjedu sam Vašeg cj. pisma od 15. proš. mj.

Ja sam na molbu našeg prijatelja S. već na 11. proš. mj. u njegovoj stvari govorio sa g. poglavarom zemlje te mi je isti obećao zauzeti se za njega.

Usljed Vašeg cj. pisma bio sam na 29. pr. mj. ponovno kod excell[encije] Sarkotića⁴⁸ te ponovio molbu, zatraživši izričito ono mjesto, koje ste Vi naznačili.—

Preuzvišeni g. S. obećao mi je ići na ruku samo me je savjetovao, neka naš prijatelj S. preda molbu na svoju pretpostavljenu vojničku oblast da bude namješten na željeno mjesto u Dubrovniku. Ujedno mi je preporučio, da S. poduzme shodne korake, da od strane namjesništva u Zadru bude njegova molba povoljno preporučena. Preuzvišeni g. je mislio, da bi se to moglo napraviti putem

⁴⁶ Iako pismo nije datirano, stavljeno je u kronologiji ovdje jer je na istom papiru napisano i pismo za Milana Ogrizovića koji je službeno boravio u zauzetoj Beogradu, što nas vremenski upućuje na vrijeme Prvoga svjetskog rata.

⁴⁷ Don Antun Liepopili (1848.—1940.) bio je u političkom smislu prvo pristaša Narodne stranke u Dalmaciji, a onda je pristupio dalmatinskim pravašima oko *Crvene Hrvatske*, da bi se zatim priključio pravašima frankovačke orijentacije. U Dubrovniku je pokrenuo list *Prava Crvena Hrvatska*.

⁴⁸ Stjepan barun Sarkotić od Lovčena (1858.—1939.) bio je general u austro-ugarskoj vojsci te posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine i vojni zapovjednik Dalmacije.

jedne posebne molbe na namjesništvo u Zadru, ali ja nisam istog uvjerenja jer držim da bi takova molba bila neumjesna i da bi to trebalo načiniti putem osobnih upliva u Zadru.

Na dan moga odlaska bio je kod mene u Sarajevu g. R. E. iz Dubrovnika ko- ga je g. S. poslao k meni te je ovaj istog mnijenja kao i ja.— I on je bio kod excell. Sarkotića u istoj stvari.

Umoljavam Vas uljudno, da našega prijatelja S. izvijestite ob onom, što sam učinio i neka odmah shodne korake preduzme.

Ja sam Vam pako vrlo rado na uslugu i za sve što u ovoj stvari treba još po- duzeti.—

Izvolite primiti izraz osobitog veleštovanja od
najodanijeg Vam:

[Dr. Ive Pilara]

[NSK, R 7983; B-c 6, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XII. -----

[bez datuma]

Veleuč. g Dr. Ogrizović⁴⁹ c. i kr. nadporučnik,

Beograd.

Redakcija Beogradskih novina

Veleučeni gosp. Dre!

Dozvolite da se na Vas obratim jednom molbom.

Na 11. ili 12. ov. mjes. dolazim u Beograd kao branitelj g. nadporučnika Dr. Waltera Webera, koji se za sada nalazi u Beogradu u Reservešpitalu, Brčko, III. Abtlg.⁵⁰

Pošto sam zadnji put u pogledu stana imao neprilika to se ovaj put obraćam na Vas s molbom, da mi budete na ruku. — Molim Vas uljudno da dadete g. Joštu ili kojemu drugomu od Vašega personala nalog, da mi nadju pristojnu sobu, za vrijeme od tjedan dana i da adresu te sobe saopće g. Walteru Weberu u prijespomenutu vojničku bolnicu.

Za Vašu prijateljsku uslugu zahvaljujem Vam unaprijed i ostajem

Vaš odani:

[Dr. Ivo Pilar]

[NSK, R 7983, B-c 6, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

⁴⁹ Milan Ogrizović (1877.—1923.) književnik i saborski zastupnik pravaške orijentacije. Od 1915. do 1918. urednik lista *Belgrader Nachrichten*.

⁵⁰ Reservenspital (njem.) = pričuvna bolnica za liječenje vojnog kadra; Abteilung (njem.) = odjel. Beograd je za vrijeme ratne okupacije bio jedno od središta za hospitalizaciju austro-ugarskih ratnih ranjenika. Usp. *Istorija Beograda*, ur. Vasa Čubrilović, Beograd, 1974., sv. 3, 37.

----- XIII. -----

Zagreb 7/III [1]916.

Dragi moj Ivica!

Drage volje se evo odmah odazivljem Tvojim želji i javljam Ti kako slijedi.

Ad. 1). Monografije posebne o hercezima što bijahu u Hrvatskoj kao takove nema, ali je inače obilna literatura o toj stvari. Kao uvod i glavnu melodiju ove stvari jest ovo: Herceštvo je stara hrvatska institucija, koja se javlja već pod kraljevima iz narodne dinastije. Tako Petar I. Kriješimir (1058—1089) nema sina, ali je zato njegov sinovac Stjepan (kasnije kralj Stjepan II) proglašen za hercega hrvatskoga (dux illustris Croatorum).¹⁾ A i kralj Zvonimir ili kako ga originalne listine zovu Svinimir bio je prije svoga krunjenja zvao se je banus i dux. U listini iz god. 1076. piše se on: »Ego Demetrius²⁾, qui et Svinimir³⁾ nuncupor dei providencia Chroacie Dalmacieque dux dono et concedo etc«... — (Rački Docum. historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia. Zagreb 1872 Izdanje akadem. vol. VII. Monumenta str. 103. 105.)

Tu instituciju preuzeli su i kraljevi ugarsko-hrvatski kasnije. Kralju jednako-pravan bio je u Hrvatskoj i kao samostalan vladar herceg (dux totius Sclavoniae t. j. čitave hrvatske zemlje) redovno je bio član vladarske porodice (kraljev sin, kraljev brat), pa se oni i pišu »Dei gratia«, a njega se zove: »ducalis Maiestas« (herceško veličanstvo). »Herceg je stolovao redovito u Zagrebu ili u Kninu i Zadru, a kasnije u Bihaću na Uni. Godine svoga vladanja brojio je kao i kralj. Vršio je razna kraljevska prava u Hrvatskoj namještavajući banove, sazivajući sabore, dijeleći plemstvo, vodeći vojsku u rat, potvrđujući privilegija pojedinim gradovima i plemićima, a kovao je i svoj novac. Kad nema hercega upravljaju banovi gotovo istom vlasti.« (Vidi Šišić, Hrvatska Povijest dio I. Mala knjižnica Matice hrvat. 1906. str. 205.). Ovo ti je temelj vlasti hercega. A literatura u kojoj možeš naći potanku i jasnu sliku je ova:

- 1.) Klaić Vjekoslav: O hercegu Andriji, Rad akadem. knjiga 136.
- 2.) Klaić Vjekoslav, Hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevida I. Rad Akad. knjiga 142.
- 3.) Klaić Vjekoslav, Povijest Hrvata sv. I. str. 282-285. Izašlo kod Kuglija u Zagrebu.
- 4.) Isti, isto djelo sv. II. dio 2. str. 4-8.
- 5.) " " " sv. II dio 3. str. 148-152. i str. 161-220.
- 6.) " " " svez. III dio 1. str. 7-8.

O hercegu Ivanu Korvinu napisao je monografiju dr. Rudolf Horvat Zagreb 1896.⁵¹ (Preštampano iz Vijenca). Upozorujem Te, da je Ivan Korvin bio hrvatski herceg samo od god. 1490.—1493. To su mu dali zato, jer ga nijesu izabrali za

⁵¹ Rudolf Horvat, *Ivan Korvin, ban hrvatski*, Zagreb 1896.; ponovo objavljeno u: *Prosvjeta*, Zagreb, 1913., sv. 9 (rujan), 42-55.

hrvatsko-ugarskoga kralja. 1495. postade ban i nosi naslov do smrti herceg od Opava (t. j. kao dux šleski).—

Sve hercege i bane hrvatske za dinastije Arpadovića navodi veoma vrijedan i pouzdan hrvatski pisac Josip Mikozi⁵² ex jezuita Zagrebčan rodnom u Opatovini Župa sv. Marije u Zagrebu u svojoj radnji: »Series banorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae ad seculum XIII. usque perduta.« Kukuljević, Arhiv za povijest Jugosl. knjiga XI. str. 1-106.⁵³

Dragi Ivica, ako se poslužiš sa svim ovim dobiti ćeš posve jasnu sliku o tim hercezima. Kako sam u velike zaposlen u jednom poslu akademije, ne mogu se pobliže stim baviti. A kad dođeš u Zagreb biti će mi veoma drago ako ću se moći o tom s Tobom pobliže porazgovoriti, jer se bojim, da ta stvar sada nije tako akutna, kako je bila nedavno.

O tom više usmeno, a Ti mi budi zdrav i veseo,

pak primi puno puno srdačnih

pozdrava od iskreno

Ti odanoga staroga prijatelja

Karleka⁵⁴

15/III. [1]916 odgov.

Dr Ivo Pilar⁵⁵

¹⁾ In nomine Christi »Ego Stephanus olim illustris dux Chroatorum itd.« Šišić, Priručnik izvora hrvat. historije, dio I, p. 271. Rački, Monumenta VII. str. 119.

²⁾ Krsno ime

³⁾ narodno ime Zvonimir

[NSK, R 7983; B-b 12, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XIV. -----

Wien 29/11 1916

Dragi Ivo!

Primio sam tvoje pismo od 25/XI. Što se tiče »Bošnjačtva« to za prvih godina okupacije a to od [18]78-82 nije bilo o tom govora; za pravo prve godine okupacije i nije bilo stalnog pravca ni uprave a kamoli vlade. Dotična komisija u Beču bavila se je organizatornim poslovima uprave, upliv ministara Hofmanna i Szlávija⁵⁶ bio je neznatna ili nikakav; tek sa Kállayem⁵⁷ počima vlada sa stalnim

⁵² Josip Mikoczy (Zagreb, 12. III. 1734. — Zagreb, 22. III. 1800.), isusovac i povjesničar.

⁵³ Točan naslov glasi: Povjest banovah Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije do XIV. vieka od Josipa Mikoca s uvodom Ivana Kukuljevića Sakcinskog, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. XI., Zagreb 1872., 1-206.

⁵⁴ Nažalost, trenutačno nije moguće odgonetnuti tko se krije iza imena — Karlek (Karlo, Dragutin?). Sa držaj pisma pokazuje autorovo iznadprosječno poznavanje srednjovjekovne povijesti Hrvata.

⁵⁵ Dopisano Pilarovom rukom.

⁵⁶ Leopold Hoffman i Joszef Szlávij bili su zajednički ministri financija Austro-Ugarske Monarhije.

⁵⁷ Benjamin Kállay (1839.—1903.), zajednički ministar financija koji je upravljao Bosnom i Hercegovinom (1882.—1903.).

Wicu 29/11 1916

Dragi Ivo!

*Primio sam tvoje pismo od 25/11.
Što se tiče "Bošnjaštva" to za prvih
godina okupacije a to od 78-82
nije bilo o tom govora; za pravo
krivo govore okupacije i nije bilo
stalnog pravca ni uprave a kamoli
vladi. Dotična komisija u Beču
každa se je organizirala u pravo
vrsta uprave, upliti ministarstva
Hofmann i Szlavya bio je u
znanosti ili uštakav; tek sa Kállayem
počela vlada sa stalnim izvjesnim
ciljima. U narodnim pitanjima*

izvjesnim ciljem. U narodnim pitanjima bio je Kállay jednako protivan i Hrvatstvu i Srpstvu. Kállay je stvorio »Bošnjaštvo«. O tome nije izdana nikad kakva općenita naredba — a naročito nije publicirana. Niti »znanstveno« nema o tom nikakve publikacije. Jezik je bio zemaljski — u tom pravcu izdane su interne naredbe tako da je u svjedočbama narodni »zemaljski jezik«. Kállay je dobio od prof. Jagića⁵⁸ mienje Gutachten da postoji »bosanski jezik«. Naravno da taj Gutachten⁵⁹ nije publiciran — ali se tako u svoje vrijeme i kasnije uvijek govorilo. U 80 god. izlazio je i politički list »Bošnjak« subventioniran a koji je izdavao pokojni Mehmedbeg Kapetanović⁶⁰ — I beletristički list »Nada«⁶¹ imao je isto svrhu pro-

⁵⁸ Glasoviti jezikoslovac Vatroslav Jagić (1838.—1923.). Polovicom 1896. održao je u austrijskom Parlamentu govor u kojem je zagovarao »bosanski jezik«, što je osobito izazvalo otpor hrvatske i srpske javnosti, za razliku od Bošnjaka muslimana koji su u tome očitovali svoju autonomnost. U svojim je uspomena zabilježio: »Ja sam dakle oštro i precizno (time) naglasio jedinstvo jezika između Beograda, Sarajeva i Zagreba«. Vidi: Tomislav KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni Hercegovini 1882—1903*, Sarajevo, 1987., 238. i Ernest FIŠER, »Vatroslav Jagić i Varaždin«, *Zbornik o Vatroslavu Jagiću*, ur. Tihomil Maštrović, knj. 1, Zagreb, 2007., 389.

⁵⁹ Gutachten (njem.) = stručni nalaz/vještačenje, tj. pisac želi kazati da je Jagić dao znanstvenu potvrdu za utemeljenost »bosanskog jezika«.

⁶⁰ Časopis *Bošnjak* izlazio je od 1891. do 1910., a vlasnik i urednik bio mu je Mehmed-beg Kapetanović (1839.—1902.). Financirala ga je zemaljska vlada.

⁶¹ *Nada* je počela izlaziti 1895., izdavač joj je bila zemaljska vlada, a urednik Kosta Hörmann.

pagirati Bošnjaštvo — radi dobrih honorara i Vorschusa⁶² — za koje u mnogo slučajeva nije ni jedan redak napisan — suradjivalo je u Nadi i hrv. i srpskih »literata« sa dosta dobrim nakanom (?).—

Bošnjaštvo je prestalo pod Buriánom⁶³ o kojemu se može misliti kako mu drago, ali to stoji da je pod njegovom vladom zavladao nacionalni princip — hrv. i srpski /spominjem samo Hrv. Dnevnik, Srpsku Rieč, Otačbinu, Narod ali — neko vrijeme Hrv. zajednica.⁶⁴ —

Ako su Srbi više istjerali za sebe i favorizirani to je njihova oporost (?) s jedne strane, a s druge strane slabost Hrvata da ovi za sebe nisu više i malo pa ništa zadobili. —

Molim te upitaj u Midžića⁶⁵ i zamoli ga u moje ime da mi pošalje obavijest na stavljena pitanja koja sam mu još iz Zagreba spremio, pitanja koja se odnose na predavanja o nasljednom pravu — kojih je 3. primjerak kod tebe ostao a sigurno već davno Midžiću predan.

Pozdrav Vama svima velikim i malim

Vaš tata — Deda.⁶⁶

[NSK, R 7983, B-b 9, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XV. -----

Zagreb 1917, januar 9.

Veleučeni gospodine doktore!

Vrlo rado odgovaram na Vaš cijenjeni upit od 2. o. m. Odnosno se mjesto nalazi u povijesti jajačke banovine, točnije: Jajca /bánság, vár és város/ története 1450—1527 /Monumenta Hungariae historica, Diplomataria vol. 40, Budapest 1915/ p. XVI /doskora će izaći hrv. prijevod/⁶⁷ a glasi ovako:

/Govori se o plivskoj župi/ »Ovakova se teritorijalna jedinica nazivala župom. Mnogo komentovano djelo bagrenorodnog opisivatelja ovog dijela balk. poluo-

⁶² Vorschuss (njem.) = predujam za priloge

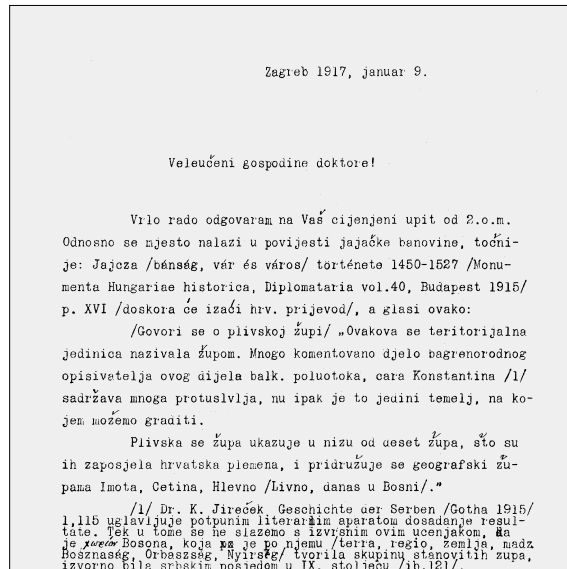
⁶³ Grof István Burián od Rajecza (1851.—1922.) bio je zajednički ministar financija (1903.—1912.) i tijekom Prvoga svjetskog rata ministar vanjskih poslova.

⁶⁴ *Hrvatski dnevnik* je osnovao nadbiskup Stadler, a izlazio je u Sarajevu od 1906. do 1918.; *Srpska Riječ* je izlazila od 1905. u vlasništvu Srpske dioničke štamparije iz Sarajeva; *Otačbina* je izlazila od 1907. u Banja Luci, odn. od 1911. do 1914. u Sarajevu a neko joj je vrijeme vlasnik i glavni urednik bio Petar Kocić; *Narod* je izlazio od 1907. do 1914. u Mostaru i Sarajevu, a vlasnik mu je bio Uroš Krulj, dok za list *Hrvatska zajednica* vidi bilj. 10. Podaci prema: Đorđe PEJANOVIĆ, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941*, Sarajevo, 1961.

⁶⁵ Osman ef. Midžić

⁶⁶ Radi se o Adalbertu Sheku pl. Vugrovečkom (1851.—1933.).

⁶⁷ Misli se na Šufflayev prijevod uvodnog teksta Lajosa Thallóczyja iz djela koje je taj mađarski povjesničar objavio 1915. u Budimpešti zajedno sa Sandorom Horváthom (*Codex diplomaticus partium regno Ungariae adnexarum /Banatus, ctrum et oppidum Jajca*). Šufflay kasnije objavljuje djelo pod naslovom *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527*. (Zagreb, 1916.).

toka, cara Konstantina /1/ sadržava mnoga protuslavlja, nu ipak je to jedini temelj, na kojem možemo graditi.

Plivska se župa ukazuje u nizu od deset župa, što su ih zaposjela hrvatska plemena, i pridružuje se geografski župama Imota, Cetina, Hlevno /Livno, danas u Bosni/..“

/1/ Dr. K. Jireček, Geschichte der Serben /Gotha 1915/ 1, 115 uglavljuje potpunim literarnim aparatom dosadanje rezultate. Tek u tome se ne slažemo s izvrsnim ovim učenjakom, da je χωρίον Bosona,⁶⁸ koja je po njemu /terra, regio, zemlja, madž. Bosznaság, Orbszág, Nyirság/ tvorila skupinu stanovitih župa, izvorno bila srbskim posjedom u IX. stoljeću /ib. 121/.

S osobitim poštovanjem
Šufflay⁶⁹

[NSK, R 7983, B-b 19, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XVI. -----

Tuzla, 24. X. [1]917.

Dr. IVO PILAR
TUZLA, BOSNA.⁷⁰

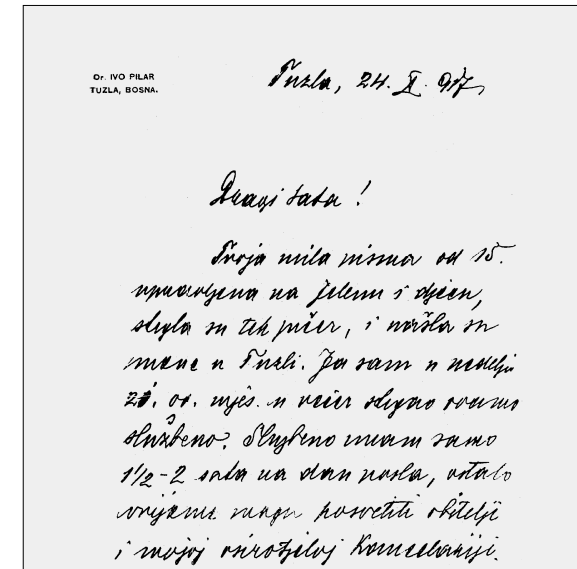
Dragi tata!

Tvoja mila pisma od 15. upravljena na Jelenu i djecu, stigla su tek jučer, i našla su mene u Tuzli. Ja sam u nedelju 21. ov. mjes. u večer stigao ovamo služ-

⁶⁸ χωρίον Bosona (grč.) = zemljica Bosna

⁶⁹ Milan pl. Šufflay (1879.—1931.), sveučilišni profesor i istaknuti albanolog, ubijen u političkom atentatu.

⁷⁰ Na omotnici pisma piše da je upućeno Adalbertu pl. Sheku.

beno. Službeno imam samo 1¹/₂ - 2 sata na dan posla, ostalo vrijeme mogu posvetiti obitelji i mojoj osirotjeloj kancelariji.

Svoje sam dobro našao, svi su zdravo i dobro.

Jučer je bilo 15 godina da smo se Jelena i ja vjenčali, a danas prije 15 godina bio je veliki Rastelessen,⁷¹ sjećam se kao danas. Kako je to sve brzo prošlo!

Trebao sam doći već na 13. u Tuzlu, ali me je vlada pozvala za 20. na veliku konferenciju o kojoj si sigurno čitao, pak sam morao put odgoditi. Ja dolazim u nemoguću situaciju.⁷² Ovamo sam častnik, i ne smijem se baviti politikom, a onamo me odozgora uvlače sve dublje u politiku. Ja se već prilično neugodno osjećam.—

Polovicom ov. mjes. bio je u Sarajevu jedan dopisnik »Az Esta«⁷³ koji je medju inim i mene interviewirao, i napisao čitavu seriju članaka o najnovijimi događajima u bosanskoj politici. Šaljem Ti u prilogu prevod iz dvajuh najinteressantnijih članaka. Jedan se tiče mene i moje formule.⁷⁴ Ja sam sasvim zadovoljan, moje uvedenje u magjarsku javnost nije nepovoljno, ich habe mir »eine gute Presse« gemacht.⁷⁵

⁷¹ Vjerojatno je riječ o zabavi na otvorenom.

⁷² Radi se o konferenciji stranačkih prvaka kod Maksima pl. Gyurkovicsa, zamjenika zemaljskog poglavara za Bosnu i Hercegovinu.

⁷³ Madarski dnevni list. Tadašnji tisak spominje dolazak njegova novinara Árpáda Pásztor (1877.—1940.).

⁷⁴ Vidi: Z. GRIJAK, »O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917.«, GP, 2/2002., sv. 2, 83-103. Također vidi: L. v. SÜDLAND, Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja, Varaždin, 1990., 398-401.

⁷⁵ (njem.) = »o meni su dobro pisali«

Ljudi me mnogo za Tebe pitaju. Ovdje boravi Ćutura (?) inspicira sudove, te vrlo žali što nije tako rano došao, da bi Te ovdje našao.—

Od svih srdačni pozdravi a mami rukoljubi. Izvanredno bih se radovao od Tebe dobiti koji redak. U duhu Te ljubi Tvoj

sinovski odani

Ivo

[NSK, R 5713, korespondencija Ive Pilara, akvizicija 1948.]

----- XVII. -----

Tuzla, 26. XI. [1]917.

Dr. IVO PILAR
TUZLA, BOSNA.

Dragi moj tata!

Primio sam mило Tvoje pismo od 4. ov. mjes., kao i ono od 15. ov. do odgovora prispio sam ipak tek danas, kad sam se na tri dana smirio u svojoj kući u Tuzli.—

Neznam jesi li pratio »Hrv. Dnevnik« i konstatirao veliki preokret u listu.

Ja sam sa krizom i zebnjom gledao kobni razvitak prilika u Bosni, kako sve neustavno ide smjerom serbofilskim i iredentističkim. Nisam ali vidjeo nikoga, koji bi nizbrdo pošla kola znao obustaviti.

Odlučio sam dakle sam kušati, i obzirom na moj vojnički položaj nješto i riskirati.—

Počeo sam od polovice septembra okupljati oko sebe sve pouzdane elemente; sastavio sam jednu izjavu.⁷⁶

Moji članci u »Hrvatskoj« od 2-6/X. o. g. imali su izvrstan uspjeh.⁷⁷ Dr. Sunarić⁷⁸ ga zamjenio sa svojim programom, izbio sam mu oružje iz ruku. Sada sam prešao u offenzivu. Počeo sam skupljati potpise na svoju izjavu. Na 12. XI. otišao sam sa dva pristaša k Stadleru, koji je odmah potpisao, i samo naknadno zatražio ublaženje točke III. u pogledu Slovenaca. On je siroma bio geknebelt⁷⁹ i u opće je oživio, kad je mogao jednu čisto hrvatsku izjavu potpisati.

⁷⁶ Pravaški tisak *Hrvatska* izvještava krajem rujna: »Hrvati su nezadovoljni pisanjem Hrvatskog Dnevnika i žele osnovati novi list sa čistim hrvatskim pravcem.« (»Promjene na bosan. vladi: Novi hrvatski list«, *Hrvatska*, br. 1839, 26. 9. 1917., 1)

⁷⁷ *Hrvatska* je dnevnik frankovačke Stranke prava s podnaslovom Glavno glasilo Stranke prava za sve hrvatske zemlje. U navedenom razdoblju Pilar je objavio nekoliko članaka pod zajedničkim naslovom »Politika u Bosni« (br. 1846.-1849), koristeći pseudonim Spectator Bosnensis.

⁷⁸ Jozo Sunarić (Travnik 1868. — ?) jedan je od prvaka Hrvatske narodne zajednice i potpredsjednik Bosansko-hercegovačkog sabora. Poput Pilara i on je bio austrijski student koji je doktorirao pravo u Beču. Od 1917. je pristao uz jugoslavenski pokret i podržao stvaranje Kraljevine SHS. Na početku NDH proglašen je doglavnikom, ali je ubrzo razriješen dužnosti. Vidi leksikonsku natuknicu o njemu: Zdravko Dizdar i redakcija, »Sunarić, Jozo (Josip)«, *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.—1945.*, gl. ur. Darko Stuparić, Zagreb, 1997., 372.

⁷⁹ geknebelt (njem.) = sputan

Ugovorili smo za 20./XII. [1]917. publikaciju. Urednici Benković i Gavrić⁸⁰ uskratili su publikaciju, Stadler im je oštro zapovjedio, oni su je donjeli, ali ujedno položili uredništvo i sve udesili samo da bi list morao prestati izlaziti.

Čim sam to opazio, otišao sam k Stadleru, isposlovao si ovlaštenje, sjeo u uredništvo i 2 noći radio ovdje sa Drom Ivicom Pavičićem⁸¹ tako, da list nije prestao izlaziti. Ujedno sam odmah namjestio nove urednike Boića⁸² i Dr Radu Smoljana. List je sada u čisto hrvatskom smjeru i potpuno u mojim rukama.— Stvar je napravila veliki utisak u Sarajevu, većina pučanstva je uz nas. Za provinciju još nisam orientiran. Dimović⁸³ bio je bijesan, javno je po ulici bogove kresao.—

Odletili su sada u Beč tužiti mene i Sarkotića.—

Da se pokrijem pred vojničkom oblasti, bio sam na 20/XI. kod Sarkotića, kome sam cijelu stvar javio, i sam prijavio, da sam bio prisiljen ogriješiti se o Punkt 48. Dienstregel. I. Th.,⁸⁴ da spasim dobru stvar. Uspjeh toga razgovora bio je taj, da sam odmah podnio (na zapovjed Sarkotića) molbu za enthebung⁸⁵ od vojne službe.—

Dosele sam bio tri tjedna u Sarajevu, a jedan u Tuzli svaki mjesec. Sad će biti obratno i imati ću slobodne ruke da si izgradim jaku političku stranku, što je već odavna cilj mojih želja.—

Moji svi zdravo.—

Na 21. bio sam na vladi i isposlovao Ti izvoznicu za 50 kg. pekmeza. Izvoznica je otišla direktno na Lebensmittelverkehrscentrale (?)⁸⁶ der P. L. B. I. B. i H. u Brčkom. Istoj sam sigurnosti radi još i pisao.—

Možebiti ću doskora doći i u Beč.—

Mami ruke ljubi, Tebe grli

Tvoj

Ivo

[NSK, R 5713, korespondencija Ive Pilara, akvizicija 1948.]

⁸⁰ Ambrozije Benković i Ilija Gavrić bili su svećenici Vrhbosanske nadbiskupije i urednici *Hrvatskog Dnevnika*. Poslije odstupa iz uredništva podržali su Svibanjsku deklaraciju. Njih su u uredništvu zamijenili uz Pilara, te navedenih Smoljana i Boića, još i Ivan Milićević i Ivica Pavičić. Usp. Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005., 81.

⁸¹ Nekadašnji predsjednik društva Trebević i hrvatski političar iz Sarajeva.

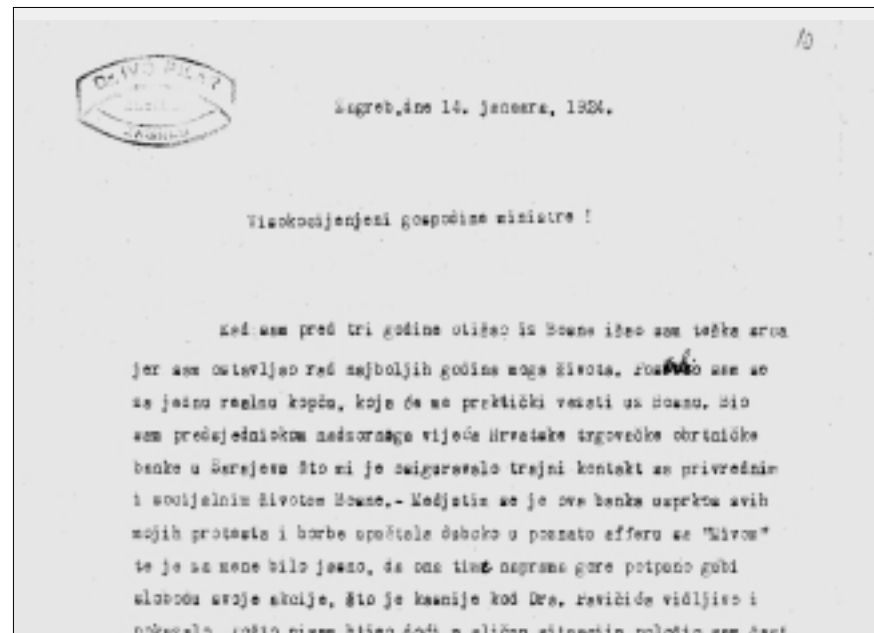
⁸² Riječ je o Rudolfu Boiću.

⁸³ Danilo Dimović (1875.—1951.), odvjetnik u Sarajevu i predvodnik Srpske narodne stranke u Bosni i Hercegovini koji je dobro surađivao s dualističkim čimbenicima, a bio je tijekom rata u audijenciji kod cara i kralja Karla I. (IV.). Godine 1918. izabran je kao predstavnik Hrvatsko-srpske koalicije u kotaru Srb za zastupnika u hrvatskom Saboru.

⁸⁴ Službovnik austro-ugarske vojske.

⁸⁵ Enthebung (njem.) = oslobođenje

⁸⁶ vjerojatno Središnjica za promet živežnim namirnicama

----- XVIII. -----

Dr. IVO PILAR
ADVOKAT
ZAGREB

Zagreb, dne 14. januara 1924.

Visokocijenjeni gospodine ministre!

Kad sam pred tri godine otišao iz Bosne išao sam teška srca jer sam ostavljao rad najboljih godina moga života. Poskrbio sam se za jednu realnu kopču, koja će me praktički vezati uz Bosnu. Bio sam predsjednikom nadzornoga vijeća Hrvatske trgovačke obrtničke banke u Sarajevu što mi je osiguravalo trajni kontakt sa privrednim i socijalnim životom Bosne.⁸⁷ — Medjutim se je ova banka usprkos svih mojih protesta i borbe upuštala duboko u poznatu afferu sa »Mivom« te je za mene bilo jasno, da ona time naprama gore potpuno gubi slobodu svoje akcije, što se kasnije kod Dra. Pavičića vidljivo i pokazalo. Pošto nisam htjeo doći u sličnu situaciju položio sam čast člana nadzornoga vijeća te banke.—

Time sam na svoju veliku žalost izgubio onu praktičku kopču, koja me je vezala uz socijalni i privredni život Bosne. Pošto sam taj gubitak teško osjećao, uperio sam svoje nastojanje onamo, da dodjem u nadzorno vijeće Hrvatske centralne banke kojoj sam takodjer dioničar, što mi je bilo olakšano time, što ima-

⁸⁷ O Pilarovim poslovima na području bankarstva vidi: Mira KOLAR, »Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)«, GP, 1/2001., sv. 1, 67-78.

dem vrlo solidnih veza sa I. hrvatskom štedionicom u kojoj su dvije vodeće ličnosti gđa. Dr. Crnadak⁸⁸ i dir. Latković⁸⁹ moji bliži rođjaci. Imao sam već konkretna obećanja, koja su se imala prošetati izvršiti.—

Medjutim je došao moment fuzije Centralne banke sa Centralnom Muslimanskom kojoj se sigurno nitko nije življe obradovao od mene. Nu još sretniji bih bio, kad bi mogao unići u nadzorni odbor fuzionirane banke.—

Ja sam slobodan ovo moje ambicijoniranje saopćiti i Vama visokocijenjeni gospodine ministre, sa molbom, da me poduprete u mom nastojanju.—

Ja sam, kako rekoh, najbolje moje godine, sproveo u Bosni i držim, da si smijem laskati, da imam zasluga za ovu zemlju. Ja sam prvi počeo raditi za suradnju katolika sa Muslimanima, i u svrhu emancipacije od preteznoga klerikalnoga upliva organizovao Hrvatsku narodnu zajednicu, te je ova ideja postala osi bosanske politike. Ja bih smatrao priznanjem za ovo moje nastojanje kome sam mnoge žrtve doprinjeo a još i danas za moj ondašnji rad plaćam, kada bih bio primljen u nadzorno vijeće fuzionirane banke. Držim pako, da bih novome zavodu mogao biti od osnovne koristi, ne samo kao odvjetnik u Zagrebu, i po mojima ekscelencijelnim vezama sa odlučnim ličnostima kod I. Hrvatske štedionice nego i kod većine velikih novčanih zavoda u Zagrebu, gdje su moji drugovi iz mladosti i obiteljski prijatelji vodeće ličnosti.— Istaknuo bih moje uske veze sa Hrv. Eskomptnom bankom, gdje me veže intimno obiteljsko prijateljstvo sa gen. direktorom Dr. Svrjugom⁹⁰ kod koga su mi vrata vazda otvorena. Sve te veze mogao bih iskoristiti u korist novoga fuzioniranoga zavoda, ako me počasti svojim povjerenjem.— Pošto pako znam, da kod Muslimana uživam mnogo povjerenja to molim, da istome dati izraza na način da me izaberete u nadzorni odbor. Ja ću idućoj glavnoj skupštini po svoj prilici osobno prisustvovati.—

Izvolite primiti izraz osobitoga veleštovanja od Vašega najodanijega:

Dr Ivo Pilar

Gospodin
Dr. Mehmed Spaho⁹¹
predsjednik jugosl. muslimanske organizacije
ministar i. s.
u Sarajevu.

[ABI, bez sign.]

⁸⁸ Milivoj Crnadak (1860.—1947.) bio je od 1897. generalni ravnatelj Prve hrvatske štedionice.

⁸⁹ Franjo Latković (1880.—1949.), istaknuti bankarski stručnjak koji je radio od početka 20. stoljeća u Prvoj hrvatskoj štedionici. Od 1926. postaje Crnatkov zamjenik. Specijalizirao se u velikim bankama u Njemačkoj (Deutsche Bank) i Francuskoj (Crédit Lyonnaise).

⁹⁰ Stanko Šv(e)rljuga (1880.—1958.) bio je generalni ravnatelj Hrvatske eskomptne banke i predsjednik Zagrebačke burze za robe.

⁹¹ Mehmed Spaho (1888.—1940.) bio je predsjednik Jugoslavenske muslimanske organizacije i ministar u više jugoslavenskih vlada. Zahvaljujem dr. Z. Hasanbegoviću što mi je ustupio preslik ovog pisma radi objavljivanja.

XIX.

Veleučeni gosp.
Dr Ćurčin⁹²
Zagreb
Margaretska ulica, uredn.
»Nova Evropa«

Velecijenjani gosp. uredniče!

Izenada morao sam poslovno otputovati u Beograd. Moj članak o Bogumilstvu zakasnit će po tome za dan dva, ali ne više.⁹³ Nadam se, da ću Vam ga do subote svakako moći poslati. Sa mnogo pozdrava Vaš

Dr. Ivo Pilar

B[elo]g[ra]d 18/VI. [1]924.

[NSK, R 7446 b, br. 2197, pisma uredništvu Nove Evrope]

XX.

ODVJETNIK
D^R IVO PILAR

Zagreb, 10. studena 1926.

ZAGREB
BERISLAVIĆEVA ULICA BR. 8
TELEFON 43.

Visokocijenjeni gosp. veliki meštre!

Vrlo sam sretan, što sam primljen u odličnu Zmajevsku družinu, koja meni, skromnom poborniku na njivi Hrvatske historije, mora biti toliko simpatična.

Na nesreću baš danas, kad bi morao biti primljen u Vaše bratstvo, neodgodivo sam zapriječen da dodjem na Zmajski sastanak.— Ovdje boravi moj francuski prijatelj prof. Blondel,⁹⁴ kojim me veže mnogogodišnje prijateljstvo te mu moram bezuvjetno posvetiti ovu večer, tim više, pošto još večeras iz Zagreba odilazi.—

Molim Vas i moju časnu Zmajsku braću, da me za večeras izvine, a ja ću se scjeniti sretnim da buduću srlijedu budem rite primljen u Vaše bratstvo.—

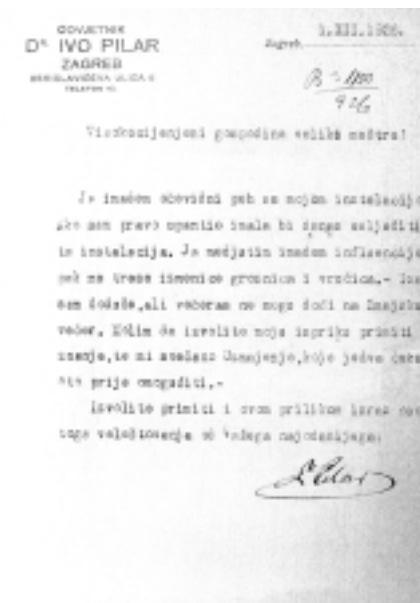
Izvolite i ovom prilikom primiti izraz osobitoga veleštovanja od Vašega najodanijega:

Dr Pilar

⁹² Milan Ćurčin (1880.—1960.) osnovao je u Zagrebu časopis *Nova Evropa* koji je izlazio od 1920. do slova Kraljevine Jugoslavije (1941.). U njemu surađuje intelektualna elita pretežito nedvojbene jugoslavenske orijentacije. Vidi recentno djelo: *Nova Evropa: 1920—1941: zbornik radova*, ur. Marko Nedić i Vesna Matović, Beograd 2010.

⁹³ Ivo PILAR, »Bosansko bogumilstvo i Grgur Ninski«, *Nova Evropa*, Zagreb, 1929., knj. XX, br. 1-2, 3-9.

⁹⁴ Georges Blondel (1856.—1948.), francuski povjesničar.

Veleblagorodni gospodin
Emilij pl. Laszovski⁹⁵ veliki meštar Braće Hrv. Zmaja
Zagreb
Kamenita vrata

[HDA, fond Braće hrvatskog zmaja, 635, dossier Ivo Pilar]

XXI.

ODVJETNIK
D^R IVO PILAR

Zagreb, 1. XII. 1926.

ZAGREB
BERISLAVIĆEVA ULICA BR. 8
TELEFON 43.

Visokocijenjeni gospodine veliki meštre!

Ja imadem očevidni peh sa mojom instalacijom. Ako sam pravo upamtio imala bi danas usljediti ta instalacija. Ja međjutim imadem influenciju pak me trese izmljenice groznica i vrućica.— Izašao sam doduše, ali večeras ne mogu doći na Zmajsku večer. Molim da izvolite moju ispriku primiti na znanje te mi svečano Uzmajenje, koje jedva čekam što prije omogućiti.—

⁹⁵ Emilij pl. Laszowski (1868.—1949.), hrvatski povjesničar i arhivist. Bio je na čelu Zemaljskog arhiva u Zagrebu i suosnivač Družbe Braća hrvatskog zmaja.

Izvolite primiti i ovom prilikom izraz osobitoga veleštovanja od Vašega najodanijega:

Dr. Pilar

[HDA, fond Braće hrvatskog zmaja, 635, dossier Ivo Pilar]

----- XXII. -----

Dragi moj Ivica!

Ovih sam dana čitao u »Obzoru« o Tvome predavanju o Bogumilima, koje si nedavno održao i koje je vrlo uspješno.⁹⁶ Ja Ti čestitam i veseli me, da se je Zagreb ponovno zainteresovao za ovo pitanje. S time u vezi moguće je da će Te zanimati, da sam ja u toj stvari pred nekoliko dana preko prof. g. Dr. Šišića⁹⁷ podnio Akademiji znanosti i umjetnosti jednu predstavku, u kojoj sam joj predložio sistematsko snimanje (fotografiranje znamenitih nekropola, crtanje formi pravljenje abklača⁹⁸ od natpisa, ornamenata i raznih viteških igara (turnire, lov i t.d.), nadalje prikupljanje narodne predaje i drugih historičkih bilježaka.

Abklači i fotografije mogli bi se smjestiti gdje god u muzeju poput galerije, što bi bilo od velike naučne vrijednosti.

Inače bi Akademija mogla izdati jedno veliko monumentalno djelo o Bogumilima i stećcima. Sav taj posao, koji je inače vrlo ogroman, razdjelio bih na 3 godine a radio bi ga zajedno sa prof. Rendeom.⁹⁹ Veliko je pitanje finansiranje mog poduzeća, jer su radovi u terenu dosta skupi.

Gosp. prof. Šišić mi piše, da je moj predlog podnio Akademiji i toplo ga preporučio. Ti si sigurno poznat sa svom gospodom iz Akademije pa Te molim da i Ti s tvoje strane poradiš oko toga i da taj rad preporučiš.

Ovdje je sve pri starom. Sinoć je bila Napretkova zabava, koja je vrlo lijepo uspjela. Ja sam tek u 5 sati došao kući, pa sam i prilično mamuran.

Ovih dana kanio sam doći u Zagreb ali sam radi lošeg vremena odustao od putovanja na kongres u Split i usljed toga je otpao i Zagreb.

Žao mi je što ću morati povući moju veliku studiju o oružju, što je bila uzela Akademija da štampa. Ne mogu se složiti s gosp. Boranićem¹⁰⁰ glede formata. On bi htio da štampa na formatu »Zbornika«¹⁰¹ a slike bi došle na posebnim tab-

⁹⁶ Ovdje se radi o Pilarovu predavanju od 26. siječnja 1927. kod Braće hrvatskog zmaja pod naslovom »Bogumilstvo i njegova uloga u hrvatskoj povijesti«. Vidi: rubrike »Domaće vijesti« u *Obzoru*, 1927., br. 22, 3 i br. 25, 3. Isto tako vidi i Pilarov članak »Još o bogumilstvu i o »Bosanskoj crkvi« u *Obzoru*, 1928., br. 11 i 12. Više o Pilarovu pogledu na pitanje Crkve bosanske vidi: Z. MATIJEVIĆA, »Dr. Ivo Pilar i problem Crkve bosanske (»bogumilstvo«)«, *Pilar*, 1/2006., br. 1 (1), 69-81.

⁹⁷ Ferdo Šišić (1869.—1940.) sveučilišni profesor u Zagrebu i akademik.

⁹⁸ abklač (njem.) = kliše

⁹⁹ Ivan Rengjeo (1884.—1962.), slavist i numizmatičar. Još prije Prvoga svjetskog rata bio je srednjoškolski profesor u Sarajevu.

¹⁰⁰ Dragutin Boranić (1870.—1955.), jezikoslovac i akademik.

¹⁰¹ Misli se na akademijin *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. U tom je *Zborniku* Pilar objavio studiju »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, Zagreb, 1931., knj. XXVIII, sv. 1, 1-86.

Dragi moj Ivica!

Ovih sam dana čitao u »Obzoru« o Tvome predavanju o Bogumilima, koje si nedavno održao i koje je vrlo uspješno. Ja Ti čestitam i veseli me, da se je Zagreb ponovno zainteresovao za ovo pitanje. S time u vezi moguće je da će Te zanimati, da sam ja u toj stvari pred nekoliko dana preko prof. g. Dr. Šišića podnio Akademiji znanosti i umjetnosti jednu predstavku, u kojoj sam joj predložio sistematsko snimanje (fotografiranje znamenitih nekropola, crtanje formi pravljenje abklača od natpisa, ornamenata i raznih viteških igara (turnire, lov i t.d.), nadalje prikupljanje narodne predaje i drugih historičkih bilježaka.

lama, dok ja stojim na stanovištu, da slike moraju doći u tekst i radi toga treba veći format. Nemam sreće s mojim radovima i najposlije će otići svi u peć.

Srdačno te pozdravlja

tvoj Vejsil¹⁰²

Sarajevo 2/2 1927

[NSK, R 7983, B-b 28, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XXIII. -----

4. veljače [1927].

Dragi Vesilje!

Primio sam mile Tvoje redke od 2. ov. mjes. pak Ti hvala na Tvom izvještaju, koji me izvanredno interesira, pošto ja držim bogomilstvo za najvažnije religiozno historijsko pitanje za Hrvatsku povjest. Ja sam u januaru dapače bio četiri dana u Grazu, gdje sam študirao njeke osobito rjetke stare knjige o tom pitanju, koje sam dobio u Grazu iz Bečke dvorske biblioteke.—

Dozvoli da Te kao prijatelj na nešto upozorim, i da Te umolim, da u pogledu formata za Tvoju veliku studiju o oružju bezuvjetno popustiš. Za Tebe, a i za nas sve Tvoje prijatelje je od najveće važnosti da što više Tvojih radnja izadje u Akademiji u tom najvišem našem znanstvenom forumu. Zato držim da moraš

¹⁰² Vejsil Ćurčić (1868.—1959.), arheolog i etnograf koji je uoči Prvoga svjetskog rata bio muzejski pristav u sarajevskom Zemaljskom muzeju. Tijekom Prvoga svjetskog rata imenovan je kustosom, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata njegovim ravnateljem. Vidi o njemu natuknice: Slavko BATUŠIĆ, *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb, 1942., sv. 4, 415.; Đuro BASLER, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1984., sv. 3, 350.

bezuvjetno popustiti u pitanju formata, tim više pošto po mom shvaćanju držim da na strani Akademije nema nikakvog drugog motiva, doli financijalnoga pitanja. To je pako tako važan faktor, da svaki čovjek mora na nj uzeti obzira. I Akademija imade svoje financijalne poteškoće. I meni je dobro poznato /moj stric Martin¹⁰³ je podpredsjednik Akademije/ da te poteškoće nisu malene.— Zato brate Vesilje, popusti na svaki način: bolje i crn kruh, nego prazna torba, drugim riječima bolja Tvoja študija u »radu« sa naknadnim slikama, nego čitavi Tvoj sa toliko truda sastavljeni duševni rad da truhne gdje god na tavanu.— Zato me poslušaj i nećeš žaliti.—

Silno me veseli Tvoj predlog glede bogomilja, pak bi i ja bio pripravan da unidjem eventualno u dotični odbor.—

Ja sam opet prodao nješto Tvojih knjiga i prilazem Ti ovdje 100 Dinara. — kojih primitak molim da mi potvrdiš.— Ja sada nisam prodavao Tvoje knjige, jer u fašniku, vaktu kad kauri polude, nemaju zagrebčani za knjige novaca. Oko Uskrsa možeš očekivati dalnju pošiljku.

Ja ću moje predavanje o Bogomilima dati tiskati i poslati ću ti ga.¹⁰⁴—

Mnogo te pozdravlja. Tvoj iskreni prijatelj:

[Ivo]

[NSK, R 7983, B-a 17, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

----- XXIV. -----

Z[agre]b. 19/2 [19]27.

Dragi Pilaru!

Ne znam hoću li moći za sada dospjeti do Tebe. Zato Ti javljam ove interesantne podatke.

1. G. 1227. spominje se prvi put Požega u Slav.[oniji], koju dobiva kaločka biskupija, da uzmogne energično djelovati protiv krivovjeraca.

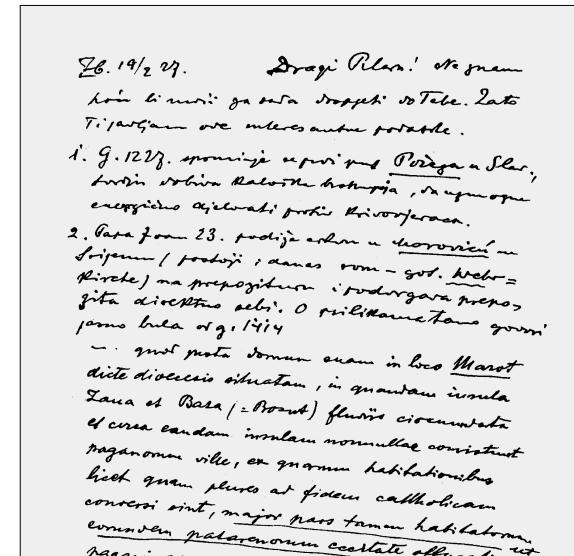
2. Papa Ivan 23. podiže crkvu u Moroviću u Srijemu (postoji i danas rom.-got. Wehrkirche)¹⁰⁵ na prepozituru i podvrgava prepozita direktno sebi. O prilika tamo govori jasno bula od g. 1414.

~quod juxta domum suam in loco Marot dicte Dioec. situatam in quadam insula Zana et Bata (= Bosut) fluviis circumdata, et circa eandem Insulam nonnullae consistunt paganorum Ville, ex quarum habitatoribus licet quamplures ad

¹⁰³ Martin Pilar (1861.—1942.) bio je arhitekt po struci. O njegovu ugledu govori i činjenica da je bio član Jugoslavenske (danas Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti od 1919., a zatim i njezin potpredsjednik u razdoblju 1924.—1934. godine.

¹⁰⁴ Riječ je o knjižici *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem: dva predavanja Dra Ive Pilara što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, Zagreb, 1927.

¹⁰⁵ Szabo u svojem djelu *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Matica hrvatska, Zagreb, 1920., 157) piše da se u Moroviću sačuvala »stara crkva s obrambenim tornjem opasana grabom«.

fidem catholicam conversi sint, major tamen pars habitorum eorundem patenorum offuscata cecitate, ut pagani remanserint, et remanent infideles, quodque licet in eisdem Insula & villis, que in prefate Dioec. seu infra ejus limites consistunt, nonnullae parochiales ecclesie & cappelle sint fundate, ipsi tamen habitatores Episcopo Quinquecclesien nunquam obediunt, neque obediunt, nec alicui decimam solvere hactenus consueverunt....¹⁰⁶

V. Koller: Hist. episc. Quinqueccel.

III. 313-322.¹⁰⁷

Ako što želiš potanje znati napiši kartu na donju adresu. Ja ću je već dobiti.

Iskreno Te pozdrava

Prof. Gj. Szabo¹⁰⁸

Marovska ul. 11.

[NSK, R 7983, B-b 26, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

¹⁰⁶ »da je kraj njegove (sc. Ivana Morovića) kuće smještene u mjestu Morović u spomenutoj (sc. Pečuškoj) biskupiji na nekom otoku okruženom rijekama Savom i Bosutom i oko tog istog otoka smještena nekolicina naselja pogana/nevjernika; da, premda su iz tih naselja mnogi prešli na katoličku vjeru, ipak je velik dio stanovnika obmanut sljepilom patarena ostao poganski i /sad/ ostaju nevjernici i da premda je na istom otoku i u istim selima koja se nalaze u spomenutoj biskupiji ili ispod njezinih granica podignuto nekoliko župnih crkava i kapela, ipak se sami stanovnici nikada nisu pokoravali niti se pokoravaju pečuškom biskupu i nisu imali običaj sve dosad njemu plaćati desetinu.« Zahvaljujem dr. sc. Tamari Tvrtković na prijevodu s latinskog jezika.

¹⁰⁷ Josephi KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, tomus III., complectitur res gestas ab anno MCCCXVI ad MCCCCLIX, Posonii 1784., prijepis sa str. 319 i 320. Kollerove se knjige čuvaju u ostavštini Josipa Kuševića u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

¹⁰⁸ Gjurjo Szabo (1875.—1943.), povjesničar i konzervator. Više o njemu vidi u zborniku radova *Gjurjo Szabo u hrvatskoj kulturi*, ur. Jozo Marević, Velika Gorica, 2010.

----- XXV. -----

ODVJETNIK

D^R. IVO PILAR Zagreb,

ZAGREB

BERISLAVIĆEVA ULICA BR. 8

TELEFON 43.

12. studena 1929.

Visoko cijenjeni gospodine doktore!

Članak o »Svetom Savi«¹⁰⁹ već je pri svršetku, te ćete ga po obećanju dobiti prije 15 ov. mjes.

Javljam Vam to Vašega ravnjanja radi, te Vas molim da izvolite i ovom prilikom primiti izraze osobitoga veleštovanja od Vašega najodanijega:

Dr. Ivo Pilar

Veleučeni gospodine

Dr. Milan Ćurčin

Zagreb.

[NSK, R 7446 b, br. 2292, pisma uredništvu *Nove Evrope*]

----- XXVI. -----

Mnogopoštovani i dragi Edhem-Efendija!¹¹⁰

Draga mi je uspomena na ona lijepa vremena, kad smo nas dva prije 31-32 godine suradjivali u klubu hrvatskih književnika u Sarajevu.¹¹¹ Razumjeti ćete, kako bi mi srcu godilo, kad bismo mogli stupiti ponovno u suradnju na jednom polju, koje mi se danas čini osobito važnim.

Lijepa je naša bosanska riječ: »Ničija nije do sabaha«¹¹² gorila. Sigurno neće ni svijeca sadašnjeg režima vječno goriti, pak je za nas svejedno hoće li se ona utrnuti za dva-tri mjeseca ili za dvije tri godine.

Na svaki način vrlo je važno pripremiti se dobro na taj odlučni momenat, koji dolazi, i kad će trebati opet na bazi istinske demokracije sa širokim slojevima

¹⁰⁹ Pilarov članak »O Svetom Savi i njegovu znamenovanju« objavljen u *Novoj Evropi*, 1930., br. 1, 1-10.

¹¹⁰ Edhem Mulabdić (1862.—1954.), književnik i političar, koji se naročito istaknuo nakon 1918. kad je tri puta izabran u rodnom mjestu za skupštinskog zastupnika kao član Jugoslavenske muslimanske organizacije. Jedan je od pokretača i urednik revije *Behar* u kojoj su se okupljali još neki muslimanski intelektualci stalno ili kraće vrijeme bliski hrvatskoj nacionalnoj ideji (Bašagić, Mešić, Hadžić). Od 1929. bio je i predsjednik društva Narodna uzdanica. Vidi: Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.—1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007., 93-94.

¹¹¹ Usp. Muhsin RIZVIĆ, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887—1918)*, Sarajevo 1990., 148-149., kao članovi Kola sarajevskih književnika spominju se Pilar i Mulabdić.

¹¹² sabah (tur.) = jutro, zora

naroda stupiti u političku borbu. Treba se pripremiti u prvom redu programatski, a svaki rodoljub treba da učini, šta zna i može.

Mene mnogo muči spoznaja, da hrvatska politika nikada nije riješila potpuno bosansko hercegovačko pitanje u okviru hrvatske politike. Po mom shvaćanju, to nije riješio ni Starčević ni Radić, i ja držim da je to jedan od glavnih uzroka naših neuspjeha. Naša politika nikad nije imala jasno i bistro prorađeni realni program glede Bosne i Hercegovine, koje su po mome uvjerenju jezgra Hrvatsko-srpskih odnosa.

To je bio vazda jedan veliki elemenat slabocće hrvatske politike, ali i jedan elemenat nesigurnosti i politička nesreća za same Bošnjake. Ali ja držim i to, da glavnu riječ kod toga konačnoga uvodjenja bosansko-hercegovačkoga pitanja u hrvatsku politiku moraju imati Bošnjaci i Hercegovci sami, a među njima u prvom redu bos. Muslimani.—

Ja Vas dakle molim, da mi pomognete, da se ovo nezdravo stanje dokonča, i da se uz suradnju samih Bosanaca i Hercegovaca za hrvatsku politiku izradi detaljni program glede rješavanja pitanja Bosne i Hercegovine.

Krasna je prigoda predstojeća zabava Narodne Uzdanice¹¹³ u Sarajevu, gdje će se skupiti svi sarajevski Muslimani, koji hrvatski osjećaju ili sa hrvatskom mišlju simpatiziraju.

Molim Vas dakle, da tom zgodom upriličite sastanak nekolicine najvidjenijih Vaših pristaša, da im pročitate ovo pismo i da s njima u sporazumu izradite jedan kratki memorandum, u kojem ćete istaknuti svoje mišljenje, kako bi se imao riješiti bosansko-hercegovački problem u okviru hrvatske politike. Ja držim da neće biti na odmet, da Vam saopćim, što ja o tome pitanju mislim.

Po mome uvjerenju treba pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine riješiti u tri etape. U tu svrhu treba povesti jednu pametnu etapnu politiku, koja ima otprilike izgledati ovako:

1.) Prva je etapa: Uspostaviti Bosnu i Hercegovinu kao jedinstveno upravno područje te podjedno tražiti njezinu autonomiju.

Ovo treba po mome mnijenju zahtijevati sa slijedećim obrazloženjem: Bosna i Hercegovina usljed svoje preko sedamstogodišnje vidljivo separatne političke i kulturne povijesti (od Kulina-bana do okupacije 1150—1878) imade svoje posebne potrebe, posebne rane i bolesti. Ne može se ovim potrebama udovoljiti niti ove rane i bolesti uspješno liječiti, ako se Bosna i Hercegovina administrativno spoje sa krajevima, koji imadu drugu političko-kulturnu prošlost, druge potrebe, druge rane i bolesti. Autonomijom dobivamo mi prirodnu većinu u B. i H.

¹¹³ Više: *Značaj i uloga »Narodne uzdanice« u društvenom životu Bošnjaka (1923.—1945.)*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Institut za istoriju u Sarajevu 2002. Mulabdić je bio od 1929. predsjednik glavnog odbora Narodne uzdanice i na tom je položaju bio sve do prestanka rada društva 1945. godine.

2.) Druga etapa: Sjedinjenje B. i H. sa Dalmacijom.

Dalmacija je za B. i H. primorje, a B. i H. je za Dalmaciju prirodno kopneno zaledje.— A to je važno ne samo za obadva područja sa ekonomskoga gledišta, jer B. i H. ne mogu u novom državnom sklopu ekonomski procvasti ni doći do negdašnjeg blagostanja bez najužeg priključka na obalu i njene luke i promet, niti može Dalmacija kao kršni primorski i pasivni kraj isto postići bez svoga kopnenoga zaledja.—

Uz to je Dalmacija danas najugroženiji kraj cijele države (Italija, londonski pakt, fašizam) i kako nas historija uči, Dalmaciju u njezinom uskom okviru nije moguće očuvati od talijanskih utjecaja na drugi način, nego da ju se što uže poveže sa njezinim prirodnim zaledjem, koje prirodno siže do Drine.—

Ne udovoljavati ovome diktatu geopolitičkog položaja i jasnog putokaza povjesti znači ugrožavati interese cijele države, zato svaki, koji se tome protivi snosi ogromnu odgovornost naprama interesima cijele države.—

Ovim sjedinjenjem dobivamo dvotrećinsku većinu u B. i H. i D.

3.) Treća etapa: Sjedinjenje ovoga povećanoga područja sa Hrvatskom i Slavonijom.

Ove dve provincije jesu veza za B. i H. i Dalmaciju sa Srednjom Evropom. Pošto Srednja Evropa svojim prometom prirodno teži na more a B. i H. sa svojim produktima prirodno gravitira u srednju Evropu, onda je samo na štetu obih ovih prolaznih područja, ako se oni ne organiziraju administrativno jedinstveno. Samo kao jedinstveno administrativno tijelo mogu ove zemlje maksimalno procvjetati i uznapredovati. To je tim nužnije, što je sama priroda mačuhinski ove krajeve tokom voda i brdima razdijelila, pak treba pametnom administrativnom i kulturnom politikom to izjednačiti i ispraviti, i ove predjele dići do maksimalnoga ekonomskoga i kulturnoga procvata.—

Ovako bismo stvarnim i ekonomsko i prometno političkim obrazloženjima dali jaku i neborivu podlogu našim nacionalno političkim ciljevima, koji se sa ovoga gledišta po mome mnijenju nebi mogli uspješno pobijati niti trajno osujetiti. Onaj koji bi to činio podnio bi isti odium kao i nekad Austro Ugarska, da neda ovim zemljama kročiti putem ekonomskoga i kulturnoga napretka, a to po mome mnijenju neće moći podnijeti niti sadašnji vlastodršci.—

Ova moja koncepcija naravski nije za Vas obvezatna, ona Vam ima služiti samo kao primjer za shvaćanje jednog ljubitelja i prijatelja B. i H., kako bi se to pitanje imalo riješiti.—

Ali meni se čini, da samo ovakav program može zapriječiti onu nesreću, koja se sprema i Bošnjacima i nama: a to je konačna dioba Bosne i Hercegovine. Ja ovu diobu smatram i nenaravnom i štetnom, ali ona dobiva i ovdje sve više pristaša, u glavnome za to, što nema nikakva drugoga pametna programa ni plana.

Ja si provedenje ovoga programa ne predstavljam ni lahkim ni brzim. Mi smo provedenju toga programa već bili bliže nego danas, ali je naša vlastita krivnja,

da smo danas dalje, nego smo bili prije 15 godina. Ja računam za svaku etapu po par decenija rada i borbe. Možda je dakle i praktički suvišno iznositi odmah sve tri etape, pak bi bilo bolje izaći samo sa prvom. Ali ja držim, da oni koji počinju stvar moraju bezuvjetno imati pregled preko čitavoga razvitka. Tim svaka-ko dobivamo program za veći odsjek vremena možda, za cijelo jedno stoljeće.— Ali samo jasnim i precizno ocrtanim jednim programom može naša politika izaći iz ove ukočenosti i mrtvila, u kome se danas nalazi.—

Izvolite Vi u jednom kratkom memorandumu iznesti Vaše stanovište, isti meni poslati, a ja ću ga provući kroz uši ovdašnjih naših vodećih ljudi i uprijeti sa mojim ovdašnjim prijateljima, da Vaše shvaćanje bude prihvaćeno u što većoj mjeri kao baza zajedničkoga našega budućega rada.—

Mnogo Vas i sve Vaše čestite suradnike pozdravlja

Vaš davnašnji ahabab¹¹⁴ i štovatelj

Zagreb, 3. III. 1932.—

[Dr. Ivo Pilar]

[NSK, R 7983, B-a, 7, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010]

----- XXVII -----

Novi Sad, 2. travnja 1932.

Sreski sud.

Visoko poštovani gospodine doktore!

Slobodan sam, da Vam se javim ovim pismom.

Sada sam premješten iz Negotina u Novi Sad.

Studirajući naš problem naišao sam u knjizi Oskara Randia *La Jugoslavia*,¹¹⁵ izdanoj 1922. u Rimu od Lega Italiana per la tutela degli interessi nazionali na str. 494 (oprostite da Vam citiram — naime neznam pouzdano, da li Vam je to poznato), da citira recenziju Attilija Tamara¹¹⁶ u reviji »Politica« (svibanj 1921.), koji veli za »Südslawische Frage u. Weltkrieg«.¹¹⁷ »E la piu vasta (ha 716 pagini), la piu completa e la piu importante opera che sia stata scritta sul problema degli Slavi meridionali e sulle loro lotte nazionali. E scritta dal punto di vista puramen-

¹¹⁴ ahabab (arap.) = prijatelj

¹¹⁵ Oscar Randi, zadarski pisac i publicist (»lo scrittore e pubblicista zaratino«), prema talijanskom povjesničaru Lucianu Monzaliju, <http://www.unipr.it/arpa/defi/CVMonzali.html>, pristup: 25. IV. 2012.) iredentističkog svjetonazora. Napisao je između dvaju svjetskih ratova niz studija o povijesti Dalmacije, talijanskoj manjini toga područja i njezinim političkim prvacima (Bajamonti, Ghiglianovich i dr.).

¹¹⁶ Attilio Tamaro (1884.—1956.), talijanski povjesničar i diplomat. Opširnije vidi: S. LIPOVČAN, »Pilar's Work *The South Slav Question: on the Origin of the Manuscript and the Fate of the first (Viennese) Edition*«, *Pilar*, 1/2006., br. 2 (2), 50. Tamaro je autor više zapaženih knjiga od kojih se najviše izdvajaju *Italiani e Slavi nell'Adriatico* (1915.) i *La Vénétie Julienne et la Dalmatie* (1918.) u kojima zagovara iredentističke ciljeve.

¹¹⁷ Misli se na Pilarovu monografiju o južnoslavenskom pitanju.

te croato, con tendenza antiserba ed antitaliana.¹¹⁸ Veli, da je to »un monumento dell' ideale croato«.¹¹⁹

Međutim uprav istodobno uspjelo mi je nabaviti još jedno djelo, koje je od srpske kronike negativno ocjenjeno i to čini mi se od Joce Pižona Jovanovića¹²⁰ iz Srp. knjiž. Glasnika, a to je naime djelo Ernsta Anricha Die Jugoslawische Frage und die Julikrise 1914. (izd. W. Kohlhammer Verlag Stuttgart 1931.)¹²¹ — dakle djelo vrlo svježje. Izvanredno sam se obradovao, da sam u stvari našao po priznanju samog autora — pravi ekcerpt Vašeg bečkog djela. Na str. 14. veli pi-sac u bilješci doslovce ovo:

»Aber zu Eingang dieses Kapitels sei doch ein Buch ganz allgemein herausgestellt: von Südländ 'Die S. Frage u. d. Weltkrieg'. Dieses Buch ist viel zu wenig bekannt. Denn abgesehen von der Bedeutung der südsl. Frage auch für unsere Gegenwart u. Zukunft kann es in der Vielseitigkeit u. dem Ernst der Auffassung eine Musterarbeit für die Erfassung ähnlicher völkischer Grenzprobleme genannt werden. Südländ ist ein Pseudonym für Pilar. Pilar ist selbst Kroate. Das Buch erschien noch vor dem Zusammenbruch u. wollte die Monarchie an ihre Aufgabe mahnen u. zu ihrer Lösung mit beitragen. Der Grundgedanke dieses Kapitels ruht auf diesem Buch, die beiden ersten Abschnitte auch in den Einzelheiten zu sehr grossen Teilen.«¹²²

Dodajem, da i Oscar Randi veli, da ste djelo napisali potaknuti pisanjem Jovana Cvijića¹²³ aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu »il Dott. Ivo (Giovanni) Pilar, un croato bosniaco, concepì l'idea di confutarlo. Il libro pubblicato con lo pseudonimo del L. v. Südländ.«¹²⁴

¹¹⁸ »Najgolemije, najcjelovitije i najvažnije djelo koje je napisano o problemu južnih Slavena i njihovim nacionalnim borbama. Napisano je sa čisto hrvatskog gledišta s protusrpskom i prototalijanskom tendencijom.«

¹¹⁹ »spomenik hrvatskom idealu«

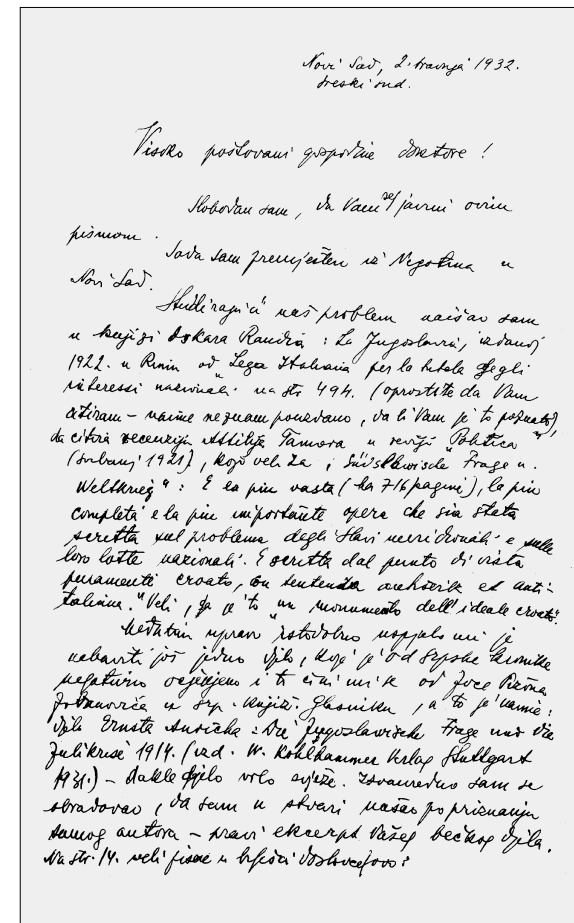
¹²⁰ Jovan Jovanović Pižon (1869.—1939.), srbijanski političar i publicist.

¹²¹ Ernst Anrich (1906.—2001.), njemački povjesničar koji je napisao više studija o izbijanju Prvog svjetskog rata. Početkom 1930-ih pristupio je nacionalsocijalističkom pokretu, ali je zbog sukoba s Baldurom von Schirachom isključen iz pokreta. Sveučilišni profesor u Hamburgu i Strasbourgu.

¹²² »U uvodu ovoga poglavlja sasvim općenito se spominje Südländova knjiga 'Južnoslavensko pitanje i svjetski rat'. Ta je knjiga premalo poznata. Jer, i bez obzira na značenje južnoslavenskog pitanja i za našu kako sadašnjost tako i budućnost, ona bi mogla biti uzorom u pogledu svestrانosti i ozbiljnosti pristupa i drugim sličnim narodnosnim problemim. Südländ je Pilarov pseudonim. Sam Pilar je Hrvat. Knjiga se pojavila još prije sloma i htjela je opomenuti Monarhiju na njezinu zadaću i pridonijeti njezinu rješenoju. Temeljna misao ovog poglavlja izvodi se iz te knjige, što u vrlo velikoj mjeri vrijedi i za mnoge pojedinosti u oba prva odlomka.«

¹²³ Jovan Cvijić napisao je slijedom rješavanja statusa Bosne i Hercegovine, aneksijske krize i zagovaranja srpskih pretenzija na ta područja promidžbenu raspravu *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* (Beograd, 1908.). U Parizu je knjiga objavljena pod naslovom *L'annexion de la Bosnie et la question serbe*. Pilar se na knjigu osvrće u *Južnoslavenskom pitanju* (Zagreb, 1943.), 357-359.

¹²⁴ »Dr. Ivo Pilar, bosanski Hrvat, začeo je ideju njegova osporavanja. Njegova knjiga tiskana je pod pseudonimom L. v. Südländ.«

Mislim, da se ne ćete srditi na mene, što sam dao oduška mojoj radosti i Vas o mom nalazu obavijestio, to više, ako Vam nisu ti izvori poznati.

Zahvaljujući Vašem djelu »Borba za vrijednosti svoga ja«¹²⁵ dao sam se — razvijajući ambiciju — i na studij irskog pitanja i sada pribirem literaturu te kad svršim jednu kraću studiju bit ću slobodan da Vas zamolim da je progurate primjericu u Obzoru ili Mjesečniku pravnčkog društva, dakako ako je pronađete valjanom.

Nadam se da ću ove godine o ferijama a možda i inače doći u Zagreb, pa ću biti slobodan da Vas posjetim.

Molim Vas gospodine doktore, da primite izraze mog dubokog poštovanja — Vaš prošlogodišnji posjetilac —

¹²⁵ O tome Pilarovu djelu vidi: Vlado ŠAKIĆ, »Uvid u djelo 'Borba za vrijednost svoga ja' ili uvod u Pilarovu psihologiju«, GP, 2/2002., sv. 2, 41-64.

Odani Vam

Franjo Dujmović¹²⁶
sudski pripravnik
Novi Sad
sreski sud.

N. Sad 5./4. 1932.

[NSK, R 7983, B-b 10, Pilar, dr. Ivo; (rukopisna ostavština), akvizicija 2010.]

Za tisak priredio i bilješkama popratio Stjepan Matković.

¹²⁶ Franjo Dujmović (1904.—2000.), pravnik. Službovao je kao sudac i odvjetnik u Novom Sadu, Negotinu, Pančevu i Vukovaru, a od 1938. i u Slavonskom Brodu, gdje je s Antom Oršanićem izdavao *Posavsku Hrvatsku* (1939.—1941.). Za rata je uređivao *Novu Hrvatsku* (do 1943.). U međuratnom razdoblju pripadao je Hrvatskom katoličkom pokretu, a za Drugoga svjetskog rata jedan je od vijećnika Sudbenog stola u Zagrebu i djelatnik u konzulatu NDH u Ljubljani. Umro je u emigraciji. Vidi: Milan BLAŽEKOVIĆ i Mladen ŠVAB, «Dujmović, Franjo», *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.—1945.*, Zagreb, 1997., 104. Prema Odredbi komunističkih vlasti koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (Fond SDS RSUP SRH, Spis 013,1/18 i spis 013/2/18, kut. 48.) Dujmovićevo ime nalazi se na «Spisku novinara kojima je zauvijek oduzeto pravo pisanja u štampi». Vidi: Deniver VUKELIĆ, *Censorship in Yugoslavia between 1945 and 1952.* (<http://www.pecob.eu/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/EN/IDPagina/3420>; pristup: 9. V. 2012.).

matkovic

OBLJETNICE

Hrvatski doktor Faust: u prigodi 85. godišnjice smrti dr. Isidora Kršnjavog (1927.—2012.)

Slikar Ljubo Babić svojedobno je s pravom zapisao: »Aktivnost je Isidora Kršnjavoga tolika, da je lakše reći, što on nije bio, nego što je bio: slikar i profesor, povjesničar i pravnik, organizator i inicijator, književnik i esejist, kao predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu naručitelj i mecena, tvorac osnova za nastavu i graditelj škola i ateliera, pisac romana, stručnih radnja, novinar, tumač i prevodilac Dantea, sabirač pučkog umijeća«. Usprkos svega što je bio i učinio za hrvatsku prosvjetu i kulturu, Kršnjavi je od brojnih suvremenika mahom bio preziran, a od njihovih idejnih baštinika desetljećima nakon smrti prešućivan.

Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe (1867.) dotadašnja je Habsburška Monarhija podijeljena na austrijski (cislitavski) i ugarski (translitavski) dio. Prema novonastalom državno-pravnom ustroju Dalmacija i hrvatski dio Istre, zajedno sa slovenskim zemljama (Štajerska, Koruška, Kranjska i Gorica) ušle su u austrijski dio Monarhije, a banska Hrvatska, zajedno s Vojvodinom, u ugarski. Godinu dana kasnije (1868.) sklopljena je Hrvatsko-ugarska nagodba, koja je bila subdualistička korekcija uspostavljenoga dvojnog uređenja države. Prema tom su aktu Hrvatska i Ugarska na duži rok uredile međusobne državno-pravne odnose. Naime personalna unija s Ugarskom iz 1102. i realna unija iz 1790. bile su raskinute revolucionarnim događajima 1848./49., pa je odnos dviju kraljevina bio do 1868. neodređen. Sa svojih 70 članaka Nagodba je bila temeljni zakon hrvatsko-ugarskih odnosa sve do 1918. godine. Njome je, prvo, utvrđena nerazdruživost zemalja Krune sv. Stjepana. Nadalje, dogovoreni su zajedničko zastupstvo, zajednički poslovi i zajednička vlada za sve poslove osim unutarnjih te pravosuđa, bogoštovlja i nastave, koji su pripali djelokrugu autonomnije Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (banska Hrvatska). Prema odredbama Nagodbe banska je Hrvatska bila podređena Ugarskoj u dva važna pitanja: bana je imenovao kralj na prijedlog ugarskoga ministra predsjednika, a ministar za Hrvatsku i Slavoniju nije bio odgovoran hrvatskom Saboru, nego zajedničkom Saboru u Budimpešti. Prema Nagodbi u banskoj je Hrvatskoj službeni jezik bio hrvatski, a u zajedničkim su se poslovima trebali ravnopravno koristiti hrvatski i mađarski. Ta se odredba često kršila na štetu hrvatske jezične ravnopravnosti. U financijskim pitanjima banska je Hrvatska bila posve ovisna o Ugarskoj jer je njezin proračun potvrđivao ugarski ministar financija. Pitanje pripadnosti grada Rijeke riješeno je »riječkom krpicom« u korist Ugarske, što hrvatski Sabor nije nikada prihvatio. Unatoč brojnim ograničenjima koja su proizlazila iz Hrvatsko-ugarske

nagodbe, ipak je osigurala relativno stabilan državno-pravni položaj banske Hrvatske koji je omogućivao moderniziraju njezinih tada već dobrim dijelom zastarjelih institucija vlasti. Za Isidora (Isu) Kršnjavoga bila je to prilika da unutar zadanoga političkog okvira ostvari brojne zamisli na polju prosvjete, umjetnosti i kulture.

Prvi nagovještaj da će životni put Isidora Kršnjavog biti prožet proturječjima vezan je uz njegovo rođenje. Iako nije sporno da se rodio 22. travnja 1845., mjesto rođenja ostalo je obavijeno tajnom. Naime Isidor Pavao Josip Ljudevit, sin Karoline rođene Semelić i Ignacija Kršnjavog, geometra na imanju grofa Pejačevića, upisan je, bez logičnog objašnjenja, u matičnu knjigu rođenih u Našicama, ali i u onu župe sv. Duha u Feričancima.

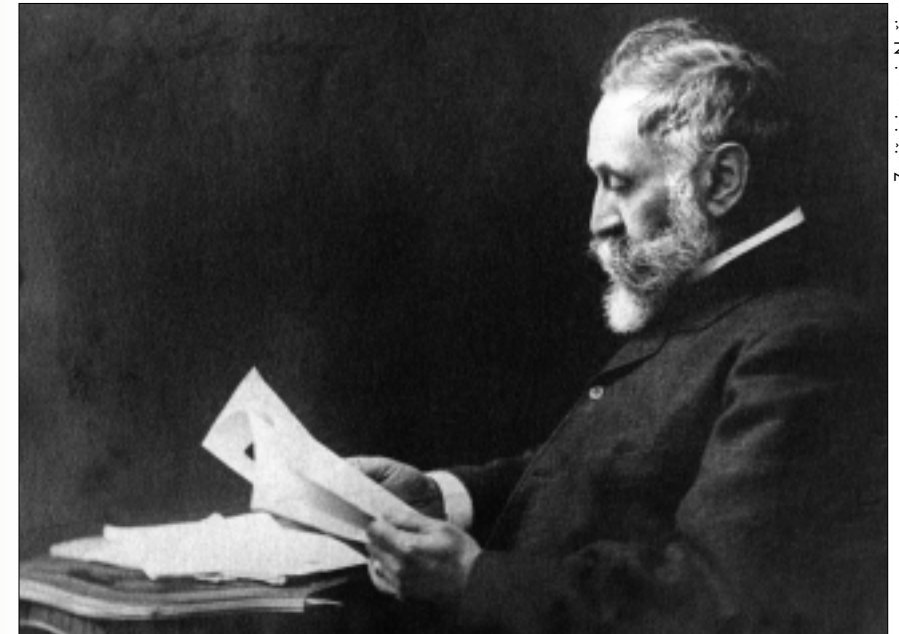
Mladi Kršnjavi stječe svoja prva školska znanja kod požeških franjevaca, što je kod njega razvilo veliku naklonost prema tom katoličkom crkvenom redu. Poslije prerane očeve smrti primljen je 1854. u plemićki konvikt na zagrebačkom Gornjem gradu. Ispit zrelosti položio je 1863. u njemačkoj krajiškoj gimnaziji u Vinkovcima. Uskoro je kao suplent dobio namještenje u osječkoj gimnaziji, gdje je predavao povijest, njemački jezik i filozofsku propedeutiku. Kao gimnazijski nastavnik predložio je sustav hrvatskoga brzopisanja (stenografije) te je zbog toga, mnogo godina kasnije, imenovan počasnim članom Hrvatskoga stenografskog društva.

Tijekom školovanja u Zagrebu Kršnjavi je prvu slikarsku poduku primio od Methudija, učitelja risanja u gornjogradskoj gimnaziji. Snažan umjetnički interes nije ga napuštao ni u Osijeku, gdje mu je učiteljem bio poznati slikar Hugo Conrad von Hötzenhof.

Godine 1866. Kršnjavi je na bečkom Sveučilištu upisao *trienium*, trogodišnji studij povijesti, matematike i fizike. Položivši sva tri rigorozna promoviran je 1870. na čast doktora filozofije. Tijekom posljednja dva semestra trienija bio je upisan i na bečku Umjetničku akademiju. U želji da stekne što solidnije umjetničko obrazovanje uputio se u München, gdje je pohađao tamošnju Umjetničku akademiju. Tu je postao učenikom Johanna Leonharda Raaba i, kasnije, Wilhelma Dietza.

Tijekom svojih umjetničkih lutanja između Beča i Münchena Kršnjavi je 1872. sklopio brak s bogatom Bečankom Wilhelminom Marijom Fröschl. Uskoro je troškom svoga tasta otputovao u Italiju, gdje je zimi 1872./73. slikao u Veneziji. Ujesen 1873. odlazi u Rim, gdje je proučavao djela velikih majstora u tamošnjim galerijama. Za proljetnih mjeseci 1874. boravi u Napulju, gdje odlazi u muzeje i proučava rimske starine. Tada posjećuje Pompeje te slika u Sorrentu i na Capriju.

Za boravka u Vječnom gradu Kršnjavi se upoznao s đakovačkim biskupom Josipom Jurjom Strossmayerom, koji ga je, vidjevši da mladom umjetniku ne polazi za rukom slikarskom kičicom osigurati dostatna sredstva za život, privolio na povratak u Hrvatsku i ulazak u akademsku zajednicu. Ujesen 1878. Kršnjavi je biskupovim zauzimanjem imenovan izvanrednim profesorom na katedri za

I. Kršnjavi

Zavičajni muzej, Našice

povijest umjetnosti i klasičnu arheologiju na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu Sveučilišta Franje Josipa I. (danas: Sveučilište u Zagrebu).

Nakon dolaska u glavni hrvatski grad Kršnjavi je bio osoba od velikog povjerenja biskupa Strossmayera. Bio je jedan od glavnih provoditelja njegovih zamisli na polju umjetnosti, posebno likovnih. Godine 1882. odlukom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (danas: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) imenovan je ravnateljem njezine galerije slika na rok od pet godina te je još iste godine prenio biskupove slike iz Đakova u Zagreb. Izradio je i privremeni katalog Strossmayerove galerije te razmjestio slike prema stilovima i epohama.

Još kao sveučilištarac Kršnjavi je došao u Zagreb s idejom da utemelji društvo za gajenje i promicanje umjetnosti i umjetničkog obrta. Društvo umjetnosti, osnovano 1868., nije zaživjelo iako je od Vlade dobilo dopuštenje za rad. Deset godina kasnije, sada kao sveučilišni profesor, Kršnjavi je zajedno s istomišljenicima, među kojima je bio i kanonik dr. Franjo Rački, predsjednik Akademije, oživio rad zamrloga Društva te je izabran za njegova prvog tajnika, a kasnije i dugogodišnjega uspješnog predsjednika. Zahvaljujući dolasku iskusnog graditelja Hermanna Bolléa u Zagreb, Kršnjavi je mogao pristupiti ostvarenju zamisli o osnutku škole za izobrazbu obrtnika. U prosincu 1882. svečano je otvorena Obrtna škola s internatom. Kako Zemaljska vlada nije htjela preuzeti odgovornost za novu školu njezinu je upravu organiziralo Društvo umjetnosti, koje je na čelo škole postavilo direktorij, kojemu je Kršnjavi bio besplatni pročelnik. Šest go-

dina potom Vlada je preuzela u svoju nadležnost i Obrtnu školu i njoj pripadajući Muzej za umjetnost i obrt te ih proglasila zemaljskim zavodom.

Godine 1884. Kršnjavi se odlučuje na sudbonosan korak koji će obilježiti čitav njegov život i djelovanje. Na nagovor Ivana Vončine, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, kandidirao se u Brodu na Savi (danas: Slavonski Brod) i bio izabran za zastupnika u hrvatskom Saboru kao kandidat vladi lojalne Narodne stranke (mađaroni). Protukandidat mu je bio poznati hrvatski povjesničar Tade Smičiklas, koji je kandidiran u ime Neodvisne narodne stranke (obzoraši), iza koje je stajao biskup Strossmayer. Tom je prigodom biskup tražio od sebi podložnoga svećenstva da ne glasuju za Kršnjavoga. Napuštanje oporbenih redova i ulazak u političku arenu na strani omrznutih mađarona bio je za Kršnjavoga izazov koji je svjesno prihvatio jer je s pravom držao da mu se tako otvara jedina mogućnost učinkovitog rada i djelovanja na polju prosvjete i napretka. Kršnjavi se našao na udaru političkih protivnika, ali i raznih zavidnika, koji su ga nazivali »izdajicom i zlotvorom«. Otkazano mu je mjesto ravnatelja Strossmayerove galerije, a njegove prijateljske veze s đakovačkim biskupom prekinute su zauvijek. Za Strossmayera je Kršnjavi postao »obična ništarija«, a Rački mu je tek godinama poslije priznao velike zasluge za hrvatsku znanost, umjetnost i kulturu.

Nakon što je ušao u politiku Kršnjavi je, iako i sam već sveučilišni nastavnik, u Beču upisao studij prava koji je 1891. završio stjecanjem doktorata.

Kao zastupnik u Saboru sudjelovao je u svim važnijim raspravama. Kada je vlada predložila nov zakon za reorganizaciju pučkoga školstva bio je izvjestitelj te je postigao da se općine zakonski obvežu davati učiteljima raspoloživa obradiva zemljišta na korištenje, čime je uspio znatno popraviti njihov materijalni položaj. Zabranu udaje učiteljica nije uspio spriječiti, iako mu je to bila žarka želja.

Na saborskoj sjednici održanoj siječnja 1885. Kršnjavi se verbalno sukobio s pravaškim zastupnikom Milanom Pavlovićem. Držeći da mu je povrijeđena čast izazvao ga je na dvoboj pištoljima. Srećom, u dvoboju nijedan nije ozlijeđen. Budući da Katolička crkva nije odobravalala dvoboj kao način obrane časti, Kršnjavi je bio kažnjen ekskomunikacijom. Nakon učinjene pokore, odobrenjem pape Lava XIII. ponovno je primljen u krilo Crkve.

Tijekom ljetnih mjeseci 1891. proputovao je Dansku, Norvešku i Švedsku kako bi proučio tamošnje školstvo. Ondje se upoznao s glasovitim dramatičarem Henrikom Ibsenom, ali i brojnim drugim ličnostima s kojima je ostao u vezi. Ujese iste godine imenovan je predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade. Dolaskom na vlast otvaraju mu se brojne mogućnosti za djelovanje. Ne priznajući nikakva ograničenja Kršnjavi povezuje sve financijske potencijale Zemaljske vlade, ali i grada Zagreba te ostvaruje brojne pothvate kojima je na polju prosvjete i kulture nadmašio sve svoje prethodnike, ali i nasljednike.

Kršnjavom je prva briga bila namaknuti novac za podizanje i uređivanje školskih zgrada i crkava, a nemala je sredstva utrošio na podupiranje znanosti i umjetnosti. Pokazavši se kao izvrstan upravitelj i organizator u kratkom je roku us-

pio utjerati zaostale dugove i otvoriti vladi znatno vrelo prihoda. Ostavio je glavnicu, koja je s vremenom narasla na 800.000 zlatnih kruna. Kršnjavi je znao naplatiti i tražbine od Mađarske iz obračuna zajedničkih prihoda utvrđenih Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Naime, do 1893. narasla je ta svota na više od šest milijuna kruna. Znajući da ništa što se od te svote uštedi ne će otići u hrvatski zemaljski proračun, nastojao je da što više toga novca privede hrvatskim kulturnim svrhama. Metoda je bila jednostavna i učinkovita: račune je slao u Budimpeštu na naplatu nakon što bi se naručeni posao već obavio.

Kršnjavi je osobitu pozornost posvetio graditeljstvu. U tu je svrhu u krilu Obrtne škole osnovao graditeljsku školu. Za nepune četiri i pol godine obnašanja dužnosti odjelnog predstojnika sagradio je, pregradio ili dogradio više od devedeset učevnih zavoda i više od devedeset crkava u Hrvatskoj: gimnaziju u Sušaku, nautičku školu u Bakru, školsku zgradu te internat za učenike srednjih škola u Gospiću, grko-katoličku crkvu u Križevcima, grčko-istočnu (pravoslavnu) crkvu u Pakracu i mnoge druge.

U Zagrebu je udario svoj pečat na mnoge važne institucije među kojima se posebno ističu: gimnazija na današnjem Rooseveltovu trgu, Glazbeni zavod, Hrvatsko narodno kazalište i dr. Najviše ljubavi, zanosa i pažnje uložio je Kršnjavi u uređenje gornjogradske palače obitelji Paravić u Opatičkoj 10, u koju je smješten Odjel za bogoštovlje i nastavu: »Temeljna ideja koja me je vodila, jest da zgrada, u kojoj se obavljaju najodlučniji poslovi na polju nastave, u kojoj se utječe i na upravna pitanja bogoštovlja, vanjskim svojim oblikom bude primjerena toj zadaći vlade. Želio sam da se tu na umjetnički način izraze svi kulturni temelji, na kojima stoji naša nastava: klasična prošlost i kršćanstvo, idealizam i realizam. Htio sam, da u glavnoj svečanoj dvorani slike i skulpture sjećaju na bogoštovlje, nastavu, znanost i umjetnost i na četiri fakulteta sveučilišta, a na stijenu da dođu slike iz hrvatske kulturne povijesti. Htio sam, nadalje, da jedna soba bude u pompejanskom stilu slikana, jer je klasična prošlost jedan od glavnih temelja naše nastave, a drugu sam sobu dao urediti u stilu renesanse, jer smo prožeti duhom toga duševnoga pokreta. Izvana na zgradi odredio sam da budu biste Platona i Aristotela«.

Kršnjavijevom zaslugom preuređen je Arheološki muzej, a za njegov je fundus nabavio zbirku kipova grofa Nugenta. Tako je zagrebački Arheološki muzej, poslije bečkoga, postao najbogatiji muzej klasičnih kipova u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Za isti je muzej nabavio i veliku numizmatičku zbirku. Istodobno je za Sveučilišnu knjižnicu kupio *Patrologiju* Jacquesa Paula Mignea, višesveščano djelo od iznimne važnosti za proučavanje najranije crkvene povijesti.

Kršnjavijevom zaslugom uvedena je realna gimnazija novoga tipa koja je kasnije prihvaćena i izvan Hrvatske. Na njegov je poticaj u srednje škole uvedeno gombanje (tjelovježba) i mačevanje. U svim novim školskim zgradama Kršnjavi je dao graditi posebne gimnastičke dvorane opremljene spravama za vježbanje. Njegovo djelovanje u stručnim školama rezultiralo je stvaranjem domaćih kvali-

ficiranih radnika i stručnjaka u građevinarstvu, građevnim obrtima i zanatstvu uopće. Za potrebe učitelja i srednjoškolskih profesora pokrenuo je 1892. *Nastavni vjesnik*.

Matici je hrvatskoj dao posebnu subvenciju za izdavanje prijevoda latinskih i grčkih klasika, htijući da svi budu dostupni na hrvatskom jeziku.

Kao gradski zastupnik Kršnjavi se zauzimao za izgradnju gradske električne centrale u Zagrebu. Također je bila važna njegova građevna regulativa: tražio je da se poruše kućerci u Radničkom dolu i da se sredinom ceste sagradi široka aleja zelenila. Ta je zamisao realizirana tek pola stoljeća kasnije. Na njegov je prijedlog otvoren prolaz između zagrebačkoga parka-šume Tuškanka i Illice.

Kršnjavi je kao čovjek iz visoke hrvatske politike često boravio u Pešti, i kao odjelni predstojnik i kao zastupnik u ugarskom Saboru. Ambicija da postane ban ili točnije nikada okončano putovanje prema banskoj stolici te njegove intelektualne i organizacijske sposobnosti učinile su ga opasnim za bana Khuena-Héderváryja, koji mu je omogućio djelovanje s pozicije vlasti. Iako su Kršnjavijevi uspjesi već ranije bili zazorni mnogima u Budimpešti i Zagrebu, njegov je formalni politički pad uslijedio 1895. nakon što su studenti, tijekom kraljeva boravka u Zagrebu, spalili mađarsku zastavu na Jelačićevu trgu. Visoki orden kojim ga je Franjo Josip I. htio odlikovati vraćen je u Beč, a Kršnjavi je nekoliko mjeseci kasnije, u travnju 1896., umirovljen. Sljedeće se godine, na vlastitu želju, vratio na zagrebačko Sveučilište.

Saznavši za njegov politički pad križevački biskup Drohobeczky uputio mu je proročanske riječi: »Neka Vam bude utjehom da ste savjesno radili za napredak svoje zemlje; a vrijeme će doći kada će se o tome Vašem prosvjetnom radu i nastojanju nepristranije i objektivnije suditi, i zasluge Vaše na prosvjetnom polju općenitije priznati i cijeniti«.

Za Kršnjavoga život izvan politike nije bio lako zamisliv, stoga je ujesen 1906. pristupio Frankovoj Starčevićевой hrvatskoj stranci prava zauzimajući se za provedbu politike prestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegova belvederskog kruga. Postao je jedan od glavnih ideologa stranke, nastojeći povezati svoje političko iskustvo s frankovačkom koncepcijom suradnje s vrhovima države u nastojanju da se hrvatsko pitanje riješi unutar granica Monarhije. Na izborima za hrvatski Sabor u veljači 1908. bio je kandidat frankovaca u jednom od zagrebačkih izbornih kotara, ali nije izabran. Porazio ga je Gjuro Šurmin, član Hrvatsko-srpske koalicije.

Nakon što je stil vladanja Pavla baruna Raucha, koji je došao na bansku stolicu početkom 1908., doživio brojne oštre kritike ne samo domaće oporbene javnosti nego i britanskoga publicista i novinara Roberta W. Seton-Watsona (Scotus Viator), Kršnjavi se našao ponukanim da i on iznese svoje mišljenje o aktualnim političkim prilikama u banskoj Hrvatskoj. Naime, prema Britančevu mišljenju Rauchovo je banovanje bilo neustavno i u funkciji potpunoga podvrgavanja Hrvatske mađarskim interesima. Dobro poznavajući hrvatsku političku pozornicu,

ali i znajući tko su informatori od kojih je Seton-Watson dobivao obavijesti, Kršnjavi je, ne bez fine ironije, uspješno osporio njegovo negativno mišljenje o političkim odnosima pod banom Rauchom.

Kršnjavi je 1910. istupio iz redova Starčevićевой hrvatske stranke prava jer se protivio udruživanju frankovačkih pravaša sa skupinom kršćanskih socijala, okupljenih oko lista *Hrvatstvo*, u novu stranačku grupaciju pod imenom Stranka prava.

Kršnjavi se okušao i kao prevoditelj i komentator Danteove *Božanstvene komedije*, prema kojoj je imao poseban odnos: »Ona me snaži. Kad mislim na smrt, nemam osjećaj da ću biti potpuno zaboravljen«.

Za Kršnjavoga je od posebne važnosti bilo dugogodišnje prijateljstvo s uglednim hercegovačkim franjevcem fra Didakom Buntićem. Posebno je zanimljivo njihovo dopisivanje vezano uz izgradnju nove širokobriješke crkve. Međusobno uvažavanje nije mogla pomutiti ni politika. Kršnjavi je, naime, bezuspješno pokušavao izgladiti kobne političke razmirice između Hrvatske katoličke udruge, kojoj je na čelu stajao vrhbosanski nadbiskup Stadler i Hrvatske narodne zajednice, koju su predvodili bosansko-hercegovački franjevci.

Kada je u listopadu 1918. proglašena provizorna Država Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je poslužila kao most za izlazak iz srednjoeuropskoga uljudbenoga kruga i nepromišljen ulazak u balkanski geopolitički prostor sa svim njegovim zamkama, Kršnjavi se našao na udaru novih vlastodržaca koji nisu skrivali netrpeljivost prema njemu i njegovu javnom djelovanju. Nakon prijatnji smrću, uklonjen je sa Sveučilišta te je postao prvi umirovljenik novonastale države.

U ljeto 1919. Kršnjavi je svoju privatnu knjižnicu poklonio Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Iste je godine obudovio, ali se uskoro oženio dugogodišnjom prijateljicom i suradnicom Štefom Iskrom, u hrvatskoj javnosti poznatijom pod umjetničkim imenom Iva Rod.

Kao velik štovatelj sv. Franje, Kršnjavi je tom katoličkom svecu, koji je navodno prošao i kroz Zagreb, u povodu sedamstote obljetnice smrti posvetio dva romana: *Božji vitez* i *Božji sirotan*.

Za svoje suvremenike i nažalost kasnije naraštaje Kršnjavi nije bio ništa drugo doli hrvatski doktor Faust koji je prodao dušu Mefistu u liku ozloglašena bana Khuena-Héderváryja. Desetljećima je za loše informiranu hrvatsku javnost, slijepu na činjenice i ideološki deformiranu, Isidor Kršnjavi bio i ostao izdajica, izrod, nemoralan tip, karijerist, mađaron, frankovac, ulizica te čovjek bez ikakve časti i dostojanstva. Začudo, institucije koje je podigao bile su i ostale ponos hrvatskog naroda.

Dr. Isidor Kršnjavi umro je u Zagrebu 3. veljače 1927. godine.

• Stjepan Matković i Zlatko Matijević

maths

OCJENE I PRIKAZI

Trpimir Macan, *Hrvatskom prošlosti. Pogledi i osvrti*, HKD sv. Jeronima, Zagreb, 2011., 287 str.

U knjizi je objavljeno šesnaest Macanovih tekstova o hrvatskoj povijesti kroz stoljeća. Uz iznimku »Crtice o Stjepanu Radiću«, članka o Đuri Stipetiću te podliska »Zapiska o zastavi«, tekstovi su već objavljeni u različitim časopisima i zbornicima. Navedeni radovi objavljeni su nakon 1990. godine. Knjiga je nastavak autorove suradnje s HKD-om sv. Jeronima i svojevrsan je nadopuna zbirke rasprava i članaka *Susreti s hrvatskom Klijom* (Zagreb, 1991.) u kojoj su skupljeni članci tiskani u različitim publikacijama do 1990. godine. Knjiga, doduše, nema čvrstu strukturu, ali su tekstovi u njoj poredani tako da ih, jedan za drugim, povezuju zajedničke šire teme.

U raspravi »Nekoji pogledi u hrvatsku povijest« (str. 7-28) autor u širokim potezima oslikava hrvatsku povijest od doseljenja Hrvata na jug baltičko-jadranskoga pojasa do stvaranja samostalne države i nacionalne samobitnosti. Hrvatsku povijest, ponajprije društveni razvoj te put ostvarenja modernoga narodnog/nacionalnog programa i uspostave moderne suverene države, autor razmatra u kontekstu kompleksnoga geopolitičkoga položaja »na razmeđu Zapada i Istoka, na križalištu probitaka susjednih vesila, bilo Bizanta i Franaka, bilo Mlečana i Mađara, bilo Austrijskoga i Osmanskog Carstva, bilo nacionalističkih država ili velikih saveza« (str. 9). Kao važne čimbenike koji su utjecali na glavne tokove hrvatske povijesti autor ističe ratove, od pograničnih i lokalnih do svjetskih, zatim vjerske razlike na prostoru na kojem su se dodirivali katoličanstvo, pravoslavlje i islam, nadalje »gotovo kronično pomanjkanje iskusna i samosvjesna vodstva, a i drugih nositelja političkoga života« (str. 16) u povijesnim prijelomnicama, konstelaciju međunarodnih odnosa

te političke, teritorijalne, jezične i druge aspiracije susjednih naroda. Hrvatska se politika, dakle, stoljećima oblikovala i djelovala u »sjeni tuđe sile, probitaka, politike« (str. 18).

U tekstu naslovljenom »Historiografske bilješke« (str. 29-37) autor ukratko iznosi svoja razmišljanja o ulozi povijesti kao nacionalne znanosti u intelektualnom oblikovanju suvremenih pripadnika hrvatskoga naroda. Polazeći od shvaćanja da je »poznavanje povijesti jedan od temelja slobodne, oblikovane, zrele i otvorene nacionalne svijesti, samosvjesna odnosa prema sebi i drugima« (str. 31), u glavnim crtama prikazuje glavne aktere, organizacijske i institucionalne okvire istraživanja te rezultate hrvatske historiografije od prvih početaka do devedesetih godina 20. stoljeća, naglašavajući da je hrvatska historiografija u vremenu kada se oblikovala kao znanost ispunila svoju dvostruku zadaću — odgojnu i državotvornu, a tijekom 20. stoljeća, osobito nakon Drugoga svjetskog rata, bila je snažno obilježena aktualnim političkim prilikama. Od početka devedesetih godina 20. stoljeća, prema autorovu mišljenju, preobrazbi hrvatske historiografije u modernu znanost na putu više ne stoje »izvanznanstvene zapreke« (str. 37).

»Demokratsko vezivo nacionalnoga programa« (str. 39-47) autorov je osvrt na demokratske procese u nacionalno-integracijskoj ideologiji i političkim pokretima u modernoj hrvatskoj povijesti. Korijene antitotalitarizma tijekom Drugog svjetskog rata i kasnije autor pronalazi u državotvornoj politici prožetoj demokratskim idejama počevši od hrvatskoga preporodnog pokreta i četrdesetosmaškog pokreta, koji je utro put pravaštvu s »obuhvatnom i dosljednom nacionalnom misli te liberalizmom i demokracijom« (str. 45-46), a ono je širom otvorilo vrata trećem velikom kohezijskom pokretu pod vodstvom braće Radić. Kao trajno obi-

lježe djelovanja istaknutih hrvatskih političara od sredine 19. stoljeća autor ističe liberalne i demokratske ideje te program federalizma, ali upozorava na potrebu istraživanja demokratskih procesa u hrvatskom društvu na političkom, društvenom, kulturnom, obrazovnom, znanstvenom i gospodarskom području.

U tekstu »Nezavisna Država Hrvatska. Pristupi i dvojbe« (str. 49-58) Macan upozorava na potrebu temeljitog, cjelovitog i objektivnog proučavanja razdoblja hrvatske povijesti od 1941. do 1945. bez ideoloških i političkih premisa i utjecaja. Za cjelovitu i temeljitu ocjenu toga kratkog, ali iznimno važnog razdoblja hrvatske povijesti, prema Macanovu mišljenju, potrebno je proučiti i antifašističke, antitotalitarne i demokratske elemente koji su djelovali izvan nadzora Komunističke partije te ustaški pokret i Nezavisnu Državu Hrvatsku istraživati u sklopu širega društvenog i političkog konteksta povijesnog razvoja.

Slijedi »Uznička autobiografija Tiasa Mortigijije« (str. 59-71) u kojoj autor prikazuje idejno, političko i nacionalno formiranje te publicističko i političko djelovanje poznatoga hrvatskog intelektualca i publicista, urednika nekoliko periodičkih publikacija u doba Nezavisne Države Hrvatske, Tiasa Mortigijije, koji je temeljem presude Vrhovnog suda Narodne Republike Hrvatske od 22. rujna 1947. strijeljan idućeg dana. Macanov tekst napisan je na temelju istražnog spisa iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu koji obuhvaća Mortigijijin tekst *Moj životopis*, zapisnike saslušanja i izjave o Mortigijiji. Spomenutu autobiografiju Macan ocjenjuje kao »cjelovit i osvojen prinos hrvatskoj uzničkoj, političkoj i publicističkoj literaturi« (str. 71).

U knjizi su tiskana još dva teksta sličnoga diskursa, biografski prikazi javnoga znanstvenog i političkog djelovanja Stjepana Horvata (str. 73-94) i Đure Stipetića (str.

95-114), istaknutih sveučilišnih profesora i rektora Sveučilišta u Zagrebu koji su prihvatili ideju hrvatske državne nezavisnosti i zbog toga bili proskribirani od komunističkih vlasti nakon Drugoga svjetskog rata. Horvat je bio profesor na Geodetskom odjelu (danas Geodetski fakultet) Tehničkog fakulteta u Zagrebu, a od 1944.—1945. rektor Sveučilišta u Zagrebu. U svibnju 1945. emigrirao je iz Hrvatske i 1948. nastavio je akademsku karijeru u Argentini. Stekao je međunarodni ugled vrsnog stručnjaka za geodeziju. Stipetić je bio brodograđevni inženjer, vodio je gradnju ratnih brodova Austro-Ugarske Monarhije prije i za vrijeme Prvoga svjetskog rata, a od 1920. kao redoviti profesor na zagrebačkoj Tehničkoj visokoj školi (od 1926. Tehničkom fakultetu u sklopu Sveučilišta) utemeljio je studij brodogradnje u Hrvatskoj. Bio je član različitih uglednih društava u Hrvatskoj, a od 1936. do 1944. godine predsjednik Društva prijatelja Njemačke, odnosno Hrvatsko-njemačkog društva. Ta je okolnost poslužila kao izgovor komunističkim vlastima za pokretanje sudskog procesa u kojem je osuđen na konfiskaciju imovine i smrtnu kaznu. Smaknut je u veljači 1946. godine. Gotovo pola stoljeća kasnije — 1994. — Senat Sveučilišta u Zagrebu obojicu je rehabilitirao.

Drugu trećinu knjige otvaraju četiri teksta vezana uz povijest krajnjega južnog hrvatskog etničkog prostora: »Značenje Dubrovnika u hrvatskoj povijesti« (str. 115-125), »Župska razglednica« (str. 127-135), »Mljetopis« (str. 137-154) i »Pogled u bokeljsku povijest« (str. 155-170). Autor sintetsko-esejističkim pristupom prikazuje glavne značajke političke, diplomatske, kulturne, gospodarske i demografske povijesti Dubrovačke Republike u kontekstu njezina značenja u cjelokupnoj povijesti hrvatskog naroda od osnutka do propasti Republike, ali i tijekom političkih i ratnih okolnosti u procesu raspadanja jugoslavenske državne

zajednice. Sličnim pristupom i vrlo slikovitim rječnikom Macan oslikava ulogu Župe dubrovačke u bogatoj povijesti Dubrovnika te povijest, prirodne ljepote, život i kulturu stanovnika Mljeta od antičkih vremena do danas. U četvrtom među spomenutim tekstovima autor sličnim stilom prikazuje političku povijest i kulturni razvoj Boke kotorske od rimskih vremena do 20. stoljeća, detaljnije ocrta povijesne okolnosti i zbivanja s kraja 18. i u 19. stoljeću, osobito burna prva desetljeća 19. stoljeća obilježena izmjenjivanjem austrijske i crnogorske vlasti na tom području. Ističe povijesnu pripadnost Boke kotorske Crvenoj Hrvatskoj te trajno sačuvanu hrvatsku sastavnicu, odnosno hrvatsku nacionalnu svijest u dijelu stanovništva.

U tri kraća članka autor piše o životu i pojedinim aspektima političkog djelovanja Stjepana Radića. To su »Crtica o Stjepanu Radiću« (str. 171-186), »Stjepan Radić i iseljeničko pitanje« (str. 187-198) te »Radić o Bosni« (str. 199-204). U prvome od njih prikazuje Radićevo školovanje i političko sazrijevanje pod utjecajem zapadnih demokratskih gibanja, u glavnim crtama opisuje njegovo političko djelovanje do raspada Austro-Ugarske Monarhije, a zatim i u vrijeme stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u kojem se utopila hrvatska državnost. Slijedi prikaz Radićeva protivljenja srpskoj politici u zajedničkoj državi i razloga koji su ga naveli na priznavanje jugoslavenske države te nastojanja da političkim djelovanjem u beogradskoj Narodnoj skupštini promijeni nepovoljan položaj Hrvatske. Značenje njegova političkog djelovanja Macan ovako sumira: »Radićeva misao i djelovanje, njegovo poznavanje biti i smisla hrvatske povijesti i suvremenih narodnih potreba, njegova borba za hrvatsku državnost i nacionalnu emancipaciju i identitet, borba za politička i građanska prava i slobode, njegovo mirotvorstvo i osjećaj socijal-

ne pravde, njegova vjera u narod i njegovu nepobjedivost te napokon njegova smrt postali su silan čimbenik u nacionalnoj integraciji i baština s kojom je imala računati i s kojom je računala svaka kasnija hrvatska politika do naših dana« (str. 186). Macan analizira Radićevo shvaćanje iseljeničkog pitanja na temelju njegovih novinskih članaka i knjige *Moderna kolonizacija i Slave-ni* (Zagreb, 1904.) u kojoj je prikazao kolonizacijske procese u drevno, ali i u moderno doba i to kao složene procese u kojima se isprepleću politički, gospodarski i kulturni aspekti. Detaljnije je analizirao i idealizirao ulogu slavenskih naroda u kolonizacijskim procesima, a masovno iseljavanje Hrvata u njemu suvremeno doba smatrao politički i gospodarski štetnim i direktnom posljedicom loše gospodarske politike bana Károlyja Khuen-Héderváryja. Pokušao je izraditi program rješavanja iseljeničkog pitanja, a vidio ga je u demokratizaciji društva, podizanju njegove kulturne i gospodar-

ske razine te u odgovarajućoj zakonskoj regulativi. U trećem tekstu o Radiću Macan prikazuje njegovo zalaganje za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom na temelju povijesnog prava. U knjižici *Živo hrvatsko pravo na Bosnu* (Zagreb, 1908., pretpisak Zagreb — Sisak — Ljubuški, 1993.) Radić je analizirao ulogu Austro-Ugarske Monarhije, ali i europskih velesila u političkoj sudbini Bosne i Hercegovine.

U kraćem tekstu naslovljenom »Bosanska povijesna inačica« (str. 205-210) Macan kritički preispituje knjigu Srečka M. Džaje *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463.—1804.* (Sarajevo, 1992.), ukazuje na njezine kvalitete, ali i na glavnu slabost — nedovoljno kompleksnu i cjelovitu analizu hrvatskoga nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini. U tekstu »Zagrebački muslimani« (str. 211-219) prikazuje knjigu Zlatka Hasanbegovića *Muslimani u Zagrebu 1878.—1945. Doba utemeljenja* (Zagreb, 2007.) ocjenjujući je kao »znanstveni rad (...) i poticajno štivo za razmišljanje o predočenoj tematici, za prosuđivanje hrvatskih i muslimanskih nacionalnih, političkih, društvenih i intelektualnih zamisli i ciljeva modernih integracijskih procesa« (str. 219).

Pod naslovom »Pilarova *Uvijek iznova Srbija*« (str. 221-229) Macan ukratko analizira Pilarove ocjene jugoslavenske politike u prvih petnaestak godina postojanja jugoslavenske države i njegov prijedlog za rješavanje hrvatskog pitanja federalizacijom Jugoslavije. Unatoč određenim nedorečenostima knjigu ocjenjuje kao »ozbiljan i slojevit pokušaj da se na početku 1930-ih raščlani i Svijetu predoči nepovoljan razvoj u Kraljevini Jugoslaviji, da se upozori na neriješeno hrvatsko pitanje, njegovo značenje te da se u potpuno neperspektivnoj situaciji predloži kakav-takav izlaz« (str. 228-229).

U tekstu »Do nove prilike« (str. 231-241) kritički se osvrće na knjigu Gavra Perazića,

sveučilišnog profesora međunarodnog prava, *Bokotorska Prevlaka. Međunarodno pravni problem* (Beograd, 1995.). Detaljno raščlanjujući knjigu upozorava na autorovu nesustavnu, povijesno-pravno neutemeljenu i iskrivljenu te velikosrpskim duhom prožetu argumentaciju pripadnosti Rta Oštra s teritorijalnim priložima na kopnu i na moru Crnoj Gori i preko nje Saveznoj Republici Jugoslaviji, zanemarujući pritom etnički sastav stanovništva i njegovu višestoljetnu političku pripadnost Hrvatskoj.

U sličnom je nacionalno-političkom duhu, ali čak i bez ikakvog privida logičke argumentacije pisana memoarska knjižica umirovljenoga generala nekadašnje Jugoslavenske narodne armije Veljka Kadrijevića *Moje viđenje raspada* (Beograd, 1993.), koju Macan kritički raščlanjuje pod naslovom »Kad general uzme pero« (str. 243-251).

Knjiga Trpimira Macana završava četiri kraćim tekstovima okupljenim u poglavlju *Podlisje* (str. 251-275). Riječ je o crticama u kojima se prikazuju vanjsko- i unutarnjopolitičke okolnosti vladanja hrvatskih vladara Branimira i Zvonimira te okolnosti u kojima je došlo do sloma protuhabsburških urotničkih aktivnosti hrvatskih velikaša Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana te njihova stradanja 1671. godine. U posljednjem se tekstu donosi povijesni prikaz nastanka hrvatske trobojne zastave.

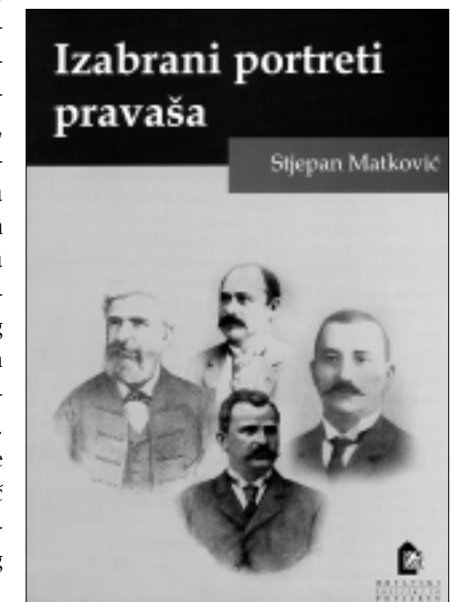
T. Macan širokim potezima pera oživljava hrvatsku prošlost od antičkog doba preko srednjega vijeka do najnovijeg vremena. Premda su neki tekstovi popraćeni detaljnim znanstvenim kritičkim aparatom, većina je pisana popularnijim diskursom. Vjerujem da će upravo takav stručno-popularan, a ne strogo znanstven pristup hrvatskoj povijesti, uz zanimljiv, slikovit i osebujan stilski izričaj pobuditi zanimanje šireg kruga čitatelja, ne samo profesionalnih povjesničara i studenata povijesti.

• Vlasta Švoger

Stjepan Matković, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 247 str.

U knjizi Stjepana Matkovića *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti* riječ je o biografskim studijama niza pravaških političara: Eugena Kumičića, Ante Tresića Pavičića, Ante Pavelića starijeg, Dragutina Hrvoja, Frana Milobara, Ilije Abjanica, Svetozara Rittiga, Ivana Peršića i Ive Franka, koji su obilježili »modernu pravaštvo«, odnosno razdoblje u razvoju pravaštva od konca 19. stoljeća do raspada Austro-Ugarske Monarhije (1918.). Tim se biografskim studijama autor poslužio kako bi stvorio sliku o »modernom pravaštvu«. Budući da je svim obrađenim političarima bilo zajedničko da su u navedenom razdoblju barem neko vrijeme pristajali uz frankovačku političku opciju, autor je prvenstveno želio stvoriti sliku o najreprezentativnijoj stranci »modernog pravaštva«, tj. Čistoj stranci prava (Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava, tj. Stranci prava). Uz to, analizirajući razloge »raznolikih političkih transfera« dijela navedenih političara, koji su ili naknadno pristupili frankovcima iz drugih pravaških stranaka i struja tog doba, matice Stranke prava, Hrvatske stranke prava i kršćansko-socijalne pravaške skupine okupljene oko lista *Hrvatstvo* ili su od frankovaca prešli drugim pravaškim strankama, matici Stranke prava i Starčevićovoj stranci prava, autor je uspješno stvorio cjelovitu sliku »modernog pravaštva«. Biografije nekih frankovačkih političara sadrže podatke o njihovu političkom djelovanju i nakon raspada Monarhije. Time je ocrтана sudbina pravaštva, koje je u novim političkim okolnostima od nekoć najpopularnije hrvatske političke opcije potisnuto na marginu hrvatskoga političkog života.

Knjiga ima 14 poglavlja, koja je autor kao zasebne rasprave većinom objavio u različitim časopisima i zbornicima, ali, ondje gdje je bilo potrebno doradio u skladu s novim historiografskim rezultatima. U 1. poglavlju, *Između starog i modernog pravaštva* (str. 5-17) autor je definirao »modernu pravaštvo« kao razdoblje u razvoju pravaštva započeto 1890-ih godina, kada pravaši napuštaju prevratničku retoriku i radikalnu negaciju dualističko-nagodbenog sustava u Austro-Ugarskoj Monarhiji te prihvaćaju okvir Monarhije kao isključiv prostor stvaranja hrvatske države i postojeći sustav kao temelj na kojem legitimnim putem pokušavaju ostvariti svoj nacionalno-politički program. Za razliku od dosadašnje historiografije, autor tu promjenu ne doživljava kao »devijaciju ishodišnog pravaštva«, nego kao promjenu političke taktike uz zadržavanje istih ciljeva, što je u većoj mjeri bilo uzrokovano objektivnim okolnostima, neuspjehom tradicionalnog pravaštva u borbi protiv dualističko-nagodbenog sustava, a u manjoj mjeri utjecajem stranačkih

čelnika koji su naslijedili Antu Starčevića. S druge strane, raskol u Stranci prava, koji se dogodio 1895. godine tijekom geneze »modernog pravaštva«, autor u većoj mjeri tumači osobnim razlozima, borbom za prevlast u stranci nakon Starčevićeva povlačenja, nego samim procesom »modernizacije« pravaštva.

Budući da je sudbina Eugena Kvaternika najviše pridonijela percepciji pravaštva kao prevratničkog pokreta, autor je u kontekstu teze o »modernom pravaštvu« kao odmaku od prevratničke retorike, u poglavlju *Valorizacija Eugena Kvaternika u svjetlu pravaških ideologija i hrvatske historiografije od kraja 19. stoljeća do 1918.* (str. 19-35), analizirao odnos stranaka »modernog pravaštva« prema tom ideologu pravaštva. Autor je zaključio da su se obje pravaške stranke nastale nakon raskola 1895. godine — frankovci i domovinaši — podjednako ograđivale od Rakovičke bune, ne odričući se samog Kvaternika kao jednog od utemeljitelja stranke. Istodobno, frankovci su isticali Starčevićovu superiornost nad Kvaternikom, dok su domovinaši činili suprotno. Osnovni razlog bio je u tomu, smatra Matković, što je Ante Starčević osobno sudjelovao u stvaranju Čiste stranke prava. Osim toga autor navodi i neke aspekte Kvaternikova djelovanja, poput odnosa prema srpskom pitanju i protuaustrijske međunarodne aktivnosti, koji su bili prihvatljivi i nositeljima politike »novog kursa«. U kasnijem razdoblju Kvaternikov kult, uključujući i njegovu rakovičku epizodu, počinje njegovati dio pravaša koji su se pod vodstvom Mile Starčevića 1908. godine odvojili od frankovaca.

U poglavlju *Politički profil Eugena Kumičića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (str. 37-47) autor pobija tezu dosadašnje historiografije da su Eugen Kumičić i Josip Frank doduše djelovali u istoj stranci, ali da ideološki nisu bili usklađeni jer su Kumičićeva stajališta bila bliža »izvornom pravaštvu«.

Nasuprot tomu Matković tvrdi da su Kumičić i Frank bili »političari vrlo srodnih ideoloških pogleda, među kojima nije bilo razmimoilaženja«, što dokazuje njihovim podudarnim stajalištima o najvažnijim elementima pravaške ideologije tog vremena, osobito o Monarhiji kao bezuvjetnom okviru ostvarenja pravaškog programa. Kao dopunu, autor je u 4. poglavlju, *Kumičićeva pisma Kerubinu Šegviću: prilog hrvatskoj političkoj i kulturnoj povijesti (1897.—1904.)* (str. 49-62), objavio 14 Kumičićevih pisama upućenih tadašnjem frankovcu Kerubinu Šegviću, koja se većinom odnose na jednog od ranih frankovačkih disidenata, Antom Tresićem Pavičićem. Time je to poglavlje postalo i uvod u sljedeće, koje se bavi Tresić Pavičićem.

U poglavlju *Ante Tresić Pavičić i njegova rana pravaška iskustva* (str. 63-88) autor na primjeru tog političara ocrtava sudbinu mladih hrvatskih intelektualaca na prijelomu stoljeća, koji imaju određeni domoljubni zanos, što ih približava pravaštvu, a koji se za jednu od pravaških stranaka opredjeljuju iz raznih, često i karijernih razloga, nikad se potpuno ne podvrgavajući stranačkoj stezi, što na koncu omogućuje i prihvaćanje jugoslavenske ideologije. Nakon raskola u Stranci prava (1895.), Tresić Pavičić se približava frankovcima, koji podupiru njegov književni rad iako on zastupa nefrankovačko stajalište o potrebi kompromisa sa Srbima u ostvarenju pravaškoga političkog programa. Od frankovaca se odvaja 1899. godine i prilazi domovinašima, koji omogućuju njegov ulazak u Maticu hrvatsku. U to vrijeme Tresić Pavičić zastupa austroslavenski, federalistički program. Domovinaši ga se 1901. godine odriču zbog upletenosti u ljubavnu aferu s tragičnim završetkom. Odbačen od zagrebačkih pravaša, povezuje se s Franom Supilom, koji mu

pruža ruku i omogućuje njegovo skretanje prema jugoslavenskom unitarizmu.

U poglavlju *Franjo Supilo i Josip Frank: sukobi dvaju značajna hrvatske politike* (str. 89-99), Matković je usporedbom tih dvaju odlučnih protivnika i najznačajnijih figura hrvatske politike na prijelazu devetnaestoga u dvadeseto stoljeće ocrtao osnovne probleme hrvatske politike do raspada Monarhije. Autoru je ključno da ni jedan ni drugi političar nije težio potpunoj hrvatskoj državnoj samostalnosti nego smatra da je temeljna točka njihova prijedora, a time i temeljna točka prijedora cjelokupne hrvatske politike, bila prihvaćanje jednog od dvaju širih državnih okvira u kojima bi se riješilo hrvatsko pitanje. Dok je Frank težio rješenju hrvatskog pitanja isključivo unutar Monarhije i odlučno odbacivao mogućnost ulaska hrvatskih zemalja u državnu zajednicu sa Srbijom, bojeći se srpske prevlasti, Supilo je bio odlučan protivnik Monarhije kao poprišta nepopravljive njemačko-mađarske hegemonije i zagovarao je stupanje hrvatskih zemalja u državnu zajednicu sa Srbijom.

U nastavku knjige Matković iznosi biografije političara, koji su obilježili kasniju fazu »modernog pravaštva« te su nastavili politički djelovati i nakon raspada Monarhije. U poglavlju *Crtice za životopis Svetozara Ritiga* (str. 101-106) opisuje politički put toga katoličkog svećenika, koji započinje kao pristaša Neodvisne narodne stranke, kasnije Hrvatske stranke prava, od koje se odvaja 1908. godine zbog prevlasti liberalnih elemenata u njoj te kratkotrajno pristupa frankovcima, ne odričući se jugoslavenstva. Iste je godine nakon raskola među frankovcima pristupio milinovcima, odnosno stranačkim disidentima pod vodstvom Mile Starčevića, kojima je ostao vjeran do raspada Monarhije. Mada autor odlučno odbacuje tvrdnju da su milinovci otpočetak bili »projugoslavenski orijentirani«, Rittigovo

opredjeljenje za njih ukazuje na njihovu veću spremnost na kompromis s jugoslavenstvom, prisutnu među njima od samog početka. Milinovačkim pravaštvom autor se više bavio u nekoliko sljedećih poglavlja.

U poglavlju *Doprinos proučavanju pravaštva u istočnoj Hrvatskoj: izbori i saborско zastupanje Ilije Abjanica* (str. 107-114) Matković prikazuje kasni prodor pravaštva, a zatim i frankovačkog pravaštva u Slavoniju, gdje Brod na Savi (Slavonski Brod) postaje uporište prvo pravaštva, a zatim i njegove frankovačke verzije. U prodoru frankovačkog pravaštva u Slavoniju znatnu je ulogu odigrao liječnik Ilija Abjanic, koji je bio i prvi frankovački zastupnik u Cerni, jednom od kotara Srijemske županije.

U dva se poglavlja autor bavi milinovačkim pravaštvom. U poglavlju *Opsjenuti pravaš: Dragutin Hrvoj u hrvatskom političkom životu* (str. 115-125), interes svog istraživanja između ostalog usmjerava na razdoblje Prvoga svjetskog rata, kada su milinovci prihvatili jugoslavenski nacionalni program i kada je Dragutin Hrvoj zbog neprihvaćanja posljedica tog programa, stvaranja jedinstvene jugoslavenske države, postao vrijedan historiografske pažnje. Kao ključan trenutak u milinovačkom prihvaćanju jugoslavenskog programa autor spominje lipanj 1917. godine, kada milinovci u Saboru prihvaćaju načelo hrvatsko-slovensko-srpskoga narodnog jedinstva. Međutim, autor smatra da prihvaćanjem toga nacionalnog načela nisu prihvatili i program stupanja hrvatskih zemalja u jedinstvenu državnu zajednicu sa Srbijom nego da su »jalo« pokušali kombinirati to načelo »sa starčevićanskim pogledom o suverenom hrvatskom narodu«, vjerojatno želeći stvoriti jugoslavensku državu sastavljenu od dviju država, »hrvatsko-slovensko-srpske« i Srbije. Tek pri kraju rata milinovci su, prema autorovu mišljenju, prihvatili stvaranje jedinstvene jugoslavenske države, što je i iza-

zvalo Hrvojevo razočaranje takvom stranačkom politikom te približavanje frankovcima, koje je nastavljeno i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Razloge milinovačkom prihvaćanju jugoslavenskog programa Matković iznosi u poglavlju *Politički put dr. Ante Pavelića (1869.—1938.) od početaka do stvaranja Narodnog vijeća SHS* (str. 127-142). Velik dio poglavlja bavi se razlozima nezadovoljstva u frankovačkoj stranci, koje je 1908. godine urodilo raskolom, a u čemu je Ante Pavelić stariji odigrao jednu od ključnih uloga. U tom kontekstu autor navodi niz čimbenika koji su utjecali na raskol. U prvom redu spominje nezadovoljstvo dijela stranke Frankovom politikom oslonca na odlučujuće čimbenike u Monarhiji. Osim toga spominje Pavelićevu »ambicioznost i težnju za vidnim mjestom u političkom životu«, koje su zbog svojih interesa podgrajavali Hrvatsko-srpska koalicija i dio katoličkog svećenstva. Autor smatra da su milinovci pod vodstvom Mile Starčevića težili rješenju hrvatskog pitanja isključivo u okviru Monarhije, a da su smjer koji je vodio prema stvaranju zajedničke države sa Srbijom prihvatili tek nakon smrti Mile Starčevića 1917. godine, kada vođenje stranke preuzima Ante Pavelić stariji, koji je prethodno, prvenstveno zbog navedenih karakteristika osobina, već doživio preobrazbu u pristašu jugoslavenskog programa.

Kao opreku milinovačkoj politici Matković u poglavlju *Prijedlog Frana Milobara o preuređenju Austro-Ugarske s početka 20. stoljeća* (str. 143-154) iznosi političke koncepcije onih pravaša koji su do konca rata dosljedno težili rješenju hrvatskog pitanja unutar granica Monarhije, kao europske velesile koja služi kao utočište malim srednjoeuropskim narodima od imperijalne politike susjednih država. Autorova namjera bila je, na temelju Milobarovog nacrtu preuređenja Monarhije nastalog koncem 1908.

godine, pokazati da frankovci, povezujući se s velikoaustrijским krugom koji je težio ukidanju dualizma i stvaranju jedinstvene države, nisu žrtvovali svoj program, nego da su ga prilagođavali stajalištu velikoaustrijskog kruga kako bi ga kao obostrano koristan podržali.

U dva prethodna poglavlja Matković iznosi biografije dvaju pravaša, milinovca Ivana Peršića i frankovca Ive Franka, od kojih je prvi nakon rata napustio pravaštvo i potpuno se prilagodio političkom životu u prvoj Jugoslaviji, drugi dosljedno ostao na pravaškim stajalištima, zbog čega je nakon rata bio prisiljen emigrirati. U poglavlju *O Ivanu Peršiću: kroničar i aktivni sudionik hrvatske povijesti od kraja 19. stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata* (str. 155-165) autor je opisao politički put Ivana Peršića od uvjerenog frankovca do uvjerenog pristaše milinovačke stranke, koja tijekom rata prihvaća jugoslavenski nacionalni program, a nakon rata odbacuje i pravaški politički program te stupa u Hrvatsku zajednicu na programu federalistički uređene Jugoslavije.

U poglavlju *Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva* (str. 167-182), Matković prati sudbinu Josipova sina Ive Franka, jednog od čelnika frankovačke stranke nakon očeve smrti (1911.). U kontekstu njegova političkog djelovanja unutar Monarhije autor ističe Ivinu povezanost s prijestolonasljednikovim krugom, posredstvom kojeg je težio ostvarenju pravaškog programa unutar reformirane Monarhije. Nakon rata i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.) Frank je politički proganjan te odlazi u emigraciju, gdje se uključuje u rad Hrvatskog komiteta, emigrantske organizacije čiji je cilj bio razbijanje jugoslavenske i stvaranje samostalne hrvatske države.

U posljednjem poglavlju, *Prilozi: Zapisi Aglaj Frank* (str. 183-230), autor je objavio

memoarske zapise supruge Ive Franka, vriedan izvor za istraživanje dijela društvene scene Zagreba i kotara u kojima se njezin suprug uoči rata kandidirao na saborskim izborima te osobito emigrantske faze njegova političkog djelovanja.

Knjiga Stjepana Matkovića još je jedan vrijedan autorov doprinos izučavanju pravaštva kao simbola hrvatskog nacionalizma, koji je od 19. stoljeća težio hrvatskoj nacionalnoj samosvijesti i stvaranju samostalne hrvatske države.

• Mislav Gabelica

Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.—1920.), ZR, urednik Marino Manin, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 182.

Svetozar Borojević jedna je od rijetkih osoba hrvatske prošlosti koja je doživjela međunarodnu valorizaciju u historiografiji i publicistici. Zanimanje za njegovo vojničko djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata, unatoč slomu Dvojne Monarhije za koju se vjerno borio, nije ni do danas jenjalo. U svim važnijim knjigama koje se bave Velikom ratom i pojedinim ratnim zonama, Borojevića se naziva Lavom od Soče, čime se želi istaknuti njegova uloga u obrani sočanske bojišnice od talijanske vojske. Vojništvo je bila njegova profesija, a rat je odredio sadržaj njegova života.

Unatoč zvučnom imenu, Borojević dugo nije imao odgovarajuće mjesto u hrvatskoj historiografiji. Tijekom dviju jugoslavenskih država osporavane su mu vojničke zasluge, premda je branio slovenske i hrvatske etničke prostore od talijanskih teritorijalnih presizanja. No, lojalnost habsburškom vladaru utisnula mu je žig »sluge tuđincima« koji je onemogućivao ozbiljnu znanstvenu valorizaciju njegove stvarne uloge u ratnim zbivanjima. Za razliku od slovenske historiografije, koja mu je, uzimajući u obzir njegovu važnost u obrani slovenskog teritorija, posvetila brojne radove, hrvatska se historiografija trudila o njemu govoriti što manje. Tek je krajem 2006., u organizaciji Hrvatskoga instituta za povijest, Općine Donji Kukuruzari, Družbe Braće hrvatskog zmaja i Hrvatskog državnog arhiva održan međunarodni znanstveni skup u povodu 150. godišnjice njegova rođenja. Premda nas uvodnik Zbornika podsjeća da je zapravo bila riječ o znanstvenom kolokviju, primjerenije je kazati da se ipak radilo o znanstvenom skupu. Ovdje

valja navesti i podatak da je iste godine Drago Rokсандić objavio kraću studiju *Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne: (1856.—1920.): Lav ili Lisica sa Soče?* u izdanju Vijeća srpske nacionalne manjine grada Zagreba.

Zbornik o Borojeviću sadrži trinaest rasprava hrvatskih autora i jedan autorice iz Slovenije. Za svaku je pohvalu što je urednik uvrstio tri priloga čiji sadržaj nije izložen na spomenutom skupu, a koji uvelike podižu razinu znanja o Borojeviću, napose kad je riječ o objavljivanju njegove do sada nepoznate korespondencije. S druge strane, neki od sudionika skupa nisu poslali tekstove svojih izlaganja čime su, prema mišljenju autora ovoga prikaza, samo pomogli dr. sc. M. Maninu u uređivanju Zbornika. (Tu se prvenstveno misli na nastup izlagača iz ureda tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske koji je nazočnima održao dugo, suhoparno predavanje o vojnim aspektima rata, misleći da ga slušaju kadeti na prvoj godini školovanja, a ne mahom povjesničari.) Urednik je svoj dio posla odradio na visokoj razini. O tome ponajprije svjedoči predgovor u kojem je u pravoj mjeri protumačena svrha objavljivanja Zbornika, kojim se »ne pretendira pružiti sveobuhvatnu i iscrpnu sliku života i djela Svetozara Borojevića« (str. 7.) te obrazložen izbor načina pisanja prezimena glavnog protagonista u korist »suvremenog pravopisa«, tj. Borojević a ne Boroević (str. 8.), uz opasku da je ipak uvijek ostavljen onaj oblik koji su koristili pojedini autori.

Glavno je obilježje Zbornika njegova raznolikost u rasponu od vojne i političke do diplomatske povijesti, ali i nekim drugim, samo naizgled manje važnim temama. Zbornik započinje radom Mire Kolar-Dimitrijević, koji već u naslovu postavlja pitanje »Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od Bojne treba zadržati u sjećanju«. Autorica ističe da je feldmaršal vodio »besprijekoran

život« i da je ratovao »po tadašnjim ratnim pravilima«. Dakle, prema njezinu mišljenju, Borojevićeve etičke vrijednosti najvažnije su za njegovo mjesto u nacionalnoj memoriji. Zbornik se nastavlja radom Livije Kardum »Austrougarska ratna diplomacija i talijansko ratište« u kojem autorica pokazuje da su austrougarsko — talijanski odnosi bili »odlučujući pokazatelj« slabe unutarnje povezanosti Središnjih (Centralnih) sila. Nakon potpisivanja Londonskoga ugovora (1915.) Kraljevina Italija prelazi na stranu država Antante i otvara sočansku bojišnicu prema svom donedavnom savezniku. Usprkos angažiranju znatnih vojnih snaga, Italija je tek nakon potpisivanja primirja u Padovi (3. studenog 1918.) dobila političkom odlukom država Antante, a ne silom svoga oružja, pravo zaposjedanja dijelova teritorija poražene i nestajuće Monarhije na kojima su u pretežitoj većini živjeli Hrvati i Slovenci. Petra Svošljak u radu »Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozarja Borojevića pl. Bojne v njemu« osvrće se na Borojevićevo mjesto u slovenskoj historiografiji i memoaristici te na sudbinu njegove ostavštine nakon što ju je preuzela lokalna vlast na željezničkoj postaji u Kranju, dan prije kapitulacije Središnjih sila. Autorica navodi kako je u mjesnom župnom uredu sačuvan dio vrijednoga vojnog gradiva i opis njegova sadržaja. Na kraju zaključuje da je Prvi svjetski rat sa sočanskom bojišnicom nedvojbeno bio velika prijelomnica za Slovence. Dva vojna povjesničara ponudila su obradu ključnih tema Borojevićeve profesije. Lovro Galić u radu »Je li se sošku frontu moglo obraniti uz manje žrtava? Različita mišljenja o Borojevićevim strateškim opcijama na jugozapadnoj fronti 1915.—1918.« uspoređuje nekoliko relevantnih promišljanja o načinu na koji je austro-ugarski feldmaršal dvije i pol godine odbijao talijanske napade. Ukazujući i na neke loše Borojevićeve vojne pote-

ze, autor ističe da je »u ratu u krajnjoj liniji u pravu onaj koji je postigao uspjeh«, čime nas upozorava na neuspješne pokušaje talijanskog zapovjednika Cadorne da slomi austro-ugarsku obranu i prodre u neprijateljski državni teritorij. Dinko Čutura je u radu naslovljenom »Usporedba studija Stjepana Sarkotića i studija Conrada von Hötzendorfa o pretpostavljenom sukobu na talijanskom bojištu sa stvarnim događajima koji su se dogodili 1915.—1917.« prikazao razmatranja dvojice visokih časnika austro-ugarske vojske o mogućoj talijanskoj bojišnici u pretpostavljenom oružanom sukobu te njihova stručna mišljenja usporedio sa stvarnim događajima tijekom Prvoga svjetskoga rata na Soči. Autor je bez uvijanja naveo njihova promašena gledišta o pojedinim strateškim pitanjima, ali i istaknuo ona koja su se tijekom rata pokazala točnima. Tado Oršolić u radu »Jugozapadno bojište i maršal Borojević u dalmatinskim novinama *Narodnom listu* i *Smotri Dalmatinskoj* (1915.—1918.)« prikazuje kako je tadašnji zadarski tisak stvarao sliku o pobjedonosnom vojskovođi koji je vojnim znanjem i osobnim držanjem zaustavio prodor višestruko nadmoćnog neprijatelja. U tekstu Violete Herman Kaurić »*Za našu južnu vojsku*. Rodoljubne akcije za talijansko ratište provedene u Zagrebu 1915. i 1916.« prikazane su akcije pučanstva koje su »vojnički život činile lakšim«. U tekstu nema izravne povezanosti s Borojevićem, koji je u središtu pozornosti Zbornika. Članak je napisan na temelju analize sadržaja dvaju zagrebačkih dnevnika (*Jutarnji list* i *Narodne novine*), premda ih je tada izlazilo više. Ipak, za ponekog znatiželjnika mogu biti zanimljive informacije o prikupljanju vreća i mreža protiv komaraca za Borojevićeve vojnike. U radu Ivice Zvonara »*Kontakti između Frana Barca i Svetozara Borojevića tijekom Prvoga svjetskoga rata*«, na temelju dosad nepoznatog arhivskog gradiva i novinskih

članaka prikazani su susreti Barca, katoličkoga svećenika i rektora zagrebačkoga Sveučilišta s Borojevićem, kojemu je bio dodijeljen počasni doktorat. Nakon rata, a u skladu s tadašnjom državno-političkom konstelacijom (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca), Sveučilište je poništilo svoju odluku o dodjeli počasnog doktorata. Zanimljivo je izdvojiti, kako piše u članku Ivana Mirnika nekoliko stranice dalje, da je sveučilišni profesor pravaško-frankovačke orijentacije Fran Milobar bio prvo protiv dodjele, a kasnije protiv poništenja počasnog doktorata Borojeviću, čime je pokazao osobni stav *par excellence*. Zvonar spominje u kontekstu Barčeva angažmana na strani Jugoslavenskog odbora i Trumbićevu ponudu Borojeviću da s vojnim postrojbama odbaci lojalnost Austro-Ugarskoj Monarhiji, koju feldmaršal nije htio prihvatiti bez jamstva da će biti poništene odredbe Londonskoga ugovora, pogubne za poslijeratnu sudbinu Istre i znatnog dijela dalmatinske obale i otoka. Ta činjenica podiže u našim očima ugled vojskovođe koji ne samo što je visoko dizao načela časničkog

kodeksa ponašanja nego je imao i snažan osjećaj za važnost obrane područja koja su pripadala njegovu narodu te se nije dao iskoristiti od političkih elita kojima interesi vlastitoga naroda nisu bili na prvome mjestu. Tekst Željka Holjevca »Svetozar Borojević: O ratu protiv Italije« donosi kratak prikaz feldmaršalove knjižice koju je napisao na traženje nekih članova izaslanstva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenca na Mirovnoj konferenciji u Parizu (1919.). Već je u članku P. Svoljšak navedeno kako je došlo do objave toga spisa na slovenskom i hrvatskom jeziku (str. 38.). Borojević je argumentirano dokazao da austro-ugarska vojska pod njegovim zapovjedništvom nije poražena na bojnome polju te da Italija ne može za diplomatskim stolom svoje teritorijalne pretenzije poduprijeti vojničkim uspjehom. Činjenica da mu je rad objavljen govori u prilog ocjeni P. Svoljšak da je Borojević »u nekom smislu« doživio vojničku rehabilitaciju. U radu Tomislava Aralice »Sablja feldmaršala Borojevića« donose se zanimljivosti vezane uz počasnu sablju koju su mu na sočanskoj bojišnici darovali podčinjeni časnici. Članak Ivana Mirkovića »Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (* Mečenčani, 13. XII. 1856. — † Klagenfurt, 23. V. 1920.) na medaljama« iznosi pregled podataka o medaljama, plaketama i značkama s Borojevićevim likom koje govore o feldmaršalovoj neprijepornoj popularnosti. Ovaj koristan prilog donosi i niz pojedinsti koje ne susrećemo u ostalim dijelovima Zbornika pa tako, primjerice, više doznajemo o podjeli plemstva s predikatom »od Bojne« ili o ugledu koji je Borojević uživao kod vladara Franje Josipa I. što mi se čini osobito važnim uzme li se u obzir da su visoki vojni krugovi imali važnu ulogu prigodom njegova dolaska na prijestolje.

Osim izlaganja sa skupa, Zbornik donosi tri priloga. Prvi prilog, »Pisma vojskovođe Svetozara Borojevića, 1912.—1920.«,

za objavljivanje su priredili Milan Pojić i Danijela Marjančić. Riječ je o vrijednoj ostavštini koja nam daje uvid u razmjenu mišljenja i dojmova između Borojevića i njegova pobočnika i prijatelja Slavka Kvaternika. Korespondencija otkriva razmišljanja o »ratnim igrama« prije rata, za njegova trajanja i u poraću. U njima će obilježiti podatke pronalazi istraživači »svakodnevice« koji će, između ostaloga, doznati da je Borojević nosio cipele *Chevreu* te da je nakon sloma Monarhije želio držati novac u banci u Ljubljani. Ona ujedno bacaju više svjetla na pojedinosti iz obiteljskog života: od spomena tragično poginulog Borojevićeva sina jedinca i Kvaternikova Didija (Eugena) do promjena nakon 1918. kada je feldmaršal nasilno izbrisan iz sjećanja naroda. Za razliku od Borojevića budućí maršal Kvaternik uspio je privremeno prijeći na pobjedničku stranu, što nije utjecalo na njihovo dopisivanje. Nije na odmet dodati da će epizoda sa Soče pratiti Kvaternika i kasnije. Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske talijanski mu saveznik nije rado zaboravio kako im je nekada s feldmaršalom »zadavao muke«, a na suđenju poslije Drugoga svjetskog rata neće mu biti od pomoći ni braniteljeve riječi da je bio »osobiti suradnik Srbina Borojevića«. Drugi prilog autorskog dvojca Josip Prgomet i Marino Manin donosi minuciozno istraživanje recepcije Borojevića u »hrvatskoj, južnoslavenskoj i europskoj« biografskoj leksikografiji. Autori polaze od pretpostavke »da su enciklopedijske natuknice refleksija duha vremena« što potkrepljuju raščlambom više natuknica o Borojeviću. Treći prilog je razgovor Tomislava Šulja s Nedom Prpić, koja je zbog odličnih odnosa svoje obitelji s obitelji Kvaternik poznavala i Borojevićevu udovicu Leontinu (Tante Leo). Prema njezinim riječima »Nesretnog feldmaršala su svi jako cijenili i uvažavali kao iznimno pametnog čovjeka. Uz to, njegove su zasluge za obranu Slovenije, a bu-

demo li iskreni i Hrvatske, dakle buduće Jugoslavije, bile od neprocjenjivog značaja. Ostao je sam i odbačen; s jedne strane većina se vojnih lica nije niti morala brinuti o tuđim problemima, a s druge je on naprosto bio crvena krpa za ideologe jugoslavenske ideje. Ostao je bez ikakvih primanja, pristupa vlastitim financijskim sredstvima, pa čak i bez osobnih stvari koje su mu u Sloveniji zaplijenili« (str. 188.).

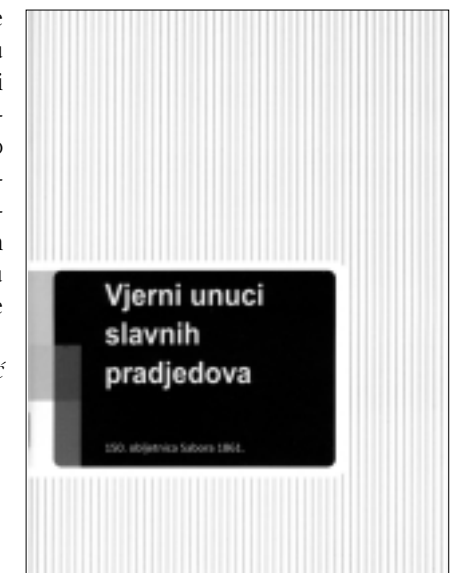
Poštujući činjenicu da hrvatska historiografija ne funkcionira besprijekorno, čini mi se da su rezultati Zbornika solidni i korisni. Takvoj je ocjeni pridonijela i čvrsta urednička ruka dr. sc. M. Manina, koji se potrudio uz spomenute tekstualne nadopune uvrstiti i raznolik slikovni materijal. Naslovnice Zbornika krase Borojevićev portret slikara Oskara Brucha. Iz feldmaršalovih mirnih očiju kao da izbija duh tradicionalnoga hrvatskog graničara koji hrabro ratuje bez obzira na to što mu maršalske zvjezdice na ovratniku odore neće osigurati poslijeratni mir.

Na kraju, budimo još malo kritični i recimo koji bi bili nedostaci Zbornika. Ponajprije osjeća se nedostatak uvida u Borojevićevo vojevanje na Istočnom bojištu. Da je sve manje financijskih sredstava vidi se i u relativno lošoj kvaliteti tiskarskog papira i grafičkom izgledu teksta. Šteta je što Zbornik nema kazalo osobnih imena jer bi ono čitatelju omogućilo lakše snalaženje u tekstu. No, svi navedeni nedostaci ne umanjuju vrijednost ovog zbornika, koji je barem djelomično bacio novo svjetlo na jednu znamenitu osobu iz nedavne hrvatske ratne povijesti.

• Stjepan Matković

Vjerni unuci slavni pradjedova: 150. obljetnica Sabora 1861., urednik Stjepan Čosić, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2011., 36 str.

U povodu obilježavanja jednoga od najvažnijih datuma u povijesti modernoga hrvatskog parlamentarizama, Hrvatski državni arhiv reagirao je postavljanjem prigodne izložbe o Saboru iz 1861. i pratećim katalogom. Autor je izložbe i svih pridruženih tekstova Ladislav Dobrica, koji se već s uspjehom okušao u predavljanju sličnih događaja vezanih uz neke druge datume iz hrvatske prošlosti. Katalog se sastoji od dvanaest cjelina razvrstanih prema kronološkom i tematskom ključu. Tako se nižu jezgroviti opisi stanja od ponovne uspostave ustavnosti nakon ukidanja proturječnoga i u konačnici neuspješnog neoapsolutizma, zasjedanja banske konferencije do saziva i raspuštanja hrvatskog Sabora. Autor je vrlo dobro istaknuo ključne događaje u radu saborskih zastupnika. Sažeto i informativno prikazao je značenje napora uložene

nih za postizanje tadašnjih nacionalnih ciljeva. Ukazao je na važnost teritorijalnog pitanja, izgradnju kulturne koncepcije nacije i odnosa prema kruni i središnjim ustanovama Carstva. S pravom su najviše naglašena različita stajališta zastupnika o uređenju odnosa s Austrijom i Ugarskom, koje su imale premoć u državnoj zajednici. Na kraju kataloga objavljeno je autorovo zaključno mišljenje kojim je potvrđena dosadašnja historiografska ocjena o važnosti Sabora iz 1861. za ulazak Hrvata u moderno doba i sazrijevanje kolektivnog mišljenja u nacionalnom duhu koji će dugoročno voditi ostvarenju ideala o nacionalnoj slobodi. Simpatična je autorova nakana da istakne intelektualne kvalitete sabornika prije 150 godina, što nas neminovno navodi na zaključak da u povijesti ne teče sve prema očekivanjima teorije progresa. Utjeha nam može biti činjenica da je onodobni Sabor djelovao u okruženju za koje se može slobodno reći da je bio Europa u malom. Možda suvremeni veliki europski kišobran potakne stvaranje jednog intelektualno snažnoga parlamenta.

U katalogu su se, nažalost, potkrale i neke manje pogreške. Primjerice, netočan je podatak, vjerojatno preuzet iz historiografske literature, o četvorici zastupnika grada Zagreba koji su podnijeli zaseban prijedlog o uređenju državno-pravnih odnosa između Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Ugarske (str. 12). Faksimil u katalogu (str. 13) naime zorno pokazuje da su prijedlog potpisala petorica zagrebačkih zastupnika. Korektorskom je oku promaknuo »tipfeler« kojim je zagrebački list *Pozor* postao —*Prozor* (str. 34). Još je za primijetiti da je rastavljanje riječi na kraju redaka ponešto zbunjujuće jer na mjestima prijeloma nisu umetnute odgovarajuće crtice.

Hrvatskom državnom arhivu i autoru kataloga treba čestitati jer su pokazali kako

se i danas može imati kvalitetan odnos prema važnim razdobljima parlamentarne prošlosti. Hrvatski Sabor iz 1861. pokazao je kako su narodni zastupnici bez obzira na stranačku pripadnost znali čuvati stara ustavna prava u višenacionalnoj Habsburškoj Monarhiji. Uvođenje većih izbornih prava neizbježno je vodilo prema bujanju različitih političkih gledišta i poticanju parlamentarne borbe koja ipak nije zanemarivala rodoljubna razmišljanja i povlačenje brojnih poteza u obranu legitimiteta osporavanih prava.

Katalog je opremljen nizom faksimila koji čitatelju predočuju temeljne dokumente Sabora, a uvršten je i portret bana Josipa Šokčevića. Šteta je što izdavač nije imao više novčanih sredstava jer bi s više ilustrativnih priloga katalog dobio na vrijednosti, pa bi ga, primjerice, srednjoškolci i studenti mogli koristiti kao relevantnu literaturu za pisanje maturalnih i seminarskih radova iz hrvatske povijesti 19. stoljeća.

• *Stjepan Matković*

PIJAR

DODATAK

Internationales Wissenschaftssymposium: Dr. Ivo Pilar und die Idee eines vereinigten Europa

Wien, 12. März 2010

Europäische Akademie
für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft
und EUROPAHAUS NIEBROSTEBREICH

A-1060 Kromsdorfstr., Uffizien 3
 T +43 (0)1 711 20634-0 F +43 (0)1 711 20634-1
 E office@ealiz.eu W www.ealiz.eu

Internationales Wissenschaftssymposium Dr. Ivo Pilar und die Idee eines vereinigten Europa

12. März 2010
Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung
A-1010 Wien, Freyung 1, Festsaal

Schirmherrschaft
 Bundesministerium für Außenangelegenheiten und für europäische Integration der Republik Kroatien
 Vizepräsident
 Europäische Akademie für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft – EALIZ, Wien
 Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, Wien
 Ivo Pilar Institut für Sozialwissenschaften, Zagreb
Partnerschaft & Kooperation
 Botschaft der Republik Kroatien in Österreich, Wien

Programm

10:00 Uhr	Moderation: Dr. Caroline Forstner-Tomic, Institut Pilar Prof. Dr. Vito Stokich, Institut Pilar Eröffnung Wissenschaft und EU-Integration Minister Prof. Dr. Norbert Seifert, Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, geschäftsführender Präsident der Europäischen Akademie für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft (EALIZ) Die aktuellen Beziehungen zwischen der Republik Kroatien und der Europäischen Union S.L. Prof. Dr. Jovan Jelic, Botschafter der Republik Kroatien in Österreich, Wien Ivo Pilar - Auftrag und Verpflichtung für die Sozialforschung in Kroatien Prof. Dr. Vlado Galic, Direktor des Instituts für Sozialwissenschaften Ivo Pilar
10:30 Uhr	ERÖFFNUNGSWORTTAG Österreich und Kroatien als kulturelle Partner im größeren Europa Dr. Jakob Fend-Balogh, Ehrenamt, Landeskoordinator für Städtepartnerschaft, Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten, Wien
10:50 Uhr	KEYNOTE Kroatien in der Wissensgesellschaft - Eine Aufsicht Prof. Mag. Dr. Josef Langer, Institut für Soziologie, Institutsvorstand, Mitglied der Fakultätsdirektion, Universität Klagenfurt
11:10 Uhr	LEBEN UND WERK DR. IVO PILAR Ivo Pilar als Visionär eines vereinigten Europas - Leben und Werk Dr. Zlatko Matijević, Brodskisches Institut für Geschichte Dr. Caroline Forstner-Tomic, wissenschaftliche Mitarbeiterin, Institut Pilar in memoriam Prof. Dr. Svetko Lipovčan
11:30 Uhr	Die Idee eines Mittelalters - neunzig Jahre nach Herstein Dr. Andrej Balcan, Universitäre Fakultät
11:50 Uhr	Kaffeepause
12:15 Uhr	Ivo Pilar - Leben und Gedanken in Bosnien und Herzegowina Prof. Dr. Saša Pivčević, Universität Sarajevo Die Aktualität des Werkes von Ivo Pilar Stjepan Štekić, Publizist
12:30 Uhr	Diskussion
1:00 Uhr	MITTAGSPAUSE
1:40 Uhr	VORSTELLUNG DES INSTITUTS FÜR SOZIALWISSENSCHAFTEN IVO PILAR ZAGREB Bis Institut für Sozialwissenschaften Ivo Pilar - Wissenschaftliche Wirkung Prof. Dr. Vlado Galic und Prof. Dr. Ljiljana Kubišević Lipovčan, stellvertretende Direktorin, Institut Pilar Die internationale wissenschaftliche Zusammenarbeit des Instituts Pilar Dr. Caroline Forstner-Tomic, wissenschaftliche Mitarbeiterin, Institut Pilar Die Bedeutung des Instituts Pilar in den kroatischen Gesellschafts- und Geisteswissenschaften Dr. Hanka Štekić, Historikerin, Präsident des Verwaltungsrats, Institut Pilar
15:00 Uhr	Abendessen
15:30 Uhr	RÜCKBLICK - AUSBlick Minister Prof. Dr. Norbert Seifert, BMWF, geschäftsführender Präsident der Europäischen Akademie für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft (EALIZ) Kundenansprachen: Deutsch und Kroatisch Die Konferenz wird ebenfalls übertragen.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Beču 2010.

Međunarodni znanstveni simpozij o dr. Ivi Pilaru i njegovoj ideji o ujedinjenoj Europi, koji je održan u Ministarstvu znanosti i istraživanja Republike Austrije u Beču 12. ožujka 2010. godine, rezultat je dugogodišnje znanstvene suradnje Europske akademije za istraživanje života, integraciju i civilno društvo (Europäische Akademie für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft — EALIZ), veleposlanstva Republike Hrvatske u Beču i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar iz Zagreba.

EALIZ, čiji je utemeljitelj prof. ddr. Heinrich Badura, osnovan je na međunarodnoj utemeljiteljskoj konferenciji »Quo vadis Integratio?« u Eggenburgu (Austrija) održanoj od 22. do 24. siječnja 2004. Na toj konferenciji obrađene su tematske cjeline integracija — regije — regionalna suradnja, zatim integracija — Austrija — Europska unija — zemlje u procesu proširenja uključujući i Republiku Hrvatsku i znanstveno se propitivalo proširenje Europske unije. Na utemeljiteljskoj konferenciji prisustvovali su u ime hrvatskog veleposlanstva u Beču savjetnica Ivana Goranić i savjetnik mr. sc. Janko Deželić, a veleposlanik Dražen Vukov Colić sudjelovao je u raspravi s veleposlanicama deset tadašnjih zemalja kandidatkinja za članstvo u Europskoj uniji. Hrvatski veleposlanik pozdravio je utemeljenje EALIZ-a prosuđujući ga kao mjesto autentičnoga europskog iskustva i europske integracije. Na utemeljiteljskoj skupštini EALIZ-a, prema obrazloženju njegova utemeljenja i bilješkama savjetnika u hrvatskom veleposlanstvu u Beču, naznačena su i glavna pitanja i ciljevi kojima će se baviti: regionalizam, međuregionalna suradnja, proširenja Europske unije, suradnja s novim članicama, stvaranje mreže suradnika, poticanje razvoja građanskog društva, približavanja Europske unije građanima, kulturna, politička, znanstvena te gospodarska suradnja. Nakon utemeljenja i službene registracije u sudski registar grada Horna (Niederösterreich), EALIZ je, u ustrojbenom smislu, osnovao Odbor za znanost i Odbor za politiku 2. travnja 2004. godine u Gradskoj vijećnici u Eggenburgu, gdje je i njegovo sjedište. Na osnivačkoj skupštini navedenih odbora sudjelovao je mr. sc. Janko Deželić, koji je postao članom Odbora za znanost, a Ivana Goranić članicom Odbora za politiku. Odbori su zaduženi za više stručnih područja i to područje znanosti, istraživanja, novih tehnologija, obrazovanja, kulture, medija, zatim područje gospodarstva, prava, sigurnosti, sociologije, područje religije i etike te područje pojedinca, društva, okoliša i politike. Ta pak područja vode eksperti zemalja koje sudjeluju u radu EALIZ-a.

Sukladno programskim ciljevima EALIZ-a i njegovih odbora, hrvatsko veleposlanstvo u Beču obratilo se 20. svibnja 2004. godine ravnatelju Instituta Ivo Pilar prof. dr. sc. Vladi Šakiću s prijedlogom suradnje. Institut je prihvatio prijed-

log, a ravnatelj je u suglasnosti s hrvatskim veleposlanstvom u Beču imenovao dr. sc. Vinu Mihaljevića predstavnikom Instituta u Odboru za znanost EALIZ-a. Dr. sc. Mihaljević sudjeluje već na drugoj sjednici Odbora za znanost i Odbora za politiku 8. lipnja 2004. godine u Eggenburgu. Tada je naime počela aktivna znanstvena suradnja EALIZ-a i Instituta Ivo Pilar te hrvatskog veleposlanstva u Beču.

Ovdje želim predstaviti samo neke ostvarene vidove međusobne znanstvene i kulturne suradnje Instituta Pilar, EALIZ-a i hrvatskog veleposlanstva u Beču ne ulazeći u iscrpnu analizu učinjenoga. Tako sam već na navedenom sastanku Odbora za znanost i Odbora za politiku, u ime Instituta Pilar, pozvao prof. ddr. Baduru da sudjeluje na tradicionalnom znanstvenom simpoziju Instituta Ivo Pilar »Annales Pilar« krajem 2004. godine. U svrhu razvoja znanstvene suradnje prof. ddr. Badura prihvatio je poziv i svojim prilogom »Kroatien aus europäischer Perspektive« (»Hrvatska iz europske perspektive«) sudjelovao je na tom skupu, koji je pod naslovom »Quo vadis Hrvatska — modernizacija — europska obzorja« održan 9. i 10. prosinca 2004. godine u Zagrebu, a bio je posvećen 130. obljetnici rođenja dr. Ive Pilara. U svom je izlaganju istaknuo da je Hrvatska bila i da jest dio Europe te da će svoj potencijal ugraditi u izgradnju Europske unije na temelju zajedničkih europskih vrednota.

U ime Instituta Ivo Pilar redovito sam priložima ili pak samo kao predstavnik Instituta sudjelovao na konferencijama EALIZ-a kojima je Institut Pilar, pored drugih europskih znanstvenih ustanova, bio redovita znanstvena potpora. Zagarovao sam i širio suradnju EALIZ-a s drugim znanstvenim ustanovama u Hrvatskoj, primjerice s Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, Katoličkim bogoslovnim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu te s udrugama civilnog društva, poput Društva za kulturu demokracije. Različiti stručnjaci iz različitih hrvatskih znanstvenih institucija također su sudjelovali svojim priložima na EALIZ-ovim europskim konferencijama pri čemu je njemački jezik, kao jedini službeni jezik, često bio ograničavajući čimbenik.

Pored uglavnom individualne znanstvene suradnje, Institut Pilar je zajedno s EALIZ-om, u suorganizaciji Hanns Seidel Stiftunga, organizirao devetu međunarodnu europsku konferenciju koja je istodobno bila i redoviti znanstveni skup »Annales Pilar« na temu »Značenje Europske unije za Hrvatsku — značenje Hrvatske za Europsku uniju« (»Die Bedeutung der EU für Kroatien — die Bedeutung Kroatien für EU«) od 15. do 17. studenog 2007. godine u Vukovaru.

Osim s EALIZ-om, Institut Pilar surađuje također s hrvatskim veleposlanstvom u Beču. Hrvatski veleposlanik prof. dr. sc. Zoran Jašić redovito je sudjelovao na europskim međunarodnim konferencijama EALIZ-a pri čemu je zagarovao hrvatske državne interese, a posebice pristupanje Hrvatske Europskoj uniji. U ime Instituta Ivo Pilar u koordinaciji s prvom tajnicom hrvatskog veleposlanstva u Beču mr. sc. Ladom Glavaš-Kovačević organizirao sam posjet austrijskih novinara Institutu Pilar za vrijeme njihova studijskog putovanja u Hrvatskoj. U

Institutu im je predstavljen hrvatski socio-kulturni, povijesni i religijski identitet. To su studijsko putovanje organizirali Predstavništvo Europske komisije u Beču i hrvatsko veleposlanstvo u Beču od 27. do 30. lipnja 2006. godine. Tom prigodom novinari, predstavnici austrijskih medija koji se posebice bave pitanjima Europske unije, posjetili su najviše političke dužnosnike, nevladine organizacije, gospodarstvenike i uglednike iz društvenog i kulturnog života, predstavnike medija kao i Institut Ivo Pilar sa svrhom promidžbe hrvatskog identiteta, kulture i spremnosti Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj uniji.

Ovdje sam istaknuo samo nekoliko konkretnih oblika znanstvene i kulturne suradnje EALIZ-a, hrvatskog veleposlanstva u Beču i Instituta Ivo Pilar. Nakon uspješne višegodišnje znanstvene i kulturne suradnje, zajedno su u Beču organizirali i međunarodni simpozij o dr. Ivi Pilaru, a dio izlaganja s tog skupa donosimo u prilogu ovoga broja časopisa *Pilar*.

- *Vine Mihaljević*

Wissenschaft und EU-Integration

Heinrich BADURA

Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung,
geschäftsführender Präsident der Europäischen Akademie
für Lebensforschung, Integration und Zivilgesellschaft (EALIZ)

Begrüßung

S. E. s. g. Herr Prof. Dr. Zoran Jašić, Botschafter der Republik Kroatien in Österreich,

s. g. Herr Prof. Dr. Vlado Šakić, Direktor und s. g. Frau Prof.in Dr.in Ljiljana Kaliterna Lipovčan, stellvertretende Direktorin unserer jahrelangen Partnerinstitution, des Ivo Pilar Instituts für Sozialwissenschaften in Zagreb,

s. g. Herr Gesandter Dr. Jakob Forst-Battaglia, Sonderkoordinator für Südosteuropa, Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten in Wien,

s. g. Herr Prof. Dr. habil. Mihály Sári, Vizerektor unserer Partnerhochschule in Baja,

s. g. Herr Prof. Dr. Josef Hochgerner, Wissenschaftlicher Leiter des Zentrums für Soziale Innovation ZSI in Wien,

s. g. Herr Dr. Thomas Schauer, Leiter des Club of Rome, European Support Centers in Wien,

s. g. Herr Staatssekretär a. D., Landeshauptmann Stv., a. D., Prof. Dkfm., Dr. Hannes Bauer,

s. g. Frau Dr.in Elisabeth Heinzl-Schiel, Leiterin des Europareferats des Amtes der Niederösterreichischen Landesregierung,

s. g. Herrn Hofräte Dr. Wolfgang Traußnig (EuropeDirect NÖ) und GR Dr. Hans Jedliczka (EuropeDirect NÖ),

s. g. Herr Dr. Vedran Džihić, in persönlicher Vertretung des Institutsvorstands für Politikwissenschaft an der Fakultät für Sozialwissenschaften der Universität Wien, Herrn Univ. Prof. Segert,

s. g. Moderatoren des heutigen Symposions,

Frau Dr.in Caroline Hornstein Tomić, wissenschaftliche Mitarbeiterin und Herr Prof. Dr. Vine Mihaljević vom Ivo Pilar Institut,

liebe Vortragende,

Teilnehmerinnen und Teilnehmer,

Mitglieder unserer Akademie,

Sudionici međunarodnoga znanstvenog skupa »Dr. Ivo Pilar i ideja ujedinjene Europe«

es ist mir eine große Freude und Ehre, Sie, einerseits im Namen des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung als Gastgeber und Veranstaltungspartner andererseits im Namen des Internationalen Vorstandes der Akademie, an diesem Ort ganz herzlich begrüßen zu dürfen.

Ich darf Sie bitten, die durch laufende internationale Bolognafestveranstaltungen bedingte Abwesenheit der Frau Bundesministerin Dr.in Beatrix Karl zu entschuldigen, die unserem heutigen Symposiums viel Erfolg wünscht.

Einen besonderen Gruß möchte an dieser Stelle an den Herrn Abteilungsleiter Dr. Christian Smoliner richten und ihm für die uns gewährte Förderung des heutigen Symposiums ganz herzlich danken.

S. g. Damen und Herren,

liebe Freundinnen und Freunde Europas,

sehr geschätzte, liebe Förderinnen und Förderer einer nachhaltigen und Frieden schaffenden Integration.

Wissenschaft und EU-Integration

Der mir seitens unseres kroatischen Partners gleich für den Beginn zgedachte Fokus „Wissenschaft und EU-Integration“ ist bekanntlich in seiner Weite und Tiefe dermaßen umfassend, dass er für sich den Rahmen einer 3-tägigen internationalen Konferenz füllen könnte. Dies zwingt mich dazu in meiner knappen Zeit lediglich einige wenige Grundgedanken rein nominalistisch in den Raum zu stellen und diese Ihrer, sehr geehrten Auditorium, eigenen Nachreflexionsbereitschaft anzuvertrauen.

Vor 10 Jahren entwickelte die EU, genau der Rat der EU am 15. Juni 2000¹ — was wir alle wissen — den ehrgeizigen Plan der Schaffung eines Europäischen Raumes für Forschung und Innovation, aufgrund der basalen Bedeutung der Tagung des Rates in Lissabon vom 23.-24. März 2000,² uns als die wahrlich nicht gerade unumstrittene Lissabon-Strategie allgemein bekannt.

Das Ziel war klar vorgegeben: Die Union zum wettbewerbsfähigsten und dynamischsten wissensbasierten Wirtschaftsraum der Welt zu machen.

Aus österreichischer Sicht treibt dieser Prozess die Europäisierung und Internationalisierung des tertiären Bildungssektors voran und stärkt die Wettbewerbsfähigkeit. Die zentralen Maßnahmen, quasi Zauberformeln dieser proaktiven Entscheidung lauteten sehr einfach: Vereinheitlichung der Ausbildungsstandards durch Einführung der Stufen Bachelor, Master, Doktor und Aufforderung zu mehr Flexibilität.

Der Umsetzung dieser Postulate sollten weitere, auch virtuell zugängliche, Entwicklungen auf europäischer und auf nationalen Ebenen folgen.

5 Jahre später (2005)³ war, im Rahmen einer Halbzeitbilanz und in einer durchaus selbstkritischen Art und Weise, bereits die Rede von einer Wiederbelebung dieses Prozesses. Die entsprechenden Worte bringen eine gewisse Dramatik des Lissabonner Prozesses eindeutig zum Ausdruck: „Die Kosten eines Untätigbleibens wären hoch und sind quantifizierbar. Es gibt umfangreiche wissenschaftliche Nachweise dafür, wie hoch die „Kosten eines Nicht-Europa“ wären. Über die Höhe dieser Kosten kann man streiten. Auch das Verfehlen der Ziele von Lissabon würde Kosten verursachen. Am besten wird dies durch den immer größer werdenden Rückstand belegt, den das europäische Wachstumspotenzial gegenüber demjenigen anderer Wirtschaftspartner aufweist. Dagegen wird eine breitere und tiefgreifendere wirtschaftliche Integration in einer erweiterten Union enorme Vorteile bringen.“

Die vorliegende Halbzeitüberprüfung beschreibt, wie wir Europa bei der Bewältigung der sich stellenden Herausforderungen — Wachstum und Arbeitsplätze — helfen können. Sie beruht auf dem Gedanken, eine Partnerschaft für Wachstum und Arbeitsplätze ins Leben zu rufen, die sich wiederum auf einen Lissabon-Aktionsplan der Union und verbindliche nationale Programme stützen kann.⁴ Daher auch nachfolgend drei konkrete Aufforderungen:

¹ ENTSCHLIESSUNG DES RATES vom 15. Juni 2000 zur Schaffung eines Europäischen Raums der Forschung und Innovation (2000/ Abl. C 205/01 v. 19.7.2000) <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2000:205:0001:0003:DE:PDF>

² http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_de.htm

³ MITTEILUNG FÜR DIE FRÜHJAHRESTAGUNG DES EUROPÄISCHEN RATES, Zusammenarbeit für Wachstum und Arbeitsplätze. Ein Neubeginn für die Strategie von Lissabon. Mitteilung von Präsident Barroso im Einvernehmen mit Vizepräsident Verheugen [SEC(2005) 192] [SEC(2005) 193], KOM(2005) 24 endgültig Brüssel, den 2.2.2005; vgl. http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/eu2020/growth_and_jobs/c11325_de.htm

⁴ KOM(2005) 24 endg., S. 3

- „Erstens muss sich Europa auf das Wesentliche konzentrieren.“ /.../
- „Zweitens müssen wir Kräfte mobilisieren, die den Wandel unterstützen.“ /.../
- „Drittens müssen wir die Strategie von Lissabon vereinfachen und straffen.“ /.../5

Und weiter: „Das ist der Neubeginn, den Europa braucht.“⁶ Wenige Monate später, heißt es: „Heute steht Europa auf seinem Weg zur Bewältigung der internen und externen Herausforderungen an einem Scheideweg.“⁷

2007⁸ sprach man von dringend notwendigen „Neuen Perspektiven“,⁹ 2008 schickte man ins Rennen das Postulat einer „fünften Grundfreiheit“,¹⁰ d. i. einen freien Verkehr von Wissen (besser bekannt als Ljubljana-Prozess¹¹ mit einer Vision 2020 ausgestattet) gepaart mit der Aufforderung zu mehr Engagement seitens der Privatwirtschaft in Forschung und Entwicklung.

10 Jahre danach präsentiert sich die eingefahrene Ernte recht bescheiden, auf jeden Fall sehr ambivalent. Darauf näher einzugehen ist jedoch, zumindest an dieser Stelle, nicht meine Aufgabe.

Faktum ist: in diesen Tagen findet vom 11.-12. März in Wien und in Budapest die Bologna Jubiläums-Minister/innen-Konferenz 2010¹² statt, um das Follow-up für die nächste Dekade einzuleiten. In wenigen Tagen wird die europäische

⁵ Ebd.

⁶ Ebd., S. 4

⁷ MITTEILUNG DER KOMMISSION AN DEN RAT UND DAS EUROPÄISCHE PARLAMENT: Gemeinsame Maßnahmen für Wachstum und Beschäftigung: Das Lissabon-Programm der Gemeinschaft, [SEK(2005) 981], KOM (2005) 330 endgültig, Brüssel, den 20.7.2005, S. 2: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0330:FIN:DE:PDF>

⁸ EUROPÄISCHER RAT (BRÜSSEL), 21./22. JUNI 2007, SCHLUSSFOLGERUNGEN DES VORSITZES, 11177/1/07, REV 1, Concl 2, Brüssel, den 20. Juli 2007 (23.07), vgl. dazu: S. Seeger, Dramatik auf der Hauptbühne, Routine an den Nebenschauplätzen. Die Bilanz des Europäischen Rates am 21./22. Juni 2007, <http://www.cap.lmu.de/download/2007/CAP-Aktuell-2007-11.pdf> vgl. ergänzend dazu: S. Seeger, Europa-Euphorie und Europa-Ernüchterung. Bilanz des Europäischen Rates am 8./9. März 2007: <http://www.cap.lmu.de/download/2007/CAP-Aktuell-2007-04.pdf>

⁹ Grünbuch „Der Europäische Forschungsraum: Neue Perspektiven“, [SEK(2007) 412], KOM(2007) 161 endg., Brüssel, den 4.4.2007: http://ec.europa.eu/research/era/pdf/era_gp_final_de.pdf

¹⁰ „Will die Europäische Union zu einem wahrhaft modernen und wettbewerbsfähigen Wirtschaftsraum werden, so müssen die Mitgliedstaaten und die EU — aufbauend auf der zur Zukunft von Wissenschaft und Technik und zur Modernisierung der Hochschulen bereits geleisteten Arbeit — die Hemmnisse beseitigen, die dem freien Verkehr von Wissen entgegenstehen, indem sie eine fünfte 'Grundfreiheit' verwirklichen.“ TAGUNG DES EUROPÄISCHEN RATES VOM 13./14. MÄRZ 2008 IN BRÜSSEL, SCHLUSSFOLGERUNGEN DES VORSITZES, 7652/1/08, REV 1, CONCL 1, Brüssel, den 20. Mai 2008 (23.05), S. 5; vgl.: <http://www.euractiv.com/de/wissenschaft/gipfel-untersttzt-fnfte-grundfreiheit-wissenschaftler/article-171002>

¹¹ Siehe: Schlussfolgerungen des Rates zur Einleitung des „Ljubljana-Prozesses“ mit dem Ziel der Vervollständigung des Europäischen Forschungsraums, 9076/08, LIMITE, RECH 167, COMPET 174, Brüssel, den 16. Mai 2008 (21.05): <http://register.consilium.europa.eu/pdf/de/08/st09/st09076.de08.pdf>

¹² Siehe: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/2010_conference/, vgl.: http://www.gew.de/Ueberblick_Bologna-Prozess.html

Scientific Community erfahren, was das Ergebnis dieser illustren Konferenz ist und in welche Richtung an der Fertigstellung oder zumindest am weiteren Ausbau dieses Raumes gearbeitet werden soll.¹³

Gestatten Sie mir, an dieser Stelle in die Unmittelbarkeit der Umsetzung dieser Prozessvielfalt umzuschwenken und — ohne jeden Anspruch auf Vollständigkeit — ausschließlich anlassbezogen und in Anlehnung an die kurze, allgemein zugängliche, Beschreibung des heutigen Projektes, wie folgt festzuhalten:

— Die edlen Zielvorgaben der genannten Konstruktionsprozesse mit ihrer gesellschaftlichen Zielvision mehr Wohlstand, Freiheit, Gerechtigkeit somit auch Stabilität (Nachhaltigkeit) in Europa zu schaffen, verdienen als solche — trotz eines mancherorts bestehenden Verdachts auf Utopie-nähe — ein angemessenes Engagement, wobei die mit ihnen europaweit korrelierenden gesellschaftlichen Komponenten einem sozialetischen Lakmüstest gleichkommen.

— Ein Erfolg dieser Bemühungen kann nur schrittweise erreicht werden und dass im interaktiven Kontext zwischen Wissenschaft und Politik, stets davon ausgehend, dass beide in ihren Initiativen und Aktionsfeldern das Gemeinwohl der Bürgerinnen und Bürger widerspiegeln.

— Die hierbei eingeforderte Flexibilität setzt einen Abbau bestehender, zu meist geschichtlich und in Mentalität verankerter, Schranken und Barrieren voraus.

— Der angestrebten wirtschaftlichen Synergien haben die Konditionen einer allgemeinen, umfassend begriffenen Existenzsicherung zu beachten und ihnen Rechnung zu tragen.

— In einer solchen Gesamtperspektive ist jede Art von Mitwirkung im und am Europäischen Wissenschaftsraum eine Aktivität, die die Integration der EU fördert.

— Aktivitäten wie diese, sind ein exemplarisches Zeichen dafür, dass Entscheidungen und Kooperationen zwischen den lokalen, nationalen, kontinentalen und globalen politischen Entscheidungsträgern von einer hohen Sensationskraft und gewiss auch von hoher Bedeutung sind, ihr Beitrag zu einer gesellschaftlich relevanten Integration (in unserem Falle Europas) ist jedoch de facto äußerst gering.

Eliten und Think Tanks, als wesentliche Komponenten einschlägiger multipolitischer Transformations- und Humanisierungsprozesse sind gestalterisch unersetzlich, erstrebenswert und legitimerweise förderwürdig. Aus den politischen Prozessen extrapoliert, laufen sie jedoch Gefahr, in ihrer widmungsgemäßen Handlungsfreiheit eingeschränkt zu werden und in der Umsetzung ihrer Zielvorgaben, zum nachhaltigen Nachteil der Demokratie, an Effizienz einzubüßen.

¹³ Siehe: gemeinsame Erklärung: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/links/language/2010_Budapest-Wien-Erklärung.pdf

— Das heißt: die Vision 2020,¹⁴ der Ruf nach einer konstruktiven Modernisierung und Flexibilisierung innerhalb des Europäischen Forschungsraumes (EFR) werden sich nur dann behaupten und ein besseres Ergebnis als Europa 2010 erzielen können, wenn sie es schaffen, den Raum europäischer Werte im Sinne eines unerlässlichen multilateralen Korrektivs nicht zu verlassen und international *solidarisch und subsidiär zugleich*, ungeachtet der Größe und der Vergangenheit einzelner Partner, an dessen Weiterbau zu arbeiten.

Die heutige Veranstaltung ist ein bescheidenes, jedoch evident wirksames Zeichen dafür.

Ich danke Ihnen für Ihr Kommen und Ihre Aufmerksamkeit.

¹⁴ Siehe: MITTEILUNG DER KOMMISSION, EUROPA 2020. Eine Strategie für intelligentes, nachhaltiges und integratives Wachstum, KOM(2010) 2020 endg., Brüssel, den 3.3.2010

Misija društvenih istraživanja u Hrvatskoj

Vlado ŠAKIĆ

Ravnatelj Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Temeljna načela na kojima počiva cjelokupna znanost jesu razumijevanje, objašnjenje i predviđanje. Dodao bih da je za razumijevanje nužna i temeljna sastavnica istraživanje. Kako bismo u tom općem kontekstu razumjeli misiju društvenih znanosti u Hrvatskoj nužno je razumjeti njihovu misiju u europskom kontekstu s obzirom na to da Hrvatska od uspostave državne neovisnosti početkom devedesetih godina svoj svekoliki razvitak usmjerava prema općim trendovima koje promiče Europska unija. U tom kontekstu valja napomenuti da u svojim tzv. okvirnim programima Europska komisija ističe važnost sljedećih tema relevantnih za društvene znanosti:

- rast, zapošljavanje i natjecanje u »društvu znanja«
- socijalna kohezija i socijalne, kulturne i obrazovne promjene u proširenoj Europskoj uniji
- kombiniranje ekonomskih, društvenih i okolišnih ciljeva u europskoj perspektivi
- glavni trendovi u društvu i njihove posljedice
- održivi i okolišni izazovi, demografske promjene, migracije i integracija, kvaliteta življenja, globalna ovisnost
- Europa u svijetu (migracijska situacija, stanje siromaštva, kriminala i konflikta)
- građanstvo u Europskoj uniji
- socioekonomski i znanstveni indikatori
- predviđanje aktivnosti u, primjerice, budućim procesima globalizacije znanja, migracija i starenja

U istraživanjima na europskoj razini već se duže promiče interdisciplinarni pristup kao europska posebnost u odnosu na SAD, gdje se više prakticira strukovna autonomnost znanstvenih disciplina. Nadalje u Europi je još uvijek nejasna razdjelnica između društvenih i humanističkih znanosti pa i u definiciji polja i u istraživanjima te u ciljevima postoje brojna preklapanja o kojima zbog skućenosti vremena ne mogu opširnije govoriti.

Imajući u vidu da trećina studenata na europskim sveučilištima studira društvene i humanističke znanosti, često se na razini Europske unije, u Europskoj komisiji i europskoj znanstvenoj zakladi, u krugovima društvenih i humanističkih znanstvenika izražava nezadovoljstvo općim statusom tih znanosti u pogledu ukupnog ulaganja u znanstvena istraživanja i praktične primjene rezultata istraživanja te se ulažu naponi da se to stanje popravi.

U takvom općem kontekstu i s obzirom na spomenuto slijeđenje europskih standarda u razvitku Hrvatska se manje ili više slično drugim tranzicijskim zemljama prilagođava tim procesima i stanju u području društvenih znanosti. Može se reći da je u znanosti i visokom obrazovanju stanje u Hrvatskoj nešto bolja nego u ostalim područjima zbog čega je to poglavlje u pristupnim pregovorima s Europskom unijom zatvoreno prije ostalih. Međutim mi društveni znanstvenici svjesni smo nekih tegoba koje još uvijek opterećuju proces razvoja društvenih i humanističkih znanosti i priključenje na europske trendove. Prije svega to se odnosi na tegobe proizašle iz hrvatskog totalitarnog naslijeđa u kojem je prevladavao jednoperspektivan pogled na društvo i društvene procese, a suvremeni europski trendovi nisu se slijedili. Na taj način stvorene su brojne praznine u istražnosti hrvatskog društva i stoga bitno otežano uspoređivanje sa suvremenim europskim društvima. U odnosu na prioritetne teme koje smo naveli te se praznine posebno odnose na istraživanja socijalne kohezije u novim političkim i društvenim okolnostima, okolišna istraživanja i istraživanja održivog razvoja, demografske promjene, suvremene migracijske trendove, istraživanje kvalitete življenja, globalne ovisnosti, novih oblika kriminala, socioekonomskih indikatora te predviđanja društvenih procesa. Posebno valja napomenuti deficit u istraživanjima socijalnog, kulturnog i nacionalnog identiteta na način koji je usporediv sa starijim članicama Europske unije i, naravno, u rezultatima koje dopuštaju usporedbe prema pojedinim identitetskim parametrima. Budući da takva istraživanja u europskom kontekstu imaju dugu tradiciju i može se reći da su na nacionalnim razinama obavljena na visokoj razini te da su te zemlje više orijentirane prema istraživanjima europskog kulturnog i građanskog identiteta, često se iz tog kruga zemalja ne razumije naglašena potreba za identitetskim istraživanjima na nacionalnoj razini i pridaju joj se pogrešne atribucije. Naime temeljni ciljevi tih istraživanja u Hrvatskoj usmjereni su na samo spoznavanje modernog hrvatskog kulturnog i socijalnog identiteta te na mogućnost usporedbe sa zemljama Europske unije radi priključenja suvremenim integracijskim procesima.

Sažeto rečeno hrvatske društvene znanosti imaju misiju ići usporedno i ubrzano dvama kolosijecima. Jedan se odnosi na istraživanja povezana sa socioekonomskim indikatorima na temelju kojih se može prepoznati moderni hrvatski kulturni i socijalni identitet te u isto vrijeme sudjelovati u istraživačkim procesima na razini Europske unije na način kako se to s te razine planira i promiče. To je tegoban put, s obzirom na navedeno totalitarno naslijeđe, istraživačku infrastrukturu i financijska ulaganja u društvene i humanističke znanosti koja zaostaju za prosječnim ulaganjima u okviru Europske unije. U takvom općem kontekstu socijalna motivacija znanstvenika nužan je čimbenik za slijeđenje spomenutih procesa.

Što se tiče Instituta Pilar i njegovih aktivnosti, mi smo od osnutka 1991. godine slijedili sve navedene europske trendove u društvenim i humanističkim znanostima i veliko mi je zadovoljstvo što ćemo vam našu cjelokupnu djelatnost danas moći predstaviti i omogućiti da sami procijenite dostignutu kvalitetu i razinu.

Österreich und Kroatien als kulturelle Partner im neuen Europa

Jakub FORST-BATTAGLIA

Sonderkoordinator für Südosteuropa, Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten, Wien

Meine Damen und Herren,

Österreich und Kroatien sind alte Schicksalsgenossen — verbunden durch Jahrhunderte gemeinsamer Geschichte — und enge kulturelle Nachbarn in der Welt von heute, getrennt nur durch eine halbe Stunde Autofahrt. So heterogen die Landschaften und Einflüsse, die das Wachsen der durch lange Tradition verbundenen, einstmals als Dreieiniges Königreich bezeichneten Gebiete Kroatiens sein mögen, der Wille zur Nationsbildung hat sie zusammengefügt. Die geistigen Quellen, im Illyrismus, Austro- und Jugoslawismus oder im ethnischen Kroatismus, haben nach bewegten Umbrüchen und menschlichen Tragödien in einen dynamischen Staat zwischen mediterraner Adria und mitteleuropäischem Donauraum gemündet, ein Tor zum Balkan und geachteten Partner der internationalen Gemeinschaft.

Die Republik Österreich, mit ihrer aus multinationalem Erbe gewachsenen Verbundenheit zu den Ländern und Völkern des östlichen und südöstlichen Europa, schöpft ihre Identität gerade aus dieser Vielfalt. Kroatische Staatsbürger und Österreicher kroatischer Muttersprache, so auch besonders die Volksgruppe der Burgenlandkroaten, stellen eine willkommene Bereicherung unseres gesellschaftlichen Lebens dar. Kroaten spielten in der alten Monarchie als Militärs und Beamte eine wichtige Rolle. Tausende Österreicher besuchen jedes Jahr Kroatien aus touristischen und beruflichen Beweggründen, beide Völker kennen und schätzen einander. Wir bewundern die legendäre Schaffenskraft der kroatischen Avantgarde und Moderne.

Nun gilt es, im größeren Europa noch enger zusammenzuarbeiten. Kultur, Bildung und Wissenschaft, jene „weichen Mächte“ (soft powers), die so viel zur Erbauung des Menschen und zum gegenseitigen Verständnis beitragen, sind wesentliche Bausteine einer Europäischen Union, die nicht nur auf Politik, Wirtschaft und rechtlich-institutionellen Rahmenbedingungen aufgebaut ist, sondern diesem „Europa eine Seele geben“ möchte. Österreich hofft zuversichtlich, dass Kroatien in baldiger Zukunft auch formell der EU angehören wird und seine reiche geistige, seit jeher zutiefst europäische Überlieferung in diese Union mitbringt.

Seit 1955 sorgte ein Österreichischer Lesesaal, dann ein Kulturinstitut und letztlich ein Kulturforum in der schönen Hauptstadt Zagreb für heute rund 100

Veranstaltungen im Jahr. Ein Bildungsbeauftragter von KulturKontakt Austria, das sich seit 20 Jahren als Mittler zwischen beiden Ländern hervorragend engagiert, vier Lektoren an kroatischen Universitäten, weitverzweigte Freundschaftsvereinigungen, und die bilateralen Rahmenabkommen sichern rege Kontakte auf allen Gebieten der Kunst, Musik, Literatur und Forschung. Das Institut für den Donauraum und Mitteleuropa (IDM) setzt wichtige Akzente der beständigen Annäherung. Zeitgenössische Kompositionen sind etwa bei der Zagreber Musikbiennale zu hören, patroniert vom Präsidenten der Republik Kroatien. Das jährliche Mitteleuropa-Symposium in Dubrovnik bringt eine Blüte kroatischer und österreichischer Intellektueller zusammen. Ars Croatiae, das Werk eines enthusiastischen österreichischen Sammlers, beeindruckt durch die bunte Kreativität des Schaffens kroatischer Künstler. Ein Kroatier wiederum hat eine der größten Sammlungen historischen Wiener Porzellans zusammengetragen.

Petar von Preradović, k.u.k. Offizier, gilt als begnadeter Dichter der kroatischen Romantik im 19. Jahrhundert. Paula von Preradović hat im 20. Jahrhundert den Text der österreichischen Bundeshymne verfasst. Österreichische Verlage, vor allem aus Kärnten und Wien, bringen gerne kroatische Autoren heraus. Das von Österreich, Deutschland und der Schweiz in Form einer *private-public partnership* getragene Übersetzungsprojekt TRADUKI fördert Übersetzungen von Belletristik und Sachbüchern aus dem Deutschen in die Sprachen Südosteuropas und umgekehrt sowie zwischen den Sprachen der Region. Diese kulturpolitische Maßnahme begünstigt den Dialog und das tiefere Verständnis füreinander, Voraussetzung einer langfristigen, gedeihlichen Kooperation. Die Ausstellung CULTURE MATTERS, Ausdruck unseres Programmschwerpunkts Südosteuropa, zeigt die UNESCO-Welterbestätten zwischen Kroatien und Serbien, Albanien und Mazedonien, so daß die Menschen in Nah und Fern den Reichtum katholischer, orthodoxer und islamischer Baukunst kennenlernen können.

Die mannigfaltigen öffentlichen Aktivitäten der Kroatischen Botschaft bilden einen Meilenstein im Kulturleben Wiens und anderer Orte in Österreich.

Ja, meine Damen und Herren, die UNESCO hat durch ihre vielfachen Initiativen zur Kultur des Friedens, zum Dialog zwischen den Kulturen, zum Respekt vor der kulturellen Vielfalt und ihren Ausdrucksformen, zum Kulturgüterschutz, den Weg vorgezeichnet. Die Europäische Union ihrerseits erkennt immer mehr den hohen Stellenwert der Kultur als Brücke zwischen den Nationen, indem sie inklusiv und nicht exklusiv agiert, den Anderen miteinschließt, ohne dass er seine jeweilige Eigenart einzubüßen hätte.

Nationalistischer Wahn hat auf unserem Kontinent genug Übles angerichtet, wenn Kultur als Waffe, als Methode zur Abschottung oder zur Erzeugung eines trügerischen Überlegenheitsgefühls gedient hat. Wir müssen möglichst viele Sprachen lernen, uns für das Schaffen anderer Gesellschaften öffnen, Denkweisen und Sitten von innen her zu begreifen versuchen. Wir brauchen ein ge-

meinsames Gedächtnis für Europa, da wir in einem wunderbaren, aber durch zuviel an überlieferten Bürden tragenden Kontinent leben. Neben den wissenschaftlich erkennbaren Quellen verfügen wir über Narrative, erzählte Geschichtsbilder, die nur allzu oft der Revision bedürfen, da sie nur die eine, eigene Wahrheit sehen wollen.

Natürlich, die Diversität ist unsere Stärke, nicht die Uniformität, eine wahre europäische Identität ist im Werden und muß unablässig weiter geschaffen werden. Sie hat manche Widersacher, die ein mehr an Europa fürchten und auf die nationalen Interessen pochen, vergessend, dass Solidarität einen Grundpfeiler des vereinigten Europa bildet. Dieses Europa, keineswegs ein unfassbarer Superstaat, erlaubt es umso besser, gewachsene Identitäten zu bewahren, indem es sie in ein größeres Ganzes stellt. Hat bereits 1993 mit dem Vertrag von Maastricht und zuletzt mit dem Vertrag von Lissabon 2009 die Union auch ihre kulturellen Ziele definiert, so bekennt sich nun die EU-Kommission zu den Prioritäten einer europäischen Kulturpolitik, nämlich zur Förderung der kulturellen Vielfalt, des interkulturellen Dialogs, kultureller Aktivitäten als Teil der internationalen Beziehungen, ja zur Kultur als Motor für kreative Industrien und zur Schaffung von Arbeitsplätzen. Kultur wird zu einem ökonomischen Standortfaktor, der soziale Kohäsion und politische Stabilität sichern hilft. Dieses Europa, das von Natur aus Gleichförmigkeit ausschließt, ein Mosaik aus West und Ost, Nord und Süd, bildet indes eine Wertegemeinschaft, gewachsen aus den Traditionen der klassischen Antike, der jüdischen und christlichen Überlieferung, des Humanismus und der Aufklärung. Seit dem Fall des Kommunismus wächst nun zusammen, was zusammen gehört.

Die Wahrung der Menschenrechte ist integrierender Bestandteil dieses Wertekanon, der auch wiederum die Freiheit des künstlerischen und literarischen Schaffens sichert. Die Förderung von Demokratie und Rechtsstaatlichkeit, von offenem Transfer und ungehinderter Kommunikation, des Zusammenwirkens von Kultur und Wirtschaft, von Kreativität und Wettbewerbsfähigkeit ist ein Friedensprojekt, das den Zivilgesellschaften dient. Wir müssen uns dabei stets bemühen, die noch bestehenden Grenzen in unseren Köpfen und Herzen zu überwinden, Grenzen, die oft nur aus Unkenntnis des Anderen bestehen.

Den Mitgliedsstaaten der EU, in deren nationaler Zuständigkeit die Kulturpolitik weiterhin bleibt, ihnen obliegt die Wahrung der Schätze unserer Museen und Sammlungen, die Vermittlung unserer besten Traditionen an eine wißbegierige Jugend. Österreich und Kroatien, als bewährte Partner im Herzen Europas, sind aufgerufen, gemeinsam für die Ziele zu wirken, die das Erhaltenswerte mit dem Zukunftsweisenden verbinden, stets offen für das Neue einer globalisierten Welt, doch fest im Glauben an das Gute und Schöne, dem wir unsere Verschiedenförmigkeit und Einzigartigkeit verdanken. Erinnern wir uns dabei an Jean Monnet, einen der Väter der europäischen Integration, der meinte, hätte er

noch einmal Gelegenheit, das europäische Einigungswerk zu beginnen, er finge mit der Kultur an. So erfüllen wir auch am Besten das Vermächtnis Ivo Pilars.

Der Mensch lebt eben nicht vom Brot allein.

Ich danke der EALIZ für diese Veranstaltung und Ihnen für Ihre Aufmerksamkeit.

Ivo Pilar — Politischer Analytiker und Vordenker seiner Zeit

Kroatien zwischen Mitteleuropa und dem Balkan

Srećko LIPOVČAN

Institut für Sozialwissenschaften Ivo Pilar, Zagreb

Caroline HORNSTEIN TOMIĆ

Institut für Sozialwissenschaften Ivo Pilar, Zagreb

Zlatko MATIJEVIĆ

Kroatisches Institut für Geschichte, Zagreb

„Wenn ein Mann in der Hölle ist,
muss er sich den kühlfsten Platz suchen.“

Ivan MAŽURANIĆ

Ivo Pilar, geboren 1874 in Zagreb, zählt zu den herausragendsten kroatischen Intellektuellen des frühen zwanzigsten Jahrhunderts. Sein Vater Gjuro Pilar war Professor für Geologie und Paläontologie an der Universität in Zagreb und Mitglied der Akademie der Wissenschaften und Künste. Sein Großvater mütterlicherseits war der Unternehmer Gjuro Crnadak.

Ivo Pilar besuchte die Grundschule und das klassische Gymnasium in Zagreb. Nach seiner Schulzeit absolvierte er einen einjährigen Kurs an der Hochschule für Welthandel in Wien, begann dann dort mit dem Studium der Rechtswissenschaften so wie der Volkswirtschaft und Soziologie. An der *École de droit* in Paris erhielt seine rechtswissenschaftliche Ausbildung den letzten Schliff. Im Jahr 1899 wurde er schließlich in Wien zum Doktor der Rechtswissenschaften promoviert.

Nach Abschluss seiner Studien arbeitete Pilar kurzfristig als Sekretär des Direktors einer Wiener Firma für Eisenherstellung, siedelte jedoch im Jahr 1900 nach Bosnien und Herzegowina über, um in Tuzla eine Anwaltskanzlei zu gründen, die er bis 1920 leitete. Nach 1920 führte er eine Anwaltskanzlei in Zagreb.

Im Jahr 1898 veröffentlichte Pilar die Studie „Sezession“, in welcher er sich mit damals aktuellen künstlerischen Strömungen befasste, und zwar sowohl aus ästhetischer, als auch aus kultureller und sozialer Sicht. Die Studie „Sezession“ begründete den Ruf Pilars' als einem der wichtigsten Theoretiker der ersten kroatischen Moderne (1868—1940). Neben der analytischen Darstellung enthielt diese Studie zugleich einen Aufruf: nämlich zur Modernisierung der kroatischen

Gesellschaft als Ganzer, sowohl im Sinne ihrer Europäisierung als auch ihrer demokratischen Entwicklung.

Auch als Rechtspraktiker genoss Pilar Ansehen. Mit umfangreichen Arbeiten zur Übertragung des Österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches und zur Anwendung auf die Lage in Bosnien und Herzegowina, wo bis dahin — wie überall im Osmanischen Reich — die Scharia Geltung hatte, bewies Pilar, wie ernst es ihm um den Prozess der Modernisierung zu tun war.

Wie er sich diesen vorstellte — und zwar sowohl in theoretischer, methodologischer als auch in praktischer Hinsicht — drückte sich deutlich in der Wahl seiner wissenschaftlichen Themen, Vorhaben und Aufgabenstellungen aus. Dabei bewegte er sich virtuos zwischen unterschiedlichen, mit den Sozialwissenschaften verwandten Disziplinen und leistete — kroatischen Umständen entsprechend — in einigen von ihnen Pionierarbeit.

Als erster kroatischer Autor nahm Pilar etwa geopolitische Ansätze und Fragestellungen auf. *Die politische Geographie der kroatischen Länder* (Sarajevo, 1918) war die erste Abhandlung, die sich mit der geopolitischen Lage der kroatischen Provinzen befasste. Pilar setzte sich darin mit führenden europäischen Wissenschaftlern auseinander, die um die Jahrhundertwende Geographie beziehungsweise Geopolitik überhaupt erst als wissenschaftliche Disziplin etabliert hatten (Ratzel, 1897; Kjellén, 1899; Mackinder, 1904). Damals bestand kein konzeptioneller Unterschied zwischen politischer Geographie und Geopolitik (Mackinder, 1919; Bowmann, 1921).

Pilar war auch auf dem Gebiet der Sozialpsychologie in Kroatien ein Vordenker. 1922 veröffentlichte er *Der Kampf für sittliche Werte des Ichs — ein Experiment in der Philosophie des slawischen Individualismus* (in kroatischer Sprache, erschienen in Zagreb). Aus psychologischer Perspektive befasste er sich darin mit der Analyse des menschlichen Wesens, seines Charakters, mit seiner Identität und seinem Sozialverhalten — all jenen klassischen Gegenstandsbereichen also, die zur Profilierung der Sozialpsychologie als akademischer Disziplin im einundzwanzigsten Jahrhundert beitrugen.

1928 wurde die erste kroatische Vegetarier-Gesellschaft in Zagreb gegründet. Es erübrigt sich den Namen ihres ersten Präsidenten zu nennen. Bereits in jungen Jahren war Pilar aus medizinischen Gründen Vegetarier geworden, wahrscheinlich während seines Studiums in Wien.

Pilar veröffentlichte auch journalistische Texte. Er nutzte dabei häufig wechselnde Pseudonyme (D. Juričić, L. von Südland, Florian Lichtträger). Um 1917 herum gab er eine zeitlang die *Hrvatski dnevnik* (*Kroatische Tageszeitung*, erschienen in Sarajewo), wichtigstes Sprachrohr der bosnisch-herzegowinischen Kroaten, heraus.

Pilar beteiligte sich außerdem aktiv am politischen Leben. Er war Mitbegründer der *Hrvatska narodna zajednica* (Kroatische Volksunion), der einflussreichsten politisch-kulturellen Organisation unter bosnisch-herzegowinischen

Radno predsjedništvo međunarodnoga znanstvenog skupa »Dr. Ivo Pilar i ideja ujedinjene Europe«

Kroaten vor 1918. Die aktivste Periode seines politischen Wirkens, das mit der Tätigkeit des Erzbischofs von Sarajevo, Josip Stadler, eng verbunden war, fand mit dem Zusammenbruch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1918 ihr Ende.

Der kroatischen politischen und staatsrechtlichen Tradition entsprechend betrachtete Pilar Bosnien und Herzegowina als kroatisches Gebiet. Dabei wies er überzeugend auf alle negativen Aspekte des Verfassungssystems hin, das auf einem kroatisch-ungarischen Kompromiss (dem „Ausgleich“) gründete. Er entwarf Lösungen, die er den existentiellen Interessen des kroatischen Volkes innerhalb der Monarchie für angemessen hielt. Seine herausragendste Arbeit zu diesem Thema ist das Buch *Die südslawische Frage und der Weltkrieg: Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems* (erschienen 1918 in Wien).

Als Pilar im Jahr 1918 wieder nach Wien kam, fand er die Stadt in der düsteren Atmosphäre der untergehenden Österreich-Ungarischen Monarchie vor. Pilar hielt zwei Vorträge bei der Österreichischen Politischen Gesellschaft. Am 12. Oktober 1918 bekräftigte er während seines zweiten Vortrags, dass die südslawische Frage dringendst nach einer Lösung verlangte, weil sie letztendlich den Krieg losgetreten hatte, der nun die Monarchie so fundamental bedrohte. Die gesamte politische Gemengelage und Verfasstheit des Südens der Monarchie zeige deutlich, so Pilar, „dass die südslawische Frage bei bestehender Rechtslage und Machtverhältnissen auf gesetzlichem Wege überhaupt nicht mehr zu lösen ist“. (Pilar, „Meine Herren!“ 12. 10. 1918, S. 10) Und weiter: „Die Monarchie in ihrer alten Form ist tot. Die Frage des Momentes ist, ob und wie wir eine neue aufbauen können“. (S. 13) Trotz seiner drastischen Schlussfolge-

rungen wies Pilar auf die aus seiner Sicht einzig mögliche Lösung der Frage hin: „(...) der Neuaufbau kann nur auf föderalistischer Basis vor sich gehen. Die gewesene, österr.[eichisch]-ungarische Monarchie kann nur ein Föderativstaat von mehreren kleinen nationalen Staaten sein. In Rahmen dieses Föderalstaates fügt sich die Angliederung eines südslawischen Föderativstaates von selbst ein.“ (S. 13) Und Pilar beendete seinen Vortrag mit der Mahnung: „(...) alle Völker brauchen eine Monarchie in ihren heutigen Gebieten und wenn sie momentan auf sie vergessen haben, so werden sie sehr bald in der herben Schule des Lebens sie schätzen lernen“ (S. 16).

Die Transformation der Doppelmonarchie in einen föderalen Staat hätte, Pilar zufolge, sämtliche im Rahmen des österreichisch-ungarischen Dualismus bestehenden, konstitutionellen Probleme Kroatiens gelöst. Doch all seine Bemühungen, die innere politische Struktur der Monarchie zu reorganisieren, um dadurch sowohl den Staat vor seinem unausweichlichen Zusammenbruch zu bewahren, als auch eine in seinem und im Rahmen Mitteleuropas gelingende Staatlichkeit Kroatiens herzustellen, blieben ohne Erfolg. Die österreichisch-ungarische Monarchie verschwand noch vor dem offiziellen Ende des Ersten Weltkriegs, und wuch den auf ihren Ruinen errichteten neuen Staaten. So wurde also die „südslawische Frage“ außerhalb der österreichisch-ungarischen Monarchie „gelöst“, und fast alle kroatischen Gebiete, einschließlich Bosnien-Herzegowina, wurden — gemeinsam mit den slowenischen — Teil des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen unter der Herrschaft der serbischen Karagjorgjević-Dynastie.

Diese neugeschaffene, jugoslawische Staatsgemeinschaft war vom ersten Tag an durch ungeklärte nationale und soziale Fragen zutiefst belastet.

Schon bald sollte Pilar aufgrund seiner politischen Überzeugung zur *persona non grata* werden: Um einer Verhaftung zu entgehen, sah er sich im Jahr 1920 gezwungen, seine Existenz in Tuzla aufzugeben, und nach Zagreb umzusiedeln. Doch auch hier wurde er politisch verfolgt und schließlich vor Gericht gestellt. Mit dem Gerichtsverfahren beabsichtigte das Karagjorgjević-Regime, ihn vor den Augen der Öffentlichkeit als Person mit fragwürdigen politischen Zielen und intellektuellen Ansichten zu diskreditieren, und ihm subversive bzw. Spionage-Tätigkeiten zu unterstellen. Das Verfahren schloss mit einer einjährigen Haftstrafe für Pilar — auf Bewährung.

Die Konsequenzen, die Pilar aus seinem Einsatz für die staatliche Unabhängigkeit des kroatischen Volkes tragen mußte, zwangen ihn, seine Aktivitäten vor dem repressiven Staatsapparat und den Augen der Öffentlichkeit zu verbergen.

Isoliert arbeitete Pilar weiter an Konzepten für die Entwicklung und Verbesserung des politischen Status der kroatischen Volksgruppe im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen/Königreich Jugoslawien. Behutsam kalkulierte er einheimische und äußere Faktoren ein, welche die Lösung der quälenden kro-

atischen Frage beeinflussen könnten. Schließlich bot er in seinem letzten Buch *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde* (erschienen 1933 in Berlin) — veröffentlicht unter dem Pseudonym Florian Lichtträger — eine Lösung dieser ihn sein Leben lang umtreibenden Frage an. An diesem historischen Punkt sei, so Pilar, die einzige Arznei für den erkrankten jugoslawischen Staat eine „gründliche Föderalisierung“, die es ohne Verzug zu implementieren gelte. Er betrachtete den jugoslawischen staatlichen Rahmen als ersten Schritt auf dem Weg zur Verwirklichung eines unabhängigen kroatischen Staates, von welchem er als Desiderat Zeit seines Lebens nicht abrücken sollte.

Am 3. September 1933 wurde Pilar in seinem Haus im Zagreber Park Tuškanac tot aufgefunden. Der offiziellen Version zufolge beging Ivo Pilar Selbstmord mit einer Handfeuerwaffe. Allerdings verbreitete sich in Zagreb schnell das Gerücht, dass Pilar Opfer eines Attentats geworden war, für welches die Belgrader Regierung verantwortlich gemacht wurde. Die tatsächlichen Umstände des tragischen Todes von Ivo Pilar sind bis heute ungeklärt.

Literatur:

- PILAR, Ivo, *Secesija*, Zagreb, 1898.
 PILAR, I., *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, Sarajevo, 1910.
 Dr. JURJIČIĆ, *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, Komisionalna naklada knjižare Mirka Breyera, Zagreb, 1917.
 PILAR, I., *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, Komisionalna naklada „Hrvatske knjižare“, Sarajevo, 1918.
 SÜDLAND, L. v., *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manz Verlag, Wien, 1918.
 PILAR, I. (1922), *Borba za vrijednost svoga „ja“*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Naklada St. Kugli, Zagreb, 1922.
 LICHTTRÄGER, Florian, *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*. Mit einem Geleitwort von Friedrich Thimme, Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1933.
 GRIJAK, Zoran, „O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine“, in: *Godišnjak Pilar*, Zagreb, 2/2002., S. 83-102.
 HOJJEVAC, Željko, „Problem Pilarove smrti“, in: *Godišnjak Pilar*, Zagreb, 1/2001., S. 233-238.
 JANJATOVIĆ, Bosiljka, „Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine“, in: *Godišnjak Pilar*, 2/2002., S. 121-139.
 JONJIĆ, Tomislav, „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.—1933. *Uvijek iznova Srbija* — radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?“, *Pilar*, Zagreb, 5/2010., Nr. 9 (1), S. 9-74.
 KOLAR, Mira, „Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj“, in: *Godišnjak Pilar*, 2/2002., S. 11-31.
 KRIŠTO, Jure, „Ivo Pilar's Role in the Organization of Croats in Bosnia and Herzegovina“, *Pilar*, 1/2006., Nr. 2 (2), S. 57-68.
 KLEMENČIĆ, Mladen — POKOS, Nenad, „Ivo Pilar i politička geografija“, in: *Godišnjak Pilar*, 1/2001., S. 39-49.
 LIPOVČAN, Srećko, „Pilar's Work *The South Slav Question*: on the Origin of the Manuscript and the Fate of the first (Viennese) Edition“, *Pilar*, 1/2006., Nr. 2 (2), S. 43-56.
 MATIJEVIĆ, Zlatko, „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda“, in: *Pravaška misao i politika*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., S. 213-243.
 MATKOVIĆ, Stjepan, „Ivo Pilar and Robert William Seton-Watson: two Political Viewpoints on the Southern Slav Question“, *Pilar*, 1/2006., Nr. 2 (2), S. 17-42.
 ROGIĆ, Ivan, „Četiri lika Ive Pilara“, in: *Godišnjak Pilar*, 1/2001., S. 11-19.
 ŠAKIĆ, Vlado, „An Overview of 'The Struggle for the Value of the Ego' or an Introduction to Pilar's Psychology“, *Pilar*, 1/2006., Nr. 2 (2), S. 89-107.

Die Idee eines Mitteleuropa — neunzig Jahre nach Versailles

Andrej RAHTEN

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in
umetnosti, Ljubljana
Universität Maribor

Dr. Ivo Pilar war gewiss einer jener großen Denker, welche nach ihrem Tode viel mehr zu Diskussionen anregen, als es zu ihren Lebzeiten je der Fall war. Dies gilt auch für sein Mitteleuropa-Konzept, das ich hier in einem breiteren historischen Kontext versuchen werde vorzustellen.¹ Obwohl heute viele sagen, dass Mitteleuropa *demodé* sei, bieten gerade die Ansichten Ivo Pilars einen guten Anlaß, die Idee noch einmal gründlich zu überdenken. Was bedeutet eigentlich die Mitteleuropa-Idee heute, neunzig Jahre nach der Pariser Friedenskonferenz, auf welcher das Schicksal der Habsburger-Monarchie endgültig besiegelt wurde? In der letzten Nummer der britischen Wochenzeitschrift *The Economist* wurde in einem Aufsatz die Frage gestellt: „Existiert Mitteleuropa überhaupt?“² In meinem Vortrag werde ich mich vor allem auf diesbezügliche Diskussionen in Slowenien und Kroatien beschränken.

Letzten Samstag wurde ich davon überrascht, in einem Artikel in der führenden slowenischen Tageszeitung *Delo* erstmals nach längerer Zeit wieder das Wort „Mitteleuropa“ zu erblicken. Als ich mit dem Lesen begann, erwartete ich einen Beitrag über irgendeine multilaterale Zusammenarbeit der mitteleuropäischen Staaten, wie etwa über den V-4 Gipfel, der am 24. Februar dieses Jahres in Budapest stattfand. Aber die Geschichte war eine ganz andere. Es handelte sich nämlich um die Präsentation eines wirtschaftlichen Projektes. Die Präsentation fand zwar in Nova Gorica statt, in einer Stadt also, die wirklich alle Phasen der turbulenten Entwicklung Mitteleuropas im vorigen Jahrhundert durchleben musste — vom Zentrum eines altösterreichischen Kronlandes bis zur Teilung zwischen zwei Staaten in der Zeit des kalten Krieges. Aber das war nicht der Grund für die Erwähnung „Mitteleuropas“ in genanntem Zeitungsartikel. Präsentiert wurde stattdessen eine sogenannte „Handelsstadt für Saudi Arabien“, ein Einkaufszentrum, das im genannten arabischen Staate bald entstehen soll. Der Projektleiter ist ein italienischer Staatsbürger, Giuseppe Forlanelli heißt er, der sich zu diesem Zweck mit Prinz Abdulah Mohsin Bin Al Hokair zusammen-

¹ Vgl. Mladen KLEMENČIČ, Nenad POKOS, „Ivo Pilar i politička geografija“, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, Zagreb, 1/2001, 45.

² „Central Questions“, *The Economist*, London, 6. 3. 2010.

geschlossen hat. Die Stiftung, deren Leiter Herr Forlanelli ist, und welche das erwähnte Geschäft durchführen soll, heißt „Mitteleuropa“.³

Wir sehen also, dass zumindest für manche international wirkende Geschäftsmänner der Name „Mitteleuropa“ offensichtlich doch eine gewisse Anziehungskraft behalten hat. Noch vor einem Jahrzehnt war die Mitteleuropa-Idee ein bedeutender Teil der außenpolitischen Gespräche in fast allen Nachfolgestaaten der Habsburger-Monarchie. Im Jahre 2001 wurde von Österreich die Idee der sogenannten „strategischen Partnerschaft“ lanciert. Außenministerin Dr. Benita Ferrero Waldner lud Slowenien, Tschechien, die Slowakei, Ungarn und Polen dazu ein. Ich kann mich noch an die vielen Bedenken erinnern, die durch diese Initiative ausgelöst wurden. In einer führenden Laibacher Zeitschrift wurde die Idee sogar als Versuch der Wiederbelebung des „habsburgischen Universums“ bezeichnet.⁴ Heute wissen wir alle, dass diese Initiative nicht etwa Ausdruck einer Donaumonarchie-Nostalgie von Diplomaten, die damals am Ballhausplatz wirkten, war, sondern vielmehr der Versuch, die Kandidatenstaaten aus Mitteleuropa noch vor dem Eintritt in die Europäische Union für einige gemeinsame Ziele zu gewinnen. Damals war offensichtlich, dass solche doch noch immer vorhanden sind, obwohl Mitteleuropa seit 1918 durch viele Turbulenzen gegangen ist.

Das war also vor der großen EU-Osterweiterung. Der 1. Mai 2004 hat für die Zukunft der Europäischen Union vielfach Bedeutung. Zunächst müssen wir feststellen, dass es auf symbolischer Ebene um die Wiedergutmachung von Unrecht geht, welches den Völkern Mittel- und Osteuropas angetan wurde, die zwangsweise die dunkelsten Seiten der totalitären Regime des 20. Jahrhunderts miterleben mussten: Faschismus, Nationalsozialismus und Kommunismus. Die Slowenen und Kroaten waren mit allen dreien konfrontiert. Nach dem Zusammenbruch der Habsburger-Monarchie kam es zur Zerstückelung der slowenischen Volksgemeinschaft, unter welcher die Slowenen und Kroaten aus der Küstenlandregion am meisten gelitten haben, da sie, zusammen mit den Südtirolern, schon bald dem Terror des faschistischen Regimes ausgesetzt waren. Nach den schweren Prüfungen, die sie im Zweiten Weltkrieg durchgemacht haben, sahen sich die Slowenen und Kroaten auch noch dem dritten totalitären Regime, dem Kommunismus, gegenübergestellt.

Darüberhinaus mussten die Slowenen, und noch viel länger die Kroaten und Bosniaken, ihre nationale Selbständigkeit zu Beginn der neunziger Jahre gegen den wiederbelebten großserbischen Wahnsinn von Slobodan Milošević verteidigen. Einige einflussreiche Staaten in Westeuropa beharrten ziemlich lange auf der Integrität Jugoslawiens, was letztendlich die Milošević-Diktatur nur ver-

³ „Predstavili maketo Trgovskega mesta za Saudsko Arabijo“, *Delo*, Ljubljana, 4. 3. 2010.

⁴ Boris JEŽ, „Habsburški mrtvaški prt“, *Delo*, 17. 2. 2001.

längerte. Damals hatte man in Slowenien und Kroatien fast das Gefühl, dass das System von Versailles auf dem Gebiet Jugoslawiens nie aufhören würde.

Vor drei Wochen erschien eine Ausgabe der Zeitschrift *Pilar*, die auch auf dieser Konferenz schon erwähnt wurde. Die Zeitschrift ist mehrsprachig, jeder Autor hat seinen Aufsatz in seiner Muttersprache geschrieben. Unter anderem wurden in dieser Ausgabe auch verschiedene Mitteleuropa-Konzepte bearbeitet, angefangen von denen der slowenischen Austro-Marxisten bis zu denen der kroatischen Christlich-Sozialen. Viele dieser Reformkonzepte sind heute in Vergessenheit geraten.

Kurz vor dem Umsturz im Oktober 1918 stellte zum Beispiel der letzte Landeshauptmann von Krain, Ivan Šusteršič, in einer Artikelserie einen interessanten Plan zur Transformation Österreich-Ungarns in eine Donau-Konföderation gleichberechtigter Nationalstaaten vor. „Die vereinigten Donaustaaten“ sollten nach seinen Vorstellungen „alle diejenigen Nationalstaaten umfassen, die sich aus der gegenwärtigen Habsburgermonarchie entwickeln würden“.⁵ Dabei dachte er an Jugoslawien, Deutsch-Österreich, Ungarn, die Tschechoslowakei, Polen, die Ukraine und Rumänien. Jeder Mitgliedstaat hätte seine eigene Regierung, und „zum Schutze der vitalen gemeinsamen Interessen“ würden sie sich zu einem „großen, obgleich lockeren Staatenbund“ verbinden. Die Donau-Konföderation würde einen einheitlichen Wirtschafts-, Zoll- und Monetärbereich bilden. Der Staatenbund hätte eine gemeinsame Auslandsvertretung, und gleichzeitig könnten die einzelnen Konföderationsmitglieder auch eigene diplomatische Vertretungen im Ausland haben. Das Militär sollte nicht unter die gemeinsamen Angelegenheiten fallen. Die gemeinsamen Angelegenheiten wären in Zuständigkeit des „Bundesrates“, dessen Vorsitz und „gemeinsame Vertretung als Nachfolgerecht in Zuständigkeit der Habsburger-Dynastie wäre“. Der Vorsitzende des Bundes hätte ähnliche Rechte wie der Schweizer Bundespräsident oder der britische König. Die Donau-Konföderation sollte keine Vorhut des großdeutschen Imperialismus, sondern nach Šusteršičs Überzeugung ein Garant für die freiheitliche Entwicklung der jungen Nationen in Mitteleuropa sein.⁶

Es ist interessant, dass fast gleichzeitig auch einer der führenden slowenischen Sozialdemokraten, Dr. Henrik Tuma, für die Erhaltung einer „Adria-Donau-Sudeten- und Karpatenland-Gruppe“ eintrat. Eine solche Staaten-Gruppe wäre stark genug, um Mitteleuropa vor den imperialistischen Ambitionen Deutschlands, Russlands und Italiens zu schützen. Ein solches Gebäude wäre in Tumas Augen der Kern eines künftigen europäischen Staatenbundes, der auf der internationalen Arbeitersolidarität basieren sollte.⁷

⁵ Novice, Ljubljana, 24. 10. 1918.

⁶ Novice, 26. 10. 1918.

⁷ Henrik TUMA, „Zur südslawischen Frage“, *Der Kampf*, Wien, XI/1918, 87 und 90; „X. zbor Jugoslovanske socialno demokratične stranke, 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani“, *Zgodovinski arhiv Komunis-*

Aber weder Šusteršič noch Tuma konnten sich mit ihren Donau-Konföderationen im Herbst 1918 noch durchsetzen. Ihr gemeinsamer Hauptgegner, Dr. Anton Korošec, sagte dem letzten Kaiser Karl: „Es ist zu spät, Majestät!“ Die meisten slowenischen und kroatischen Politiker flüchteten aus den Ruinen des Ersten Weltkriegs unter das Zepter der Karagjorgjević-Dynastie, da sie dachten, den richtigen historischen Moment dafür erwischt zu haben. Bald darauf folgten die Enttäuschungen, sowohl in der Innen- als auch in der Außenpolitik, einschließlich der italienischen Angliederung der Adriaküste und der Kärntner Volksabstimmung. Aber keiner der Vertreter der neuen jugoslawischen politischen Elite wollte zugeben, dass Šusteršič vor dem Krieg mit seiner Aussage Recht hatte, als er behauptete, dass die Habsburger-Monarchie eine „große monarchische Schweiz“ gewesen sei, die einen „mächtigen Faktor des europäischen Gleichgewichts und Friedens darstellte“. Ivo Pilar teilte diese Meinung. Er war sicher, dass die Kroaten einige Jahrzehnte nach dem Ersten Weltkrieg erneut vor die schicksalhafte Entscheidung gestellt würden, entweder: im nächsten Weltkrieg auf Seiten Mitteleuropas gegen Byzanz, oder auf Seiten von Byzanz gegen Mitteleuropa zu kämpfen.⁸

Jugoslawien war teilweise auch ein Kind des Versailles-Systems. Dieses Kind war bei den siegreichen Mächten nicht gerade das beliebteste, weil Italien mit Unterstützung von Frankreich und Großbritannien — als Preis für den Eintritt in den Krieg auf der Seite der Entente-Mächte — einen guten Teil des slowenischen und kroatischen ethnischen Territoriums im Slowenischen Küstenland, Istrien und Dalmatien annektierte. Von vielen serbischen Politikern wurde der neue Staat von Beginn an als eine Art vergrößertes Serbien betrachtet. Die erste Verfassung von 1921 — die sogenannte St. Vitus-Verfassung, verabschiedet am größten serbischen Feiertag, an welchem im Jahre 1914 auch der Thronfolger Franz Ferdinand ermordet worden war — wurde in Abwesenheit der Slowenischen Volkspartei und der Kroatischen Bauernpartei angenommen, welche die überwiegende Mehrheit der beiden Völker vertraten. Ich sage „Völker“, obwohl das nicht ganz korrekt ist. Nach der offiziellen „integralistischen“ Ideologie wurden nämlich die Slowenen, Kroaten und Serben nur als „Stämme des Dreinigigen Volkes“ betrachtet.

Ivo Pilar war der Meinung, dass Jugoslawien viele Ähnlichkeiten mit der zerfallenen Habsburger-Monarchie hatte: „Österreich-Ungarn war seinem Wesen nach ein *ultimum refugium* zusammengebrochener Staaten in Mitteleuropa, also von Staatsfragmenten, wie Böhmen, Ungarn, Polen, Kroatien, Siebenbürgen, die sich im Laufe der Geschichte an das Familienerbe der Habsburger angeschlossen hatten. ... Jugoslawien ist zu einem Refugium südslawischer Nationen

tične partije Jugoslavije, Tom V., Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd, 1951, 311 und 315.

⁸ Božidar JANČIKOVIĆ, „Autor i njegovo djelo: L. von Südländ i 'Južnoslavensko pitanje'“, *Godišnjak Pilar*, II/2002, 154.

und Staatsfragmente geworden, die unter den jetzigen Verhältnissen allein ihre Selbstständigkeit nicht bewahren.“ Aber das jugoslawische Experiment enttäuschte viele. Sogar die Einführung der Diktatur im Jahre 1929 konnte die inter-ethnischen Antagonismen nicht überwinden. Im Jahre 1933 beschrieb Pilar in seinem bekannten Buch *Immer wieder Serbien* die Diktatur von König Alexander mit folgenden Worten: „Anstatt des Doppelzentrismus und des Doppelunitarismus in Österreich-Ungarn hat Jugoslawien den einheitlichen, von den Serben mit allen Mitteln aufrechterhaltenen Zentralismus und Unitarismus, den die Diktatur in keiner Beziehung abgeschwächt, vielmehr noch straffer angezogen hat, obgleich sie in ihren Anfängen die Schädlichkeit des administrativen Zentralismus der aufgehobenen Verfassung vom 28. Juni 1921 ausdrücklich zugeben musste.“⁹

Kein Wunder, dass die Faszination mit Mitteleuropa auch in der jugoslawischen Zeit Bestandteil des slowenischen und kroatischen politischen Denkens blieb. Zuerst wurde sie von einigen slowenischen Sozialdemokraten, wie etwa von Dragotin Gustinčič im Konzept einer Donauverbindung („Sudoba“) zum Ausdruck gebracht. Aber auch im katholischen Lager geriet sie nicht völlig in Vergessenheit. Hierzu gehörte zum Beispiel Šusteršičs treuester Befürworter Matija Škerbec. Der christliche Personalist Edvard Kocbek veröffentlichte im Jahre 1940, als ein Großteil Europas bereits vom Schatten der Dritten Reiches überzogen war, einen Artikel in der Zeitung *Dejanje*, in welchem er sich für eine mitteleuropäische Föderation einsetzte.¹⁰

Ein Jahr später formulierte Dr. Lambert Ehrlich, der damals eine große moralische Autorität im Lager des slowenischen politischen Katholizismus darstellte, den Plan für eine „mittel-osteuropäische Union“, die von der Nord- und Ostsee bis zur Adria und der Ägäis reichen sollte.¹¹ Ehrlich wurde während des Zweiten Weltkrieges von einem Agenten des kommunistischen Sicherheitsdienstes ermordet. Viele der slowenischen katholisch-nationalen Politiker wurden von den Kommunisten beschuldigt, die Habsburger-Monarchie restaurieren zu wollen.¹² Ehrlichs Konzept wurde im Jahre 1946 vom Vorsitzenden der Slowenischen Volkspartei, Miha Krek, der seinen Sitz in Rom hatte, überarbeitet. Für das Projekt „Intermarium“ erhielt er Unterstützung von polnischen und baltischen Politikern.¹³ Mit der Stärkung des Stalinschen Imperiums blieben jedoch die erwähnten Pläne in den Schubladen der antikommunistischen Emigration liegen. Es ist allerdings interessant, dass Ivo Pilar bereits vor dem Ersten

⁹ Florian LICHTTRÄGER, *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, Berlin, 1933, 151-153.

¹⁰ Edvard KOCBEK, „Srednja Evropa“, *Dejanje*, Ljubljana, III/1940, 89-92.

¹¹ Ciril ŽEBOT, *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*, Ljubljana, 1990, 222-223.

¹² Tine DEBELJAK, „Slovenski narod in simboli njegove narodnosti in državnosti“, *Koledar Svobodne Slovenije*, Buenos Aires, XXIII—XXIV/1971—1972, 156.

¹³ C. ŽEBOT, o. w., 333-335.

Weltkrieg einen Staatenbund vom Baltischen Meer bis zur Adria als „ein Bollwerk gegen den aggressiven und expansionistischen Osten“ befürwortete.¹⁴

Es ist schwierig über die Mitteleuropa-Idee zu sprechen, ohne den berühmten *Radetzky-Marsch* von Joseph Roth zu erwähnen. Die Geschichte über den Helden von Solferino und seine zwei Nachfolger ist heute allgemein bekannt. Weniger bekannt ist aber, dass die drei Mitglieder der Familie Trotta eigentlich Slowenen waren. Die erste Ausgabe dieser Familien-Saga erschien im Jahre 1932, in die slowenische Sprache wurde sie aber erst 50 Jahre später übersetzt. Nach der Gründung des jugoslawischen Staates waren nämlich Werke, welche die multinationalen Erfahrungen der Habsburger-Monarchie nicht nur aus negativer Perspektive beschrieben, für die regierenden politischen Eliten — und das galt nicht nur für die serbischen, sondern auch die slowenischen und kroatischen — verdächtig.

Erst in den achtziger Jahren wurde die Mitteleuropa-Idee als Thema in Slowenien wiederbelebt — ein Verdienst von kritischen Intellektuellen, was übrigens auch für Ungarn, die Tschechoslowakei und Polen gilt.¹⁵ Es war kein Zufall, dass die beiden Redakteure der slowenischen Übersetzung von *Radetzky-Marsch* aus dem Jahre 1982 — Peter Vodopivec und Drago Jančar — in späteren Jahren unter jenen waren, welche die Mitteleuropa-Idee in die öffentliche politische Diskussion in Slowenien wiedereinführten.¹⁶ Jančar positionierte sich gegen Peter Handke, für den die Mitteleuropa-Idee bloß ein „meteorologischer Begriff“ war. Jančar behauptete dagegen, dass Mitteleuropa eine historische und kulturelle Realität sei. Die Nationen in Mitteleuropa könnten sich bei den EU-Beitrittsverhandlungen an reiche Erfahrungen aus der Habsburgermonarchie anlehnen. Jančars Vorstellungen zufolge konnte man aus den Mitteleuropa-Diskussionen lernen, vor allem wenn man über europäische Zukunftsmodelle nachdenkt. Wer den Reichtum der mitteleuropäischen kulturellen Erfahrung vom Beginn des 20. Jahrhunderts kennt, der weiß, was ihn in der Europäischen Union erwartet.¹⁷

Mit dem Aufstieg von Milošević, der die kommunistische Haltung beschwörend offen mit traditionellen großserbischen Territoriumsplänen liebäugelte, festigte sich in den achtziger Jahren unter demokratischen slowenischen und kroatischen Intellektuellen das Bewusstsein, dass ein Ausweg aus dem Balkan gesucht werden musste. Die Perspektive der Eingliederung in den europäischen Integrationsprozess stellte in den Augen slowenischer Demokraten eine Möglichkeit zur Erhaltung der slowenischen nationalen Identität und von

¹⁴ B. JANČIKOVIĆ, o. w., 155.

¹⁵ Marjan ROŽANC, „Nekaj iracionalnih razsežnosti“, *Nova revija*, Ljubljana, VI/1987, 201-210; Viktor BLAŽIČ, „Srednja Evropa“, *Celovski zvon*, Celovec, V/1988, Nr. 18, 21-31.

¹⁶ Peter VODOPIVEC, „Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, XLIII/2003, 1011.

¹⁷ Drago JANČAR, *Konec tisočletja, račun tisočletja*, Ljubljana, 1999, 32-37 und 137-138.

demokratischen Werten dar. Der erste, der darauf verwies, war Dr. France Bučar, der zu Beginn des Jahres 1988 auf Einladung von Dr. Otto von Habsburg das Europäische Parlament besuchte. Dort forderte er die europäischen Politiker auf, das kommunistische Jugoslawien nicht länger zu unterstützen. Bučar wurde deswegen von den slowenischen Kommunisten als „Nationalverräter“ bezeichnet.

In den Jahren vor der großen Osterweiterung war die Mitteleuropa-Idee mit dem allgemeinen europäischen Integrationsprozess eng verbunden. Der 1. Mai 2004 wurde deswegen von einigen slowenischen Intellektuellen auch als „Rückkehr nach Mitteleuropa“ bezeichnet. Aber nach dem Beitritt Sloweniens zur EU verschwand allmählich auch die Mitteleuropa-Diskussion aus der slowenischen Publizistik. Einer der seltenen Diskutanten nach dem 1. Mai war Dr. Peter Jambrek, Präsident der „Versammlung für die Republik“, des intellektuellen Kerns jener Parteien-Koalition, die sich in der Europäischen Volkspartei befindet. Seiner Meinung nach „könnte eine moderne, interessengeschichtliche und kulturelle Gemeinschaft der souveränen Nationen, die aus den ehemaligen Ländern der Habsburger-Monarchie entstanden ist, eine natürliche Allianz darstellen“. Diese „Donau-Alpe-Adria-Koalition von Staaten“ würde außer Slowenien auch Österreich, Tschechien, Ungarn, Polen, die Slowakei, perspektivisch aber auch Kroatien, Bosnien und die Herzegowina sowie Montenegro miteinschließen. Als solche könnte sie auch gegenüber den einflussreichsten EU-Staaten ein gleichberechtigter Akteur sein.¹⁸

Ist die Mitteleuropa-Idee heute wirklich *demodé*? Im Jahre 1985, als die Mitteleuropa-Diskussion einen ihrer Höhepunkte erlebte, wurde vom ungarischen Schriftsteller György Konrád folgende Feststellung gemacht: „Sich als Anhänger Mitteleuropas zu fühlen ist keine Frage der Staatsangehörigkeit, sondern der Weltanschauung.“¹⁹ Eine Weltanschauung ist aber eine Frage von Grundwerten. Und diese sollten nie aus der Mode kommen.

¹⁸ Peter JAMBREK, „Sproščenost naroda za samoodločbo in za mednarodno odprtost. Izvori, korenine, zgodovina: nastajanje slovenske samoodločbe“, Ebd. und Dimitrij RUPEL (Hg.), *Slovinci v lastni državi enakih možnosti. Novi prispevki za slovenski nacionalni program. Zbor za republiko*, Ljubljana, 2004, 40-41.

¹⁹ Peter VODOPIVEC, „Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni“, Ebd. (Hg.), *Srednja Evropa*, Ljubljana, 1991, 5-13, hier 10.

Ivo Pilar — Srbi i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini

Šaćir FILANDRA

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Pilarovi stavovi o Bosni i Hercegovini, njenom stanovništvu i povijesti, bosanskim muslimanima, pravoslavlju i Srbima, znanstvenoj javnosti nisu nepoznati. Za potrebe ove konferencije zadržat ćemo se na razini njihove osnovne karakterizacije. Akcenat u izlaganju nećemo stavljati toliko na teorijsku i povijesnu validnost Pilarovih sudova o bosanskim muslimanima/Bošnjacima i Srbima, koliko na aktualnost samog pitanja Bosne i Hercegovine, Bošnjaka i Srba za savremeno razumijevanje i rješavanje političkih prilika na jugoistoku Evrope.

Danas je pravo pitanje ne šta i kako je Pilar o Bosni i Hercegovini govorio već zašto je tome pitanju pridavao veliku važnost te kako se mi, iz horizonta našeg vremena, suočavamo s bosanskohercegovačkim pitanjem. Naravno, u komparativnom smjeravanju Pilarovih stavova — s obzirom da nas dijeli cijelo stoljeće od njihova nastanka — nužna je njihova kritička valorizacija. I druga napomena. Način na koji je Pilar hrvatsku i srpsku politiku gledao iz bosanskoga ugla, danas je rijedak u hrvatskom političkom mišljenju, i nastojim koristiti ga kao postupak razumijevanja čitavog kompleksa nacionalno-političkih pitanja koja je Pilar nekad razmatraro, a koja se i danas na ovaj ili onaj način postavljaju. Ta pitanja promatram iz bosanskohercegovačke perspektive i još specifičnije — bošnjačke vizure.

U Pilarovoj interpretaciji Bosna i Hercegovina bila je »središtem južnoslavenskog pitanja u Monarhiji« (L. von SÜDLAND/Ivo PILAR, *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin, 1990., str. 79).¹ Istovremeno, ona je Ahilova peta austrougarske politike jer ta politika nije imala jasne spoznaje o bosanskohercegovačkom pitanju. Ovaj stav važi danas za politiku Europske unije prema Bosni i Hercegovini. Pilarovo pravilo da su »južnoslavenski narodi samo posljedica političko-državne tvorbe« ne odnosi se jedino na Bosnu. Bosna je iznimka na način da je postojala samostalna bosanska država, »ali nikada nije bilo bosanskog naroda, niti će ga ikada biti« (str. 81). »Posljedica stvaranja bosanske države ne bijaše stvaranje bosanskog naroda«, smatra Pilar, jer bosanska država je »drugotna tvorevina hrvatskog naroda, koji bijaše u to doba u glavnim obrisima već oblikovan« (str. 94). Bosna od 8. stoljeća »bijaše hrvatskom zemljom«. Kada određuje hrvatski karakter Bosne i Hercegovine Pilar se ne služi narodnosnim već državno-pravnim razlozima, a argumentaciju, ponajviše, zasniva na geopolitičkim činocima. Budući

¹ Svi su citati iz navedenoga Pilarova djela.

da Hrvatska ima oblik »ispruženog šestara«, za njega je geopolitički nemoguće da njen narod nije hrvatski. Istovremeno, on je svjestan da supstancijalno određenje Bosne i Hercegovine kao hrvatske zemlje, nikakvom povijesnom teleologijom nije zagwarantirano. Bosna i Hercegovina njegovog vremena faktički su bile više srpske no hrvatske zemlje. On se sasvim realistično suočava s činjenicom da su Srbi najbrojniji (43%). Oni su, po Pilaru, nacionalno najsvjesniji bosanski element, takve svijesti nema kod katolika (20%), a *muslimani* nemaju uopće narodnosne svijesti. Jedan dio muslimanske inteligencije naginje Srbima, drugi Hrvatima, dok su mase prohrvatski orijentirane. Te pojave su bile protivne tvrdnji da je Bosna hrvatska zemlja, i Pilar se pitao kako taj problem riješiti.

Velikosrpsku misao Pilar je smatrao »jezgrom južnoslavenskog problema«. Bitna odlika tog projekta »svesrbstva«, kako ga je on zvao, jeste u tome što mu nisu definirane granice. Pilar je bio uvjeren da Srbi žele osvojiti cijeli Balkan i poslije odlaska Osmanlija istisnuti katolike s tog prostora. U tom projektu »pakostna bizantska mržnja... se koristi u borbi protiv inovjeraca i osvajanje tuđih prostora«. Religijski i politički ekspanzionizam se međusobno potpomažu, Crkva postaje instrument održanja i širenja države.

Pilar je imao konačan stav o Bosni i Hercegovini. Smatrao ih je zemljama hrvatskoga državnoga prava. Definitivna priroda ovakvog stava odredila je i domet njegova važenja. U teorijskom smislu jedan savremeni bošnjački politološki istraživač Pilara kvalificira »antibosanskim misliocem« (Esad ZGODIĆ, *Ideja bosanske nacije*, Sarajevo, 2008., str. 113.), a njegovu ambiciju da srednjovjekovne povijesne odnose projektira kao temelje savremenih državnih i nacionalnih politika anahronom, romantičarskom i imperijalnom.

Nadolazeći tok povijesti pokazao je neodrživost mnogih Pilarovih stavova o Bosni i Hercegovini. S narodnosnog aspekta bosanski muslimani su umjesto da postanu Srbi, ili kako se Pilar nadao Hrvatima, izrasli u posebnu naciju — Bošnjake. Nezavisna i samostalna bosanskohercegovačka država čijem se stasanju Pilar nije nadao, bez obzira na sve unutarnje nacionalne podvojenosti, ipak nije bez svog političkog naroda. Većinska politička volja bosanskohercegovačkih građana 1. marta 1992. godine opredijelila se za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

U čemu je onda danas aktualnost Pilarovih stavova? Najinteresantnijim i najaktualnijim smatram Pilarovo definiranje hrvatsko-srpskih odnosa iz bosanske perspektive. Pri tome je akcent na validnosti metodološkog, dakle teorijskog pristupa problemu, a ne na njegovim rješenjima. Pilarova politička rješenja uvijek su odraz duha vremena. Dozvoljavam sebi pogrešku kada kažem da je danas ovakav pristup — dakle, definiranje hrvatsko-srpskih odnosa iz bosanske, konkretnije hrvatskobosanske perspektive — u hrvatskoj nacionalnoj politici rijedak. Mi iz Bosne ga nalazimo još kod književnika i publiciste Ivana Lovrenovića. Općenito govoreći, odvajanje Bosne i Hercegovine od Hrvatske Pilar je smatrao velikom opasnošću za hrvatske nacionalne interese. Ovakav stav nije više dominantan u hrvatskoj javnosti.

Bosanska geopolitička priča za Hrvatsku je prestala biti zanimljiva. Samostalna hrvatska država formirana je u granicama bez Bosne i Hercegovine. Hrvatska nacionalna politika reducirala je svoje ambicije glede Bosne i Hercegovine i njenog državno-pravnog razumijevanja pristajući na njenu podjelu sa Srbima. Povijest u 20. stoljeću svjedoči dva neuspjela pokušaja podjele Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Već su raniji istraživači naglasili da se Pilar ne bi slagao sa ovakvom hrvatskom politikom. On bi danas osuđivao »politiku podvajanja i neprijateljstva između katolika i muslimana, a podržavao bi sve mirovne inicijative i ugovore o vojnoj i drugoj suradnji ...« (Jure KRIŠTO, »Ivo Pilar i suvremena hrvatska geopolitika«, *Pilar*, Zagreb, 1/2006., br. 1/1/, str. 57.). Nažalost, danas sa hrvatske strane nema djelovanja u ovom pravcu. Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini, kao i politika Hrvata u njoj, strogo je etnički definirana i omeđena. Nije se teško složiti sa konstatacijom, koja se čuje sa raznih strana, da hrvatski uticaj u Bosni i Hercegovini mora biti mnogo veći. Međutim, suprotno preovlađujućem javnom i političkom stavu u Hrvatskoj smatram da taj uticaj, na tragu Pilarovih vizija, ne smije biti ograničen i lokaliziran na Hrvate i tzv. njihove etničke prostore već na cjelinu Bosne i Hercegovine kao države i društva. Bosna i Hercegovina danas treba Hrvatsku kao uticajnu regionalnu demokratizirajuću i stabilizirajuću političku snagu. U suprotnom, Srbija će nastaviti prodavati svoje velikodržavne interese kao napredna i spasonosna rješenja. A prostora za takav nastup Srbije ima.

Geopolitička pozicija Bosne i Hercegovine se danas, u odnosu na razdoblje sloma komunizma, znatno promijenila. Bosna i Hercegovina početkom 90-ih godina prošlog stoljeća bila je u društvu sa Slovenijom i Hrvatskom. Ona je bila dio zapadnih, demokratskih i evropskih političkih rješenja, te je dobila i pozitivno mišljenje Evropske unije o državnom osamostaljenju, odnosno izlasku iz Jugoslavije. Dvije decenije poslije Bosna i Hercegovina je, uslijed razarajućih djelovanja s vana i vlastitih slabosti, ostala u društvu zemalja koje još nisu riješile svoje nacionalne probleme. Danas je Bosna i Hercegovina dio neriješenih pitanja Balkana i Evrope. S obzirom na stanje u bosanskohercegovačkom entitetu koji se naziva Republika Srpska očito da Srbija još nije definirala granice srpske države. Tu je, zatim, nadolazeće albansko pitanje kao kosovsko, a koje se reflektiralo na Bosnu i Hercegovinu davanjem koncesija Srbima u Republici Srpskoj. Pitanje crnogorske samostalnosti i suverenosti, slično kao i makedonske, s vremena na vrijeme nastoji se dovesti u pitanje. Bosna i Hercegovina je danas žrtva ovih otvorenih pitanja jugoistoka Evrope. Za to vrijeme Hrvatska je s ciljem što brže evropeizacije izvršila vlastitu debalkanizaciju, ostavljajući Bosnu na milost i nemilost postratnim problemima. Budući da stabilnost svake države dijelom ovisi i o stabilnosti njenog prvog okruženja, nadati se da će hrvatska politika u budućnosti, prije svega zarad vlastite sigurnosti, dati više priloga sređivanju bosanskohercegovačke države.

Bosna i Hercegovina je nedovršena država. Njen mir je nedovršen, nesiguran, baš kao što i agresija na Bosnu i Hercegovinu još traje, samo drugačijim sredstvima. U sređivanju bosanskohercegovačke države Hrvatska ima mogućnost, ali prema Dejtonskom sporazumu i obavezu, da aktivnije sudjeluje. U tome angažmanu mora se imati na umu bosanskohercegovačko iskustvo življenja tri naroda u jednoj društvenoj zajednici. A to je da Bosna i Hercegovina ne može opstojati na udruživanju dva naroda protiv trećeg. Njoj danas nije potreban politički savez Hrvata i Srba na štetu Bošnjaka, a o čemu trenutno preovladava uvjerenje u bošnjačkoj javnosti, niti savez Bošnjaka i Srba na štetu Hrvata, kako se na hrvatskoj strani tumači majoriziranje hrvatskog elementa. Bosni i Hercegovini jeste potrebna pravda, istina i mir te ravnopravnost i jednakost njenih građana i naroda.

Aktualnost djela Ive Pilara

Stjepan ŠULEK
Publicist, Zagreb

Velika mi je čast što kao novinar na ovom simpoziju o dr. Ivi Pilaru aktivno sudjelujem, posebno zbog toga što sam prvi put saznao za Ivu Pilara upravo ovdje, u Beču, davne 1958. u Nacionalnoj biblioteci. Boraveći tada više godina u Beču među mladim Hrvatima iz Gradišća, od kojih su kasnije neki postali pjesnici, znanstvenici, nastavnici, pisci, austrijski diplomati i promicatelji kulturne suradnje gradišćanskih Hrvata i Hrvatske i koji su mi do danas ostali dragi prijatelji, proveo sam mnoge sate u toj biblioteci otkrivajući tragove hrvatske prošlosti i čitajući austrijsku i njemačku literaturu. Ivo Pilar bio je za mene kao mladog čovjeka koji je došao iz socijalističke Jugoslavije veliko otkriće, kao i druga hrvatska publicistika koju sam ondje našao. To je bilo vrijeme kada se u Beču, posebno preko tjednika *Die Furche*, vodila živa rasprava o postojanju austrijske nacije. Zanosilo me što su autori toga tjednika zastupali ideju austrijske nacije u odnosu na njemačku naciju. To me navodilo na misao da hrvatska nacija u svom poimanju ima slične probleme sa srpskom nacijom. Uskoro sam postao i njihovim suradnikom i nekoliko sam godina povremeno objavljivao članke o bivšoj Jugoslaviji i drugim temama. Ti su članci nažalost zametnuti, pa ovaj boravak u Beču želim iskoristiti da ih pronađem. Na temelju tih tekstova bio sam pozvan na radiopostaju Deutschlandfunk u Kölnu, koja je počela emitirati program i za Jugoslaviju. Da sam ostao u Beču, vjerojatno bih postao austrijski publicist, pogotovo što je moja supruga rođena Bečanka, kao što su i mnogi drugi prijatelji iz Hrvatske koji su se u ono vrijeme zatekli u Beču ostvarili uspješne karijere. Veselim se što kao novinar i bivši savjetnik za kulturu i informacije u veleposlanstvu Republike Hrvatske u Bonnu i suradnik veleposlanika prof. dr. Zorana Jašića, koji danas ovdje službeno zastupa Hrvatsku, mogu dati svoj skromni prilog o duhu Ive Pilara odnosno Südlanda, koji se zalagao za opstanak Austro-Ugarske Monarhije i za ostanak Hrvatske i Bosne i Hercegovini u njezinim granicama.

Ivo Pilar, rođen 1874. u Zagrebu, preminuo 1933., studirao je u Beču i Parizu. U svojoj karijeri radio je u Sarajevu, a od 1905. do 1920. bio je odvjetnik u Tuzli. Cijelog života živio je u blizini Hrvata, Srba i muslimana. Proizvod te njegove blizine s narodima južnih Slavena bila je knjiga *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg*.

Njegovi pretci potječu iz slovačkog mjesta Olomuca. Rodak Martin još danas živi u Zagrebu i ističe da Ivo Pilar 1933. nije počinio samoubojstvo nego da je ubijen, slično kao povjesničar Milan pl. Šufflay 1931., zbog čega su protestirali

Albert Einstein i Heinrich Mann. Martin Pilar rado se sjeća 60-ih godina prošlog stoljeća kada je poslovno morao putovati u Njemačku i za to putovanje ishoditi vizu na njemačkom konzulatu u Zagrebu. Kad se u konzulatu predstavio, službenik ga je pitao je li u rodu s Ivom Pilarom. Da, njegov sam rođak, odgovorio je gospodin Martin. Službenik ga je pozvao na stranu i odmah mu izdao vizu. Na vizu se u ono vrijeme čekalo sedam dana. Slučaj je htio da sam nakon povratka iz Njemačke stanovao u istoj kući u kojoj je stanovala kćerka Martina Pilara, pa sam to na taj način doznao. On je u neku ruku važan i za našu današnju temu ovdje, u Saveznom ministarstvu znanosti i istraživanja. Naime, to pokazuje koliko su njemački i austrijski diplomati u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata bili obaviješteni o ličnostima koje su na početku 20. stoljeća kreirale nacionalnu svijest Hrvata. Martin Pilar dobio je privilegij time što mu je odmah izdana viza, no taj je privilegij bio istodobno i izraz svega onoga što je u dobrom bilo povezano između Hrvatske, Austrije i Njemačke, a u današnjem smislu između Hrvatske i Europske unije.

Doista, tko se god želio pobliže upoznati s povijesnom situacijom južnoslavenskih zemalja, morao je posegnuti i za tom Pilarovom knjigom, koja je pripadala među rijetka djela u kojima je potkrijepljeno pravo hrvatskog naroda na vlastitu državu. To što je on napisao još prije završetka Prvoga svjetskog rata u velikoj mjeri vrijedi i danas, 2010. godine. Prava politika treba povijest kao temelj, a to je Ivo Pilar dao. On u svom djelu reflektira ne samo o povijesti svoga naroda, nego ujedno na dostojanstven način iznosi neslaganje s tendencijama i aspiracijama službene srpske politike. Kao Europljanin on se zalaže za stvaranje hrvatske države u okviru Austro-Ugarske, a kasnije, nakon 1918., kritizira tadašnju jugoslavensku politiku. Kroz njegovo djelo upoznajemo se dakle ne samo s poviješću južnih Slavena, Hrvata, Srba, muslimana i drugih, nego nas njegov duh inspirira i upućuje na bitne teme prošlosti i sadašnjosti.

Danas, kada se čitav svijet pretvara u jednu pozornicu na kojoj se povezuju narodi i zemlje s najudaljenijih područja, djelo Ive Pilara ostaje trajno aktualno. Ivo Pilar ne piše suhoparno o povijesnim podacima. Budući da je bio istodobno i sociolog, ekonomist, povjesničar i pravnik pomoglo mu je da veliko poznavanje prošlosti iznosi uvijek angažirano i dobro izbalansirano. Kako je njemački povjesničar književnosti dr. Michael Ackermann u uvodu skraćenom njemačkom izdanju knjige *Južnoslavensko pitanje* (1995.) naglasio, Pilarov prikaz dramatične 1400-godišnje povijesti južnih Slavena čita se ponegdje kao kriminalistički roman. Bez poznavanja činjenica na europskom jugoistoku — piše Ackermann — nije moguće objektivno procijeniti situaciju na tom prostoru. Prema njegovim riječima moramo se osloboditi legendi, mitova i laži koje su se širile i na Zapadu i čitati Pilara da doznamo istinu. A što je istina? Istina je to da se najvažniji dio političkog vodstva Srbije opredijelio za megalomansku politiku na konfesionalnom i nacionalnom polju. To je prema Ivi Pilaru najvažnija točka južnoslavenskog pitanja. Ta politika imala je — kako Ivo Pilar piše — za cilj apsorbirati sve

južnoslavenske narode i na ruševinama okolnih područja stvoriti »Veliku Srbiju«. Te tendencije vuku korijene iz bizantske srpsko-pravoslavne državne tradicije. Ivo Pilar citira djelo *La Bosnie et l'Hercegovine* Miroslava Spalajkovića, koja je u Parizu objavljena 1899. godine. Spalajković tvrdi da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje. Pravoslavna vjera u Bosni i Hercegovini najstarija je u formiranju kršćanske civilizacije u tom dijelu Balkana. Spalajković Austriju opisuje kao pionira njemačke ekspanzije prema istoku. Ivo Pilar u prikazu te knjige kaže da predstavlja političku dogmu za srpske ekspanzionističke težnje i stoga s pravom kaže da je Spalajković svojom knjigom na francuskom jeziku postao najbolji konj u štali srbijanske diplomacije.

Tri različita kulturna kruga nije bilo nikako moguće ujediniti na postavkama poput Spalajkovićevih i ona su morala voditi u katastrofu u Drugom svjetskom ratu i u novu katastrofu nakon pada komunizma 1990. godine. Promatramo li tendencije u današnjoj Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini, koja je stvorena Daytonskim sporazumom 1995. i čije vodstvo danas teži ujedinjenju sa Srbijom, dakle ostvarenju »Velike Srbije«, moramo nažalost zaključiti da takve opasne ideje nisu prestale postojati.

Ivo Pilar nam riše nastanak hrvatske države u stoljećima kada su u Europi nastajale Engleska, Francuska, Poljska, Češka i druge države. On nam predočuje i nastanak srpstva, njegove ideologije, tendencije i snage još prije spomenutog Spalajkovića. Širenje srpstva na štetu hrvatskoga katoličkog kulturnog kruga nije naime počelo Spalajkovićem, nego mnogo ranije. Ivo Pilar opisuje jezične postavke Jána Kollára i Pavla Jozefa Šafárika te srpskoga jezičnog reformatora Vuka Stefanovića Karadžića. Među Nijemcima širenju srpske ideje pomogao je čak i veliki književnik i pjesnik Johann Wolfgang von Goethe i drugi velikani njemačke kulturne povijesti. Šafárik je držao da su Hrvati samo oni koji su nastanjeni pokraj Zagreba i koji govore kajkavskim narječjem, dok su svi ostali stanovnici u Slavoniji i Bosni pripadnici srpskog korpusa. To su bili temelji srpskog imperijalizma sve do naših dana. Posebno je knjiga *Ein Koffer voll Geschichte Sprachkunde und Volkssitten der Serben aller drei Konfessionen* pridonijela širenju srpskog kulturnog i političkog imperijalizma. Vuk Stefanović Karadžić je u tom spisu postavio postulat da su Srbi svi i svuda (Serben alle und überall) gdje se govori štokavskim narječjem. Srpske se zemlje prema tom tumačenju ne nalaze samo u staroj Srbiji, nego i u Dalmaciji i cijelom jadranskom pojasu sve do Trsta. Katolici su u Karadžićevim očima Srbi, a ne Hrvati. Oni će se kao takvi prije ili kasnije morati naučiti samo sebe nazivati Srbima, jer ako to ne učine, ostat bez nacionalnog imena. U njegovim očima Hrvati su jedino čakavci, a i to čakavsko narječje je najslbližnje srpskom jeziku. Prema Dobrovskom i Šafáriku riječ Srbin je starija od riječi Slaven. Prema tome svaki katolik koji se naziva Slavenom zapravo je Srbin, dok Srbin može biti samo Srbin i ništa drugo. Takva su stajališta izazvala u Hrvatskoj bujicu negodovanja koja su se očitovala u preispitivanju hrvatske povijesti. Ivo Pilar, bečki đak i uvjereni pripadnik hrvatstva eu-

ropskoj kulturnoj sferi, smatrao je da europskom političkom i kulturnom općinstvu mora predočiti stvarnu situaciju na prostoru južnih Slavena. Bio je jedan od prvih koji su srpsku ideologiju na njemačkom jeziku opisali kao povijesno neodrživu. Tu leži njegova aktualnost do naših dana. Jer ta je ideologija krvavo uskrsnula nakon sloma komunizma. I u naše se vrijeme jasno pokazalo da Srbi nikada nisu htjeli Jugoslaviju već samo svoju »Veliku Srbiju«. Beogradska propaganda nakon Drugoga svjetskog rata prikazivala je hrvatski narod kao zločinački, genocidan. Nakon smrti J. Broza Tita, kada se umanjio utjecaj komunista, beogradski propagandistički instrumenti definitivno su se pretvorili u srpsko oružje. Jednu od najvažnijih uloga u formuliranju te ideologije imao je *Memorandum* Srpske akademije nauka i umetnosti. Tko je osamdesetih godina prošlog stoljeća pratio tisak Srpske pravoslavne crkve i utjecajni beogradski dnevnik *Politiku*, dobro zna kamo je smjerala nova politika nakon Brozove smrti. Tko se suprotstavljao srpskoj dominaciji, kriminaliziran je kao ustaša. Čak su hrvatski ministri u komunističkoj vladi bili prikazivani kao suradnici fašista i ustaša, iako su bili premladi da bi to mogli biti. U tu kampanju srpski propagandisti uključili su i samog J. Broza jer je dopustio da se 1974. usvoji novi ustav koji je predvidio i mogućnost odcjepljenja pojedinih naroda. U srpskoj propagandi čak se i njega prikazivalo kao ustašu. Ta velikosrpska misao i danas je nažalost glavno polazište nekih srpskih grupacija koje predvodi haški optuženik Vojislav Šešelj. Prema njihovim planovima zapadna granica Srbije trebala bi biti na liniji Koprivnica-Karlovac-Karlobag. To znači da bi cijela istočna i južna Hrvatska trebale biti dio Srbije. Tu misao iznio je 1991. i profesor na beogradskom sveučilištu dr. Veselin Đuretić, koji je izvrsno povezan sa svojim istomišljenicima u zapadnoj Europi. On je tada poput niza drugih njegovih kolega, povjesničara i književnika, ustvrdio da teritorij Slavonije u povijesti nikad nije bio hrvatski nego samo srpski (tjednik *Nin*, 13. 12. 1991.). Dr. Đuretić tom je prilikom ujedno ustvrdio da Dubrovnik nikada nije bio hrvatski grad i da su znanstvenik Ruđer Bošković i pjesnik Ivan Gundulić katolički Srbi. U Beogradu danas postoji takozvana Izbjeglička vlada Republike Srpske Krajine, koja takvim idejama remeti normalne odnose između današnje Republike Hrvatske i službene Srbije. Ideje koje su inspirirane takvim stavovima srpske strane nalaze nažalost još danas odjek u znanstvenim i publicističkim krugovima suvremene Europe. Nedavno su dvije zastupnice u europskom parlamentu u Strassbourgu predložile da se jezik građana Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Europskoj uniji nazove jednim imenom, što je cijela kulturna javnost u Hrvatskoj početkom 2010. odbacila kao moguću diskriminaciju koja Hrvatskoj prijete u EU-u.

S obzirom na činjenicu da je u zapadnom svijetu, a i u zemljama njemačkoga govornog područja, bilo u znanstvenim i publicističkim krugovima široko prošireno takvo odobravanje srpske propagande na štetu Hrvata i Hrvatske, mlada hrvatska diplomacija našla se nakon međunarodnog priznanja Republike Hrvatske 15. veljače 1992. u velikim poteškoćama. Nije bilo lako demantirati neis-

tine koje su se širile o Hrvatskoj. Tako je utjecajni njemački publicist, u međuvremenu preminuli profesor Peter Glotz u svojim predavanjima a i knjigama prvog predsjednika Republike Hrvatske Franju Tuđmana usporedio s Adolfom Hitlerom. On kao i drugi slični autori ustručavali su se nakon agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu razlikovati između žrtve i počinitelja. Veleposlanici i kulturni atašei koje je predsjednik Tuđman poslao u strani svijet uspostaviti diplomatska predsjedništva bili su dakle suočeni s brojnom antihrvatskom propagandom, protiv koje je bilo teško suprotstaviti pravu istinu javnosti, političarima i publicistima koji su tražili informacije o Hrvatskoj. Sjećam se prave poplave publicista koji su nam u Njemačkoj svakog dana slali dopise da im pošaljemo informacije o povijesnim razlikama između zaraćenih strana, Srba i Hrvata. Kao član našeg prvog veleposlanstva u Bonnu nisam bio iznenađen, jer sam vrlo dobro poznao situaciju u Njemačkoj. No, nevolja se sastojala u tome što smo iz Zagreba mogli dobiti vrlo malo knjiga na njemačkom jeziku koje bi svojim povijesnim i političkim informacijama mogle zadovoljiti političare, novinare i publiciste. No, nije bilo sve tako bezizgledno. U Bad Kissingenu postojala je Radna zajednica za narode i nacionalne manjine, koja je izdavala znanstvene povijesne knjige u seriji *Heiligenhofer Studien zu Volksfragen* i koja je još 1989. objavila knjigu hrvatskog povjesničara Dominika Mandića *Kroaten und Serben — Zwei alte verschiedene Völker*. Ta je knjiga u ono vrijeme u Jugoslaviji bila zabranjena, a tko ju je u Njemačkoj uzео u ruke nakon izbijanja rata 1990., znao je o čemu je riječ. Priređivači Rudolf Grulich i Ortfried Kocian dali su se nekoliko godina kasnije na posao i uz pomoć članova naše diplomacije u Bonnu priredili skraćeni oblik djela *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg* Ive Pilara, pod naslovom *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*. Tekst za to izdanje preradio je prije spomenuti Michael Ackermann, veliki istraživač njemačke emigrantske literature pisaca koji su pobjegli iz nacističke Njemačke. Ackermann je uvrstio u knjigu tekstove koji su 70 godina nakon prvog izdanja Pilarova djela u Beču 1918. bili najaktualniji za razumijevanje rata 90-ih godina prošloga stoljeća. Ta knjiga bitno nam je pomogla u širenju istine o hrvatskom narodu. Dopuštam si naglasiti da bi ona i ubuduće mogla biti od velike pomoći našim hrvatskim diplomatskim predstavništvima u svijetu, jer antihrvatska propaganda nije prestala nego se i dalje širi na onim istim postavkama na kojima je izbila agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu nakon sloma komunizma u Jugoslaviji.

U tom smislu Ivo Pilar ostao je trajno aktualan, ne samo u korist Hrvata i muslimana, nego zapravo i Srba. Svi ti narodi mogu ubuduće u međusobnoj suradnji biti konstruktivni dijelovi proširene Europske unije. Nažalost, još i danas ima mnogo ljudi u Uniji koji ne mogu shvatiti kako je moglo doći do tako krvavog rata između Srba, Hrvata i muslimana. U djelu Ive Pilara objavljenom još prije završetka Prvoga svjetskog rata nalazimo jasan odgovor na takva pitanja. Nova Europa mora sebe poznavati na početku 21. stoljeća. Duh Ive Pilara ostaje u tom naporu osvjetljavanja prošlosti ujedno putokaz za budućnost. Moramo se složiti

s onima koji ističu da su ideje koje su dovele do atentata na austrijskog prijestonasljednika Franju Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914. potaknule Prvi svjetski rat, a zapravo i Drugi. Od tog zločina u Sarajevu imale su koristi fašističke i komunističke ideje utjelovljene u osobama Hitlera i Staljina, a u južnoslavenskom prostoru Tita.

Možda nigdje u Europi nema boljeg mjesta od Beča da se prisjetimo svih tih događanja i da ponovno uzdignemo duh Ive Pilara, koji nije mrzio nijedan južnoslavenski narod, nego je samo želio da se međusobni problemi ne rješavaju neistinama i megalomanijama.

Važnost Instituta Pilar za društvene i humanističke znanosti u Hrvatskoj

Nevio ŠETIĆ

Predsjednik Upravnog vijeća Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Imajući u vidu društveni kontekst u kojem je Institut Pilar nastao, njegova znanstvena postignuća te međunarodnu aktivnost kako su ih predstavili kolegice Kaliterna i Hornstein Tomić i kolega Šakić, ja ću kao predsjednik upravnog vijeća te višegodišnji vanjski suradnik Instituta kao znanstvenik ali i zastupnik u Hrvatskom saboru naglasiti neke znanstvene i akademske aktivnosti Instituta Pilar koje su znatno pridonijele razvoju društvenog i humanističkog znanstvenog područja te priključenju Hrvatske na europske i svjetske trendove u tim područjima i općenito na trend razvoja k društvu znanja.

Razvijajući se otpočeka kao moderna proeuropska znanstvena institucija u Institutu su pokrenuta i popularizirana istraživanja koja su do uspostave neovisne i demokratske Hrvatske bila nepoznata široj javnosti. Primjerice to se odnosi na istraživanja javnog mnijenja, kvalitete življenja, održivog razvitka, socijalnog, kulturnog i nacionalnog identiteta, sustava vrijednosti itd.

Među brojnim projektima koje je Institut proveo ističu se projekti koji su imali strateški karakter za razvitak ili reformu pojedinih društvenih sustava. Institut je tako posljednjih šest godina proveo nekoliko takvih projekata u području osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja s preporukama za praktično djelovanje, koji su Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske znatno pripomogli pri planiranju promjena i razvoja obrazovnog sustava. U okviru Ministarstva obrane Institut je upravo završio četverogodišnji projekt „Hrvatska vojska — hrvatsko društvo“, koji također ima strateški karakter i koristi se za razvitak Hrvatske vojske u okviru NATO saveza. Mnoga istraživanja rata i mirnog rješavanja sukoba te problema progonstva i izbjeglištva provedena u Institutu Pilar, zbog hrvatskog iskustva u obrani od agresije kojoj je devedesetih bila izložena, imaju međunarodnu dimenziju i vrijednost. Primjerice knjiga-udžbenik *Vojna psihologija* u čijem pisanju su znanstvenici Instituta i vanjski suradnici dali vrlo velik doprinos, prevedena je na mađarski gdje se također koristi u akademske svrhe. Nadalje, hrvatska dionica svjetskog i europskog istraživanja globalnog i europskog sustava vrijednosti provodi se u Institutu Pilar. Mogao bih nabrajati još takvih značajnih projekata agilnih istraživača Instituta, ali ću se zbog ograničenosti vremena radije osvrnuti na neke druge relevantne aktivnosti.

Znanstvenici Instituta Pilar, osim u znanstvenim djelatnostima uključeni su i u akademsku nastavu na hrvatskim sveučilištima, a posebice na zagrebačkom Sveučilištu. No to ne bi po sebi bilo znakovito kada se ne bi spomenula njihova aktivnost u kreiranju novih studija, sveučilišnog centra i novog sveučilišta. Naime u posljednjih desetak godina oni su sudjelovali u organiziranju sveučilišnog centra *Hrvatski studiji* u okviru Sveučilišta u Zagrebu, a sami, gotovo u cijelosti, oblikovali studije sociologije i psihologije na kojima izvode nastavu. Nedavno je osnovano Hrvatsko katoličko sveučilište, s tri startna studija, također uz velik doprinos znanstvenika Instituta. Kao krunu akademskog doprinosa Instituta hrvatskom društvu, svakako treba spomenuti njihov aktualni angažman na pokretanju doktorskih studija. Zajedno sa sveučilištima u Puli i Zadru upravo dovršavaju prijedlog multidisciplinarnoga dokorskog studija iz edukacijskih znanosti, a samostalno izrađuju doktorske studije iz sociologije i psihologije koje će izvoditi zajedno s nekim od hrvatskih sveučilišta. Sažeto, akademska aktivnost Instituta Pilar ničim ne zaostaje za znanstvenom tako da se može reći da su ostvarili visokokvalitetan spoj znanstvenih istraživanja i nastave.

Posebno valja istaknuti još jedan doprinos Instituta razvoju društva znanja u Hrvatskoj, a to je obrazovanje i trening mladih znanstvenika. U petnaestak godina u okviru i na projektima Instituta doktoriralo je pedesetak mladih znanstvenika, a približno jednako toliko magistriralo. To je znatan potencijal za društvene i humanističke znanosti u Hrvatskoj imajući u vidu da su se znanstveno usavršavali kroz projekte Instituta koji, kao što su moji prethodnici pokazali, slijede suvremene europske i svjetske trendove.

Nadam se da sam cijenjenom slušateljstvu dovoljno približio neke aktivnosti Instituta koje njegovi čelni ljudi iz skromnosti ili nedostatka vremena nisu naglasili, a koje ga po javnom priznanju — koje je nedavno javno izrekao i ministar znanosti, obrazovanja i športa — čine stožernom znanstvenom institucijom u društvenom i humanističkom području u Hrvatskoj. Današnji skup i prigoda da Institut u tom okviru predstavimo austrijskim kolegama na ovako visokom mjestu tu će sliku Instituta u hrvatskoj javnosti još više učvrstiti. Zato i ja, kao predsjednik upravnog vijeća Instituta Pilar, iskreno zahvaljujem našim partnerima iz EALIZ-a i dr. Baduri te Saveznom ministarstvu za znanost i istraživanja kao suorganizatorima, na naporu koji su u ovaj skup uložili.

Časopis DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

Časopis za opća društvena pitanja

ISSN: 1330-0288

UDK: 1:3/33

CODEN: DSTRES

Područja pokrivanja:

društvene znanosti; ekonomija; pravo; politologija; sociologija; psihologija; socijalna geografija i demografija; humanističke znanosti; povijest

Glavna i odgovorna urednica:

Renata FRANC

Renata.Franc@pilar.hr

Izvršna urednica:

Gabrijela SABOL

Garijela.Sabol@pilar.hr

Mlada urednica:

Marica MARINOVIĆ GOLUBIĆ

Marica.Marinovic-Golubic@pilar.hr

Uredništvo: Andreja BRAJŠA-ŽGANEC, Ljiljana DOBROVŠAK, Goran MILAS, Anka MIŠEVIĆ, Nenad POKOS, Lynette ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, Maja ŠTAMBUK, svi iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (Hrvatska); Hans-Peter BLOSSFELD, Otto-Friedrich-Universität Bamberg (Njemačka), Alex HASLAM, University of Exeter (Velika Britanija), David PICARD, Universidade Nova de Lisboa (Portugal), Andreas ZICK, Universität Bielefeld (Njemačka)

Tajnica uredništva:

Vlatka VENOS

Vlatka.Venos@pilar.hr

Puni tekst radova dostupan je na <http://www.pilar.hr> i na portalu Hrcak: <http://hrcak.srce.hr/drustvena-istrazivanja?lang=hr>

BIBLIOTEKE FUNKCIONALNIH CENTARA

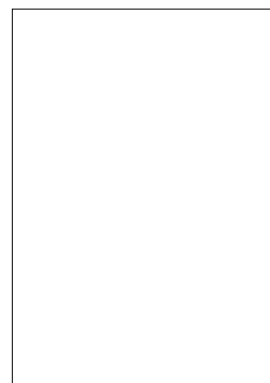
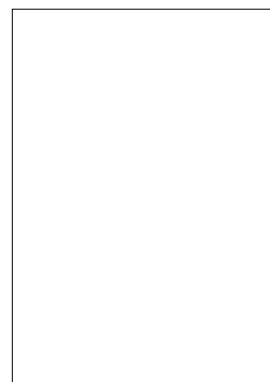
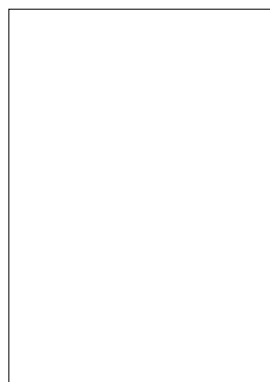

ZBORNICI

STUDIJE

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorska arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.